

MUXTAR HÜSEYNZADƏ

**MÜASİR
AZƏRBAYCAN
DİLİ**

MORFOLOGİYA

ÜÇÜNCÜ hissə

ÜÇÜNCÜ NƏŞR

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
tərəfindən təsdiq edilmişdir*

SUMQAYIT *62*
DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
KITABXANA

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

50582
28509

*Bu kitab "Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya"
(Bakı, Maarif, 1988) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

*Dərslik Azərbaycan Respublikasının
Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür*

Redaktoru:

Tofiq Hacıyev
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

ISBN 978-9952-34-179-9

494.3615-dc22

Azərbaycan dili – Morfologiya

Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya.
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 280 səh.

Ali məktəblərin filologiya fakültələrinin müəllimləri və tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslikdə morfologiyanın mühüm məsələləri – əsas nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlilik, fel və zərflər), köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər) və xüsusi nitq hissələri (nida və yamsılamalar) haqqında geniş məlumat verilir.

© "Şərq-Qərb", 2007

GİRİŞ

MORFOLOGİYA HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Qrammatika dilin qrammatik quruluşunu öyrənən bir elmdir. Morfologiya da qrammatikanın bir hissəsidir. Morfologiyanın obyektı sözdür. Morfologiya leksikologiyadan fərqli olaraq, sözün vahid leksik mənasını yox, onun (sözün) geniş qrammatik mənalərini öyrənən bir elmdir. Morfologiyayı, hər şeydən əvvəl, müxtəlif qrammatik mənaları ifadə edən müxtəlif qrammatik şəkillər (formalar) maraqlandırır. Morfologiya bütün nitq hissələrini əhatə edir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənir. Bu baxımdan ayrı-ayrı nitq hissəsinin öz daxili quruluşu da morfologiyaya daxildir öyrənir.

Sözün qrammatik mənası və qrammatik şəkli (forması). Sözlər tək-tək, yəni bir-birindən təcrid edilmiş halda deyil, nitqdə başqa sözlərlə əlaqədə yaşayır. Buna görə də hər bir sözün öz əsas, leksik mənasından başqa, nitqdə – cümlə daxilində bir və bir neçə qrammatik mənası olur. Sözün qrammatik mənası leksik mənasına nisbətən çox olur; məsələn, *güllər açıldı* cümləsində *güllər* və *açıldı* sözlərinin leksik mənası ilə bərabər bir neçə qrammatik mənası da vardır. *Güllər* sözü qrammatik mənasına görə isimdir, cəmdir, adlıq haldadır, mübtədadır. *Açıldı* sözü feldir, təsirsizdir, qayıdış növdədir, təkdir, şühudi keçmişdədir, üçüncü şəxsdedir, xəbər formasındadır, xəbərdir. Bütün bunlar qrammatik mənalardır.

Sözün qrammatik mənasının nitqdə əhəmiyyəti böyükdür. Əvvələ, qrammatik məna nitqdə sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir; məsələn, isim əşyanın adını bildirməklə onun kəmiyyətini, məna növünü, halını və sairəni də bildirir.

Digər tərəfdən, qrammatik məna sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini göstərir; məsələn, *güllər açıldı* cümləsində *güllər* sözü mübtədə, *açıldı* sözü xəbər olduğu üçün bir-biri ilə əlaqələnmişdir.

Bundan başqa, qrammatik məna danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə münasibətini də bildirir; məsələn, *o kitabı mən də oxudum, o kitabı mən də oxumuşam, o kitabı mən də oxuyuram, o kitabı mən də oxuyacağam, o kitabı mən də oxuyasıyam, o kitabı*

mən də gərək oxuyam, o kitabı mən də oxumalıyam, o kitabı mən də oxusa idim, o kitabı mən də oxuyardım və s.

Bu cümlələrdəki felin qrammatik mənaları şəxs əvəzliyinin birinci şəxsin təki olan *mən* sözünün *kitab* əşyasına və *oxumaq* hadisəsinə müxtəlif münasibətlərini bildirir. Həmin qrammatik mənalarla *mən* sözü faktın artıq olub bitdiyini, faktın hələ başlanmadığını, daşlanıb davam etdiyini və sairəni bildirir.

Müxtəlif qrammatik mənaları ifadə etmək üçün istifadə edilən bütün dil materiallarına qrammatik forma deyilir.

SÖZÜN TƏRKİBİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Azərbaycan dilinin sözləri tərkibcə kök və şəkilçidən ibarətdir. Başqa sözlə desək, müasir Azərbaycan dilində işlənən sözlərin quruluşu əsas və qeyri-əsas olaraq iki hissəyə bölünür. Sözün əsas hissəsi dilçilik elmində *kök*, qeyri-əsas hissəsi isə *şəkilçi* adlanır. Sözün kökü şəkilçidən yalnız şekli əlamətlərinə görə deyil, eyni zamanda məzmununa görə də fərqlənir; çünki dilimizdə elə söz kökləri vardır ki, onlar şekli əlamət, hətta fonetik tərkib etibarilə belə, şəkilçilərdən fərqlənmir. *Sən, san, siz, süz, inci, un, qan, dən, dan, daş, iş, aş* kimi vahidlər eyni şəkildə, eyni fonetik tərkibdə söz kökü olduqları kimi, müxtəlif köklərlə birləşib işləndikləri zaman şəkilçi də ola bilər. Şəkilçilər mənşə etibarilə müstəqil söz köklərindən əmələ gəldikləri üçün onların bir qismi hələ də müstəqil işləndiyi zaman əsas söz kimi müəyyən mənə ifadə edə bilər; məsələn: *Sən çalış, əlaçı ol. Fələ, özünü sən də bir insanımı sanırsan?* (M.Ə.Sabir). *Siz vəzifənizə ciddi yanaşın. Armudu stəkanda bir dənə məxməri çay süz. Füzuli şerinin inciləri Azərbaycan ədəbiyyatının xəzinəsini bəzəmişdir. Un dəyirməndə hasil olur. Zabitin yarasından xeyli qan axmışdı. Toyuqlara yenə də dən səpmək lazımdır. Sənə kim deyib ki, haqqı dan? Daş tikintidə hər şeyə yararır. Sən öz dəstəni yan tərəfə çək! Çalış, nə cür olursa olsun, təpənin başına sən birinci çıx! İş insanın cövhəridir. Gərək günəş bu dağları aşmaya ydı.*

Yuxarıdakı cümlələrdə işlənən *sən, san, siz, süz, inci, un, qan, dən, dan, daş, çək, çıx, iş, aş* sözləri müstəqil mənaya malik, müəyyən

suala cavab ola bilən, cümlədə vəzifə daşıyan sözlərdir. Eyni fonetik tərkib başqa bir münasibətlə müxtəlif müstəqil sözlərə əlavə olunaraq, bitişdiyi əsas sözün qeyri-əsas hissəsi (şəkilçisi) olur; məsələn: *Bilirəm, həm cavan müəllimsən, həm də fəal idmançısan. Biliksiz insanlar qüsurlu olurlar. Məruzəçi çox könül-süz danışdı. O, uzun deyil, uzunsovdur. Rasim səkkizinci sinifdə oxuyur. Çalışın səhərlər tezdən durun. Çalışqan şagirdlər əlaçı olurlar. Qapı birdən açıldı, Hafiz içəri girib uca dan salam verdi. Sən həm yoldaş, həm də vətəndaşsan. Hörümçək öz torunu hörürdü. Direktor sinif rəhbərlərinə göstəriş verdi. Pəhləvanlar möhkəm tutuşdılar.*

Misallardan aydın görünür ki, dilimizdəki şəkilçilərin müəyyən bir qismi şəkilcə köklərdən fərqlənir. Onların kök və ya şəkilçi olması müstəqil və ya qeyri-müstəqil işlənib-ışlənməməsi və müstəqil mənə daşıyıb-daşımaması ilə müəyyənləşdirilir.

KÖK

Sözləri kök və şəkilçiyə ayıraraq, onları yalnız şəkli əlamətinə görə bir-birindən fərqləndirmək mümkün deyildir. Onları söz tərkibində oynadığı rola və məzmunu malik olub-olmamalarına görə müəyyənləşdirmək olar. Buna görə də sözün kökü ilə şəkilçisi arasında mövcud olan aşağıdakı fərqləri nəzərə almaq lazımdır:

I. 1. Kök sözün əsasını təşkil edir. 2. Sözün kökü şəkilçidən ayrıca işlənə bilər. 3. Kök müstəqil leksik mənaya malik olur. 4. Kök sabit qalır, dəyişmir. 5. Bir söz kökü müxtəlif şəkilçi qəbul edə bilər. 6. Azərbaycan dilinin öz söz köklərinin yalnız sonuna şəkilçi əlavə oluna bilər.

Sözün ayrıca işlənib müstəqil leksik mənaya malik olan və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir.

II. Şəkilçilər isə, köklərin tamamilə əksinə olaraq, sözün əsasını təşkil edə bilmir. Onlar kökdən ayrı işlənmir, müstəqil mənaya malik olmur və söz kökünün tələbinə görə dəyişir. Sözün ayrılıqda işlənməyən, müstəqil mənaya malik olmayan və söz köklərinə bitişdikdə onların ya şəklini, ya da şəkli ilə birlikdə məzmununu dəyişən hissəsinə şəkilçi deyilir.

III. Sözlərin hamısı eyni quruluşa malik olmur, yəni dilimizdə işlənən sözlərin hamısı sadə söz köklərindən ibarət deyildir. Əgər

bütün sözlər sadə kökdən ibarət olsa idi, dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçilərin yaranmasına ehtiyac qalmazdı. Digər tərəfdən, dil yalnız sadə söz kökləri ilə kifayətlənə bilməz. Dilin inkişafı bir sözdən yeni bir sözün yaranmasını tələb edir. Sadə bir söz kökünün ibtidai mənasının əsasında yeni bir mənanın yaranması lazım gəlir ki, bu da sadə söz kökünün fonetik tərkibini, öz şəklini dəyişməsilə mümkün ola bilər. Lakin bu dəyişmə elə bir şəkildə olmalıdır ki, sözün yalnız formasına deyil, onun məzmununa da təsir etmiş olsun. Buna görə də dilimizdə işlənən sözlərin bəzisi bir kökdən, bəzisi bir köklə bir sözdüzəldici şəkilçidən, bəzisi də iki və daha artıq sözün birləşməsindən ibarət olur.

Odur ki, sözləri quruluşuna görə üç qismə ayırmaq olar: 1) sadə sözlər; 2) düzəltmə sözlər; 3) mürəkkəb sözlər: *iş, işçi, istiot*.

Sadə sözlər. Bu misallarda *iş* sözünün fonetik tərkibini daha kiçik hissələrə bölmək qeyri-mümkündür. Deməli, heç bir kiçik hissəyə bölünməsi mümkün olmayan, yalnız bəsit bir sözdən – bir morfoloji vahiddən ibarət olan sözlər sadə sözlərdir.

Düzəltmə sözlər. Düzəltmə sözlər isə həm şəkil, həm də məzmunca sadə sözlərdən fərqlənir. *İş* sözü bir kökdən ibarət olduğu halda, *işçi* sözü düzəltmə sözdür, çünki *işçi* sözünü *iş* və *-çi* şəklində iki ayrı-ayrı hissəyə bölmək mümkündür. Bu hissələrdən birincisi müstəqil, ikincisi qeyri-müstəqildir; birinci hissənin məzmunu olduğu halda, ikinci hissənin təklikdə heç bir məzmunu yoxdur. Yalnız *iş* sözünə bitişdiyi zaman müəyyən məzmunla malik olur; yeni müəyyən mənalı sadə bir sözdən başqa bir mənalı söz düzəldir. Deməli, *işçi* sözü ona görə düzəltmə söz olur ki, onun tərkibində sözdüzəldici şəkilçi vardır. Buradan da ümumi bir nəticə çıxır ki, tərkibində sözdüzəldici şəkilçi olan sözlərə düzəltmə sözlər deyilir.

Sadə sözlər sözdəyişdirici şəkilçi qəbul edərək, öz sadəliyini itirmədiyi kimi, düzəltmə sözlər də həmin şəkilçiləri qəbul etdikdə öz düzəltmə sözlüyünü itirmir; *işlər* sözü sadə, *işçilər* sözü isə düzəltmə sözdür. Sadə sözlər sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərkən yeni məzmunlu bir sözə çevrildiyi kimi, düzəltmə sözlər də başqa bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etdikdə tamamilə eyni məzmunlu bir söz olur, lakin düzəltmə sözlükdən çıxmır. Məsələn: *yaz* müəyyən məzmunlu sadə bir söz, *yazı* başqa məzmunlu düzəltmə söz, *yazıçı* daha başqa məzmunlu düzəltmə söz, *yazıcılıq* isə tamamilə yeni məzmunla malik düzəltmə sözdür.

Deməli, söz kökünə sözdüzəltmə məqsədindən asılı olaraq bir neçə dəfə şəkilçi artırıla bilər: *gül – gülçü – gülçülük*; *yarat – yaradıcı – yaradıcılıq*; *səs – səslə – səsləndir* və s.

Düzəltmə sözlərin müəyyənləşdirilməsində iki cəhəti əsas tutmaq lazımdır. Birincisi, köklə düzəltmə söz arasında üzvi bağlılıq olmalıdır, yeni yeni yaranmış söz, yeni məna məhz kökdəki mənanın əsasında yaranır. Məsələn, *bağla*, *bağça* və *qulaq* sözlərini nəzərdən keçirək. *Bağla* (maq) və *bağça* sözləri kök etibarilə zahirən oxşar görünür.

Əgər bu sözlərin *bağ* sözünün omonim mənaları əsasında yaranıldığını sezməsək, onları səhvən eyniköklü söz hesab etmiş olarıq. Halbuki *bağça* sözündən fərqli olaraq, *bağla* sözü *ip*, *kəndir* mənasında olan *bağ* ismindən yaranmışdır. Eləcə də *qulaq* sözündə *-aq* ünsürü zahirən şəkilçi kimi görünür, əslində isə *-aq* feldən isim düzəldən şəkilçi olduğundan o yalnız fele artırıla bilərdi. Müasir Azərbaycan dilində *qul* sözü fel kimi işlənmir. O biri tərəfdən, *qulaq* sözü ilə dilimizdəki *qul* ismi arasında üzvi bağlılıq olmadığından o, quruluşuna görə yalnız sadə söz kimi götürülə bilər.

İkincisi, söz o vaxt düzəltmə söz kimi götürülə bilər ki, onun kökü dilimizdə ayrıca işlənmiş olsun. Ərəb dilindən dilimizə keçmiş *sədaqət*, *şücaət* sözləri, eləcə də Azərbaycan dilinin öz sözlərindən olan *barış*, *yarış*, *gülaş*, *dağıntı* sözləri məhz bu cəhətdən düzəltmə söz sayıla bilməz.

Deməli, köklə bir və ya bir neçə sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olan sözlər düzəltmə söz hesab olunur.

Mürəkkəb sözlər. Mürəkkəb sözlər həm sadə, həm də düzəltmə sözlərdən fərqlənir. Mürəkkəb sözlər vasitəsilə ayrı-ayrı kəmiyyət və keyfiyyətlərdən yeni keyfiyyət yaradılır. Burada ayrı-ayrı məzmunlardan yeni məzmun əmələ gətirilir.

İstiot sözünün tərkibində iki müstəqil söz vardır: *isti*, *ot*. Bu sözlərin hər ikisi təklikdə ayrı-ayrı mənalara malik sözlərdir. Bunlardan birincisi hərarət, ikincisi əşya (göyərtili) məzmununu ifadə edir. Lakin bu müxtəlif mənalara malik ayrı-ayrı sözlər birləşdiyi zaman tamamilə başqa bir mənaya malik yeni bir söz şəklini alır. Bu birləşmə nəticəsində sözlərin شکli əlaməti dəyişmədiyi halda, məna tamamilə dəyişir. Hər iki söz öz əvvəlki mənasını itirir, ikisi birlikdə bir məna ifadə etməli olur. Həqiqətən, *istiot* sözü ilə bugünkü anlayışa görə nə istilik, nə bitki mənası dərk edilir. Bugünkü anlayış onu

tamamilə başqa bir varlıq kimi dərk edir. Lakin bu o demək deyildir ki, istiotun göyərti növündən olması və istilik keyfiyyəti yaratmaq xassəsinə malik olması inkar edilir; əksinə, bu söz tamamilə doğru olaraq öz növünə və xassəsinə əsasən yaranmışdır. Başqa sözlə desək, həmin otda istilikyaratma əlaməti olduğu üçün də istiot adını daşıyır. Lakin əlamət və xassəsinə görə ona verilən ad ayrı-ayrı mənalar əsasında iki sözün birləşməsi nəticəsində əmələ gələn yeni bir sözdür. Deməli, iki və daha artıq müstəqil söz birləşib əvvəlki ayrı-ayrı mənalar əsasında yeni mənə ifadə edən bir mürekkəb söz əmələ gətirir. Başqa cür desək, ayrı-ayrı kəmiyyətlərin birləşməsindən yeni bir kəmiyyət əmələ gəlir, yeni bir söz yaranır.

ŞƏKİLÇİ

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, şəkilçilər kökdən ayrı işlənə bilmir. Onlar kökün ya əvvəlinə, ya ortasına, ya da sonuna əlavə edilərək işlənir. Söz kökünə əlavə edildikləri yerə görə onlar ön (prefiks), iç (infiks) və son (suffiks) şəkilçi adı ilə üç yerə bölünür. Azərbaycan dilinin öz sözlərində ön və iç şəkilçi yoxdur; dilimizə məxsus şəkilçilərin hamısı sözün yalnız sonuna əlavə olunur. Başqa dillərdən alınan və ya keçən sözlərin mühüm bir qismi geniş şəkildə yayıldığı üçün onlarla işlənən ön şəkilçilər də qismən Azərbaycan dili şəkilçiləri sırasına keçmişdir, hətta bəzi təsadüflərdə onları dilimizin şəkilçiləri ilə əvəz edib işlətmək də mümkün olmur. Məsələn: *namərd*, *naxoş*, *antifaşist* və s. kimi sözlərdə *na-*, *anti-* ön şəkilçilərinin həmin sözlərdə əmələ gətirdiyi mənfi məzmunu Azərbaycan dilində yalnız müstəqil sözlə ifadə etmək olur, onları heç bir Azərbaycan dili şəkilçisi ilə əvəz etmək olmur.

Deməli, müasir dilimizin şəkilçiləri sırasında yalnız son şəkilçiləri deyil, ön şəkilçiləri də öyrənməliyə.

Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə yanaşı olaraq, başqa dillərdən alınmış və ya keçmiş bir sıra sözlərdən son şəkilçilər də müasir dilimizdə işlənməkdədir. Bu şəkilçiləri də dilimizin öz şəkilçiləri ilə əvəz etmək qeyri-mümkündür; çünki başqa dillərdən alınmış və ya keçmiş bu sözlər müvafiq şəkilçilərlə birlikdə alındığı və işləndiyi üçün dilimizdə həmin söz və şəkilçilərin müqabilini yaratmağa ehtiyac qalmamışdır. Məsələn: *elmi*, *tarixi*, *kütləvi*, *nümunəvi*, *materialist*,

marksist, marksizm kimi sözlərdəki son şəkilçiləri əvəzedici başqa bir şəkilçimiz olmadığından onlar bugünkü dilimizin öz şəkilçiləri kimi dərk edilir. Bu kimi sözlər müəyyən dərəcədə azərbaycancalaşdığından və müasir dilimizin lüğət tərkibindən hesab olunduğundan onların şəkilçiləri də eyni dərəcədə azərbaycancalaşmışdır.

Dilimizdə işlənən şəkilçilər kökə əlavə olunduqları yerə görə iki qismə ayrıldıqları kimi, köklərdə əmələ gətirdikləri məzmun və şəkil dəyişikliyinə görə də iki qismə ayrılırlar: 1) sözdüzəldici; 2) sözdəyişdirici.

Sözdüzəldici şəkilçilər. Şəkilçilərin bir qismi kökə əlavə olunduqda onun yalnız şəklinə deyil, eyni zamanda məzmununa da ciddi təsir edib, ilk mənə əsasında yeni mənalı söz əmələ gətirir. Belə şəkilçilərə sözdüzəldici şəkilçilər deyilir. Bunların əsas rolu bir sözdən yeni bir söz yaratmaq olduğu üçün dildə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu şəkilçilər dilin inkişafında, yəni yeni yaranmış sözlər hesabına söz ehtiyatının çoxalması və zənginləşməsi işində əsas amillərdən hesab olunur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yeni əmələ gələn sözlərin əksəri yalnız bu şəkilçilər vasitəsilə yaranmışdır. Bunlar ya bir nitq hissəsindən yeni bir nitq hissəsi əmələ gətirir, ya da eyni bir nitq hissəsinin sadə köklərindən düzəltmə sözlər yaradır; məsələn: *qorxu, qorxunc, qorxuz* və s.

Bu misallardakı *-u, -unc, -uz* şəkilçiləri ona görə sözdüzəldici şəkilçilərdir ki, onlar *qorx* felinin yalnız şəkli cəhətində dəyişiklik əmələ gətirməmiş, onun məzmununu da tamamilə dəyişmişdir. Həmin şəkilçilər ya bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi, ya da eyni nitq hissəsindən düzəltmə söz yaratmışdır, yəni *qorx* felindən isim (*qorxu*), sifət (*qorxunc*), fel (*qorxuz*) əmələ gətirmişdir.

Sözdüzəldici şəkilçilər bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi əmələ gətirdiyi zaman söz kökünə daha ciddi təsir edir; kökün əvvəlki məzmununu tamamilə dəyişdirir. *Qorxu* sözü *qorx* felindən əmələ gəldiyinə baxmayaraq, insanda *qorxu* hissəsinin təsəvvürünü yox, hiss-həyəcan adı təsəvvürü yaradır. Lakin bu şəkilçilər bəzən bir nitq hissəsindən eyni nitq hissəsinə məxsus düzəltmə söz əmələ gətirdikdə söz kökünün əvvəlki məzmununa o qədər də ciddi təsir edə bilmir. Əvvəlki məzmun başqa bir şəkildə ifadə olunur. Odur ki, həmin nitq hissəsi öz xüsusiyyətlərini itirib başqa nitq hissəsinə çevrilə bilmir.

Həqiqətən, *qorxuz* feli yenə də fel olaraq qalır və felə məxsus bütün xüsusiyyətləri daşıya bilər. *Qorx* feli ilə *qorxuz* felinin fərqi yalnız işin icrasının bu və ya başqa şəxsə aid olmasından ibarətdir. Başqa təsadüflərdə isə bu şəkilçilər söz kökünün mənasına əl ciddi təsir edir ki, bir nitq hissəsindən eyni nitq hissəsinə aid yeni bir söz əmələ gətirdikdə belə, söz kökünün əvvəlki məzmunu tamamilə dəyişilir və əmələ gələn yeni söz yeni təsəvvürə çevrilir. Məsələn: *çörək* sözü bir mənə, bir təsəvvür, *çörəkçi* sözü isə başqa mənə və başqa təsəvvür kimi dərk edilir.

Bu müqayisədən aydın olur ki, bəzi şəkilçilər hələ tam sözdüzəldici şəkilçi halına keçməmişdir. Onlar sözün əvvəlki məzmununu tamamilə dəyişdirmək qabiliyyətinə malik deyildir (buraya felin mənə növlərini əmələ gətirən şəkilçiləri daxil etmək olar).

Müasir Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilər sözün həm əvvəlində, həm də sonunda işləyə bilər. Sözün əvvəlində yalnız başqa dillərdən keçmiş şəkilçilər, sözün sonunda isə həm Azərbaycan dilinin öz şəkilçiləri, həm də başqa dillərdən keçmiş şəkilçilər işlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, başqa dillərdən alınan şəkilçilərin hamısı sözdüzəldici şəkilçilərdir¹. Başqa dillərdən dilimizə heç bir sözdəyişdirici şəkilçi keçməmişdir. Buna görə də söz kökünün əvvəlinə artırılan şəkilçilərin hamısı sözdüzəldici şəkilçilərdir.

Sözdüzəldici şəkilçilər əlavə olunduqları nitq hissələrinə görə də müxtəlif olur. Onların bir qismi yalnız isimlərlə, bir qismi yalnız fəllərlə, bir qismi də həm isim, həm sifət, həm say, həm də əvəzliliklərlə işləyə bilər. Başqa dillərdən keçmiş həm ön, həm də son şəkilçilər isim, sifət və zərflərlə işlənir. Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərin nitq hissələri ilə işlənməsinə bir neçə misal verək.

1. *-çı* (*-çi*, *-çu*, *-çü*) şəkilçisi, əsasən, peşə və sənət məzmunu yaratdığına görə əksərən ümumi isimlərlə işlənilib cansız bir varlıqdan canlı varlıq təsəvvürü, xüsusən insan təsəvvürü yaratdığı üçün başqa nitq hissələri ilə istisna hallarda (məsələn, saya əlavə olunduğu hallar var: beşminçi, otuzminçi və s.) işləyə bilər. Lakin müasir ədəbi dilimizdə bu şəkilçinin yaratdığı məzmun dairəsi müəyyən dərəcədə genişlənir. Peşə və sənətdən başqa, ayrı-ayrı məzmunlar da yarada bilər. Məsələn: *çörəkçi*, *çəkməçi* sözlərindən hasil olan peşə

¹ Başqa dillərdən dilimizə keçən şəkilçilər müstəqil, ayrılıqda deyil, sözlərlə birlikdə keçmişdir.

və sənət məzmununu *əlaçı, abunəçi, təbliğatçı, təşviqatçı, növbətçi* kimi sözlər ifadə etmir. Doğrudan da, *Məruzəçi icra hakimiyyətinin başçısıdır* cümləsində *məruzəçi* sözündə heç bir peşə və ya sənət məzmunu yoxdur.

2. *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi, əsasən, isimlərlə işlənərək, onların müxtəlif məzmun ifadə etməsinə xidmət göstərir. Bu şəkilçi eyni şəkildə bitişdikləri sözün əvvəlki məzmununa müvafiq yeni müxtəlif məzmunlar yaradır. Məsələn: *yağlı* sözü keyfiyyət məzmunu ifadə etdiyi halda, *haqlı* sözü hüquq, ixtiyar, *atlı* sözü hal-vəziyyət, *bakılı* sözü yer münasibəti, *evli* sözü ailə və ictimai vəziyyət, *Sultanlı* sözü nəsil, fəmiyyə münasibəti və sair məzmunlar ifadə edir.

Bu şəkilçilər sifət, say və əvəzliliklərlə də işlənərək, onlardan yeni məzmunlu başqa nitq hissələri əmələ gətirir. Bunlar sifətlərə əlavə olunarkən biri digərinə zidd olan iki sifətin yanaşı işlədilməsini tələb edir: *ağlı-qaralı, böyüklü-küçüklü* və s. Bu şəkilçiləri artırmaq üçün də ayrı-ayrı şəxs əvəzliliklərinin yanaşı işlədilməsi lazım gəlir: *mənli-sənli, bizli-sizli* və s.

3. *-sız (-siz, -suz, -süz)* şəkilçisi, əsasən, isimlərə artırılrsa da, sifət, say və əvəzliliklərlə də işlənərək, müxtəlif məzmunların meydana çıxmasına xidmət edir. Bu şəkilçi, başlıca olaraq, mənfiyyət məzmunu yaradır. Lakin mənasında mənfiyyət olan sözlərlə işləndikdə müsbət məzmun ifadə edir. Məsələn: *günahsız, təqsirsiz, qorxusuz, şübhəsiz, ölümsüz, zərərsiz, zişansız* kimi sözlər şəkilcə mənfi olsalar da, müsbət məzmun ifadə edir. Belə çıxır ki, riyaziyyatda iki mənfinin hasilinin bir müsbətə bərabər olması qanunu dildə də özünü göstərir və mənfi məzmunlu bir söz mənfi məzmunlu şəkilçi qəbul etdikdə müsbət məzmunla çevrilir.

Belə sözlər mənfi məzmunlu üçüncü bir sözlə işləndikdə mənfi məzmun ifadə edir: *günahsız deyil, qorxusuz deyil, təqsirsiz olmaz* və s. Bu şəkilçi müsbət məzmunlu sözlərlə işləndikdə də mənfi məzmun ifadə edir. Lakin həmin şəkilçi ilə işlənən sözlərə mənfi məzmunlu başqa bir söz əlavə olunarkən, yenə də iki mənfi bir müsbət məzmunu ifadə edir: *ədəbsiz deyil, biliksiz deyil, tərbiyəsiz deyil, adamsız olmaz* və s.

4. *-luq (-lik, -luq, -lük)* şəkilçisi dilimizdə geniş yayılmaqla, isim, sifət, say, əvəzlilik və bəzən də əvəzlilikdən müxtəlif məzmunlu isim düzəldir.

Bu şəkilçi, hər şeydən əvvəl, isim və başqa nitq hissələrindən hal-vəziyyət, keyfiyyət, kəmiyyət, adət, xasiyyət və sair məzmunlu

düzəltmə isimlər əmələ gətirir: Hətta isimlərdən əmələ gətirdiyi bəzi düzəltmə isimləri tərkib daxilində işlədib sifət halına salmaq belə mümkün olmur. Məsələn: *adamlıq, dostluq, qohumluq, qardaşlıq, yoldaşlıq, atalıq, insanlıq, nənəlik* kimi sözlər həmişə düzəltmə isim olaraq qalır və tərkib daxilində sifət rolu oynaya bilmir.

Bu şəkilçi sifətlərlə işləndiyi zaman onlardan keyfiyyət, xasiyyət və sairə bildirən isimlər əmələ gətirir: *yaxşılıq, pislik, gözəllik, qoçaqlıq, açıqlıq, tənbəllik, ağılıq, qırmızılıq, sarılıq, böyüklük, kiçiklik, diltxorluq, mehribanlıq, nigaranlıq, peşmanlıq, avaralıq* və s.

Qeyd etməliyik ki, *diltxor, mehriban, nigaran, peşman, avara, bekar, kasıb* kimi sifətlərə *-lıq (-lik, -luq, -lük)* şəkilçisi arasına *-çı (-çi, -çu, -çü)* şəkilçisini artırıb *diltxorçuluq, mehribançılıq, nigarançılıq, peşmançılıq* və s. şəklində işlətmək, ədəbi dil baxımından doğru deyil və dilimizin məntiqi-qrammatik qanunlarına ziddir.

-lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi saydan və istisna hallarda əvəzləndirən də isim düzəldə bilir: *azlıq, çoxluq, birlik, beşlik, yüzlik, minlik, necəlik, kimlik* və s.

Bu şəkilçinin xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, yuxarıda göstərilən başqa sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra işlənilən onları sifətləşmək hüququndan məhrum edir: *işsizlik, dadsızlıq, dadlılıq* və s.

Müasir dilimizdə isim, sifət, say və fəllərlə işlənilən, müxtəlif nitq hissəsi əmələ gətirən şəkilçilərin daha bir çox başqa növləri vardır ki, bunlar müvafiq nitq hissələri ilə əlaqədar olaraq izah ediləcəkdir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər. Şəkilçilərin ikinci qisminə sözdəyişdirici şəkilçilər daxildir. Bu şəkilçilər xalis Azərbaycan dili şəkilçilərindən ibarət olub, həmişə sözün sonunda işlənilir. Bunlara sözdəyişdirici şəkilçi adı ona görə verilmişdir ki, bunlar yalnız sözün şəklini dəyişdirir, məzmununa ciddi təsir etmir. Lakin hər bir şəkilçi sözün şəklini dəyişdiyi kimi, məzmununa da az və ya çox təsir etmiş olur. Bu təsir, xüsusən bir nitq hissəsinin başqa nitq hissəsi ilə əlaqələndiyi zaman özünü göstərir. Başqa sözlə desək, bu şəkilçilər ayrı-ayrı sözlər arasında əlaqə yaradır və sözlərin həm şəkil, həm də məzmunca bir-birinə bağlanmasına xidmət göstərərək, fikrin ifadəsini təmin edir. Buna görə də belə şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçi adlandırmaq daha münasibdir; çünki sözlər arasındakı bütün sintaktik əlaqələr yalnız bu şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Dilimizdə olan bütün kateqoriya məzmunları bu şəkilçilərdə ifadə olunur.

Nitq hissələrinə xas olan kateqoriyalar daha çox sintaktik kateqoriyalar kimi özünü göstərir. Bu kateqoriyalar, başlıca olaraq, isim

və fellərə məxsus olur. Başqa nitq hissələri bunların vəzifəsini daşıdığı zaman həmin kateqoriyaların şəkilçilərini qəbul edə bilər. Bu baxımdan kateqoriyaların əlamətlərini – şəkilçiləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1) kəmiyyət kateqoriyası şəkilçiləri; 2) hal kateqoriyası şəkilçiləri; 3) mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri; 4) xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri; 5) inkarlıq kateqoriyası şəkilçiləri; 6) zaman kateqoriyası şəkilçiləri; 7) şəxs kateqoriyası şəkilçiləri. Fel köklərinin sonuna artırılıb onları ad halına salan və köhnə qrammatikalarda “ədati-məsdər” adlanan şəkilçini sözdəyişdirici deyil, sözdüzəldici şəkilçi hesab etdiyimiz üçün o bu bölgəyə daxil olmamışdır. **-maq (-mək)** şəkilçisi fel köklərinə artırılarkən iş və hərəkətin adı anlayışını ifadə edir. Həmin söz də isimlər kimi hallanır. Buna görə də **-maq (-mək)** şəkilçisini tamamilə sözdəyişdirici şəkilçi adlandıрмаq doğru deyildir.

Miqdar saylarından sıra sayı düzəldən şəkilçini də sözdəyişdirici deyil, sözdüzəldici şəkilçi hesab etdiyimiz üçün o bu bölgəyə daxil edilməmişdir; çünki o şəkilçilər bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi əmələ gətirməsə də, həmin nitq hissəsindən yeni məzmunlu bir söz əmələ gətirə bilər. Həqiqətən, *yaz feli* ilə *yazıl felinin* mənası arasındakı fərq *beş* sözü ilə *beşinci* sözünün mənası arasındakı fərqdən daha zəifdir. Bundan başqa, sıra sayı düzəldən şəkilçi sözlər arasında da heç bir sintaktik əlaqə yarada bilmir.

Deməli, sözdüzəldici şəkilçilərin müəyyənləşdirilməsində onların bir sözdən başqa məzmunlu yeni bir söz əmələ gətirməsini nəzərdə tutmaq lazım gəlirdi ki, sözdəyişdirici şəkilçilərin müəyyənləşdirilməsində də onların sözlər arasında sintaktik əlaqə yaratmasını nəzərə almaq lazımdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə eyni şəkildə işlənən bezi şəkilçilər həm sözdəyişdirici, həm də sözdüzəldici şəkilçi ola bilər. Xüsusilə, şəkilcə sözdəyişdirici şəkilçilərin eyni olan **-ma (-mə); -dır (-dir, -dur, -dür); -da (-də); -muş, (-miş, -muş, -müş); -ar (-ər); -acaq (-əcək); -ır (-ir, -ur, -ür); -ım (-im, -um, -üm); -ın (-in, -un, -ün); -ış (-iş, -uş, -üş); -malı (-məli); -ası (-əsi); -a (-ə); -aq (-ək)** və sair şəkilçilər bitişdikləri nitq hissələri və ya yaratdıqları mənalarla əsasən bir münasibətlə sözdəyişdirici, başqa münasibətlə sözdüzəldici şəkilçi olur: *bağı suvarma, suvarma işləri; indi yazdır, məktubu yazdır; çoxdan zərər gəlməz, səni çoxdan*

gözləyirdim; bahar gəlir, gəlir çoxdur; su içdim, bir içim su; pambığı vaxtında əkin, əkin nəzarət tələb edir; xörək yeməlisən, yeməli xörəkdir; oraya kim gedəsidir, gedəsi yerim var; adam gərək hər şeyi tez qana, onun barmağı qana dı; biz düşməndən nə səbəbə qorxaq, müharibədə qorxaq özünü tələf edər və s.

Deməli, belə hallarda sözün və ya sözdə olan şəkilçinin şəkli cəhətinə deyil, onun məzmununa əsaslanmaq lazımdır. Bu cür şəkilçilərin həm morfoloji, həm də sintaktik xüsusiyyətləri nəzərə alınarsa, nitq hissələrini və onların cümlədəki rolunu düzgün müəyyənləşdirmək mümkün olar.

NİTQ HISSƏLƏRİ

Müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşan söz siniflərinə nitq hissələri deyilir. Müstəqil məna dedikdə, sözün yalnız ayrılıqda götürülmüş leksik və ya lüğəvi mənası deyil, onun leksik-qrammatik mənası da nəzərdə tutulur. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan hər hansı bir söz özlüyündə götürüldükdə nitq hissəsi hesab oluna bilməz; çünki öz-özlüyündə söz yalnız leksik-lüğəvi mənaya malik olur, qrammatik mənaya malik olmur. Hər hansı bir sözün hər hansı bir nitq hissəsinə aid olması üçün həmin söz leksik məna ilə yanaşı, qrammatik məna da kəsb etməlidir. Qrammatik məna isə sözün öz daxilində olmur, qrammatik formalarla meydana çıxır. Deməli, sözlər nitq hissələrinə bölünmək üçün dilin qrammatik quruluşuna xas olan qrammatik kateqoriyalara malik olmalıdır. Qrammatik kateqoriyaların da maddi əsasını qrammatik formalar (morfoloji əlamətlər, sintaktik vasitələr) təşkil edir.

Beləliklə, leksik mənaya malik olan sözlər qrammatik məna kəsb etdikdə qrammatik formaya yiyələnir və müvafiq sintaktik vəzifə daşıyırlar. Bütövlükdə qrammatik məna, ilk növbədə, cümlədə başqa sözlərlə əlaqə və münasibətlərdə müəyyənləşən mənadır.

Qrammatik mənanın həm morfoloji, həm də sintaktik ifadə vasitələri vardır. Qrammatik mənanın morfoloji ifadə vasitəsinə sözlərin dəyişməsi (şəkilçilər və vurğular), qrammatik mənanın sintaktik ifadə vasitələrinə isə sözlərin bir-birinə yanaşması, intonasiya və sözlərin sırası daxildir.

Dilimizdəki nitq hissələrini müstəqil mənalarına, qrammatik formalarına (morfoloji əlamətlərinə) və sintaktik roluna görə *əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələri* olmaqla üç qrupa ayırmaq olar.

1. Əsas nitq hissələri leksik (lüğəvi) mənaya malik olur, müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır, müvafiq suala cavab verir, eyni zamanda, söz yaradıcılığı prosesində yaxından iştirak edir. Onlar əşyanın adını, əlamət və keyfiyyətini, miqdarını, hal-hərəkətini, hal-hərəkətin əlamətini, əlamət-keyfiyyətin də əlamətini bildirir. Əsas nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlilik, fel və zərf daxildir. Əsas nitq hissələri içərisində əvəzlilik xüsusi səciyyəyə malikdir. Belə ki, hər hansı əvəzlilik müəyyən əsas nitq hissəsi ilə bağlı olur; həmin nitq hissəsini müvafiq tərzdə əvəz edib, onun yerində işlənir və bu vaxt əvəz etdiyi nitq hissəsinin səciyyəvi əlamətlərini daşıyır.

2. Köməkçi nitq hissələrinin müstəqil leksik mənaları olmur, heç bir suala cavab vermir və buna görə də cümlə üzvü ola bilmir. Mənşə etibarilə əsas nitq hissələrindən törəyən köməkçi nitq hissələri cümlənin təşkilində yardımçı rola malikdir. Onlar ya sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqə və münasibətləri təmin edir, ya da fikrin formalaşmasında rəngarəng çalarlıqlar və emosional-ekspressiv boyalar yaradaraq, danışan şəxsin, bəzən də başqasının müxtəlif hissi münasibətlərinin ifadəsinə xidmət göstərmiş olur. Bu baxımdan köməkçi nitq hissələrinin özlərini də iki qismə ayırmaq olar:

- a) sözlər və cümlələr arasında müxtəlif əlaqə və münasibətləri təmin edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara qoşma və bağlayıcı daxildir;
- b) müxtəlif emosional-ekspressiv və hissi münasibətlərin ifadəsinə xidmət edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara ədat və modal sözləri daxil etmək olar.

Köməkçi nitq hissələri içərisində modal sözlərin ilkin mənə ilə, yəni yarandığı nitq hissəsi ilə bağlılığı daha aydın hiss olunur və buna görə digər köməkçi nitq hissələrinə nisbətən modal sözlərin bir qisminə lüğəvi mənə bildirmək meylili qüvvətlidir.

3. Xüsusi nitq hissələrinə yamsılama və nidalar daxildir. Yamsılama və nida ona görə xüsusi nitq hissələri adlandırılır ki, bunlarda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Nida və yamsılamalar daha çox hiss və duyğuların verilməsi və ya müəyyən təbiət səslərinin, görünüşün yamsılanması ilə bağlı olan nitq hissələridir. Nidalar hiss və həyəcan ifadə etsələr də, əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, onları

adlandıra bilmir. Yamsılamalar isə söz yaradıcılığında iştirak etməklə əsas nitq hissələrinə yaxın olsalar da, müəyyən təbiət səslərinin, bəzən də görünüşün təqlid olunması bunlara xüsusi nitq hissəsi səciyyəsi qazandırır. Demək, yamsılamalar (təqlidi sözlər) müəyyən səslənmə prosesinin və ya görünüşün (parıldama, işıldama kimi) danışq səsləri ilə əslinə oxşar təsvirini verən nitq hissəsidir. Məsələn, biz konkret lüğəti mənə axtarmadan “uf” sözünü ağrı, “paho” sözünü təəccüb və ya kinayə məqamında işlədir, “cık-cık” fonetik tərkibi ilə sərcənin çıxardığı səsi ifadə edirik və s. Yəni sözün mənasını onun hansı hissi bildirməsi, ya da hansı vəziyyəti təqlid etməsi əsasında izah etmiş oluruq.

Beləliklə, dilimizdə on iki nitq hissəsi vardır: 1) isim; 2) sifət; 3) say; 4) əvəzlik; 5) fel; 6) zərf; 7) qoşma; 8) bağlayıcı; 9) ədat; 10) modal sözlər; 11) nida; 12) yamsılamalar.

ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİ

İSİM

ÜMUMİ MƏLUMAT

İsim əsas nitq hissələrindən biridir. İsimlər dildə olan sözlərin ən mühüm bir qismini təşkil edir. İsimlər bütün varlıqların adlarını bildiren sözlərdən ibarətdir. İsimlər bizi əhatə edən bütün maddi varlıqların şüurumuzdakı müxtəlif təzahürlərinin adlarını bildiren sözlərdir. İsimlər yalnız maddi varlıqların deyil, bütün mənəvi və abstrakt anlayışların da adlarını bildirir. Müxtəlif varlıqların adlarını bildirmək baxımından isimlərin aşağıdakı növləri vardır:

1. Şəxs bildiren isimlər; bunlar da xüsusi və ümumi olmaqla iki yerə bölünür:

a) ayrı-ayrı şəxslərə cəmiyyət tərəfindən verilən xüsusi adlardır ki, bunlar eyni zamanda rəsmi adlar hesab olunur. Cəmiyyətin müəyyən bir şəxsə verdiyi belə xüsusi ad dövlət tərəfindən təsdiq edilir, rəsmiləşir və dəyişilməsi lazım gəldikdə, qanuni rəsmiyyət tələb olunur. Bu adları başqa adlardan fərqləndirmək və yalnız bir varlığın xüsusi adı olmasını göstərmək üçün bunlar cümlənin hər yerində baş hərflə (böyük hərflə) yazılır: *Elxan, Bağır, Hafiz, Nəcəf, Sevil, Yaşar, Almaz, Novruzəli, Səlim, Şeyda, Əlikram, Ədhəm* və s. Məsələn: *Bəzən Əbillə söhbət zamanı Dildar deyirdi: "Arvadın gücü ağzına çatmır" (Ə.Vəliyev). Xatun hər il məktəb bağlananda oğlunun aldığı qiymətlə maraqlanırdı (S.Rəhimov). Şirzadın bu tədqiqat işi gecədən xeyli keçənə qədər davam etdi (M.İbrahimov). Nərgiz Gülsənəm arvaddan azacıq sonra gəldi (M.Hüseyn). Xan çıxdı və gördü ki, qapı döyən xanın öz kəndlisi, İtqapan kəndin əhli Novruzəlidir (C.Məmmədquluzadə). Səlim Şeydanın səhhətini və tələblərini, Əlikramın düzlüyə, qohumluğa qayıtmasını, Ədhəmin yanına özü ayağı ilə gedib kövrəlməsini, yaşının ötməkdə, xidmət müddətinin azalmağa olduğunu kədərli fikrindən keçirdi (B.Bayramov);*

b) insanlar arasında ictimai və ailə münasibətlərini göstərən ümumi insan adlarıdır ki, bunlar bir tərəfdən ictimai münasibətləri, digər tərəfdən, ailə münasibətlərini ifadə etmək üçün cəmiyyətin qəbul etdiyi və ailənin üzvlərinə münasibətinə görə dəyişilə bilən

ümumi adlardır: *ata, ana, bacı, qardaş, əmi, dayı, xala, bibi* və s. Məsələn: *Son zamanlar Rüstəm kişi oğlunun tora düşməsindən qorxurdu. Qardaşının evlənmək fikri Fərmanı hamıdan artıq sevinirdi* (M.İbrahimov). *Sən nəvə nədir, nəticəni də görəcəksən, hələ kötücəni də* (M.Hüseyn). *Məndən dua yetirərsiniz əmioğlum Kərbəlayı Qasıma, dayıoğlum Cəfərə, bibimə, Səkinə xalamə, Gülsüm əmiqızıma* (C.Məmmədquluzadə). *Qiraətimi atam çox bəyəndi. Ay tutulan ili qışın son ayında anam öldü. Bu qız kişinin qızı və ya bacısı olmalıdır* (Çəmənzəminli).

Qeyd etmək lazımdır ki, ata adlanan bir şəxsin atalıq adından başqa bir də xüsusi adı vardır ki, həmin xüsusi ad hər bir ailə və cəmiyyət üzvü üçün eyni olaraq qalır. Halbuki *ata* sözü yalnız övlad üçün daimi hesab oluna bilir, başqaları üçün həmin şəxs qardaş, yeznə, qayınata, əmi, dayı, əmioğlu, xalaoğlu, bibioğlu və sair kimi adlarla da çağırıla bilər. Deməli, xüsusi insan adları bir varlıq üçün sabit, ümumi insan adları isə ailə üzvləri ilə münasibətinə görə qeyri-sabit olur. Azərbaycan dilində bütün insan adları (həm xüsusi, həm də ümumi) *kim?* sualına cavab olur.

2. Bütün başqa canlı varlıqların (heyvanların) adlarını bildirən isimlərdir ki, bunlar eynicinsli varlıqların hamısına aid olan ümumi bir adı ifadə etdikləri üçün ümumi isim hesab olunur: *at, ulaq, toyuq, cücə, it, ceyran* və s. Məsələn: *Mehman ilə Mirzəoğlu öz atlarını yanaşı sürürdü* (S.Rəhimov). *Qapını açıb bir yüklü ulağı "çoşa-çoşa!" deyə-deyə sürdü həyatə və yükün arasından üç-dörd toyuq-cücəni çiğirdə-çiğirdə yerə qoyub, yükü açıb dolu çuvalları saldı yerə* (C.Məmmədquluzadə). *İtlərin səsi lap yaxınlaşmışdı. Sən həməən Tahir deyilsən ki, ceyranı diri-diri tutub gətirərdin?* (M.Hüseyn). *Ey maral baxışlı, sona sığallı; Nə gözəldir səndə o qara tellər* (M.P.Vaqif).

3. Bəzi dillərdən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində insanlardan başqa bütün canlı varlıqların adlarını bildirən isimlər *nə?* sualına cavab verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, botanikada canlı varlıq hesab edilən bitki adları qrammatikaya görə cansız isimlərdir: *gül, çiçək, bənövşə, yasəmən, reyhan, süsən, sünbül, sərvi* və s. Məsələn: *Bir üzü gül, rəngi lalə, zülfü tər; Seyrə çıxıb dərir tazə bənövşə* (M.P.Vaqif).

4. Bədən üzvlərinin adlarını bildirən isimlərdir: *üz, göz, qaş, ağız, burun, dil, dodaq, əl, ayaq* və s. Məsələn: *Məclis qızıışmışdı. Ağız*

deyəni qulaq eşitmirdi. Əl gödək olsa, dil uzun olar. Baş bədənin tacıdır. Barmaqları da qolu kimi uzun idi. Üzü hədsiz dərəcədə parlaq görünürdü. Dil, diş, dodaqlar danışıq üzvləridir. Qaş qayırmaq əvəzinə göz çıxardı. Ayaqları sözünə baxmırdı. Burundan nəfəs almaq faydalıdır.

5. Cansız varlıqların adlarını bildiren isimlər: *torpaq, telefon, qutu, portret, divar, qələm, kitab, qəzet, kağız* və s. Məsələn: *Torpaq* demiş: – *Məni əkən şad olar, əkməyən isə qəmgin olar* (Çəmənzəminli). *Qəhvəyi telefon qutusu* Miçurinin portretinin düz altından divara vurulmuşdu (M.Hüseyn). *Diqqətlə qulaq asanda* buradan yalnız üzərində qələm işlənən kağızların xışıltısı eşidilirdi (S.Rəhimov). *Xurcundakı kitablardan birini çıxarıb bir qədər oxudu* (Ə.Vəliyev).

6. Mənəvi və abstrakt məfhumların adlarını bildiren isimlərdir ki, bunlar da ümumi isim hesab olunur və nə? sualına cavab verir: *ideal, eşq, arzu, həyat, xəyal, fikir, düşüncə* və s. Məsələn: *Bir ideal, bir eşq, bir arzu* yolunda ölümə gedən qəhrəmanlarsız isə *həyat* dadsız və yeknəsəq olardı (M.İbrahimov). *Xəyalı* öz evinə getdi (Ə.Vəliyev). *Yol uzunluq Mehmanın beynində müxtəlif fikirlər canlandı* (S.Rəhimov). *Dalğaların şırıltısı Qüdrəti düşüncələrdən ayırdı* (M.Hüseyn).

7. Təbiət hadisələrini bildiren ümumi isimlərdir ki, bunlar da nə? sualına cavab verir: *külək, tufan, yağış, ildırım* və s. Məsələn: *Ala, qara köpəklər eyvanın küncündə, həyatın külək tutmayan yerində büzüüb yatır, başlarını qıllı boyun dəriləri içərisində gizlədirdilər* (S.Rəhimov). *Görəsən, tufan vaxtı adamı su basmaz ki?* (M.Hüseyn). *Şəhərin işıqları gecənin qaranlıq pərdəsini yırtır və sanki narin-narin tökülən yağışa yol açdı* (M.İbrahimov). *İldırım biza böyük xidmət göstərir* (Çəmənzəminli).

8. İctimai və başqa müxtəlif hadisələrin adlarını bildiren isimlərdir ki, ümumi isim hesab olunur və nə? sualına cavab verir: *təbliğət, təşviqat, vuruş, müharibə, mitinq, izdiham, qələbə* və s. Məsələn: *Ordudan qayıtdıqdan sonra Əbil rayon partiya komitəsinin təbliğət-təşviqat şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləməyə başladı* (Ə.Vəliyev). *O indi bu böyük izdihamın ayrılmaz bir parçası olduğunu yavaş-yavaş duyurdu* (M.İbrahimov). *Şiddətli vuruşma davam edirdi. İrəlidə olacaq müharibə üçün böyük tədarüklər görülməyə başladı* (Çəmənzəminli). *Qələbə* günü yaxınlaşırdı.

9. Müxtəlif elm adlarını bildirən isimlərdir: *dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, riyaziyyat, fəlsəfə, tibb, hesab, cəbr* və s. Məsələn: *Son zamanlar dilçilik elmi çox inkişaf etmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq maraqlı elmdir. Mühəndislik üçün gərək riyaziyyatdan başın çıx-sın* (S.Rəhimov). *Bu, tibbin son icadıdır* (Çəmənzəminli). *Özbaşına buraxılmış bir uşaq hesabın dörd əməliyyatını nə qədər yaxşı bilsə də, cəbr və loqarifm qanunları kəşf etmək dərəcəsinə heç bir zaman gəlib çıxa bilməz* (M.İbrahimov).

10. Zaman bildirən ümumi isimlərdir: *yaz, yay, payız, qış, gün, həftə, ay, il* və s. Məsələn: *Yayda bura Təbriz mülkədar və tacirlərinin istirahət yeridir* (M.İbrahimov). *Rüstəm kişi rayona verdiyi məlumatlarda göstərirdi ki, "Yeni həyat" bu il yaza keçən illərdən yaxşı hazırlanmışdır* (M.İbrahimov). *O, həftə tamam olmamış geri qayıtdı. Qırx birinci ilin iyul ayında Gülsəhər Əbili cəbhəyə yola saldı* (Ə.Vəliyev).

11. Keyfiyyət və əlamət bildirən isimlərdir. Bunlar, əsasən, sifətlərdən düzəlir və eyni məzmunlu sifətlərdən fərqlənir: *paklıq, təmizlik, xəstəlik, istilik, yaxşılıq* və s. Məsələn: *Heç bilirsənmi, Mehman nə qədər paklıq, təmizlik istəyir* (S.Rəhimov). *Həlim Qudrətov axtarışla məşğul olan zaman Məşədi Şərif özünü xəstəliyə vurub yorğan-döşəkdə yatırdı* (Ə.Vəliyev). *Mütəmadiyən canından çıxmayan istilik onu tamamilə yatağa saldı. Heç şey hissə-hissə ölümə təslim olan, yaxşılıq görməyən bir bədəni yaşada bilməyəcəkdi* (M.İbrahimov).

12. Müxtəlif peşə, vəzifə, dərəcə, rütbə və ixtisas bildirən isimlərdir: *həkim, mühəndis, müəllim, artist, tərbiyəçi, katib, professor, təyyarəçi* və s. Məsələn: *Həkim əlində kağıza bükülmüş bir şey tutub "spirt", "spirt" deyirdi* (C.Məmmədquluzadə). *Xeyr, mən hələ mühəndis olmamışam* (M.Hüseyn). *Nədənsə, Rüstəm kişi belə incə və gözəl bir qızın ya həkim, ya müəllimə, ya da aktrisa olduğunu güman etmişdi* (M.İbrahimov). *Müşgünaz istəyirdi ki, katib çıxıb getsin* (Ə.Vəliyev). *Mehman professor verdiyi kitabların birini açdı, vərəqlədi, burada onu maraqlandıran xeyli material olduğunu görüb çox sevindi* (S.Rəhimov). *Təyyarəçi özünü itirmədi* (Çəmənzəminli).

13. Hal-hərəkət, vəziyyət bildirən isimlərdir. Bu isimlər, əsasən, fəllərdən düzəlir və hal-vəziyyət məzmunu ifadə edir: *vuruş, çaxnaşq, göstəriş* və s. Məsələn: *Sabaha qədər davam edən qəti vuruşdan sonra Xaqan ordusuna çaxnaşq düşdü* (Çəmənzəminli). *Bu*

barədə göstəriş verdikdən sonra eşitmişdi ki, Şirzad kolxoz partiya təşkilatının bürosunu çağırıb həmin məsələni müzakirə etmək istəyirmiş (M.İbrahimov).

14. Yer, çay, dağ və s. adlarını bildiren isimlərdir ki, bunlar da xüsusi və ümumi olaraq iki yerə bölünür: a) varlıqları tək olan yer adları xüsusi isim hesab olunur: *Moskva, Bakı, Kür, Kəpəz, Volqa* və s.; b) eyni cinsdən olan yer adları ümumi isim hesab olunur: *küçə, ev, kənd, şəhər, bağ* və s. Bunlar da başqa ümumi isimlər kimi nə? sualına cavab olur. Məsələn: *Hələ Tehran, Təbriz, İrəvan, Tiflis, Bakı, ya qeyriləri* (C.Məmmədquluzadə). *Zəvvar ziyarətdən qayıdanda sübh namazı üçün o tayda, Araz çayı qırağında düşmüşdü* (S.Rəhimov). *Bu gün mənəm Samur çayı sahilində dayanıb; Bu canana öz sinəmdən söz dastanı düzəldən* (S.Vurgun). *Tiflisdən yola düşən təyyarə Kürdəmirə qədər rahat gəldi* (Çəmənzəminli). *Heydərbaba, gün dalını dağlasın; Üzün gülsün, bulaqların çağlasın; Uşaqların bir dəstə gül bağlasın; Yel gələndə ver gətirsin bu yana; Bəlkə mənim yatmış bəxtim oyana* (Şəhriyar). *Şəhərin gurultusu, radio, elektrik işığı və izdiham onu ayıltı* (Çəmənzəminli). *Nə üçün mən bu kəndi seçib bura gəldim; Qənbərovun ailəsi rayon mərkəzinin görkəmli küçələrindən birində ayrıca binanın ikinci mərtəbəsində bir mənzildə yaşayırdı* (Ə.Vəliyev).

Qeyd etmək lazımdır ki, yer adları müəyyən bir varlıq kimi təsəvvür edildiyi zaman isim olur və onun sualını tələb edir. Doğrudur, bəzən yer adları adlıq halda nə? sualı ilə yanaşı, *hara?* sualına da cavab verə bilər, yəni qoşasuallı isim olur. Lakin bu suallardan yənə də nə? sualı əsas hesab olunur; çünki yer bildiren isimlər də başqa isimlər və ya başqa nitq hissələri kimi yalnız cümlə daxilində öz həqiqi qrammatik mənasını ala bilər. Cümlə daxilində isə bəzən elə yer adlarına təsadüf edilir ki, onlar qətiyyən *hara?* sualına cavab verə bilmir. Məsələn: *Hə, demək, sizin evinizin yerində küçə salınmışdır* (C.Cabbarlı). *Bakının şimal-şərqində böyük şəhər salınmışdır. Bakıda gözəl evlər tikilir* kimi cümlələrdə *küçə, şəhər, evlər* sözləri yer adları olduqları halda, yalnız nə? sualına cavab verə bilər, *hara?* sualına cavab verə bilmir. Halbuki *hara?* sualına cavab verən bütün yer adları eyni zamanda nə? sualına da cavab verə bilər; məsələn: *Balkon gözəl bəzənmişdir. Ev görünür* kimi cümlələrdəki *balkon* və *ev* sözləri *hara?* sualı ilə yanaşı olaraq nə? sualına da cavab verə bilər. Bu sözlər həm *nə gözəl bəzənmişdir?* *nə*

görünür? həm də *hara gözəl bəzənmişdir?* *hara görünür?* kimi sual cümlələrinin cavabı ola bilər. Misallardan aydın olur ki, yer adlarına *nə?* sualını vermək *hara?* sualından daha münasib və daha düzgündür, çünki *hara?* sualını istənilən zaman *nə?* sualı ilə əvəz etmək mümkün olduğu halda, *nə?* sualını bəzən *hara?* sualı ilə əvəz etmək mümkün deyildir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi qitə, ölkə, şəhər, idarə, müəssisə və başqa yer adları canlı varlıq, xüsusən, insan (xalq və əhali) kimi təsəvvür edildikdə, yəni şəxsləndirildikdə nəinki *nə?* sualına, hətta *kim?* sualına belə cavab verir; məsələn: *Bakı yarışda qalib gəldi. Universitet elmi mühazirə təşkil etmişdir* kimi cümlələrdə *Bakı, universitet* sözləri yer adları olduğuna baxmayaraq *hara?* sualına deyil, *kim?* sualına cavab olur.

İSMİN MƏNACA NÖVLƏRİ

Müxtəlif məfhumları ifadə edən bütün isimləri mənə növlərinə görə üç qismə ayırmaq olar:

- 1) konkret və abstrakt varlıqların – məfhumların adlarını bildirən isimlər;
- 2) xüsusi və ümumi isimlər;
- 3) təklik və topluluq bildirən isimlər.

Konkret və abstrakt varlıqların – məfhumların adlarını bildirən isimlər. Canlı və cansız varlıqların adlarını bildirən bu isimlərin məzmununda əşya (canlı və cansız) anlayışı vardır. Belə isimləri ifadə edərkən insanın şüurunda müəyyən bir varlıq dərk edilir: *adam, ağac, daş, balta, heyvan, meyvə, ot, su, çörək, kağız* və s. Mənşə etibarilə də konkret məfhumları bildirən isimlər abstrakt məfhumları bildirən isimlərdən əvvəl yaranmışdır; çünki insan hər şeydən əvvəl konkret varlıqları dərk etmişdir. Abstrakt məfhumları bildirən isimlər əşyadan xaricdə dərk edilir. Abstrakt isimlər abstrakt məfhumların adlarıdır. Belə adların bir qismi şeylərin keyfiyyət, əlamət və halını əşyadan xaric bildirən sözlərdir: *forma, uzunluq, səth, ağırlıq, yaxşılıq, pislik, gözəllik* və s.

Dildə konkret məfhumları bildirən isimlər böyük əhəmiyyətə malik olduğu kimi, abstrakt məfhumları bildirən isimlərin də xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bunlar dildə ayrı-ayrı silsilə təşkil etmir, yanaşı işlənərək bir-birini tamamlayır. Məsələn:

Xəyal – səyyar pərilər tək süzür göylərdə ülfətlə; Çiçəklər, quşlar, insanlar dil açmış bir məhəbbətlə. Qovuşmuş ayrı ümmanlar... Nə qürbət var, nə həsrət var; Bir eşqin şanlı hüsnilə gəlir dünyaya insanlar... Kamal hakim... Söz azaddır... Xəyal səyyar... Ürək şaddır... Bütün dünya deyir guya. Bu qardaşlıq şüarımdır! Təbiətdə, həqiqətdə; Nə mənə varsa əvvəldən... O sevdadan yarandım mən – Gözəllik ilk baharımdır! (S.Vurğun)

Bu misalda *xəyal, pəri, qürbət, həsrət, eşq, hüsn, kamal, dil, qardaşlıq, şüar, həqiqət, söz, mənə, sevda, gözəllik* sözləri abstrakt məfhumları; *göy, çiçək, quş, insan, ürək, ümman, dünya, təbiət* sözləri konkret məfhumları bildirən isimlərdir.

Xüsusi və ümumi isimlər. Konkret məfhumları bildirən isimlər öz növbəsində ya xüsusi, ya da ümumi isim olur. Abstrakt məfhumları bildirən isimlər isə yalnız ümumi isimlərdən ibarətdir.

Xüsusi isimlər. Xüsusi isimlər varlığı tək olan, yəni bir-birinin eyni olmayan şeyanın adını bildirir.

Xüsusi isimlərə insan ad və soyadlar (*Həzi Aslanov, Kamal Qasimov*); təxəllüs (*Nizami Gəncəvi, Füzuli, Vaqif, Zakir, Sabir*); ölkə adları (*Azərbaycan, Gürcüstan*); şəhər və kənd adları (*Moskva, Bakı, Maştağa*); dağ, dəniz və çay adları (*Kəpəz, Savalan, Araz, Volqa, Kür*); idarə, müəssisə adları ("*Qayğı*" şirkəti); qəzet və jurnal adları ("*Azərbaycan*" jurnalı); planet adları (*Mars, Yupiter*); heyvanlara verilən adlar (*Məstan, Alagöz*) və s. daxildir.

Ümumi isimlər. Xüsusi isimlər eynicinsli varlıqları bir-birindən ayırmaq və həmin varlığın tək olduğunu, digərinin eyni olmadığını bildirmək üçün işlənirsə, ümumi isimlər müəyyən bir qrupa daxil olan eynicinsli varlıqların ümumi adını bildirmək üçün işlənir. Varlığına görə çox olan adlar ümumi isim hesab olunur. Məsələn: *insan, daş, ağac, kitab* dedikdə müəyyən bir şəxs, müəyyən bir daş, ağac və kitab nəzərdə tutulmur. Belə isimlərlə daşın, ağacın, kitabın bütün növləri ümumi şəkildə dərk edilir.

Təklilik və topluluq bildirən isimlər. Ümumi isimlərin çoxu tək bir sözdən ibarət olub, ayrı-ayrı varlığın adını bildirdiyi halda, bir qismi də cəmlilik şəkilçisi qəbul etmədən tək bir sözle varlığın topluluğunu – çoxluğunu bildirir: *adam, quş, inək, at* (təklilik bildirir), *xalq, el, cəmiyyət, ordu, sürü, naxır, ilxı* (topluluq bildirir).

Topluluq bildirən adlar şəkilcə başqa ümumi adlardan fərqlənmədiyi kimi, morfoloji əlamət qəbul etdiyi zaman da onlardan fərqlənmir. Onlar da cəmlilik şəkilçisi qəbul edib, *xalqlar, ellər, cəmiyyət*

lär, ordular, sürülär, naxırlar, ilxırlar şəklində işləne bilər. Cəmlənmiş toplu isimlərdə topluluq məzmunu sözün kökündə özünü saxlayır və *-lar, -lər* cəmlilik şəkilçisi bu məzmunun qeyri-müəyyən miqdarının artmasını bildirir.

Q e y d. Topluluq məfhumu ifadə edən *camaat* ismi *-lar* cəm şəkilçisini qəbul etmir.

İSMİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən isimlər mənacə müxtəlif olduğu kimi, şəkilcə də müxtəlifdir. Bəzi isimlər yalnız bircə söz kökündən, bəzisi köklə şəkilçidən, bəzisi də iki və daha artıq sözün birləşməsindən ibarət olur. Sözün tərkibindəki bu müxtəlifliyə ismin quruluşu deyilir.

İsimlərin quruluşca üç növü vardır: 1) sadə isimlər; 2) düzəltmə isimlər; 3) mürəkkəb isimlər.

Sadə isimlər. Sadə isimlər heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən əşyaların adlarını bildiren isimlərdir; bunlar isimlərin ən bəsit şəklidir: *məşə, su, baliq, kitab, məktəb, at, ağac, daş* və s.

Düzəltmə isimlər. Düzəltmə isimlər xarici əlamətlərlə, yəni sadə sözlərin şəklini dəyişməklə əmələ gələn isimlərdir. Belə isimlərə morfoloji yolla düzələn isim deyilir. Sadə sözlərin üzərinə sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla müxtəlif nitq hissələrindən düzəltmə isimlər əmələ gətirilir. Düzəltmə isimlər isim, sifət, say, əvəzlik, fel və yamsılamalardan (təqlidi sözlərdən) düzəlir. Düzəltmə isimlər sadə isimlərdən şəkilcə fərqli olduğu kimi, mənacə də fərqlənir. Məsələn: *yaz* sözü bir fonetik tərkib, bir quruluş, bir mənaya malik fel olduğu halda, *yazı* sözü başqa fonetik tərkib, başqa quruluş və başqa mənaya malik isimdir. Müasir ədəbi dilimizdə işlənən düzəltmə isimləri, başlıca olaraq dörd qismə ayırmaq olar:

1. Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə dilimizə məxsus isim, sifət, say və əvəzlilərdən, eləcə də dilimizə fars, ərəb, rus dillərindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçmiş isim və sifətlərdən düzələn isimlərdir.

2. Fars, ərəb dilləri şəkilçiləri ilə fars, ərəb isim və məsdərlərindən düzələn isimlərdir.

3. Rus dili və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən şəkilçilərlə rus və başqa dillərin isimlərindən düzələn isimlərdir.

4. Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə Azərbaycan dili fellərindən düzələn isimlərdir.

Birinci qismə daxil olan düzəltmə isimlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir.

1. **-lıq (-lik, -luq, -lük)** şəkilçisi vasitəsilə sadə isim və sifətlərdən, həmçinin feldən düzələn sifətlərdən, eləcə də say və əvəzlilərdən keyfiyyət, xasiyyət, vəzifə, peşə, hal-vəziyyət, yer və əşya adı ifadə edən isimlər düzəlir: *adamlıq, insanlıq, rəhbərlik, qohumluq, qonşuluq, ucuzluq, başlıq, gözlük, döşlük, arxalıq, satqınlıq, əzginlik, yorğunluq, süzgünlük, yaxşıluq, gözəllik, təmizlik, əsgərlik, həkimlik, müəllimlik, komandirlik, marşallıq, birlik, azlıq, çoxluq, mənlik, atalıq, analıq* və s. Məsələn: *Qardaşlarım, nəhayət, böyük azadlıq günü gəldi* (M.İbrahimov). *Axı sədaqət və gözəllikdə anasının misli yox idi* (M.İbrahimov). *Balam, mən saqqalımın bu ağ vaxtında necə sizə izin verim ki, gedib quldurluq edəsiniz* (C.Məmməd-quluzadə). *Mənəvi təmizlik insana məğlubedilməz qüdrət, vətən, xalq qarşısında hədsiz bir hörmət verir* (S.Rəhimov). *Çiyələk bu sadəlövhliyə qarşı qaş-göz atıb, bir az da nazlandı* (B.Bayramov). *Bununla belə özündə qərribə bir yüngüllük, bir fərəh hiss elədi* (İ.Əfəndiyev). *Yalnız küçələrdə deyil, limanda da qələbəlik vardı* (M.Hüseyn). *Mövlamverdi baba qəlyanın gözlüyünə baxaraq, sərt cavab verdi* (İ.Əfəndiyev). *Yaxşı rəhbərlik rəhbərdən eyni zamanda adamlıq, insanlıq, mekribanlıq və insanpərvərlik tələb edir*.

2. **-laq** şəkilçisi vasitəsilə yer bildirən isimlər düzəlir: *yaylaq, otlaq, duzlaq, qışlaq* və s. Məsələn: *Önümüzdə sulu, meşəli torpaq görünür. Otlaq da çoxdur* (Çəmənzəminli). *Naxçıvanda çox böyük duzlaq var. Hər iki yaylaq yay zamanı Tehran kübarları və ağalarının istirahət və eys-ışrət yeridir* (M.İbrahimov). *Aşağı qışlaq xarəbdir, qoyunların da vəziyyəti yaxşı deyil* (İ.Əfəndiyev).

3. **-ça, -çə** şəkilçisi vasitəsilə kiçiltmə mənalı isimlər düzəlir: *dəftərçə, tarixçə, meydança, bağça* və s. Məsələn: *Qüdrətov gülüm-sündü, yenə də dəftərçəsinə qeyd edib soruşdu* (Ə.Vəliyev). *Qabaqda geniş bir meydançaya çıxan yerdə qırmızı rəngli palatlar geyib, ətilənmiş və özünə xüsusi bir bəzək vurmuş Şəmsiyyə qonaqları qəbul etdi* (M.İbrahimov).

4. **-çı (-çi, -çu, -çü)** şəkilçisi vasitəsilə Azərbaycan, fars, ərəb, rus dili sözlərindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçmiş isimlərdən peşə, sənət, məşğələ, adət, xasiyyət, əqidə, meyil (təmayül),

hal-vəziyyət, keyfiyyət və s. mənaları ifadə edən düzəltmə isimlər əmələ gəlir: *arabaçı, yazıçı, əməkçi, dilçi, ədəbiyyatçı, traktorçu, topçu, odunçu, üzümçü, gülçü, tarixçi, təbliğatçı, təşviqatçı, əlaçı, dənizçi, gəmiçi, işçi, tankçı* və s. Məsələn: *Əbil ata məhəbbətini, ana nəvazişini uşaq evlərində müəllim və tərbiyəçilərdən görmüşdü* (Ə.Vəliyev). *Bu şəxs darvazadan məni içəri ötürəndə bir ayrı özü kimi qulluqçu məni elə qələmə verdi ki, guya mən qarakəmərli Həsənəliyəm* (C.Məmmədquluzadə). *Hücumçu ciddi bir ahənglə davam etdi*. (B.Bayramov). *Yeddi üsyançı günəş doğmadan ata minib şəhərdən kənara çıxdı. Musiqiçilər gəldi. Hərə bir dəstə çiçək hazırladı* (B.Bayramov). *Qartallı dərədə yaxşı xalçaçılardan biri sayılan Gülnisə bu xalçanı oğlu Şahların bəxtinə toxumuşdu* (İ.Əfəndiyev).

5. **-cıq (-cik, -cuq, -cük); -cığaz (-ciyəz, -cuğaz, -cüyəz)** şəkilçiləri vasitəsilə Azərbaycan dili isimlərindən kiçiklik və əzizləmə məzmunu bildiren isimlər düzəlir: *evcik, gözcük, qızcığaz, evciyəz, uşaqcığaz, quşcuğaz, gülciyəz, daxmacıq, dilciyəz* və s. Məsələn: *Bura ancaq ilk istintaq üçündür, bizim bu üçgözlü evcik* (S.Rəhimov). *Qızcığazı göyərçinlərə doğru çəkən yalnız onların zahiri gözəlliyi, göz oxşayan rəngləri deyildi* (M.İbrahimov). *Bütün günü quşcuğaz qəfəsdə çırpındı*.

6. **-lı (-li, -lu, -lü)** şəkilçisi vasitəsilə isim köklərindən cümlədəki yerlərinə görə yer münasibəti, keyfiyyət, sahiblik, fəmiyyə, əlamət, nəsil, ailə mənalarını ifadə edən düzəltmə isim əmələ gəlir: *kəndli, şəhərli, dağlı, məktəbli, atlı, dağıstanlı, Sultanlı, Rəcəbli* və s. Məsələn: *Səvgilisinin olmadığına yəqin eləyən kimi "Moskviç"i döndərüb üzəsağı sürdü* (M.Hüseyn). *İstəklisinin şəkli qoltuq cibindəki balaca dəftərçəsinin arasında idi* (İ.Əfəndiyev). *Keçmişdə şəhərli kəndlini bəyənəmizdi, indi isə kəndli şəhərini bəyənəmiz. Dağlılar şəhərin yuxarı hissəsində yaşayırlar. Dünən Rəcəbli də çıxış etdi. İ.Osmanlı Azərbaycan səhnəsində yadda qalan obrazlar yaratmışdır*.

7. **-daş** şəkilçisi vasitəsilə yerlilik, həmrəylik və iştirak bildiren isimlər düzəlir: *yoldaş, vətəndaş, əməkdaş, məsləkdaş, cığırdaş, sirdaş* və s. Məsələn: *Təbliğ elədiyin sifətləri yaxın yoldaşlarından tələb elədiyin kimi, özün də göstər* (Ə.Vəliyev). *"Molla Nəsrəddin" in əməkdaşları getdikcə çoxalırdı. Bir zaman məşhur yazıçı Ə.Haqqverdiyevə də cığırdaş deyirdilər. O öz məsləkdaşlarını ətrafına toplamağı bacarırdı. Rəşid də Hafizin yaxın sirdaşı idi*.

İkinci və üçüncü qismə daxil olan düzəltmə isimlər haqqında danışdıqda bir cəhəti qeyd etmək mütləq zəruridir. Biz başqa dildən alınma sözü o vaxt düzəltmə söz hesab edə bilərik ki, onun kökü Azərbaycan dilində ayrıca söz kimi mövcud olsun, işlədilsin: *şəxsiyyət, fəaliyyət, kəşfiyyət, materializm, idealist* və s. Bəzi məqamlarda şəkilçi eyni saillə başladığına görə söz kökündəki son saitin düşdüyünü də nəzərə almaq lazımdır: *səmimiyyət, mədəniyyət, şirniyyət, ictimaiyyət* və s.

İkinci qismə daxil olan düzəltmə isimlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

1. **-iyyət** şəkilçisi ilə ictimai məfhum, hal-vəziyyət bildirən isimlər düzəldilir: *hakimiyyət, nailiyyət, cəmiyyət, şəxsiyyət, zəruriyyət, qalibiyyət, fəaliyyət, səmimiyyət, ümumiyyət* və s. Məsələn: *Əhməd "Maarif işçisi" klubunda ibtidai mədəniyyətə dair məruzə edəcək idi* (Çəmənzəminli). *Tahir Lətifənin aydın baxışlarındakı səmimiyyətə şübhə eləmirdi* (M.Hüseyn). *Qızın səsindeki qətiyyət kişiyyə qərribə göründü* (İ.Əfəndiyev). *Onun şəxsiyyəti, xasiyyəti haqqında suallar verdi* (Ə.Vəliyev). *Fəaliyyət müvəffəqiyyətin rəhnidir*.

2. **-iyyət** şəkilçisi ilə elm, nəzəriyyə, proses, bütövlük bildirən isimlər düzəldilir: *ədəbiyyət, ictimaiyyət, külliyyət, nəqliyyət, kəşfiyyət, əməliyyət* və s. Məsələn: *Heç kəs bilməsə, təkcə bir sən özün bilsən belə, mənaəviyyətini gün kimi saf, ay kimi parlaq saxla* (S.Rəhimov). *Şəmsiyyə kiçik bir padnosda üç stəkan çay, şokolad və başqa şirniyyət gətirdi* (M.İbrahimov). *Şəhsuvarın bu qiyamətdə kəşfiyyət apara-apara bu qədər yol getməsi sarıbənzər şoferin ürəyini lap rıqqətə gətirmişdi* (İ.Əfəndiyev). *Riyaziyyət müəllimi təbiyyət müəlliminə, o da hüquqşünasa nəzər saldı* (Çəmənzəminli).

3. **-dar** şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən peşə, vəziyyət bildirən isim düzəlir: *maldar, heyvandar, hökmdar, hesabdar, havadar, tərəfdar* və s. Məsələn: *Cəməşə də buna tərəfdardır. Onun da özünəməxsus havadamları var idi. Hökmdar ilə təbəələr arasında sədlər çəkmişdilər* (Çəmənzəminli). *Cavan maldarlar uğunub getdilər* (İ.Əfəndiyev). *Baba gəlməsə hesabdar Məsud əmidən borc ala...* (H. Abbaszadə).

4. **-keş** şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən peşə sahibi və əlamət məzmunu ifadə edən isim, bəzən də sifət düzəlir: *zəhmətkeş, azarkeş* və s. Məsələn: *Ancaq, mənə, biz İran zəhmətkeşlərinin həmkarlar*

ittifaqını da yaratmalıyıq (M.İbrahimov). *Samovarin dəmkəşi yerə düşmüşdü. Son zamanlar futbol azarkeşlərinin sayı xeyli artmışdır.*

5. **-at, -ət** şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən xasiyyət, keyfiyyət, əxlaq, adət və sairə bildirən isimlər düzəlir: *məlumat, təbliğat, təşviqat, təchizat, tədqiqat, heyvanat, mühacirət, qəflət* və s. Məsələn: *Ümumiyyətə, Nəsimi dayı sözün, təbliğatın gücünə inanırdı (İ.Şıxlı). Cəməşbin qurduğu təşkilat axın-axın gələn qaçqınlara örnək oldu (Çəmənzəminli). Həsənzadə tədqiqatın nəticələri barədə məlumat verdi. Zoologiya heyvanat aləmini öyrənir. Mühacirətdə yaşamaq onu vaxtsız qocaltırdı.*

6. **-stan** şəkilçisi ilə yer, ölkə bildirən isimlər düzəldilir: *Gürcüstan, Dağıstan, Türkmənistan, gülüstan, Macarıstan, Yunanıstan* və s. Məsələn: *Onun fikri Gürcüstana kömək idi. Dağıstan dağ yeridir. Türkmənistan da neft diyarına çevrilmişdir. Budapeşt Macarıstanın paytaxtıdır. Yunanıstan qədim ölkələrdən biridir. O günləri Başqırdıstana bizlərdən adam yollayırdılar (M.Hüseyn). Çalışırıq ki, kəndimiz abad olsun, çünki vətənimizin gülüstan olmasını istəyirik (M.İbrahimov).*

7. **-iyyə** şəkilçisi vasitəsilə ləqəb, idarə, nəzəriyyə bildirən isimlər düzəlir: *nəzəriyyə, fərziyyə, Səfəviyyə* və s. Məsələn: *Tiflisdə İslamiyyə mehmanxanasının üçüncü nömrəsinə iki nəfər müsafir düşmüşdü (C.Məmmədquluzadə). Hansı bir nəzəriyyə baş qaldıran kimi o sahəyə keçdin, yazdın, məqbul oldu (B.Bayramov). Rayon Maarif Şöbəsinin müdiri Şükür İsrəfilov rayon icra iyyə komitəsinin sədri seçilmişdi (Ə.Vəliyev).*

8. **-i, -vi** şəkilçisi vasitəsilə ləqəb, titul bildirən isimlər düzəlir: *Nizami Gəncəvi, Füzuli, Nəsimi, Xətayi, Xaqani, Fələki, Şirvani, Nəbati, Təbrizi, Qarabaği, Dilbazi* və s. Məsələn: *Səlimi kiçik bir fasilə verib, Rza xana baxdı. Hikmət İsfahani də qəlbən Pəhləvi səltənətinin dağılmasını istəyirdi (M.İbrahimov). Füzuli şahin şahpərli bir şairdir (S.Rəhimov.) Xanburabi gözlərini silib mətanətli bir vəziyyətə düşərək dərsə başladı. Nizami Gəncəvi Azərbaycanın dahi şairidir.*

9. **-zadə** şəkilçisi vasitəsilə familiya bildirən isimlər düzəlir: *Həsənzadə, Quluzadə, Kərəmzadə, Ağazadə* və s. Məsələn: *N. Həsənzadə incə ruhlu şeirlərin müəllifidir. Kərimzadə özü haqqında danışmağı sevməzdi. F. Ağazadə bir çox tədqiqat əsərləri yazmışdır.*

10. **-şünas** sözünü bəzi isimlərə əlavə etməklə sənət, elm sahəsinə mənsubiyyət bildirən düzəltmə isimlər yaranır: *şərqşünas, hüquqşünas, ədəbiyyatşünas, tarixşünas, mətnşünas* və s.

Məsələn: *Şərqşünas mətbuatda maraqlı məqalə ilə çıxış etdi. O bəzi sözlərin düzgün oxunuşu üçün mətnşünas müraciət etdi. Tahir gələcəkdə ədəbiyyatşünas olmaq arzusundadır* və s.

Üçüncü qismə daxil olan düzəltmə isimlər, başlıca olaraq, aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir:

1. **-izm** şəkilçisi ilə məfkurə, quruluş, dünyagörüşü bildirən isimlər düzəlir: *idealizm, realizm, kapitalizm, marksizm, leninizm, materializm, sosializm* və s. Məsələn: *Realizm prinsiplərinə riayət edən yazıçılar romantik çalarlardan da kifayət qədər istifadə edirlər; kapitalizm ictimai-iqtisadi formasıyaların son həlqəsidir.*

2. **-ist** şəkilçisi ilə elm, nəzəriyyə, cərəyan bildirən isimlər düzəlir: *marksist, materialist, realist, idealist, sosialist* və s. Məsələn: *Sən fikir ver: atomçu materialist, atomçu idealist, atomçu humanist, atomçu realist* (B.Bayramov). *M.F.Axundzadə təbiət hadisələrinin izahında əsil materialist kimi çıxış edirdi.*

Bu şəkilçi ilə peşə, sənət bildirən isimlər də düzəlir: *maşinist, jurnalist* və s. Məsələn: *Maşinist sükan arxasında sayıq dayanmışdı. Jurnalist gözəl çıxış edirdi.*

Dördüncü qismə daxil olan düzəltmə isimlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

1. **-ıq (-ik, -uq, -ük, -q)** şəkilçisi ilə müəyyən proses və hərəkətin nəticəsində əmələ gələn məfhumları bildirən isimlər düzəlir: *tapşırıq, bacarıq, bilik, minik, qoruq, buruq, bölük* və s. Məsələn: *Gülöyşə stolun məxmər örtüyünü sıgallaya-sığallaya təəssüflə diləndi* (B.Bayramov). *Bütün bilik və təcrübələrimə baxmayaraq, xəstənin mürəkkəb vücudu qarşısında daima acizliyimi duyurdum* (Çəmənzəminli). *Kişi qar sovrugundan gözlərini tez-tez qırparaq athya baxdı* (İ.Əfəndiyev).

2. **-ış (-iş, -uş, -üş, -yış, -yiş)** şəkilçisi vasitəsilə hal-vəziyyət, hərəkət bildirən isimlər düzəlir: *çağırış, baxış, açılış, çıxarış, gəliş, gediş, düzəliş, vuruş, duruş, uduş, gülüş, döyüş, dönüş, yaşayış, anlayış* və s. Məsələn: *Sənubərin bərkdən şirin gülüşü ara qapını deşib keçdi. Könlü o biri otaqda, gəncliyin, şənliyin yanında olan Həkimoglu baxışları ilə sanki dedi: "Açıq danışın, professor"* (B.Bayramov). *Yaşayış bu iki qüvvənin mübarizəsindən ibarətdir. Şiddətli vuruş*

davam edirdi (Çəmənzəminli). Lakin bu baxışlar da, arvadının səsindeki titrəyiş də Rüstəm kişini inandırmadı (M.İbrahimov).

3. **-ma (-mə)** şəkilçisi vasitəsilə proses, hal-vəziyyət bildirən isimlər düzəlir: *uydurma, döşəmə, gəlmə, qızdırma, dolma, vuruşma, döyüşmə, deyişmə, dondurma, çalışma, suvarma, bölmə, qovurma, güləşmə, uzlaşma* və s. Məsələn: *Bu kimi fikirlər gəlmələrin uydurmasıdır. İkisi də döşəmənin üzərinə yığıldı (Çəmənzəminli). Mən burada hava udana qədər uşaqlar evdə dolmanı udarlar, qalaram ac (İ.Əfəndiyev). Əlində bağlama vardır (Ə.Vəliyev). Vuruşma xeyli davam etdi. Deyişmə aşıqların çox sevdiyi formadır. Dondurma körpəyə xoş gəlirdi. Çalışma çətin idi. Suvarma vaxtında başa çatdı. Bölmə uzun əziyyətdən sonra diviziya çatdı. Güləşmə bir nəticə vermədi. Uzlaşma tabelilik əlaqəsidir.*

4. **-aq, -ək** (saitlə bitənlərdə **-q, -k**) şəkilçisi vasitəsilə müxtəlif əşya adlarını bildirən isimlər düzəlir: *yataq, döşək, dayaq, ələk, çökək* və s. Məsələn: *Bir neçə gün də öz yataq yerində istirahət edəndən sonra Züleyxa qalxdı (S.Rəhimov). Külək əsdikcə xırdaca qar dənələrinə oxşayan grovu süpürüb aparır, aşağıdakı çökəklərdə bir-birinin üstünə qalayırdı (M.Hüseyn). Daraq həm sümükdən, həm də plasmastan hazırlanır. Anası körpənin döşəyini düzəltdi. Ələk gözəl toxunmuşdur.*

5. **-caq (-cək)** şəkilçisi vasitəsilə əşya və alət adlarını bildirən isimlər düzəlir: *yelləncək, diyircək* və s. Məsələn: *Arzu yelləncəkdə yellənirdi. Zavod diyircəklər, yastıqlar buraxır.*

6. **-ım (-im, -um, -üm)** şəkilçisi vasitəsilə hal-vəziyyət, hadisə, ölçü, qədər, bacarıq bildirən isimlər düzəlir: *yığım, biçim, ölüm, qırpım, dözüüm* və s. Məsələn: *Bu geyimlər Tahirə yaraşırdı (M.Hüseyn). Biz ölümə qarşı zəiflik göstərsək, divləri sevindirərik (Çəmənzəminli). Kənddə qızgın üzüm yığımı gedirdi. Tövlələrdən birini doğum evi eləyirlər (İ.Əfəndiyev).*

7. **-gə** şəkilçisi vasitəsilə: *süpürgə, döngə*. Məsələn: *Birinci döngədə iki süpürgəçi durmuşdu, əllərində də süpürgə var idi.*

8. **-ar (-ər)** şəkilçiləri vasitəsilə: *açar, Sevar, Yetər, çıxar* və s. Məsələn: *Sevar açarı Yetərə verdi. O, gəlirini, çıxarını yaxşı hesabladı.*

9. **-tı (-ti, -tu, -tü)** şəkilçisi vasitəsilə müəyyən bir prosesin nəticəsində meydana çıxan (hadisə, əşya, əlamət və s. adları) isimlər əmələ gəlir: *bağırtdı, qaraltı, ağartı, göyartı* və s. Məsələn: *Ağartı,*

göyərtdən nə varsa, gətir. Bağ ırtı uzaqdan eşidilirdi. Qaraltı çətinliklə seçilirdi.

10. **-qı (-qu, -ğı, -ğu, -ki, -kü, -gi, -gü)** şəkilçisi vasitəsilə əşya, vəziyyət, mücərrəd məfhumları bildirən isimlər düzəlir: *pusqu, çalğı, durğu, vurğu, sorğu, sevgi, seçki, səpki, bölgü* və s. Məsələn: *Heç kəs xalqın sinəsində yuva salmış yüksək mənalar və müqəddəs duyğular dünyasının sözlə açılan qapısından geri dönmək, ayılmaq istəmirdi* (M.İbrahimov).

11. **-qın (-ğın, -qun, -ğun, -gin, -kin, -gün, -kün)** şəkilçisi vasitəsilə hadisə və vəziyyət bildirən isimlər düzəlir: *basqın, qırğın, daşqın, qaçqın, yangın, uçqun* və s. Məsələn: *Yəqin yangından qorxmuşam* (B.Bayramov). *Ancaq camaat qoymadı qırğın olsun* (İ.Əfəndiyev). *Bir il çəkmədi ki, milli qırğın nəticəsində Sağsağanlı camaatı qaçqın oldu* (Ə.Vəliyev). *Basqın uzun müddət davam etdi. Uçqun çayın qabağını kəsdi.*

12. **-in (-in)** şəkilçisi vasitəsilə hadisə, proses, nəticə və s. bildirən isimlər düzəlir: *biçin, səpin, əkin, gəlin, axın* və s. Məsələn: *Hansı kolxoz qalib çıxsə, toy orada olacaq. Bəy də, gəlin də orda qalacaq* (M.İbrahimov). *Anam cavab verdi ki, biçin üstünə gedib* (İ.Əfəndiyev). *Çayın o tərəf-bu tərəfi əkin yerləri idi* (Ə.Vəliyev). *Səpin on iş günündə başa çatdırıldı. Bir zaman kənddən şəhərə böyük bir axın var idi.*

13. **-id (-üd)** şəkilçisi vasitəsilə nəsihət, yer və s. bildirən isimlər əmələ gəlir: *keçid, öyüd* və s. Məsələn: *Özün başlayırsan müsibətnamədən, sonra da mənə öyüd verirsən, sözün var söz danış* (M.İbrahimov). *Əmirxan "şəşqoşa" atanda döşünü lap qabağa verdi, Hidayətin keçid yollarını tamam tutub başını qaldırdı* (B.Bayramov).

14. **-ı (-i, -u, -ü)** şəkilçisi vasitəsilə fiziki proses və nəticə bildirən isimlər düzəlir: *yazı, qorxu, çəki, ölçü, ölü, sürü* və s. Məsələn: *O, ağır günlərdə Səkinənin şəklini qoynuna basmış, altındakı yazını təkrar-təkrar oxuduqca ürəyi dağa dönmüşdü* (M.İbrahimov). *Sürü kimi bizi buradan oraya dartırdılar* (Çəmənzəminli). *Axşam düşür, sürülər qayıdırdı* (S.Rəhimov). *Bu biri otaqda divara söykəlib ölü rəngi alan Gülöyşənin yanına keçdi* (B.Bayramov). *Qorxu onu tərk etmirdi. Çəkinə düzgün çəkmirdi, Asif ölçünü unutmuşdu.*

15. **-ıcı (-ici, -ucu, -ücü)** şəkilçi ilə peşə, sənət, xasiyyət və s. bildirən isimlər əmələ gəlir: *atıcı, yırtıcı, satıcı, alıcı, qurucu, sürücü* və s. Məsələn: *Sürücü təcrübə nəticəsində sədrin əylənmək, görmək, göstərmək istədiyi yerləri bilirdi* (B.Bayramov). *Filip yırtıcı*

kimi sıçradı (Çəmənzəminli). Ərbab alıcını zorla dükana salıb oturtdu (M.İbrahimov). Atıcı hədəfi nişanladı. Akif satıcını məzəmmət etdi.

16. **-inc (-inc)** şəkilçisi vasitəsilə hal-vəziyyət bildirən isimlər əmələ gəlir: *qaxınc, sevinc* və s. Məsələn: *Xəyal, həyəcan və sevinc-lərdən yorulmağa başlayan Maya artıq adamları bir-birindən ayıran cizgiləri seçə bilmirdi* (M.İbrahimov). *Bu da mənim başıma bir qaxıncdır.*

17. **-acaq (-əcək)** şəkilçisi ilə alət, vəsait, hal-vəziyyət və s. bildirən isimlər əmələ gəlir: *yanacaq, çapacaq, qanacaq, dönəcək, gələcək, duracaq, dayanacaq* və s. Məsələn: *Respublikamızda yanacaq boldur. Çapacaq çox qədim alətlərdən biridir. Qanacaq hamıda eyni dərəcədə olmur. Deməli, bizim ürəyimizi qızdıran məhəbbətin duracağı yoxdur, sərhəd-zad tanımır* (M.İbrahimov). *Eyni zamanda o, işin gələcəyini düşünür, özünə müavin axtararaq, danışqarası gəncləri bir-biri ilə müqayisə edirdi* (M.İbrahimov). *Güzgüdən azca aralı oturacağı toxunma iki kürsü qoyulmuşdu* (Ə.Vəliyev).

18. **-cə** şəkilçisi vasitəsilə mücərrəd mənalı isimlər əmələ gəlir: *düşüncə, ayləncə* və s. Məsələn: *Təsəlliverici bir ayləncə tapmayaraq düşüncəyə daldım; lakin uzun düşüncələr də çıxacaq yol göstərə bilmədi* (Çəmənzəminli).

19. **-gəc** şəkilçisi vasitəsilə alət adları bildirən isimlər əmələ gəlir: *süzgəc, üzgəc* və s. Məsələn: *Elə bu dəmdə süzgəc onun əlindən yerə düşdü. Üzgəc onun sürətlə üzməsinə kömək edirdi.*

20. **-ır (-ir)** şəkilçisi ilə fayda, mənfəət bildirən isimlər əmələ gəlir: *gəlir* (mədaxil), *yatır* (xəzinə). Məsələn: *Bu il pambıqçıların gəliri xeyli artmışdı. Görünür yatır üstündə oturub.*

21. **-ic** şəkilçisi vasitəsilə hüddud bildirən isim əmələ gəlir: *ayrıc*. Məsələn: *O, iki yol ayrıcında dayanmışdı.*

22. **-ıntı (-inti, -untu, -üntü)** şəkilçisi vasitəsilə müəyyən bir prosesin nəticəsini bildirən isimlər əmələ gəlir: *qazıntı, yeyinti, çırpıntı, çöküntü, gəzinti, əzinti, ovuntu, çürüntü* və s. Məsələn: *Yeyinti demək azdır, talan var, lap belə yekə talan, – deyə Salman ağz dolusu səsinə ucaldaraq söyləndi* (M.İbrahimov). *Bu fikirlər onun ürəyində bir çırpıntı yaratdı* (M.İbrahimov). *Qabın dibinə xeyli çöküntü çökmüşdü. Süfrədən çörəyin ovuntularını səliqə ilə yığışdırdı. Dənizkənarı parkda böyük gəzinti var idi. Qazıntı sürətlə davam edirdi. Bədənimdə bir əzinti hiss etdim.*

Mürəkkəb isimlər. İsimlərin quruluşca üçüncü qisminə mürəkkəb isimlər daxildir. Mürəkkəb isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb isimlər sintaktik yolla düzələn isimlərdir. Müasir ədəbi dilimizdə mürəkkəb isimlər müxtəlif şəkildə düzəlir:

1. İnsan adı bildirən iki isim heç bir şəkilçi qəbul etmədən birləşib, mürəkkəb isim əmələ gətirir və bitişik yazılır: *Hüseynqulu, Rəcəbəli, Gülbahar* və s. Məsələn: *Hüseynqulu ova getmişdi. Oğlu Rəcəbəlini içəri dəvət etdi. Gülbahar dərsə səylə hazırlaşdı. Gülsəhər yerindən sıçradı. Müşgünəz çıxıb evə qayıdanda bir qədər sakitləşdisə də, yenə ürəyi rahat deyildi* (Ə.Vəliyev). *Ay bala, ay pardon Qurbanəli, yazıqsan, axı belə boş-boş gəzməkdənsə, get işlə, yenə yarım gün qazanarsan* (M.İbrahimov). *Gülnəz çayı alıb qızın qabağına qoydu* (İ.Əfəndiyev).

2. Birincisi heç bir ləqəb mənası verməyən iki isim birləşərək mürəkkəb isim düzəldir və bitişik yazılır: *Mirzağa, Şahsənəm, Sultanəli, Xanım bacı, Ağabacı, Hacıbala* və s. Məsələn: *Mirzağa Şahsənəmin böyük qardaşı idi. Sultanəlini Xanım bacı yaxşı tanıyırdı. Şahpələng atasına elə cavab verdi ki, Güləbətin onun sözündən dəhşətə gəldi* (M.İbrahimov). *Nədənsə Güləndəm insandan çox heykələ oxşayırdı* (Ə.Vəliyev).

3. İkincisi heç bir ləqəb və rütbə mənası verməyən iki isim birləşərək mürəkkəb isim düzəldir və bitişik yazılır: *Balabəy, Əhməd xan, Hüseynağa, Anaxanım* və s. Məsələn: *Balabəy öz fikirlərini açıq deyə bilmirdi. Əhməd xanı bütün dostları sevirdi. Hüseynağa Anaxanımın ilk övladıdır.*

İki isim heç bir şəkilçi qəbul etmədən birləşərək mürəkkəb isim əmələ gətirir və bitişik yazılır: *sacayaq, hacıleylək, Arpaçay, maşın-qayıрма, Güloğlan, qayınata, rəsmxət* və s. Məsələn: *Sacayaq qədim ev əşyasıdır. Hacıleylək özünə yuva qurdu. Arpaçay nəğmələrdə səslənir. Bakıda bir neçə maşınqayıрма zavodu var* və s.

4. Bir sadə sifətlə bir ümumi isim birləşərək mürəkkəb isim əmələ gətirir və bitişik yazılır: *Xoşqədəm, Balabacı, sarıköynək, istiot, ağsaqqal, ağbirçək, qarabatdaq, yeniyetmə* və s. Məsələn: *Cavid Balabacıdan bərk incimişdi. Sarıköynək gözəl quşdur* və s.

5. Bir və ya iki ümumi isimlə bir fəli sifət birləşərək mürəkkəb isim əmələ gətirir: *ağacdələn, günəbaxan, əlüzyuyan, aşıüzən, günəbatan, gündoğan, taxıldöyən, taxılbiçən, neftayıran* və s. Məsələn: *Ağacdələn faydalı quşdur. Günəbaxan yağlı bitkidir. Aşıüzən*

və əlüzüyyan ev əşyasıdır. *Günbatan qərb, gündöğən şərq deməkdir. O, tozsoran aldı.*

6. İkincisi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən iki ismin birləşməsindən mürəkkəb isim əmələ gəlir və bitişik yazılır: *ayaqqabı, quzuqulağı, dəvədabanı, kəklikotu, dünyagörüşü, quşəppəyi, ilanbalığı, itburnu, suiti, çayırotu, əmiqızı, xalaoğlu, əlyazması* və s. Məsələn: *Ayaqqabı fabrikdə istehsal olunur. Kəklikotu, quzuqulağı, dəvədabanı dağlarda bitir. Onun dünyagörüşü genişdir.*

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu qayda üzrə əmələ gələn mürəkkəb isimlərin sayı çox artmışdır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yaradılmış bir çox idarə, müəssisə, təşkilat və yer adları bu qayda üzrə düzəlir, lakin mürəkkəb isim hesab olunmur: *Nərimanov rayonu, maarif nazirliyi, rayon komitəsi, Bakı Soveti, elmlər akademiyası, dövlət universiteti, pedaqoji institut, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti* və s.

7. İkincisi yer adı olan iki sözdən mürəkkəb isim əmələ gəlir və bitişik yazılır: *Göyçay, İçərişəhər, Qarashəhər, Qonaqkənd, Ağdam*, və s. Məsələn: *Respublikamızda Göyçay narı, heyvası ilə məşhurdur. Qarashəhər paytaxtımızın fəxridir. Qonaqkənd, Ağdam respublikamızda yerləşir.*

8. Oğlu sözü ya xüsusi, ya da etnonim səciyyəli başqa bir isimlə birləşərək mürəkkəb isim əmələ gətirir və bitişik yazılır: *Həsənoğlu, Azəroğlu, Eloğlu, Kürdoğlu* və s. Məsələn: *Həsənoğlunun fars və Azərbaycan dillərində divan yaratdığı təxmin olunur. Balas Azəroğlu xalq şairidir. Eloğlu onun təxəllüsü idi.*

9. Mürəkkəb sifətlərə *-lıq (-lik, -luq, -lük)* şəkilçisi əlavə etdikdə mürəkkəb isim əmələ gəlir: *qanunauyğunluq, özbaşınalıq, ağzıbü-tövlük, dikbaşlıq, əliəyrilik, gözütoxlux* və s. Məsələn: *Qanunauyğunluq fiziki hadisədir. Özbaşınalıq pis, ağzıbü-tövlük gözəl adətdir. Dikbaşlıq heç də qürur demək deyildir.*

10. Təkrar olunan iki felin arasına *ha, a, ə* ünsürlərini artırmaqla mürəkkəb isim əmələ gəlir və bitişik yazılır: *vurhavur, gəlhağəl, yehaye, çalhaçal, basabas, tutatut, kəshakəs* və s. Məsələn: *Vurhavur, gəlhağəl, yehaye, çalhaçal uzun sürdü. Basabas, tutatut başladı. Kəshakəs düşdü.*

11. Eyni isim təkrar olunaraq mürəkkəb isim əmələ gətirir və defislə yazılır: *kos-kos, üzük-üzük, daş-daş* və s. Məsələn: *Uşaqlar bağçada kos-kos oynadı. Üzük-üzük, daş-daş qədim oyunlardır.*

12. Sinonimlər defislə yazılır və mürəkkəb isim kimi işlənir: *əl-qol, qol-budaq, künc-bucaq, oğul-uşaq, dava-dərman, dost-aşna, yan-yörə* və s. Məsələn: *Oğlan suda əl-qol atdı. Qol-budaq ağacın yaraşığıdır. Künc-bucaq təmizləndi. Oğul-uşaq öz işini bilir. Dava-dərman kar etmədi. Dost-aşna onun harayına çatdı. Yan-yörə təmizləndi.*

13. Qismən antonim, qismən də mənaca bir-birinə yaxın isimlər defislə yazılır və mürəkkəb isim olur: *əl-ayaq, qaş-göz, baş-ayaq, var-yox, ata-ana, yer-göy, ana-bala, ata-bala, bacı-qardaş, gediş-gəliş, qohum-qardaş, dil-ağız, əl-üz, dağ-daş, qoyun-quzu, dərə-təpə* və s. Məsələn: *Əl-ayağı sözünə baxmırdı. Qaş-göz oynatdı. Baş-ayaq atmağın faydası yoxdur. Var-yoxdan çıxdı. Ata-ana dadına çatmadı. Yer-göy titrəyirdi. Ana-bala, ata-bala çox mehriban idilər. Bacı-qardaş yola düzəldilər. Gediş-gəliş kəsildi* və s.

14. Mürəkkəb isim əmələ gətirən ikinci sözün müstəqil məzmunu olmur və birinci (məzmunlu) sözle uzlaşır: *dil-mil, ağac-uğac, uşaq-muşaq, adam-madam, inək-minək, ağıl-mağıl, təhər-töhür* və s. Məsələn: *Dil-mil anlamır. Ağac-uğac qalmadı, hamısını tapdadi. Uşaq-muşaq, adam-madam hesaba alınmadı. Ağıl-mağıl, təhər-töhür mürəkkəb isimdir.*

ÜMUMİ QRAMMATİK KATEQORİYALAR

Azərbaycan dilində bir sıra qrammatik kateqoriyalar vardır ki, bunlar sözlərin bir-birinə bağlanması, sözlər arasında əlaqə yaratmaqda çox mühüm rol oynayır. Bu kateqoriyaların bir qismi ümumi xarakter daşıyır və yalnız bir nitq hissəsinə xas olmur, bütün nitq hissələrini əhatə edir. Dilimizdə ümumi qrammatik kateqoriyalar aşağıdakılardır: 1. Kəmiyyət kateqoriyası. 2. Mənsubiyyət kateqoriyası. 3. Hal kateqoriyası. 4. Xəbərlilik kateqoriyası.

Bu ümumi kateqoriyalar yalnız isimlərə aid deyildir; bunlar sifət, say, əvəzlilik, fel və köməkçi nitq hissələrinə də aiddir. İsimlərə daha çox aid olduğu nəzərə alındıqda bunların isim bəhsində izah edilməsi münasibdir.

Ümumi qrammatik kateqoriyalar öz vəzifələri, məzmun və formal əlamətlərinə görə həm sintaktik, həm də morfoloji kateqoriya hesab olunur. Buna görə də bunlara ümumi kateqoriya adı verilmişdir.

İSMİN KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərə məxsus deyildir. Bəzi morfoloji əlamətlər isimlərlə birlikdə kəmiyyətin çoxluğu və ya azlığını daha aydın göstərir. Dilimizdəki isimlərin müəyyən qismi məzmunca həm tək, həm də cəm kimi dərk edilir. Belə isimləri mətndən xaricdə tək və cəmə ayırmaq qeyri-mümkün olur. *Üzüm, tut, alma, gül, balıq, daş* və bu kimi sözlər həm bütövü, həm də onu təmsil edən bütövün ayrı-ayrı vahidini bildirir. Məsələn: *Üzüm faydalı meyvədir. Biz tut yedik. Şərif bazardan alma aldı. Bağçada gül əkməşlər. Dənizdə balıq tuturdular. Uşaq çaydan daş yığırdı* kimi cümlələrdə bütövün vahidi olan tək bir üzüm, tut, alma, gül, balıq və daş dərk edilmir; eyni zamanda bütöv də dərk edilir. Halbuki adları çəkilən isimlər formaca tək şəkildə işlənmişdir. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, Azərbaycan dilində olan isimlərin çoxu həm tək, həm də çoxluğu; yəni həm ayrı-ayrı vahidləri, həm də bu vahidlərin bütövünü (küllünü) bildirir. Ayrı-ayrı vahidlərə ayrıla bilən bütövü ya vahidlərini nəzərə çarpdırmaq, ya da növünü göstərmək nəzərdə tutulursa, isimlərə *-lar, -lər* cəmlik şəkilçisi artırılır: *üzümlər, tutlar, almalar, güllər, balıqlar, daşlar* və s. Məsələn: *Mən səhər sağıcılarla məşğul olandan sonra taxta çəkənlərin yanına getdim* (İ.Əfəndiyev). *Öküzlərin gücü çatmır, hə? Gəl köməkləşək, daldan itələyək* (M.Hüseyn). *O sandıqlar bizim üzümüzə bağlıdır, – Sənubər köksünü ötürdü* (B.Bayramov). *Qızın iri ala gözləri ilk gəncliyə məxsus bir maraq və həvəslə Firiduna dikilib durmuşdu* (M.İbrahimov).

Azərbaycan dilində cəmlik, əsasən, aşağıdakı morfoloji vasitələrlə ifadə olunur:

1. *-lar, -lər* cəmlik şəkilçisi hansı bir nitq hissəsinə əlavə olunursa, qeyri-müəyyən çoxluq məzmunu yaranır: *adamlar, kitablar, böyüklər, kiçiklər, yaxşılar* və s. Məsələn: *Adamlar təbiətə gözəllik gətirir. Kitablar rayonlara vaxtında göndərildi. Böyüklər kiçiklərə qayğı göstərir. Yaxşılar heç zaman yaddan çıxmır.*

Lakin bəzi hallarda isim abstrakt məfhum ifadə etdikdə *-lar (-lər)* şəkilçisi həmin abstraktlığı nisbətən konkretləşdirir. Məsələn: *Daş bərk cisimdir* dedikdə *daş* sözü müəyyən bir daşa deyil, dünyada olan bütün daşlara aid olur. *Daşlar yerin şumlanmasına mane olur* cümləsində isə *daşlar* sözü dünyada olan bütün daşları deyil, yalnız

müəyyən yerdə müəyyən miqdarda olan daşları əhatə edir. Deməli, bu misallardakı *daş* sözü *daşlar* sözündən daha ümumidir.

2. *-q, -k* ünsürləri heç bir başqa samitlə (ünsürlə) birləşmədən müvafiq saitlər vasitəsilə *-ıq (-ik, -uq, -ük)* şəklində ismi cümlələrdə cümlənin şəxs bildirən xəbərlilik dərəcəsinə birinci şəxsin kəmiyyətə çoxluğunu ifadə edir. Bu ünsürlər bütün şəxsləri deyil, yalnız birinci şəxsin cəmini bildirir: *əlaçıyıq, mərdik, qoçağıq, müəllimlik* və s. Məsələn: *Keçən ildən əlaçıyıq. Düşməmə qarşı vuruşda mərdik* və s.

Deməli, *-lar (-lər)* şəkilçisi əşyanın çoxluğunu göstərdiyi halda, *-ıq (-ik, -uq, -ük)* şəkilçisi ismi xəbərdə əksini tapan əlamətin şəxsə görə çoxluğunu bildirir. Bu şəkilçi fellərdə də birinci şəxsin cəmini ifadə edir: *yazırıq, gəlirik, qururuq, görürük* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, *-lar, -lər* şəkilçisi də xəbərlilik kateqoriyasında həm isimlərin, həm də fellərdə üçüncü şəxsin çoxluğunu göstərə bilir: *onlar tələbədirlər, tələbələr hazırlayırlar* və s.

3. *-ız (-iz, -uz, -üz)* şəkilçisi. Bu şəkilçi övvəlkilərdən fərqli olaraq, yalnız şəxsin çoxluğunu ifadə edir. O, mənsubiyyət şəkilçisi olarkən birinci və ikinci şəxsin cəmini (*atamız, anamız*), xəbərlilik kateqoriyası şəkilçisi olarkən ikinci şəxsin cəmini (*tələbəsiniz*), fellərdə şəxs kateqoriyası şəkilçisi olarkən yenə də ikinci şəxsin cəmini (*yazırsınız*), fəli sifət şəkilçisinin tərkibində olarkən mənsubiyyətə həm birinci, həm də ikinci şəxsin cəmini (*aldığımız, aldığınız, alacağımız, alacağınız*) ifadə edir. Bütün bu misallardan aydın olur ki, həmin şəkilçi hansı kateqoriya şəkilçisi olursa olsun, yalnız şəxsin çoxluğunu ifadə edir.

İSMİN MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI

Mənsubiyyət kateqoriyası iki söz arasında atributiv əlaqə bildirir. Bu kateqoriyanın məzmununda anlayışın tərkibi dərk edilir: yəni mənsubiyyət kateqoriyası şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan sahib anlayışı və isimlə ifadə olunan mənsub əşya anlayışından ibarət olur. *Mənim kitabım* birləşməsində *mənim* sözü şəxs əvəzliyinin birinci şəxs təki ilə ifadə olunmuş subyekt, *kitabım* sözü isə isimlə ifadə olunmuş obyektədir. Həmin birləşmədə hər iki məfhum (subyekt və obyekt) ayrı-ayrı müstəqil sözlə təzahür etdirilmişdir.

Mənsubiyyət məzmununun yaranması üçün həmişə iki sözün bir tərkib şəklində işlənməsi şərt deyildir; sahib anlayışı verən subyekt (şəxs əvəzliyi) iştirak etmədən də obyektə – isimlə (mənsub əşya ilə) həmin məzmunu yaratmaq mümkündür. Məsələn, *kitabım, dəftərin, bağçası* ifadələrində yenə də iki məfhum: sahib şəxs və mənsub əşya məfhumu dərk edilir; çünki sözlərin kökləri (*kitab, dəftər, bağça*) ayrı-ayrı əşyanı bildirdiyi halda, *-ım, -in, -sı* şəkilçilərini qəbul etdikdən sonra mənsub əşya anlayışı verir. Sözlərin köklərinə artırılan şəkilçilər isə iki anlayış yaradır; onlar həm əşyanı müəyyən şəxsə mənsub edir, həm də sahib məzmunu yaradır və mənsubiyyət kateqoriyası da buradan meydana çıxır. Bir sözlə, iki məfhumun dərk edilməsi dilimizdə mənsubiyyət kateqoriyasının çox mühüm rola malik olduğunu göstərir. Rus dilində bu kateqoriya yalnız sintaktik üsulla (*моя книга*) yarana bilər. Azərbaycan dilində isə, gördüyümüz kimi morfoloji üsulla, yəni şəkilçi vasitəsilə də yaranır; məsələn.: *kitabım, kitabın, kitabı*.

İsmlərin mənsubiyyət kateqoriyası yalnız sahiblik məzmunu deyil, bir sıra başqa məzmunlar da yaradır. Bütün isimlər mənsub əşya olmur və onların qəbul etdiyi mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri (mənsubiyyət şəkilçiləri) başqa münasibətlər də bildirir. Məsələn, *qardaşım, atam, müəllimim, yoldaşım, rəhbərim, tələbəm* kimi sözlərdə mənsubiyyət kateqoriyası mənsub əşya (sahib olunan əşya) münasibəti bildirmir. Burada ailəvi, hüquqi, ictimai və sairə münasibətlər dərk edilir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, mənsubiyyət kateqoriyası müəyyən şəkilçi vasitəsilə əmələ gəlir və bu kateqoriya şəkilçiləri əşya ilə şəxs arasında münasibət yaradır; yəni müəyyən əşyanın hansı şəxsə mənsub olduğunu bildirir. Deməli, əşyanın şəxsə mənsub olması, əsasən, bu şəkilçilərlə meydana çıxır. Bu şəkilçilərin isə şəxs əvəzliliklərindən əmələ gəlməsinə heç bir şübhə ola bilməz; çünki bunlar əşyanın hansı şəxsə aid olduğunu göstərirkən şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik hal şəkilçiləri ilə sözün əvvəlində təkrar edilməsinə ehtiyac olmadığını təmin edir və onları (əvəzlilikləri) əvəz edə bilər. Bunu daha ətraflı izah edək.

Birinci və ikinci şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçilərinin *mən, sən, biz, siz* şəxs əvəzliliklərindən əmələ gəldiyini və hər hansı bir nitq hissəsinin sonuna əlavə edildikdə eyni şəxsi ifadə etdiyini bilirik. Doğrudan da, bu şəkilçilərin üç əsas ünsürü vardır ki, bunlar da *mən*

əvəzliyindən törəmiş *m*, *sən* əvəzliyindən törəmiş *n* və *biz*, *siz* əvəzliklərindən törəmiş *z* ünsürlərindən ibarətdir. Bunlar sözün ahənginə uyğun olaraq sait qəbul edib, mənsubiyyət kateqoriyasını yaradır, *m* və *n* ünsürləri yalnız birinci və ikinci şəxsin təkini ifadə edir. Eyni şəxslərin cəmini ifadə etmək üçün hər ikisində dilimizdə çoxluq məfhumu ifadə edən *z* ünsürü işlədilir ki, bu da ahəngə görə müxtəlif saitlərin vasitəsilə *m* və *n* ünsürlərinə bağlanır.

Mən əvəzliyinin sonuna artırılan *-im* şəkilçisi ilə *dəftər* isminə artırılan *-im* şəkilçisi arasında şəkilcə fərq olmasa da, məzmunlarında çox ciddi fərq vardır. Belə ki, birincisində (*mənim*) *-im* yiyəlik hal, ikincisində (*dəftərim*) mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə birinci şəxsin təki anlayışı çox aydın təsəvvür edildiyindən mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi (*mənim*) Azərbaycan dilində atıla da bilər. O zaman *dəftərim* sözü əvəzlik olmadan da dəftərin mənə aid olduğunu ifadə edir. Əgər biz əşyanın çoxluğunu deyil, şəxsin çoxluğunu nəzərdə tuturuqsa, yəni əşyanın bir neçə şəxsə mənsub olduğunu bildirmək istəyiriksə, o zaman *dəftər* sözünə həmin şəxsin çoxluğunu bildirən *-imiz* şəkilçisini artırmalıyıq. Beləliklə, *dəftərimiz* sözünü əldə edirik ki, bu da dəftərin çoxluğunu deyil, şəxsin çoxluğunu bildirir.

Eyni halı ikinci şəxsdə də görmək olar. *Sənin dəftərin* tərkibindəki *-in* şəkilçisi müxtəlif münasibətlərlə həm əvəzlik, həm də isimdə təkrar edilmişdir. *Dəftər* sözünün sonundakı *-in* şəkilçisi ikinci şəxsin təkini ifadə edə bildiyi üçün *sənin* sözünə ehtiyac qalmır. *Dəftərin* sözünə yenə də *z* ünsürü artırılarsa, ikinci şəxsin çoxluğunu bildirən *dəftəriniz* sözü alınacaqdır.

Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əşyanın hansı şəxsə mənsub olduğunu bildirmək üçün onların adını bildirən isimlərin sonuna *m*, *n* ünsürlərini artırmaq lazım gəlir. Əşyanın çox adama mənsub olduğunu bildirmək üçün *m*, *n* ünsürlərindən başqa, bir *z* ünsürünü də artırmaq lazımdır.

Mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri dilimizin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birini nümayiş etdirir.

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən mənsubiyyət kateqoriyasının şəkli əlamətləri aşağıdakılardır:

Birinci şəxsin təki saitlə bitən isimlərdə *-m* (*atam*, *nənəm*), samitlə bitən isimlərdə *-ım*, *-im*, *-um*, *-üm* (*ayağım*, *əlim*, *topum*, *gözüm*). Məsələn:

*Sənsən mənim ayım, günüm, hilalım,
Dövlətim, iqbalım, cahim-cəlalım.
Gözəl üzün daim fikrü xəyalım.
Sözün dildə şirin hekayətimdir.*

(M.P.Vaqif)

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimсэн.
Anam, doğma vətənimсэн.
Ayrılarmı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!*

(S.Vurğun)

Birinci şəxsin cəmi saitlə bitən isimlərdə *-mız, -miz, -muz, -müz* (atamız, nənəməiz, ordumuz, ütümüz), samitlə bitən isimlərdə *-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz* (ayağımız, əlimiz, topumuz, gözümüz). Məsələn: *Əlbəttə, bizim də atamızın alınına bu dünyada bir gün doğar? Onda görərlər analar necə oğlan doğub* (S.Rəhimov). *Elə mən də çalışıram ki, kəndimizin adını batırmayım* (M.Hüseyn). *Öz tərəfimizdən 50 faiz artıq verməyi öhdəmizə götürürük* (M.İbrahimov).

İkinci şəxsin teki saitlə bitən isimlərdə *-n* (atan, nənən, ordun, ütün), samitlə bitən isimlərdə *-ın, -in, -un, -ün* (ayağın, əlin, topun, gözün). Məsələn: *Kəmərin bağla belinə; Naxış götür gül əlinə; Şana çək siyah telinə; Sığallanıb düzən, gözəl* (Aşıq Ələsgər). *Camalın günəşdir, qəmərdir üzün; Şəkərdir dəhanın, şirindir sözün; Yağıdır müjganın, cadudur gözün...* (M.P.Vaqif).

İkinci şəxsin cəmi saitlə bitən isimlərdə *-nız, -niz, -nuz, -nüz* (atanız, nənəniz, ordunuz, ütünüz), samitlə bitən isimlərdə *-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz* (ayağınız, diliniz, topunuz, gözünüz). Məsələn: *Can, mənim balalarım, qadanız ürəyimə gəlsin. Ancaq bilmək istərdim ki, gözləriniz niyə yaşardı. Kolxozunuzun qoyun-quzusu çoxdurmu?* (M.İbrahimov). *Qızınız tibb institutunun hansı şöbəsində oxuyur? Sizin əminiz həqiqəti anlasa, yaqın ki, belə etməz* (İ.Əfəndiyev).

Üçüncü şəxsin teki və cəmi sait ilə bitən isimlərdə *-sı, -si, -su, -sü* (atası, nənəsi, ordusu, ütüsü), samitlə bitən isimlərdə *-ı, -i, -u, -ü* (ayağı, əli, topu, gözü). Məsələn: *Atası, nənəsi onu ürəkdən sevirdi. Ordusu sayıq olan ölkə basılmaz. Ütüsü isti idi. Ayağı şikəst idi. Əli şəkil çəkməyə öyrənmişdi. Topu gözü görmürdü.*

Şəkilçilərin fonetik tərkibindən aydın olur ki, mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirən əsas ünsür **m, n, z** samitləridir. Sait isə köməkçi rol oynayaraq, ya həmin ünsürləri söz kökünə, ya da təklil və çoxluq bildirən ünsürləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir.

Əşya cəm götürüldükdə mənsubiyyət şəkilçilərindən əvvəl (**-lar, -lər**) kəmiyyət kateqoriyası şəkilçisi isimlərə əlavə olunur və mənsubiyyət şəkilçilərinin fonetik tərkibi dəyişir. Lakin əsas ünsür sayılan **m, n, z** samitləri olduğu kimi qalır. Yalnız şəkilçilərdə dodaq saitləri düşür, damaq saitləri iştirak edir və kəmiyyət kateqoriyası (**-lar, -lər**) şəkilçisinin tələbinə görə bütün mənsubiyyət şəkilçiləri saitle başlanır: *kitablarım, güllərim* və s.

Mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirən mənsubiyyət şəkilçilərini isimlərin tərkibində aşağıdakı cədvəllər üzrə göstərmək olar (bax: səh. 43 və 44).

Cədvəldə verilən misalların hamısı bir sözlə ifadə olunan mənsubiyyət kateqoriyasına aiddir. Həmin kateqoriyanın iki sözlə ifadə olunması üçün misallardan əvvəl şəxslərə görə *mənim, bizim, sənin, sizin, onun, onların* sözlərini artırmaq lazımdır; *mənim kitabım, kitablarım; bizim kitabımız, kitablarımız; sənin kitabın, kitabların; sizin kitabınız, kitablarınız; onun kitabı, kitabları; onların kitabı, kitabları*.

1-ci cədvəl

Şəxslər	Sahib şəxs və mənsub əşya tək		Sahib şəxs cəm, mənsub əşya tək	
	Samitlə bitənlərdə	Saitlə bitənlərdə	Samitlə bitənlərdə	Saitlə bitənlərdə
I şəxs	kitab- ım dəftər- ım qol- um göz- üm	alma- m iyne- m quzu- m güzgü- m	kitab- ımız dəftər- imiz qol- umuz göz- ümüz	alma- mız iyne- miz quzu- muz güzgü- müz
II şəxs	kitab- ın dəftər- in qol- un göz- ün	alma- n iyne- n quzu- n güzgü- n	kitab- ınız dəftər- iniz qol- unuz göz- ünüz	alma- nız iyne- niz quzu- nuz güzgü- nüz
III şəxs	(onun) kitab- ı dəftər- i qol- u göz- ü	(onun) alma- sı iyne- si quzu- su güzgü- sü	(onların) kitab- ı dəftər- i qol- u göz- ü	(onların) alma- sı iyne- si quzu- su güzgü- sü

Şəxslər	Mənsub əşya cəm, sahib şəxs tək		Sahib şəxs və mənsub əşya tək	
	Samitlə bitənlərdə	Saitlə bitənlərdə	Samitlə bitənlərdə	Saitlə bitənlərdə
I şəxs	kitablar-ım dəftərlər-ım qollar-ım gözlər-ım	almalar-ım iynələr-ım quzular-ım güzgülər-ım	kitablar-ımız dəftərlər-imiz qollar-ımız gözlər-imiz	almalar-ımız iynələr-imiz quzular-ımız güzgülər-imiz
II şəxs	kitablar-ın dəftərlər-in qollar-ın gözlər-in	almalar-ın iynələr-in quzular-ın güzgülər-in	kitablar-ınız dəftərlər-iniz qollar-ınız gözlər-iniz	almalar-ınız iynələr-iniz quzular-ınız güzgülər-iniz
III şəxs	(onun) kitablar-ı dəftərlər-i qollar-ı gözlər-i	(onun) almalar-ı iynələr-i quzular-ı güzgülər-i	(onların) kitablar-ı dəftərlər-i qollar-ı gözlər-i	(onların) almalar-ı iynələr-i quzular-ı güzgülər-i

İSMİN HAL KATEQORİYASI

Azərbaycan dilində ismi, sifəti, sayı, əvəzliyi, feli isimləri, feli sifətləri və məsdərləri əhatə edən kateqoriyalardan biri də hal kateqoriyasıdır. Sifət, say və başqa nitq hissələri öz-özlüyündə yox, yalnız substantivləşdiyi zaman hal kateqoriyasının əlamətlərini qəbul edir.

Hər bir nitq hissəsi cümlə daxilində müəyyən vəzifə daşıdığı kimi, isimlər də cümlədə müxtəlif vəzifələr daşıyır. Bu müxtəlif vəzifələri daşımaq üçün isimlər, hər şeydən əvvəl, xəbərlərlə, xüsusən feli xəbərlərlə sintaktik əlaqə yaratmalıdır; yəni xəbər olan felin və ya feldən əmələ gələn başqa sözlərin tələbinə görə isimlər öz şəkillərini dəyişməli olur. Məsələn: *baxıram* felinin tələb etdiyi *nəyə?* sualı *kitab* isminin bir şəkildə (*kitaba* şəklində), *görü-rəm* feli isə başqa bir şəkildə (*kitabı* şəklində) işlənməsini tələb edir. Digər tərəfdən, iki isim arasında yiyəlik münasibətini bildirmək üçün də isimlər öz əvvəlki şəklini dəyişməli olur, yəni birinci isim elə şəkildə (halda) işlənməli olur ki, o, qəbul etdiyi şəkilçi vasitəsilə müəyyən yiyəlik məzmunu ifadə edə bilsin. Buradan da belə nəticə çıxır ki, isimlərin hallanması formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik

tələblərdən irəli gəlir. Daha doğrusu, hallanma qrammatikanın həm morfolojiya bəhsinə, həm də sintaksis bəhsinə aid bir məsələdir. Morfolojiya bəhsində ismin yalnız hal şəkilçilərindən və onların növlərindən, hallanma sistemindən – şəkli dəyişmədən danışmaq mümkündür. Həmin şəkilçilər vasitəsilə ismin müxtəlif cümlə üzvü olması, müxtəlif məzmunlar ifadə etməsi üçün başqa sözlərlə (cümlənin başqa üzvlərlə) nə kimi münasibət və əlaqə yaratmasından yalnız sintaksis bəhsində danışıla bilər. Buna görə də ismin hal kateqoriyasından danışarkən onların morfoloji əlamətləri ilə birlikdə bəzi sintaktik xüsusiyyətlərinə də toxunmaq lazım gəlir.

İsmlərin halları və hal adları dilimizə aid qrammatikalarda müxtəlif şəkildə, müxtəlif kəmiyyətdə izah edilmişdir.

İnqilabdan sonra yazılan “Türkcə sərf-nəhv” kitabında ismin hallarına heç bir ad verilmədiyindən hallar yalnız qəbul etdikləri şəkilçilərə görə izah edilmişdir. Halların miqdarı isə bu kitabda səkkizə çatdırılmışdır, yəni bu kitabdan əvvəl yazılmış kitablardakı yeddi hala bir də *üçün* (*-çin*, *-çün*) qoşması ilə işlənən səkkizinci hal əlavə edilmişdir. Deməli, 1934-cü ilə qədər isimlərin heç bir hal adı olmadığı kimi, miqdarı da düzgün olmayaraq səkkiz qəbul edilərək işlənmişdir.

1934-cü ildə birinci dəfə olaraq, isimlərin azərbaycanca hal adları yaranmışdır. Həmin ilin kitablarında yeddi hal qəbul edilmişdir ki, onların altısı bugünkü qrammatika kitablarında işlənən hallardır, biri isə sonralar qrammatika kitablarından çıxarılan birgəlik halıdır.

1939-cu ilin qrammatikalarında həm birgəlik, həm də yiyəlik hal atılaraq, isimlərin beş halı qəbul edilmişdir. 1944-cü ildə yiyəlik hal yenə də qəbul edilərək, halların miqdarı altıya çatdırılmışdır. Beləliklə, bugünkü qrammatika kitablarımızda isimlərin altı halı qəbul edilmişdir ki, bunlar da adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarından ibarətdir.

İsmin birgəlik halı qrammatika kitablarından tamamilə haqlı olaraq çıxarılmışdır, çünki isimlərin hallanması (qeyri-müəyyən təsirlik və qeyri-müəyyən yiyəlik haldan başqa) yalnız şəkilçilər vasitəsilə icra olunur. Şəkilçilər isə mütləq sözə bitişik yazılmalıdır. Halbuki birgəlik hal şəkilçi deyil, qoşma vasitəsilə ilə, yəni *ilə* (*-la*, *-lə*) qoşması vasitəsilə ifadə olunurdu ki, bu qoşmanın da sözə bitişik yazılması məcburi deyildi. Hətta sait ilə bitən isimlərdə onların bitişik yazılması mümkün deyildi. Bu halın qrammatika kitablarında verilməsinin bir sıra səbəbləri var idi. Bu halın əvvəlcə *ilə* (*-la*, *-lə*)

qoşması ilə, sonralar isə birgəlik hal adı ilə izah edilməsi həmin qoşmanın samitlə bitən isimlərdə şəkilçi kimi sözə bitişik yazıla bilməsinə əsaslanmaqdan irəli gəlmişdir. Başqa bir səbəb isə *ilə* (-la, -lə) qoşması ilə işlənən sözlərin cümlə daxilində tamamlıq rolu oynamasına əsaslanmaqdan ibarət idi. Şübhəsiz, bu sözlərin hər ikisində müəyyən dərəcədə həqiqətə uyğun cəhətlər vardır. Lakin isimlərin qoşma vasitəsilə bir haldan başqa bir hala düşməsinin qeyri-mümkün olduğu bu həqiqətə uyğunluğu tamamilə aradan qaldırır və birgəlik halın qoşma ilə işlənən qeyri-müəyyən yiyəlik haldan başqa bir hal olmadığını sübut edir.

Yiyəlik hala gəlcə, onun da müəyyən zamanda hallar sırasından çıxarılması iki başlıca səbəbdən irəli gəlmişdir. Bunlardan biri guya halların yalnız fellərlə bağlı olması, yəni ismin fellərin tələbinə görə hallanması, yiyəlik halın isə fel ilə heç bir əlaqəsi olmayıb yalnız özündən sonra gələn isimlə əlaqədar olmasına əsaslanmaqdan ibarət idi.

İkincisi də “yiyəlik birləşməsi” adlanan təyini söz birləşməsinin səhv olaraq morfologiya bəhsində verilməsi və bunun nəticəsində də yiyəlik hal şəkilçisinin yiyəlik birləşməsinin birinci tərəf şəkilçisi kimi qəbul edilməsindən irəli gəlirdi ki, eyni şəkilçinin iki münasibətlə izah edilməsinə yol verilməsin.

Yiyəlik halın qəbul edilməsinə mane olan birinci səbəb əsassız idi. Eyni zamanda yiyəlik birləşməsinin haqlı olaraq, morfologiyadan çıxarılıb sintaksisə aid edilməsi, həmin şəkilçilərin morfologiyada yenə hal şəkilçisi kimi qəbul edilməsi zərurəti də bu halın qrammatikaya qaytarılması lüzumunu qarşıya qoydu.

Azərbaycan dilində ismin halları iki qrupa bölünür:

1. Qrammatik hallar.
2. Məkani-qrammatik hallar.

Adlıq, yiyəlik və təsirlik hallar xalis qrammatik hallardır. Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar isə həm məkani, həm də qrammatik hal olsa da, əsasən, məkani hallardan hesab olunur.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən halların aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır.

Adlıq hal. Bu hala verilən addan məlum olur ki, o, yalnız əşyanın adını göstərmək vəzifəsini daşıyır; yəni bu hal vasitəsilə təkcə əşyanın adı çəkilir. Həqiqətdə isə bu hal hind-avropa dillərindən fərqli olaraq türk dillərində ancaq əşyanın adını göstərməyə xidmət etmir; eyni zamanda mücərrədlik məzmununu da ifadə edir. Məsələn: *Kitab insa-*

nın ən yaxın dostudur cümləsində ümumiyyətlə kitabdan danışılır. Bu cümlədə *kitab* sözündə bir ümumilik məfhumu dərk edilir. Bu hal heç bir şəkilçi qəbul etmədiyi üçün bir də qeyri-müəyyənlik məzmunu bildirir¹. Bütün ümumi isimlər bu halda işlənərkən qeyri-müəyyən bir əşyanın mücərrəd məzmununu ifadə edir. Doğrudur, *kitab* sözü başqa əşyaya nisbətən müəyyəndirsə də, müəyyən bir kitab yox, ümumiyyətlə kitab haqqında danışıldığı üçün qeyri-müəyyəndir.

Deməli, bugünkü qrammatika kitablarımızda adlıq hal adı ilə işlənən halın vəzifəsi yalnız müəyyən varlığın adını göstərməkdən ibarət deyildir. Azərbaycan dilindəki isimlər adlıq halda işlənərkən həm mücərrədlik, ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirir, həm də müəyyən varlığın adını göstərir.

Adlıq hal həm fel, həm də başqa nitq hissələri ilə əlaqədar olur. Başqa sözlə desək, adlıq halda işlənən söz həm feli, həm də ismi cümlələrdə işlənərək, həm feli, həm də başqa nitq hissələri ilə işlənən ismi xəbərlərlə əlaqədar olur. Məsələn: *Rəşid oxuyur* cümləsində adlıq halda işlənən *Rəşid* sözü (mübtəda) *oxuyur* feli ilə ifadə olunan xəbərlə əlaqədar olduğu halda, *Kitab maraqlıdır* cümləsindəki *kitab* sözü sifətlə ifadə olunan xəbərlə əlaqədardır.

Adlıq haldakı söz, əsasən, cümlənin mübtədası olur. Buna görə də inqilabdan əvvəlki bəzi qrammatika kitablarında buna ismin mübtəda halı adı da verilmişdir. Lakin bu halda işlənən söz cümlənin sonunda xəbər şəkilçisi qəbul edərsə, xəbər də ola bilər. Ümumiyyətlə, bütün mübtədalar mücərrəd halda ifadə olunduğu kimi, bəzən xəbərlər də mücərrəd halda ifadə oluna bilər. *İnsana həqiqi bilik verən kitabdır*.

Adlıq halda işlənən isimlər bəzən peşə, sənət, qohumluq mənsubiyyəti, titul bildirərək təyinlik məzmunu daşıyır və buna görə də izah etdiyi sözün hansı cümlə üzvü olmasından asılı olmayaraq cümlənin ayrıca üzvü – təyin olur. Məsələn: *Mühəndis Kərimov fəhlələrlə söhbət edir. Hamı ustad Cəlinin işini təriflədi. Qardaş oğlu Tahir ali məktəbə daxil oldu. Əmim Həsən məni gəzməyə aparacaq. Akademik Abdullayev öz kəşfləri ilə bütün dünyada tanınır*.

Adlıq halda işlənən isimlər əşyanın düzəltdiyi materialı bildirərək birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi də işləyə bilər və bu zaman təyinlik məzmunu bildirdiyi üçün mübtəda vəzi-

¹ Adlıq hal ilə qeyri-müəyyən təsirlik halın fərqi bilmək üçün təsirlik hala baxmaq lazımdır.

fəsi daşımır. Məsələn: *Kərpic ev daş evdən isti olur. Qızıl saati gülmüş saata dəyişməzlər. Onun ayağında rezin çəkmə var idi.*

Yiyəlik hal. Yiyəlik hal tam qrammatik haldır. Bu hal iki əşya arasında sahiblik, aidlik məzmunu ifadə etdiyindən fəllərlə əlaqədar olmur. Bunun yiyəlik hal adlanması da ifadə etdiyi mənaları əhatə edə bilmir. Yiyəlik məzmunu ən çox nəyə isə malik ola bilən şəxsə aid olduğundan *tələbənin kitabı* birləşməsində *tələbənin* sözü həmin məzmunu ifadə edə bilər. Halbuki *tələbələrin beşi* birləşməsindəki *tələbələrin* sözü yiyəlik halda işlənmişsə də, heç bir sahiblik məzmunu ifadə etmir; bəlkə də bir çox tələbənin müəyyən bir miqdarını ayıraraq göstərməyə xidmət edir. Buna görə də “yiyəlik” sözü qrammatik ədəbiyyatda şərti bir termin kimi işlənməkdədir. Yiyəlik hal *kimin? nəyin? haranın?* suallarına cavab verir və cümlənin ayrıca üzvü ola bilər, xüsusən xəbər şəkilçisi qəbul etdiyi zaman təklikdə cümlənin xəbəri ola bilər. Məsələn: *İndi söz cavanlarındır* cümləsində *cavanların* sözü yiyəlik halda işlənən xəbərdir. Başqa vəziyyətdə yiyəlik hal, ümumiyyətlə, müəyyənlik məzmunu ifadə etməsinə baxmayaraq, özündən sonra gələn sözlə birlikdə cümlənin müvafiq mürəkkəb üzvü olur. Bəzi hallarda bu iki sözü bir-birindən ayıraraq ayrı-ayrı cümlə üzvü kimi işlətmək mümkün olmur. Məsələn: *Gecənin yarısı yağış başladı* cümləsində *gecənin yarısı* sözləri bir-birindən ayrılarsa, təklikdə heç biri eyni cümlədə müəyyən bir üzv kimi işlənilib məna ifadə edə bilməz.

Yiyəlik hal iki cür olur: 1. Müəyyən yiyəlik hal. 2. Qeyri-müəyyən yiyəlik hal.

Müəyyən yiyəlik hal şəkilçi qəbul edir, qeyri-müəyyən yiyəlik hal isə heç bir hal şəkilçisi qəbul etmir. Müəyyənlik kateqoriyası da hal şəkilçilərinin iştirakından hasil olur.

Müəyyən yiyəlik halın şəkli əlaməti *-ın (-in, -un, -ün)* şəkilçisindən ibarətdir. Saitlə bitən isimlərdə söz kökü ilə saitle başlayan şəkilçi arasına *n* samiti əlavə olunur və nəticə etibarilə həmin şəkilçinin *-nın, -nin, -nun, -nün* variantları meydana çıxır: *kitabın, elmin, dostun, gözün; buğdanın, Rəhilənin, ordunun, güzgülünün* və s. Məsələn: *Maya Pərsanın azca pörtüyünü hiss edib yeni suallar vermədi. Kolxozun su duruldanları, su kəməri yoxdurmu?* (M.İbrahimov). *Sənubər kədərin gözlərinə vurduğu naxış gizlətmək niyyətilə başını çevirdi* (B.Bayramov). *Zinyət bacının əmanətini apararaq verək* (İ.Əfəndiyev). *Briqadir o saat körpünün o tərəfinə keçdi. Külək elə şiddətlə əsirdi ki, pəncərənin şüşələri cingildəyirdi.*

Arzunun özündən doğan arzular (B.Vahabzadə). *Üzümün şirəsi faydalıdır*.

Bu misallarda yiyəlik halda işlənən isimlərin hamısı müəyyənlik məzmunu bildirir və ikinci tərəfi təyin edir.

Qeyri-müəyyənlik bildiren yiyəlik hal şəkil və məzmunca müəyyənlik bildiren yiyəlik haldan fərqlənir. Bu hal şəkilçi qəbul etmədiyi üçün öz müəyyənlik məzmununu itirir, qeyri-müəyyənlik anlayışı verir: *el bayramı, el gücü, sel gücü, göz qaydası, üz qaydası* və s. Məsələn: *Atalar deyiblər: el gücü – sel gücü. Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır; Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır* (M.P.Vaqif). *Dağların köysündə qar nişanası; Gül üstə görünür xar nişanası; Ölürəm qəlbimdə yar nişanası, Gözüm yolda, intizara yetmədi* (Aşıq Ələsgər).

Bu misallarda *el bayramı, el gücü, sel gücü, göz qaydası, üz qaydası, qar nişanası, yar nişanası* kimi ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəflərindəki *el, sel, göz, üz, qar, gül, xar, yar* sözləri qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən isimlərdir. Çünki adlıq halda işlənən isim heç vaxt nisbət şəkilçisi qəbul etmiş başqa bir sözlə yenidən birləşib tərkib əmələ gətirə bilmədiyi kimi, qoşma ilə də idarə olunmaz.

Təsirlik hal. Təsirlik hal da tam qrammatik haldır. Bu hal bir neçə xüsusiyyətlə başqa hallardan fərqlənir. Əvvələ, bu hal üzərində təsir göstərilən əşyanı bildirdiyi üçün qrammatika kitablarında “təsirlik hal” adını almışdır. Əvvəlki qrammatika kitablarında ismin təsirlik halı başqa hallardan az da olsa fərqləndirilmişdi. Bu haldakı söz cümlə daxilində müstəqim obyekt olduğu üçün həmişə cümlənin müstəqim obyekt-tamamlığı olur. Digər tərəfdən, bu halda işlənən sözlərə aid xüsusiyyətlərdən biri də onların, adətən, feli cümlələrdə işlənməsidir ki, bu da təsirlik halın, əsasən, fellərlə əlaqədar olduğundan irəli gəlir. Təsirlik halda işlənən isimlər obyekt-tamamlıq (vasitəsiz tamamlıq) sifətilə o zaman ismi cümlələr daxilində iştirak edə bilər ki, həmin cümlələrin müəyyən bir üzvü feldən əmələ gəlmiş sözlərlə ifadə olunsun və obyekt-tamamlıq da cümlənin xəbərinə deyil, həmin üzvünə aid olsun. Məsələn: *Kitabı yazan adam budur* cümləsində təsirlik halda işlənmiş *kitabı* sözü *yazan* feli sifəti ilə əlaqədar olduğu üçün ismi cümlədə işləyə bilmişdir.

İsmi təsirlik halı üzərində təsir icra olunan əşyanı bildirdiyi üçün o, təbii olaraq, cümlənin feli xəbəri ilə bilavasitə bağlı olur.

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, təsirlik halda işlənən sözlər bütün fellərlə deyil, yalnız təsirli fellərlə əlaqədar olur; yəni xəbəri təsirli fellərlə ifadə olunan, yaxud üzvlərindən biri təsirli fellərdən əmələ gəlmiş sözlərdən ibarət olan cümlələrdə təsirlik halda işlənmiş sözlər (müstəqim obyekt-tamamlıq) iştirak edə bilər. Azərbaycan dilində ismin təsirlik halında işlənən obyekt-tamamlığı tələb edən heç bir təsirsiz fel və ya təsirsiz feldən əmələ gəlmiş başqa nitq hissəsinə təsadüf edilmir.

İsmin təsirlik halının əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun xəbər şəkilçisi qəbul etməməsi və cümlənin xəbəri ola bilməməsidir. İsmin bütün başqa halları xəbər şəkilçisi qəbul edərək, xəbər vəzifəsi daşıdığı halda, bu hal nə xəbər şəkilçisi qəbul edir, nə də xəbər vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn: *Azərbaycan xalqının qəhrəman qızlarından biri də Zibadır. Bu avtomat Zibadır. Dəstənin bütün ümidi Zibadır. Ən yaxşı silah Zibadır. Dünən aldığımız məktub Zibadır.* Göründüyü kimi, bu cümlələrin *Zibadır, Zibadır, Zibadır, Zibadır* xəbərləri təsirlik haldan başqa, bütün hallarda işlənmiş isimlərdir. Burada yalnız təsirlik halda işlənən ismə təsadüf edilmir və bu, mümkün də deyildir. Bunun da əsas səbəbi həmin halın müstəqim obyekt ifadə etməsi və müstəqim obyekt ifadə edən bir sözün xəbər rolunda çıxış etməsinin qeyri-mümkün olmasıdır. Ümumiyyətlə, bu halda işlənən sözlər cümlə daxilində obyekt-tamamlıqdan başqa bir üzv kimi işləyə bilməz. Qoşmaların təsirlik haldan sonra işlənməməsi də həmin halın xüsusiyyətlərindən biridir. Məlum olduğu üzrə, qoşmalar müvafiq hallarla işləyib, ismin başqa nitq hissələri, xüsusən felle əlaqələnməsinə xidmət edir. Onlar (qoşmalar) müəyyən haldan sonra işləyə bilər. Qoşmalar başlıca olaraq qeyri-müəyyən yiyəlik (*Rəşid üçün*), yönülük (*Rəşidə görə*), çıxışlıq (*Rəşiddən ötrü*) hallarla işlənir. Yerlik hal şəkilçilərindən sonra heç bir qoşma işlənmir. Müstəsna olaraq, şəxs, bezi işarə və sual əvəzliliklərində yiyəlik haldan sonra qoşmalar işləyə bilər: *mənim üçün, sənin üçün, onun üçün, bunun üçün, kimin üçün, mənimlə, səninlə* və s.

Deməli, özündən sonra qoşma qəbul etməyən hallardan biri də təsirlik halıdır.

Təsirlik halın şəkli əlaməti *-ı (-i, -u, -ü)* şəkilçisidir. Əgər isim saitle bitirsə, iki sait arasına (köklə şəkilçi arasına) bir *n* samiti əlavə edilərək, şəkilçi *-ni, -ni, -nu, -nü* şəklində söz kökünə bitişdirilir: *kitabı, dəftəri, kolxozu, gözü, Musanı, təyyarəni, ordunu, körpünü.*

Məsələn: *Şahlar maşını yola saldı* (İ.Əfəndiyev). *Safə əli ilə Alonu tərpədir o yatdı, əhvalatı açıb ona söylədi* (S.Rəhimov). *Bəyin yaxın adamları gəlini gətirməyə getdilər. Cücəni payızda sayarlar* (Atalar sözü). *Quşu quş ilə tutarlar* (Atalar sözü).

Təsirlik halın başlıca xüsusiyyətindən asılı olaraq, bu şəkilçinin hər zaman həmin halda iştirak etməsi vacib deyildir. Şəkilçinin iştirakı obyektin müəyyən və qeyri-müəyyən olmasından asılıdır. Demək, ismin yiyəlik halı kimi, təsirlik halın da müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik hal olmaqla iki növü vardır. Əgər obyektə tam müəyyənlik məzmunu bildirmək nəzərdə tutulursa, təsirlik hal mütləq şəkilçi ilə işlədilir və müəyyən təsirlik hal adlanır: *Rəhim kitabı oxuyur*. Əksinə, obyektin məzmununda heç bir müəyyənlik nəzərdə tutulmursa və qeyri-müəyyənlik ifadə olunursa, həmin hal şəkilçisiz işlənir və qeyri-müəyyən təsirlik hal adlanır. Məsələn: *Rəhim kitab oxudu*. *Rəhim kitabı oxudu* cümlələrinin hər ikisində *kitab* və *kitabı* sözləri obyektədir, çünki hər iki cümlədə Rəhimin təsir etdiyi obyekt həmin sözlərlə ifadə olunmuş əşyadan ibarətdir. Başqa sözlə desək, hər iki cümlədə təsir kitabın üzərinə edilmişdir, yəni *kitab* sözü hər iki təsadüfdə təsirlik halda işlənmişdir. Bu obyektlərin arasındakı fərq yalnız ondan ibarətdir ki, birinci cümlədə qeyri-müəyyən bir kitabdan danışıldığı halda, ikinci cümlədə müəyyən bir kitab, xəbər verilən şəxsə qabaqcadan məlum olan bir kitab haqqında danışılır.

İsmin müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik və təsirlik halları dilimizdə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarının qrammatik ifadə vasitələrindən sayılır.

Qeyd. Çox vaxt adlıq halda işlənən qeyri-müəyyən isimlə qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən ismi hal etibarilə qarışıq salır, yaxud eyniləşdirirlər. Bu hallar formal cəhətcə bir-birinə oxşasa da, məzmunca tamamilə fərqlidir. Daha doğrusu, adlıq halda işlənən isimlər cümlənin subyekti, qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən isimlər isə cümlənin obyektı olur. Obyektə subyektin fərqi nədirsə, eyni şəkildə işlənən müxtəlif halların fərqi də elədir. Bundan başqa, adlıq halda işlənən isimlər *bu, o* işarə əvəzlilikləri ilə təyin oluna bilər: *Bu kitab maraqlıdır. O kitab evdə qaldı*.

Qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən isimləri isə həmin əvəzliliklərlə təyin etmək mümkün deyildir. Qeyri-müəyyən təsirlik hal mütləq təsirli fəldən əvvəl gəlir və onları bir-birindən ayırmaq və ya aralığa söz daxil etmək qətiyyən mümkün olmur: *kitab oxumaq, yanacaq gətirmək* və s.

Yönlük hal. Bu hal, bir tərəfdən, iş, hərəkət və əşyanın istiqamətini, digər tərəfdən, iş, hərəkət və əşyanın çatacağı son nöqtəni bildirir. Yönlük hal, əsasən, fellərin tələbinə görə işlənirsə də, bəzən həmin halda işlənən sözlər ismi cümlələrdə də iştirak edə bilər. Məsələn: *Tələbəyə kitab lazımdır.* Bu hal həm təsirsiz, həm də təsirli fellərin tələbinə görə işləndiyi kimi, mütəhərrik (dinamik) və qeyri-mütəhərrik (statik) hərəkət bildiren fellərin tələbinə görə də işləyə bilər. İsim və ya başqa nitq hissəsi təsirli fellərin tələbinə görə o zaman yönlük halda işləyə bilər ki, cümlə daxilində təsirlik halda işlənmiş başqa bir söz iştirak etmiş olsun, yaxud təsirlik halda işlənən söz həmin cümlədən əvvəlki və ya sonrakı cümlədə işlənmiş olsun. Məsələn: *Mən kitabı yoldaşıma verdim. Hökumət əlaçı tələbələrə yüksək təqaüd verir.*

Xəbəri məchul fellə ifadə olunmuş cümlələrdə obyekt subyektə əvəz etdiyi üçün yönlük halda işlənən söz təsirlik halda işlənən ikinci isim və ya başqa nitq hissəsinin iştirakını tələb etmir. Məsələn: *Tələbələrə təqaüd verilir.* Hər iki təsadüfdə yönlük halda işlənən sözlər cümlənin qeyri-müstəqim təamamlığı olur. Təsirsiz və qeyri-mütəhərrik hərəkət bildiren fellərin tələbinə görə yönlük halda işlənən sözlər də cümlənin qeyri-müstəqim təamamlığı olur. Məsələn: *Kamil Nazimin hərəkətlərinə gülürdü.* Təsirsiz və mütəhərrik hərəkət bildiren fellərin tələbinə görə yönlük halda işlənən sözlər cümlənin müxtəlif zərfliliyi rolunu oynayır. Məsələn: *Əşraf Moskva-yə gedir.*

Yönlük halın şəkli əlaməti *-a (-ə)* şəkilçisidir. Həmin şəkilçinin əvvəlinə söz saitlə bitdikdə *y* bitişdirici samiti, III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isim hallanırsa, *n* samiti (*atasına, babasına* və s.) əlavə olunur.

Yönlük halın aşağıdakı vəzifələri vardır:

1) Yönlük hal hərəkətin yönəlmə obyektini bildirir. Məsələn: *Mən kitabı baxıram. Uşaq dəftərə yazır. Qardaşım kitabı Rəşidə verdi. Sənə tapşırılan vəzifəni yerinə yetir. Bu nə ehtiyac çoxdur* və s.

2) Əşyanın yönəlmə və istinad obyektini bildirir. Məsələn: *kəndə yol, dostı məktub, Həsənə tapşırıq, Marksın istinad, sanatoriyaya put-yovka, briqada üzvlərinə göstəriş, düşməyə nifrət, şəhərə hücum, insana məhəbbət, dostı etibar* və s.

Yönlük halın fellə bağlılığı bu tipli misalların özündə də hiss olunur: *dostı məktub* (göndərmək), *sanatoriyaya put-yovka* (almaq, vermək) və s.

3) Mütəhərrik fellərin tələbinə görə hərəkətin yönəldiyi son nöqtəni bildirir. Məsələn: *O, evə getdi. Surxay məktəbə gəlir. Səyyah bağa çıxmışdı* və s.

4) Qədər mənası bildiren qoşmalarla işlənərək, cümlədə məsafə, zaman və sair ölçü miqdarı bildirir: *axşamacan, evədək, məktəbə qədər* və s. Məsələn: *Axşamacan işi qurtarmalıyam. Evədək 450 metr yoldur. Məktəbə qədər qaçdım.*

5) İstiqamət məzmununu bildiren qoşmalarla işlənərək, tərəf və istiqamət məzmununu yaradır: *evə sarı, məktəbə tərəf*. Məsələn: *Məktəblilər evə sarı döndülər. Uşaqlar məktəbə tərəf gedirdilər.*

6) Görə qoşması ilə işlənərək, hərəkətin icrasının səbəb və məqsədini bildirir: *iclasa görə, Abbasa görə, buna görə, sənə görə, mənə görə* və s. Məsələn: *Buna görə işi qurtara bilmədim. Ona görə cavab verə bilmədim. İclasa görə tez gəldim. Sənə görə güzəştə getdim.*

7) Nisbət və müqayisə məzmunları ifadə etmək üçün *görə* və *nisbətən* qoşmalarının həmin sözlərlə işləmə bilməsinə xidmət edir. Məsələn: *Adiləyə görə Afaq daha zirəkdir. Səlimə görə Səməd yaxşı yazır. Afaq başqalarına nisbətən zirəkdir. Səməd Səlimə nisbətən tez yazır.*

8) Fikrin ümumi deyil, müəyyən və ya bir qrup şəxsə aid olmasını bildirmək üçün həmin sözün *görə* qoşması ilə işləmə bilməsinə və nəticə etibarilə istinad mənası yaranmasına xidmət edir: *mənə görə, sənə görə, İmrana görə* və s. Məsələn: *Mənə görə, o düz danışmadı. Sənə görə, o heç nə bilmirmiş. İmrana görə, mən haqlıymışam.*

9) Məsdərlər və bəzən *-luq (-lik, -luq, -lük)* şəkilçisi ilə düzələn isimlər yönlük halda işlənərək, məqsəd məzmununu bildirir. Məsələn: *Ramiz oxumağa getdi. Mən işləməyə gəlmişəm. O, kəndə müəllimliyə gedir* və s.

Belə hallarda yönlük hal şəkilçisini *üçün* qoşması ilə də əvəz etmək mümkündür. Məsələn: *Adil Moskvaya oxumağa gedir. Yaxud: Adil Moskvaya oxumaq üçün gedir.*

Yerlik hal. İsimlərin bu halı, başlıca olaraq, yer məzmununu ifadə edir. Bu halda işlənən sözlər ya iş, hərəkətin, ya da əşyanın yerini bildirir. Bunlar feli cümlələrdə iş və hərəkətin yerini bildirdiyi zaman yer zərfliyi, əşyanın nisbi yerini bildirdiyi zaman tamamlıq rolu oynayır. Məsələn: *Tələbələr evdə dərsə yaxşı hazırlşırlar* (zərflik).

Bugünkü qəzetdə institutumuz haqqında məqalə vardır (tamamlıq). Yerlik halda işlənən sözlər həm də ismi cümlələrdə iştirak edə bilər. İsmi cümlələrdə yerlik halda işlənən söz yer məzmunu daşıyıb, hadisə və əşyanın yerini bildirdikdə yer zərfliyi, əşya məzmunu daşıdıqda isə tamamlıq olur. Məsələn: Yubiley təntənəsi universitetdə keçiriləcəkdir. Roman da diqqəti cəlb edən obrazlar az deyil.

Yerlik halın şəkli əlaməti **-da (-də)** şəkilçisidir. Lakin bu şəkilçi hər zaman və hər yerdə hal şəkilçisi kimi işlənmir, müxtəlif nitq hissələri ilə işləndikdə aşağıdakı vəzifələri daşıyır:

1) Yerlik hal əşyanın və ya hərəkətin olduğu yeri bildirir. Məhz əşyalıq və ya məkan münasibətləri bildirməsindən asılı olaraq həmin sözlər cümlədə ya tamamlıq, ya da yer zərfliyi olur: *kitabda, evdə, küçədə, böyükdə, kiçikdə, məndə, səndə, uzaqda, bayırda, içəridə, yuxarıda, üstə, altı* və s. Məsələn: *Kitabda gözəl illüstrasiyalar var. Məktəbdə uşaqlar maraqlı görüş təşkil etmişdilər. Asif küçədə bacısı Zərnişanı gözləyirdi. Böyükdə də, kiçikdə də tələbkarlıq olmalıdır. Qəzetdə maraqlı bir məqalə dərc olunmuşdur.*

2) Zaman və fəsil bildirən isimlər yerlik halda zaman zərfləri və zərfliyi əmələ gətirir: *saatda, gündə, ayda, ildə, yazda, yayda, payızda, qışda* və s. Məsələn: *Gündə teatra gedir. Ayda bir məna müraçiat edir. İldə bir dəfə istirahətə gedir. Yazda havalar xoş olur. Yayda bu yerlər cənnətə dönmür.*

3) **-lıq (-lik, -luq, -lük)** şəkilçili isimlər yerlik halda zaman məzmunu bildirir: *cavanlıqda, qocalıqda, uşaqlıqda, tələbəlikdə* və s. Məsələn: *Bu yerləri cavanlıqda çox görmüşəm. Qocalıqda cavanlıq etmək olmaz. Uşaqlıqda öyrənməmişən, tələbəlikdə öyrən.*

4) Yenə də **-lıq (-lik, -luq, -lük)** şəkilçisi isimlərlə işlənilib, yer məzmunu əmələ gətirir: *ortalıqda, aralıqda* və s. Məsələn: *Ortalıqda dayanma. Aralıqda gəzmə, ayaq altı qalarsan.*

5) *Qaranlıq, işıq* kimi isimlər yerlik halda hal-vəziyyət məzmunu bildirir: *qaranlıqda, işıqda*. Məsələn: *Qaranlıqda gözgözü görmürdü. İşıqda hər yan apaydın görünürdü.*

6) *O* işarə əvəzliyindən yerlik halda zaman zərfləri əmələ gəlir. Məsələn: *Kamal onda ali məktəbin ikinci kursunda oxuyurdu.*

7) Saylardan düzəlmiş isimlər yerlik halda işlənərək, müxtəlif zərflər əmələ gətirir: *birlikdə, təklidə, ikilikdə, azlıqda, çoxluqda* və s. Məsələn: *Gəlin, mahnını birlikdə oxuyaq. İkilikdə gəzmək onlara xoş gəlirdi. Azlıqda olmaqdan, çoxluqda olmaq faydalıdır.*

Çıxışlıq hal. İsmi bu halı həm iş və hərəkətin, həm də əşyanın çıxış, yəni başlanğıc nöqtəsini bildirir. Bu hal da həm mütəhərrik, həm qeyri-mütəhərrik, həm təsirli və həm də təsirsiz fellərlə əlaqədardır; yəni onların tələbinə görə isimlər çıxışlıq halda işlənməli olur. Şübhəsiz, ismin bu halı cümlədə müxtəlif vəzifə daşımaq üçün meydana gəlmişdir. Çıxışlıq halda işlənən söz mütəhərrik və təsirsiz felli cümlələrdə işləndiyi zaman iş və hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirən yer zərfliliyi rolu oynayır. Məsələn: *Uzaqdan həzin bir səsgəlirdi. Dünən yoldaşım Bakıdan Moskvaya yola düşdü.* Həmin halda işlənən sözlər xəbəri qeyri-mütəhərrik, təsirli və təsirsiz fellərlə ifadə olunan cümlələrdə, əsasən, tamamlıq rolu oynayır, yəni iş, hərəkəti deyil, əşyanın çıxış nöqtəsini bildirir. Məsələn: *Tələbə kitabdan səmərəli istifadə etməlidir. Mən kitabxanadan bir maraqlı kitab aldım.*

İsmi çıxışlıq halının şəkli əlaməti **-dan (-dən)** şəkilçisidir. Lakin yönük və yerlik hallarda olduğu kimi, bu şəkilçidən də həmişə və hər yerdə hal şəkilçisi kimi istifadə olunmur. Bu şəkilçinin daşdığı vəzifələr başqalarına nisbətən daha genişdir. **-dan, -dən** şəkilçisi, başlıca olaraq, aşağıdakı vəzifələri daşıya bilər:

1) Çıxışlıq hal iş və hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir; məsələn: *Qardaşım Moskvadan qayıtdı.*

2) Əşyanın çıxış nöqtəsini bildirir; məsələn: *Arif Eldardan bir kitab aldı.*

3) Bəzi hallarda çıxışlıq halında isim zahirən felin köməyi olmadan başqa bir isimlə əlaqələnir, ismi birləşmələrin formalaşmasında iştirak edir: *yoldan teleqram, rəhbərdən məktub, idarədən göstəriş, zavoddan göndəriş* və s.

Çıxışlıq hal hərəkətin və ya hal-vəziyyətin başvermə səbəbini bildirir: *tənbəllikdən, utancaqlıqdan, xəstə olduğundan, irəlidə getdiyindən, əlaqi olduğundan* və s. Məsələn: *Tənbəllikdən bu hala düşmüşdür.*

4) Çıxışlıq hal iki iş arasında müqayisə əlaməti olur. Məsələn: *Paltarı zینətləndirməkdən ağıl zینətləndirmək yaxşıdır* (Atalar sözü).

5) Çıxışlıq hal iki əşya arasında müqayisə əlaməti kimi iştirak edir. Məsələn: *Araz Oqtaydan qoçaqdır. Əl əldən ötkündür* (Atalar sözü). Müqayisə əlaməti olan **-dan (-dən)** şəkilçisi istənilən zaman *görə* və *nisbətən* qoşmaları ilə əvəz oluna bilər və

sözlərin əsas məzmununa xələl gəlməz. Məsələn: *Yaşar Kamilə nisbətən yaxşı yazır.*

6) **-dan (-dən)** şəkilçisi sözdüzəldici şəkilçi mövqeyində çıxış edərək müxtəlif nitq hissələrindən düzəltmə zaman zərfi əmələ gətirir: *çoxdan, qabaqdan, dünəndən, bu gündən, qədimdən, sonradan* və s. Məsələn: *Bunu çoxdan arzu edirdim. Qabaqdan desəydin, əməl edərdim. Dünəndən Akif Nuşirəvanı gözləyir. Bu gündən Asif yeni həyata qədəm qoyur. Qədimdən ölkəmiz alimlər diyarıdır* və s.

7) Çıxışlıq hal sonra, qabaq, əvvəl zərfləri ilə birlikdə zaman məzmunu bildirir: *bundan sonra, iclasdan qabaq, bundan əvvəl* və s. Məsələn: *Bundan sonra Asifə deməyə sözüm yoxdur. İclasdan qabaq Zərnişanı görməliyəm. Bundan əvvəl dərsdə oldum.*

8) Müxtəlif nitq hissələri çıxışlıq halda *başqa, əlavə, özgə, qeyri, savayı, ötrü* qoşmaları ilə birlikdə yerinə görə gah seçilmə, gah da səbəb məzmunu yaradır: *bundan başqa, dərsdən başqa, ondan əlavə, səndən savayı, ondan ötrü, dərsdən ötrü* və s. Məsələn: *Bundan başqa arzum yoxdur. Dərsdən başqa Nuşirəvanın özgə işi yoxdur. Səndən savayı pənahım yoxdur. Dərsdən ötrü gəldim* və s.

9) Yerlik halı əvəz edərək, seçilmə, bütövlə hissənin münasibəti məzmununu ifadə edir: *tələbələrdən beşi, siniflərdən biri.* Məsələn: *Tələbələrdən beşi əlaçdır. Siniflərdən biri əlavə məşğələ üçün ayrılmışdır.*

10) Əşyanın cinsini ifadə etməyə xidmət edərək maddilik məzmunu ifadə edir: *dəmərdən qapı, ipəkdən paltar.* Məsələn: *Dəmərdən qapı möhkəm, ipəkdən paltar zərif olar.*

11) Müqayisə məzmunu yaradır: *aydan arı, sudan duru, dildən iti* və s. Məsələn: *Zərnişan aydan arı, sudan duru, dildən iti qızıdır.*

İsimlərin hallanmasında bezi fonetik xüsusiyyətlər vardır ki, bu da sait ilə **q, x, k** samitləri ilə bitən isimlərin yiyəlik, yönəlmişlik və təsirlik hallarında nəzərə çarpır. Həmin xüsusiyyətləri aşağıdakı misallarda göstərmək olar.

A.	buğda	təpə	quzu	ütü	su
Yiy.	buğdanın	təpənin	quzunun	ütünün	suyun
Yön.	buğdaya	təpəyə	quzuya	ütüyə	suya
T.	buğdanı	təpəni	quzunu	ütünü	suyu
Yer.	buğdada	təpədə	quzuda	ütüdə	suda
Ç.	buğdadan	təpədən	quzudan	ütüdən	sudan

A.	çiçək	örtük	torpaq	quyruq	Qazax
Yiy.	çiçəyin	örtüyün	torpağın	quyruğun	Qazaxın
Yön.	çiçəyə	örtüyə	torpağa	quyruğa	Qazaxa
T.	çiçəyi	örtüyü	torpağı	quyruğu	Qazaxı
Yer.	çiçəkdə	örtükdə	torpaqda	quyruqda	Qazaxda
Ç.	çiçəkdən	örtükdən	torpaqdan	quyruqdan	Qazaxdan

A.	ox	bağ	rəng	ittifaq	şəfəq
Yiy.	oxun	bağın	rəngin	ittifaqın	şəfəqin
Yön.	oxa	bağa	rəngə	ittifaqa	şəfəqə
T.	oxu	bağı	rəngi	ittifaqı	şəfəqi
Yer.	oxda	bağda	rəngdə	ittifaqda	şəfəqdə
Ç.	oxdan	bağdan	rəngdən	ittifaqdan	şəfəqdən

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında da bəzi fonetik xüsusiyyətlər vardır; məsələn:

	<i>I şəxsin təki</i>	<i>II şəxsin təki</i>	<i>III şəxsin təki</i>
A.	kitabım	kitabın	kitabı
Yiy.	kitabımın	kitabının	kitabının
Yön.	kitabıma	kitabına	kitabına
T.	kitabımı	kitabını	kitabını
Yer.	kitabımda	kitabında	kitabında
Ç.	kitabımdan	kitabından	kitabından

	<i>I şəxsin cəmi</i>	<i>II şəxsin cəmi</i>	<i>III şəxsin cəmi</i>
A.	kitabımız	kitabınız	kitabları
Yiy.	kitabımızın	kitabınızın	kitablarının
Yön.	kitabımıza	kitabınıza	kitablarına
T.	kitabımızı	kitabınızı	kitablarını
Yer.	kitabımızda	kitabınızda	kitablarında
Ç.	kitabımızdan	kitabınızdan	kitablarından

	<i>I şəxsin cəmi</i>	<i>II şəxsin cəmi</i>	<i>III şəxsin cəmi</i>
A.	atam	atan	atası
Yiy.	atamın	atanın	atasının
Yön.	atama	atana	atasına
T.	atamı	atanı	atasını
Yer.	atamda	atanda	atasında
Ç.	atamdan	atandan	atasından

	<i>I şəxsin cəmi</i>	<i>II şəxsin cəmi</i>	<i>III şəxsin cəmi</i>
A.	atamız	atanız	ataları
Yiy.	atamızın	atanızın	atalarının
Yön.	atamıza	atanıza	atalarına
T.	atamızı	atanızı	atalarını
Yer.	atamızda	atanızda	atalarında
Ç.	atamızdan	atanızdan	atalarından

İSİMLƏRDƏ XƏBƏRLİK KATEQORİYASI

Azərbaycan dilində xəbər vəzifəsini xəbər ola bilən hər bir nitq hissəsi ifadə edə bilər. Lakin onlar bunun üçün müəyyən morfoloji əlamətlər qəbul etməlidir. İsimlərin xəbər vəzifəsi ancaq xəbər şəkilçisi adlanan şəkilçilərlə yaradılır.

Bu kateqoriyanı ifadə edən şəkilçilər cümlədə xəbər ola bilən bütün nitq hissələrinin sonuna artırılıb, həmin nitq hissəsinin hansı şəxs ilə ifadə olunduğunu müəyyənləşdirir. Bunlar məzmunca cümlənin əsas hökmünü ifadə edir. Cümlə bu şəkilçilərlə bitir və hökm də bunlarla zahirə çıxır. Cümlədə mübtədaya aid hər bir hadisə, hökm və hal-vəziyyətin xəbər vasitəsilə meydana çıxmasında bu şəkilçilər yeganə amildir; yəni mübtəda ilə xəbər arasındakı əlaqə yalnız bu şəkilçilər vasitəsilə yarana bilər. Bunlar olmazsa, cümlə bitməz və heç bir hökm ifadə oluna bilməz. Buna görə də bunlara xəbərlik kateqoriyası şəkilçisi adı verilmişdir. Əvvəlki qrammatika kitablarında çox zaman mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərinə izafət zəmirləri, xəbərlik kateqoriyası şəkilçilərinə isə nisbət zəmirləri adı veril-

mişdir ki, bunun da səbəbi xəbərin mübtədaya olan nisbətini bu şəkilçilərin ifadə etməsidir. Lakin bu qrammatikalarda “ədati-ismad”, yaxud “zəmiri-nisbi” adı altında yalnız isimlərə və üçüncü şəxsə aid olan *-dır* (*-dir*, *-dur*, *-dür*) şəkilçisi nəzərdə tutulurdu. *Ənvər müəllimdir*, yaxud *O qəhrəmandır* cümlələrinə oxşar misallar götürülüb, xəbərlərin axırındakı *-dır* (*-dir*) şəkilçisi əvəzlik, ya da ədat adlandırılırdı.

Şübhəsiz, bütün ismi cümlələrin xəbəri üçüncü şəxsi ifadə etmir. Cümlənin mübtədası birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunduğu zaman xəbəri də birinci və ikinci şəxsin əlaməti ilə bitməlidir, yəni mübtədə ilə xəbər arasındakı münasibət və əlaqə şəxsə görə uzlaşmalıdır. Başqa sözlə desək, cümlədə irəli sürülən hökm birinci və ikinci şəxsə müvafiq olaraq, yəni şəxsi əks etdirərək ifadə olunmalıdır ki, bu da *-dır* (*-dir*, *-dur*, *-dür*) şəkilçisi ilə deyil, *-am* (*-əm*); yaxud *-yam* (*-yəm*); *-san* (*-sən*) və sair şəkilçilərlə meydana çıxıb bilər.

Həqiqətən, *Ənvər müəllimdir* cümləsində *-dir* şəkilçisi iştirak etmədikdə, *Ənvər, müəllim* sözləri cümlə ola bilmədiyi və heç bir hökm ifadə edə bilmədiyi kimi, *Mən müəlliməm* cümləsində də *-m* şəkilçisi olmazsa *mən, müəllim* sözləri nə cümlə ola bilər, nə də mənalı bir hökm ifadə edə bilər. Buradan aydın olur ki, xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri də şəxslərə görə bölünür və cümlədəki hökmün şəxsə münasibətini bildirir.

Bu kateqoriyanın şəkli əlamətləri birinci şəxsin təkində *-am* (*-əm*) (*adamam, müəlliməm*), birinci şəxsin cəmində *-ıq* (*-ik*, *-uq*, *-ük*) (*adamıq, müəllimik, qohumuq, böyüyük*) şəkilçilərindən ibarətdir. Saitlə bitən isimlərdə həmin şəkilçilərin əvəzinə *y* samiti artırılır: *tələbəyəm, kolxozçuyam, tələbəyik, kolxozçuyuq* və s. Məsələn: *Bura gəlməyi özümə borc bildim, çünki Rüstəm kişi ilə mən dostam* (M.İbrahimov). *Biz şəkiliyik, nuxalı deyilik. Biz sizinlə qohumuq. Biz də canlı insanıq, səhvimiz ola bilər. Bəli, kənd kitabxanasının müdiriyəm* (M.Hüseyn). *Mən zootexnikəm. Görürsənmi mən necə oğlanam.* (İ.Əfəndiyev). *Sənsiz bu dünyanın ən bədbəxtiyəm; Səninlə dünyada bəxtiyaram mən* (B.Vahabzadə).

İkinci şəxsin təkində sait və samitlə bitən isimlərdə *-san, -sən* (*əlaçısısan, tələbəsən, müəllimsən*); cəmində *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz* (*əlaçısınsınız, müəllimsiniz, üzümçüsünüz*) şəkilçilərindən ibarətdir. Məsələn: *Qeyrətlə danış, yenə sərkərsən. Elə bil, korusunuz* (S.Rəhimov). *Sən ki dünya görmüş adamsən. Bura da sizin*

evinizdir, siz də əziz övladınızsınız (M.İbrahimov). Neyləsin, gözünün ağı-qarası bircə qızısan. Zəri cütləmə, – dedi, – adam oğlusan (İ.Əfəndiyev). Deyirəm ağır bir qızınsınız (İ.Əfəndiyev). Ana torpaq, ana diyar, sən mənim sən; Ömrüm, günüm, ruhum, canım, Vətənim sən (F.Qoca). Siz onunla qohumsunuz, ya tanış-sınız? Deyəsən, siz küsülü sünüz axı.

Üçüncü şəxsin təkində samit və saitle bitən tək isimlərdə *-dir* (*-dir, -dur, -dür*) (*əlaçıdır, müəllimdir, üzümçüdür*); cəmində isə bu şəkilçinin üzərinə bir də *-lar* (*-lər*) cəm şəkilçisinin artırılmasından əmələ gələn *-dırlar* (*-dırlar, -dırlar, -dırlar*) şəkilçisindən ibarətdir: *əlaçıdırlar, tələbədırlar, üzümçüdürlər*. Məsələn: *Gözəl professor dur, heyif ki, bir az şəkəkəkdir, həm də bir xeyli əsəbidir (S.Rəhimov). Evdə nigarandırlar (İ.Əfəndiyev). Bu da mənim övladlarımdır (B.Bayramov). Evdədırlar, yaman tünlүkdür (M.İbrahimov). Onlar böyük, əzəmətli, əzəm, əbədi dünya və axirətin sahibidirlər (Çəmənzəminli). Onlar həqiqi anadırlar, həm də vətəndaşlıq borcunu unutmayan anadırlar (M.Hüseyn).*

Başqa sistemdən olan bir çox dillərdə xəbərlilik kateqoriyasını da bir sözlə (morfoloji üsulla) ifadə etmək mümkün olmur. Subyekt məzmunu müstəqil bir sözlə, xəbərlilik məzmunu isə başqa bir sözlə verilir. Məsələn: rus dilində *я слышу* sözləri subyektlə predikatdan ibarət bir cümlədir və xəbərlilik kateqoriyası yalnız hər iki sözün birgə işlənməsi nəticəsində meydana çıxır. Azərbaycan dilində isə əksinədir. Bizim dilimizdə subyekt məzmunu xəbərin özündən meydana çıxdıqda, yəni xəbər olası söz subyekt əlamətlərini qəbul edib, subyekt məzmunu ilə xəbərlilik ideyası tək bir sözlə ifadə olunduğu zaman xəbərlilik kateqoriyası yaranmış olur: *tələbəyəm, tələbəyəm, tələbədir*.

Maraqlı burasıdır ki, Azərbaycan dilində iki sözü birlikdə *mən tələbə* şəklində işlətməklə heç bir xəbərlilik kateqoriyası yaratmaq mümkün deyildir. Belə hallarda subyektin ayrıca sözlə ifadəsi heç bir rol oynaya bilmir, xəbərlilik məzmunu yalnız ikinci sözün qəbul edəcəyi *-yəm* şəkilçisi vasitəsilə yaranmış olur: *mən tələbəyəm*.

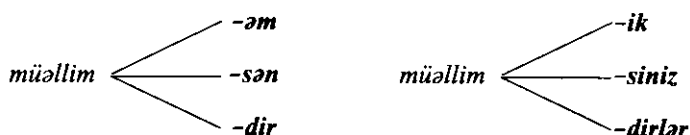
Buradan tamamilə aydın olur ki, Azərbaycan dilində xəbərlilik kateqoriyası yaratmaq üçün subyektin ayrıca sözlə ifadəsi məcburi deyildir; lakin bir neçə subyekt bir-biri ilə müqayisə edildikdə, onların şəkli əlamətləri (şəkilçiləri) xəbərlə birləşmək şərti ilə, özləri ayrıca sözlə ifadə olunmalı və cümlədə iştirak etməlidir: *mən müəl-*

*liməm, sən tələbəsən, mən növbətçiyəm, sən çalışqansan, o daha çalışqandır, siz çalışqan tələbəsiniz.*¹

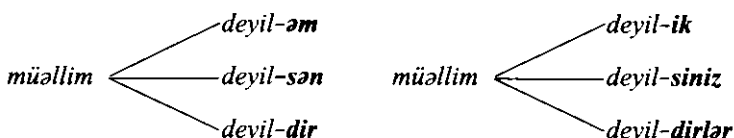
Subyekt sözlə – *biz, siz, onlar* sözləri ilə ifadə olunduğu zaman xəbər *-lar (-lər)* cəm şəkilçisini də qəbul edə bilər: *biz müəllimlərlik, siz müəllimlərsiniz, onlar müəllimlərdir*. Belə hallarda xəbərdə həm şəxsi bildiren cəm şəkilçisi, həm də kəmiyyətin çoxluğunu bildiren cəm şəkilçisi iştirak edir və seçilən mənə xüsusiyyəti yaradır. Məsələn, *Biz müəllimlik* cümləsində *müəllimlik* xəbəri ümumi mücərrəd mənə (kollektiv mənəsi) ifadə etdiyi halda, *Biz müəllimlərlik* cümləsində *müəllimlərlik* xəbəri ayrı-ayrı fərdlərin toplusunu bildirir.

Xəbərlilik kateqoriyasının inkarı ayrıca sözlə (*deyil* sözü ilə) ifadə olunur; lakin həmin söz xəbər şəkilçisi qəbul etdikdən sonra bu vəzifəni daşıya bilir. Məsələn:

Təsdiq



İnk ar



Qeyd. *Deyil* sözündə III şəxsin təkində və cəmində xəbər şəkilçisinin iştirakı həmişə vacib deyildir. Məsələn: *O, müəllim deyil. Onlar müəllim deyillər.*

¹ Subyektlər müqayisə edildiyi zaman nəticə sonrakı cümlələrdə verilərsə, subyektlərin ayrıca sözlə ifadəsi vacib olduğu halda, xəbər şəkilçilərinin işlənməsinə ehtiyac qalmaz. Məsələn: *Mən ağa, sən ağa, inəkləri kim sağa?* (Atalar sözü). *Sən bir aşıq, mən bir xotkar qızı, səninlə mənim nə sövdəm? Sənin o varın, karın haradaydı ki, məni alasan* ("Koroğlu").

Xəbərlilik kateqoriyasını bildirən isimlərə misal:

Təsdiq

<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
I ş. bağbanam	bağbanıq
II ş. bağbansan	bağbansınız
III ş. bağbandır	bağbandırlar
I ş. sürücüyəm	sürücüyük
II ş. sürücüsən	sürücüsünüz
III ş. sürücüdür	sürücüdürlər
I ş. tələbəyəm	tələbəyik
II ş. tələbəsen	tələbəsiniz
III ş. tələbədir	tələbədirlər

İnkər

<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
I ş. bağban deyiləm	bağban deyilik
II ş. bağban deyilsən	bağban deyilsiniz
III ş. bağban deyildir	bağban deyildirlər
I ş. sürücü deyiləm	sürücü deyilik
II ş. sürücü deyilsən	sürücü deyilsiniz
III ş. sürücü deyildir	sürücü deyildirlər
I ş. tələbə deyiləm	tələbə deyilik
II ş. tələbə deyilsən	tələbə deyilsiniz
III ş. tələbə deyildir	tələbə deyildirlər

Xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçiləri mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərindən sonra işlənir və bir sıra xüsusiyyətə malik olur. İsimlərə artırılan xəbərlilik şəkilçilərində bütün şəxslər iştirak etdiyi halda, mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra işlənən xəbərlilik şəkilçilərinin şəxsə görə hamısı iştirak etmir. Bu xüsusiyyət aşağıdakılardan ibarətdir:

1) İsimlərin mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin birinci şəxs tək və cəmindən sonra xəbərlilik kateqoriyası şəkilçilərinin birinci şəxs tək və cəm şəkilçiləri işlənmir; yalnız ikinci və üçüncü şəxsin tək

və cəmi işlənir: *müəllim + im+sən, müəllim + im + siniz, müəllim + imiz + sən, müəllim+imiz + siniz, müəllim + im + dir, müəllim + im + dirlər, müəllim + imiz + dir, müəllim + imiz + dirlər, bacı + m + san, bacı + mız + san, bacı + m + siniz, bacı + mız + siniz, bacı + m + dır, bacı + m + dırlar, bacı + mız + dır, bacı + mız + dırlar.*

Qeyd etmək lazımdır ki, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimdən əvvəl təyin əvəzliyi olan öz sözü işlənərsə, mənsubiyyət şəkilçisindən sonra hər üç şəxs üzrə xəbərlilik şəkilçilərini işlətmək olar: *özüm öz müəllimiməm, özümüz öz müəllimimizik, özün öz müəlliminsən, özünüz öz müəlliminizsiniz, özü öz müəllimidir, özləri öz müəllimləridir.*

2) İsimlərin mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin ikinci şəxs tək və cəmindən sonra xəbərlilik kateqoriyası şəkilçilərinin ikinci şəxs tək və cəm şəkilçiləri işlənmiş, ancaq birinci və üçüncü şəxsin tək və cəmi işlənir: *müəllim + in + əm, müəllim + in + ik, müəllim + in + iniz + əm, müəllim + in + ik, müəllim + in + dir, müəllim + in + dirlər, müəllim + in + dir, müəllim + in + dirlər; bacı + n + am, bacı + n + ıq, bacı + nız + am, bacı + nız + ıq, bacı + n + dır, bacı + n + dırlar, bacı + nız + dır, bacı + nız + dırlar.*

3) İsimlərin mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin üçüncü şəxs tək və cəmindən sonra xəbərlilik kateqoriyası şəkilçilərinin şəxsə görə bütün şəkilçiləri işlənir; məsələn: (onun) *müəllim + i + yəm, müəllim + i + yik, müəllim + ləri + yəm, müəllim + ləri + yik, müəllim + i + sən, müəllim + i + siniz, müəllim + ləri + sən, müəllim + ləri + siniz, müəllim + i + dir, müəllim + i + dirlər, müəllim + ləri + dir; bacı + sı + yəm, bacı + sı + yıq, bacı + ları + yəm, bacı + ları + yıq, bacı + sı + san, bacı + sı + siniz, bacı + ları + san, bacı + ları + siniz, bacı + sı + dır, bacı + ları + dır, bacı + sı + dırlar, bacı + ları + dırlar.*

Biz yuxarıda xəbərlilik kateqoriyası şəkilçilərinin ismin adlıq halından sonra işlənməsini göstərmişik. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu şəkilçilər yalnız adlıq hal deyil, təsirlik halından başqa, ismin bütün hal şəkilçilərindən sonra da işləne bilər. Məsələn: *Mən tələbəyəm. Kitab tələbəninindir. Pişik dedi: "Mən insanınam". Səngözlərlənsən. Sən tankçı hissəsindənsən, mən topçu. Yolumuz bağlaradır. Siz şəhərsiniz, biz kəndə. Mən şəhərdəyəm. Siz rayondasınız. Onlar Gəncədəndirlər. Mən Muğandanam. Biz Azərbaycandanıq. Nümayəndə hərbi hissədəndir və s.*

SİFƏT

ÜMUMİ MƏLUMAT

Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildiren nitq hissəsidir. Sifətlərin bir qismi başqa nitq hissələrindən xüsusi şəkli əlamətlərə görə deyil, vəzifə və mənalarına görə fərqlənir. Buna görə də bir sözün sifət olub-olmamasını xarici əlamətlərlə deyil, onun vəzifəsi və daxili məzmunu ilə müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Məsələn, *qırmızı* sözünü sifət adlandırmaq üçün (dərəcə əlamətlərindən başqa) heç bir xüsusi əlamətə, yeni xarici şəklə əsaslanmaq mümkün deyildir: çünki bu sözün tərkibində onu sifət edə biləcək heç bir şəkilçiyyə təsadüf edilmir. Digər tərəfdən, bu söz müəyyən bir rəngin adını ifadə edir. Şübhəsiz, müxtəlif rəngləri bir-birindən fərqləndirmək məqsədi ilə onlara müxtəlif adlar verilmişdir. Bu cəhətdən *qırmızı* sözü də həmin rənglərdən birinin adından başqa bir şey deyildir.

Buradan belə bir nəticə çıxarıla bilər ki, guya Azərbaycan dilində heç bir əsli – sadə sifət yoxdur. Şübhəsiz, belə nəticəyə gələnlər ilk görüşdə müəyyən dərəcədə haqlı hesab oluna bilərlər; çünki həqiqətən, dilimizdə xüsusi şəkilçilər vasitəsilə şəkillənmiş və başqa nitq hissələrindən (dərəcə əlamətlərindən başqa) öz xüsusi əlamətləri ilə ayrılmış sadə sifətlər yoxdur; dilimizdə yalnız mənə, vəzifə və dərəcə əlamətlərinə görə əsli sifətlər vardır. *Qırmızı* sözü ona görə sifət hesab olunur ki, bir tərəfdən, onun mənasında sifətlik məzmunu vardır, digər tərəfdən, bu söz təyinlik vəzifəsi daşıya bilər; yeni onun yaranmasından məqsəd bir rəngi başqa rənglərdən ayırmaq və müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Doğrudan da, sifət yalnız əşyanı müəyyənləşdirmək məqsədinə xidmət edir. Məsələn: *Qırmızı karandaş yaxşıdır. Karandaş qırmızıdır* misallarındakı *qırmızı* sözü cümlənin müxtəlif üzvü olmasına baxmayaraq, karandaşın qırmızı olmasını müəyyən etdiyi üçün hər iki cümlədə sifət hesab olunur. Bundan başqa, *qırmızı* sözünü *qırmızımtraq*, *qıpqırmızı* və sairə şəkillərdə də işlətmək mümkündür ki, bu şəkilləri isimlərə və başqa nitq hissələrinə tətbiq etmək olmur.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan dili sifətlərini müəyyənləşdirərkən, bir tərəfdən onların mənasına, digər tərəfdən vəzifəsinə və dərəcələnməsinə əsaslanmaq lazımdır, çünki *qırmızı* sözünün mənasında sifət olduğu üçün heç bir şəkli əlamətə ehtiyac olmadan *karan-daş* sözünün rəngi kimi müəyyən edilə bilər.

Dilimizdə işlənən sifətlərin hamısı yalnız rəng bildirən sözlərdən ibarət deyildir. Əşyanın rəngini müəyyən edən sözlər olduğu kimi, onun keyfiyyət, əlamət, xasiyyət və sairəsini də müəyyənləşdirən sözlər vardır ki, bunlar sifət hesab olunur. Keyfiyyət və əlamət bildirən sifətlər də heç bir xarici əlamətlə başqa nitq hissələrindən fərqlənmir. Bunlar da vəzifələrinə, mənalarına və qismən də dərəcələnmələrinə əsasən sifət hesab olunur. Məsələn: *yaxşı, pis, bərk, boş, gözəl* kimi sözlər həm cümlədə daşıdıqları vəzifə, həm ayrılıqda qəbul etdikləri dərəcə əlaməti, bütövlükdə isə öz əsil mənalarına görə sifət sayılır. Sifətlərin mənasındaki bu xüsusiyyətə əsasən onlara *əslı sifət* adı verilmişdir. Əslı sifətləri, başlıca olaraq, üç qismə ayırmaq olar: 1) keyfiyyət bildirən; 2) əlamət bildirən; 3) rəng bildirən.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi keyfiyyət bildirən sifətlərlə əlamət bildirən sifətlərin mənaları arasındakı fərq rəng bildirən sifətlərin mənaları arasındakı fərqdən çox az hiss edilir; yəni əslı (sadə) sifətlərin keyfiyyət və ya əlamət mənaları arasında qəti bir sərhəd yoxdur. Məsələn: *gözəl* sözü həm keyfiyyət, həm də əlamət mənasını ifadə edə bilər. *Gözəl adamdır* cümləsində *gözəl* sözü adamın zahiri əlamətlərini (zahiri görünüşünü) bildirirsə, əlamət bildirən sifət olur. *Gözəl* sözü adamın daxili əlamətlərini, yəni xasiyyət və əxlaqını bildirirsə, keyfiyyət bildirən sifət olur. Yaxud: *Tarix bir çox böyük şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. İclas böyük zalda olacaqdır* kimi cümlələrdə işlənən *böyük* sözü bir yerdə keyfiyyət, başqa yerdə əlamət mənasını bildirir.

Lakin dildə mövcud olan əşyanın yalnız rəngini, keyfiyyətini və əlamətini müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir. Onun başqa cəhətlərinin (həcmi, səthi, vəznı, uzunluğu, xasiyyəti, cinsi, mənsubiyyəti, hal-vəziyyəti və s.) də müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Digər tərəfdən, əslı (sadə) sifətlər keyfiyyət və ya əlaməti ümumi şəkildə ifadə edə bilər. Bu ümumi keyfiyyət və əlamətlərin ayrı-ayrı cəhətlərini göstərmək üçün başqa nitq hissələrindən də istifadə olunur. Başqa sözlə desək, dil daima inkişaf edir, bir nitq hissəsindən yeni məzmunlu başqa bir nitq hissəsi əmələ gəlir. Məsələn: *ağıllı uşaq* birləşməsində *ağıllı* sözü də uşağın keyfiyyətini müəyyən etdiyi üçün sifət hesab olunur, lakin bu sifət xüsusi şəkılçi vasitəsilə başqa nitq hissəsindən (isimdən) əmələ gəlmişdir. Deməli, uşağın ağıllı olmasını bildirmək üçün *yaxşı, gözəl* və s. kimi əslı sifətlər işə yaramır; uşağa məxsus bir keyfiyyəti bildirmək üçün ümumi adlardan biri olan *ağıl* sözünün sifət şəklınə salınması lazım gəlir.

Ağıllı uşaq birləşməsində *ağıllı* sözünün məzmunca *uşaq* sözünü müəyyən etdiyini görürük; lakin bu sözü öz ibtidai şəklində, yəni isim şəklində işlətdiyimiz zaman *ağıl* sözünü əldə edirik ki, bu da müəyyən fonetik tərkibə və müəyyən məzmunla malik olan isimdən başqa bir şey deyildir. Deməli, *ağıl* sözü sifət məzmunu ifadə etmək üçün öz əvvəlki şəklini (fonetik tərkibini) dəyişməli olur; isimdən xüsusi şəkilçi vasitəsilə sifət düzəlir. Buradan da nəticə çıxararaq belə sifətlərə düzəltmə sifət adı verilir.

Bəzən müəyyən bir varlığın bu və ya başqa cəhətini təyin etmək üçün sadə, yaxud düzəltmə bir söz kifayət etmir; yeni sadə və ya düzəltmə sifətlə müəyyən bir ismin məqsədə müvafiq bir xüsusiyyətini (rəngini, keyfiyyətini, əlamətini, xasiyyətini və s.) göstərmək mümkün olmur. Belə hallarda iki sözün birləşməsindən istifadə olunur; lakin bu birləşmə adi söz birləşməsi şəklində işləyə bilmir. Belə birləşmələrdə iki söz bir vurğu altında işlənir, daha doğrusu, iki sözdən yeni mürəkkəb bir söz – mürəkkəb sifət əmələ gəlir; *həll-edici* (söz), *diribaş* (uşaq), *gözüaçıq* (adam) və s. Həqiqətən, bu tərkiblərdəki söz, *uşaq*, *adam* isimlərini təyin edən mürəkkəb sifətlər ayrı-ayrı sözlərə parçalanarsa, həmin isimləri təyin etmək qabiliyyətinə malik ola bilməz. Nəzərdə tutulan məqsədi əldə etmək üçün *diri* sözü ilə *baş* sözünün birləşdirilib, bir söz kimi, bir vurğu altında, *diribaş* şəklində işlənməsi lazım gəlir.

SİFƏTİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Müasir Azərbaycan dilində sifətlər quruluşca üç qismə ayrılır: 1) sadə (əsl); 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb.

Sadə sifətlər

Sadə bir söz öz vəzifəsi, mənası vasitəsilə əşyanın həcmi, keyfiyyətini, xasiyyətini, müxtəlif cəhətdən ölçüsünü və s. bildirir. Madam ki, bir söz heç bir xarici əlamətə (dərəcə şəkilçilərindən başqa) ehtiyac olmadan müəyyən bir varlığın və ya hadisənin əlaməti ola bilər; deməli, o sözün vəzifəsi və ilkin məzmunundakı sifətlik mənasına əsasən onu sifət adlandırmaq mümkündür. Buna görə də belə sifətlərə sadə sifət adı verilmişdir.

Azərbaycan dilində a) rəng bildirən – *ağ* (kağız), *qara* (mürək-kəb), *qırmızı* (alma), *sarı* (yarpaq), *göy* (çəmən), *yaşıl* (paltar), *mavi* (səma), *ala* (göz) və s.; b) keyfiyyət bildirən – *yaxşı* (adam), *pis* (hərəkət), *bərk* (ağac), *boş* (söz), *isti* (su) və s.; c) müxtəlif cəhətdən ölçü və həcm bildirən – *kiçik* (ev), *uca* (divar), *alçaq* (barı), *uzun* (adam), *gödək* (boy), *dərin* (quyu), *dayaz* (çay), *ağır* (yük), *yüngül* (daş), *yoğun* (sap), *nazik* (məftil), və s.; ç) dad bildirən – *şirin* (çay), *acı* (istiət), *turş* (alça), *şor* (xörək) və s.; d) zahiri əlamət bildirən – *kar* (uşaq), *kor* (qız), *şil* (adam), *çolaq* (keçi), *topal* (Həsən), *keçəl* (kişi), *çopur* (Əli), *qoca* (Piri), *qarı* (nənə) və s. sözlər sadə (əsl) sifət hesab olunur.

Düzəltmə sifətlər

Müasir Azərbaycan dilində işlənən düzəltmə sifətlər yaranmalarına görə müxtəlifdir. Onlar həm xalis Azərbaycan söz və şəkilçilərindən düzəlmiş sifətlər, həm də başqa dillərdən keçmiş düzəltmə sifətlərdir. Bəzi müstəsna nələrə alınmazsa, düzəltmə sifətlər, başlıca olaraq, isim və fellərdən əmələ gəlir. Şübhəsiz, düzəltmə sifət olmaq üçün hər nitq hissəsi özünəməxsus ayrıca şəkilçi tələb edir. Buna görə də isimlərdən düzələn sifətlərlə fellərdən düzələn sifətlərin həm məzmun, həm şəkil, həm də başqa dillərdən keçmiş sözlərin iştirak edib-etməməsi cəhətindən böyük fərqi vardır. Bu fərqi izah etmək üçün burada düzəltmə sifətlərin növlərindən ayrılıqda bəhs etmək məqsədə müvafiq hesab edilir. Düzəltmə sifətləri, başlıca olaraq, iki hissəyə bölmək olar: 1) isimdən düzələn sifətlər; 2) fəldən düzələn sifətlər.

İsimdən düzələn sifətlər. Azərbaycan dilində işlənən isimdən düzələn sifətlər aşağıdakı növlərə ayrılır:

a) Azərbaycan dili isimlərindən və dilimizə başqa dillərdən keçmiş isimlərdən Azərbaycan dili şəkilçiləri vasitəsilə düzələn sifətlər;

b) ərəb, fars isimlərindən ərəb, fars dillərində ön və son şəkilçilər vasitəsilə düzəlib, Azərbaycan dilində də işlənən sifətlər;

c) rus dilində və başqa dillərdə isimlərdən ön və son şəkilçilər vasitəsilə düzəlib, Azərbaycan dilində də işlənən sifətlər.

Azərbaycan dili isimlərindən və dilimizə başqa dillərdən keçmiş isimlərdən Azərbaycan dili şəkilçiləri vasitəsilə düzələn sifətlər. Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilinin öz sözlərində heç

bir önşəkilçi iştirak etmir, çünki dilimizdə belə şəkilçilər yoxdur. Müasir dilimizdə işlənən ön şəkilçilərin hamısı yalnız başqa dillərdən keçmiş sözlərlə (*nadinc*, *nakişi* tipli sözləri istisna etməklə) işləne bilir. Buna görə də öz dilimizdə olduğu kimi, ərəb, fars, rus və sair dillərdən keçmə isimlərdən də Azərbaycan dilinin aşağıdakı son şəkilçiləri vasitəsilə sifət əmələ gətirilir:

1. **-lı (-li, -lu, -lü)** şəkilçisi ilə keyfiyyət, dad, yer mənsubiyyəti, ailə mənsubiyyəti, kəmiyyət çoxluğu, xasiyyət, əlamət və s. bildiren sifətlər düzəlir: *ağıllı* (uşaq), *düşüncəli* (uşaq), *duzlu* (xörək), *güclü* (adam), *marahlı* (məsələ), *sədaqətli* (yoldaş), *şüurlu* (iş), *üzürlü* (səbəb), *istedadlı* (şair) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-müəyyən say məzmunu ifadə edən *çox* sözü də bəzən *-lu* şəkilçisini qəbul edərək *çoxlu* şəklində işləne bilir. Bu söz sifət şəkilçisi qəbul etsə də, tərkib daxilində yenə də say məzmunu bildirir. Məsələn: *çoxlu adam* birləşməsində *çoxlu* sözü şəklən sifətə oxşasa da, məzmunca say olaraq qalır və adamın qeyri-müəyyən çoxluğunu bildirir.

-li (-li, -lu, -lü) şəkilçisi vasitəsilə, başlıca olaraq, isimlərdən sifət əmələ gəlir. Doğrudur, feldən düzələn isimlərdən də sifətlər əmələ gəlir və belə sifətlər yalnız Azərbaycan dilinə məxsus olur. Lakin belə sifətlərin kökü fel olsa da, isimdən düzələn sifət hesab olunur, çünki fel kökləri ilə sifət şəkilçiləri arasında müəyyən isim şəkilçiləri iştirak edir ki, onların vasitəsilə fellər isim halına düşdükdən sonra *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisi qəbul edib, sifət ola bilir. Əks təqdirdə həmin şəkilçiləri fel kökünə əlavə etdikdə heç bir sifət əldə etmək mümkün deyildir: *qorxulu* (iş), *vurğulu* (heca), *bilikli* (tələbə), *bacarıqlı* (adam), *döngəli* (küçə), *dözümlü* (oğlan), *kəsərli* (söz), *qanacaqlı* (uşaq) və s.

Bütün bu misallardakı fel köklərindən isim əmələ gətirən şəkilçilər çıxarılıb, yalnız sifət şəkilçisi (*-lı, -li, -lu, -lü*) həmin köklərə əlavə edilsə, heç bir sifət əldə etmək mümkün olmaz.

2. **-sız (-siz, -suz, -süz)** şəkilçisi vasitəsilə *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisinin yaratdığı mənaların əksi, yəni mənfi mənə ifadə edən sifətlər düzəlir: *dadsız* (meyvə), *bacarıqsız* (adam), *prinsipsiz* (hərəkət), *susuz* (yer), *üzümsüz* (bağ) və s. Misallardan göründüyü kimi, bu şəkilçilərlə əmələ gələn düzəltmə sifətlər birincilərin əks mənasını ifadə edir; yəni bunlar, başlıca olaraq, yoxluq məzmunu bildirir. Lakin bu hal hər yerdə və hər təsadüfdə özünü göstərmir. Belə sifətlərin

nə kimi məzmun ifadə etməsi şəkilçinin bitişdiyi sözün əvvəlki məzmunu ilə əlaqədardır. Əgər sifət olası sadə ismin əvvəlki məzmununda mənfilik varsa, bu şəkilçini qəbul etdikdən sonra o, müsbət məzmunlu sifət mənasını ifadə edəcəkdir: *günahsız* (müqəssir), *qüsursuz* (iş) və s. Bu sifətlər də birincilər kimi həm sadə isimlərdən, həm də feldən düzələn isimlərdən əmələ gələ bilər.

Sadə isimlərdən düzələn sifətlər Azərbaycan, ərəb, fars, rus dilləri isimlərindən düzəldiyi halda, feldən düzələn isimlərdən əmələ gələn sifətlər yalnız Azərbaycan dilinə məxsus olur; çünki dilimizdə heç bir başqa dilin felləri işlənmədiyi üçün başqa dillərin feldən düzəldən isimlərindən əmələ gəlmiş düzəltmə sifətlərə də Azərbaycan dilində təsadüf edilmir və yalnız Azərbaycan dilinin fel köklü isimlərindən düzəltmə sifətlər əmələ gəlir; *ölçüsüz* (şey), *çalğısız* (məclis), *vurğusuz* (heca), *biliksiz* (tələbə), *bəzəksiz* (otaq), *qorxusuz* (iş), *biçimsiz* (paltar), *açarsız* (qıfıl), *bacarıqsız* (uşaq) və s.

İsimdən düzələn isimlərin bəzisində həm *-lı* (*-li*, *-lu*, *-lü*), həm də *-sız* (*-siz*, *-suz*, *-süz*) şəkilçisi artırmaqla əks mənəli düzəltmə sifətlər yaradılır: *şəkilçili* (söz), *şəkilçisiz* (söz) və s.

Əlavə edilməlidir ki, *-sız* (*-siz*, *-suz*, *-süz*) şəkilçisini qəbul edən isimlər bəzi hallarda tərkib daxilində, yəni başqa bir ismin qarşısında düzəltmə sifət məzmununu ifadə etməyə də bilər. Məsələn: *Çalğısız məclis xoşuma gəlmədi. Mübahisəsiz məsələni həll etmək asandır. Açarsız qıfılı açmaq çətindir* cümlələrində *çalğısız*, *mübahisəsiz*, *açarsız* sözlərinin sifət olub-olmaması heç bir şəkli xüsusiyyətdən və tərkib daxilində işlənməsindən asılı deyildir. Burada vurğu və fasilə əsas rol oynayır ki, bu da fikrin ifadə tərzindən asılı olaraq, həmin sözlərin sifət olub-olmamasını müəyyən etmiş olur. Əgər vurğu təkcə həmin sözlərin üzərinə düşərsə və bu sözlərlə bunlardan sonra gələn isimlərin arasında heç bir fasilə edilməzsə, onlar *hansı məclis? hansı məsələ? və hansı qıfıl?* suallarına cavab verən sifət olacaqdır. Əksinə, vurğu həmin sözlərin və onlardan sonra gələn isimlərin üzərinə düşərsə və aralarında müəyyən qədər fasilə edilərsə, o sözlər sifət deyil, *çalğı olmadığı üçün, mübahisə etmədən, açar olmadan* sözlərinin məzmununu ifadə edir.

Yuxarıda göstərilən cümlələrdəki sözlərin sifət olub-olmaması *şübhəsiz* sözünün sifət olub-olmaması kimidir. *Şübhəsiz məsələləri həll etmək lazımdır* cümləsində *şübhəsiz* sözü sifət olduğu halda, *Şübhəsiz, məsələləri həll etmək lazımdır* cümləsində sifət deyil, modal

sözdür. Buraya həmin şəkilçilərlə işlənən *mənsiz, sənsiz, onsuz, bizziz, sizsiz, onlarsız* və s. əvəzliliklərini də əlavə etmək mümkündür.

-kı (-ki, -kü) şəkilçisi vasitəsilə zaman bildirən isim və ya zərflərdən hadisə və ya əşyanı müəyyən vaxtla əlaqədar olaraq təyin edən sifətlər əmələ gəlir: *axşamkı* (hadisə), *səhərki* (iclas), *dünənki* (məsələ), *bildirki* (əhvalat), *çoxdankı* (hadisə) və s. Məsələn: *Axşamkı hadisə daim yadda qalacaqdır. Səhərki söhbət yarımçıq qaldı. Dünənki söhbətimizi sabah davam etdirərik. Bildirki əhvalat təkrar olunmasın* və s.

-kı (-ki) şəkilçisini ismin yerlik halında işlənən hər hansı bir nitq hissəsinin sonuna əlavə etməklə əşyanın, hadisənin yerini ifadə edən sifətlər əmələ gəlir ki, bunlar müəyyən bir əşya və hadisənin yerini göstərməklə onları başqalarından ayırır, təyin etməyə xidmət edir. Bu sifətlər keyfiyyət, hal-vəziyyət, xasiyyət, rəng və s. kimi xüsusiyyətləri göstərə bilmir: *bağdakı* (ağac,) *evdəki* (stol), *teatr-dakı* (söhbət), *düşərgədəki* (oyun), *Kamildəki* (bilik) və s. Məsələn: *Bağdakı tənəklər bol məhsul verdi. Evdəki stollar azlıq edəcək. Teatrda ki söhbət yaxşı yadımdadır* və s.

-cıl (-cil, -cul, -cül) şəkilçisi vasitəsilə bacarıq, xasiyyət, hal-vəziyyət və s. bildirən sifətlər əmələ gəlir: *qabaqcıl* (dəstə), *ardıcıl* (iş), *işcil* (adam), *zarafatcıl* (adam), *ölümçül* (yara), *kefcil* (oğlan) və s. Məsələn: *Qabaqcıl dəstə yarışda qalib gəldi. Ardıcıl iş yarımçıq qalmaz. İşcil adamı hamı bəyənir. Zarafatcıl adamı hamı sevər. Ölümçül yara onu qorxutmadı* və s.

-luq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən, saylardan və əvəzliliklərdən çoxluq – topluluq, sənət, peşə, vəzifə, hal-vəziyyət, xasiyyət, adət, aidyyət, ölçü və s. bildirən düzəltmə isim əmələ gətirilsə də, bəzi hallarda həmin şəkilçi ilə sifət də düzəldilir¹: *həftəlik* (qəzet), *gündəlik* (məsələ), *aylıq* (plan), *onluq* (şüşə) və s. Məsələn: *Asif həftəlik qəzetin redaktoru seçildi. Yığıncaq gündəlik məsələni müzakirəyə başladı. Onluq lampə içərini yaxşı işıqlandırır.*

¹ Bu şəkilçilər həm isim, həm də sifət şəkilçisi kimi izah edilmişdir. İnqilaba qədərki qrammatika kitablarında bunlar müxtəlif (həm isim, həm də sifət) nitq hissəsi düzəldən şəkilçi kimi verilmişdir. İndiki məktəb qrammatikalarında da bunlar həm isim, həm də sifət şəkilçisi kimi işlədilir. İndi bu şəkilçiyə daha çox isim düzəldən şəkilçi kimi yanaşılmalıdır. Yalnız bir neçə sözdə (*gündəlik, həftəlik, aylıq, onluq* və s.) sifət mənalının yerinə görə güclü olduğunu qeyd etməliyik.

Ərəb, fars isimlərindən ərəb, fars dillərində ön və son şəkilçilər vasitəsilə düzəlib, Azərbaycan dilində də işlənən sifətlər. Tarix boyunca ərəb, fars dillərindən dilimizin lüğət tərkibinə bir çox söz keçmişdir. Həmin sözlərin çoxu dilimizin qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondunun möhkəm müqaviməti, kəskin mübarizəsi nəticəsində sonralar tədricən dilimizdən çıxmışdır. Keçmə sözlərin müəyyən bir qismi isə geniş xalq kütləsi içərisində yayıldığından və ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazandığından dilimizdə qalmışdır. Dilimizdə qalmış və ümumxalq dili sözlərinə qarışmış ərəb, fars sözlərinin bir qismi isimdən düzəltmə sifətlərdir ki, onların bəzisi ön şəkilçilər, bəzisi də son şəkilçilərlə düzəlmişdir.

Ərəb, fars sözlərindən aşağıdakı ön şəkilçilərlə düzəltmə sifətlər əmələ gəlir:

a) **bi-** ön şəkilçisi vasitəsilə Azərbaycan dilindəki **-sız** (**-siz**, **-suz**, **-süz**) şəkilçisi ilə düzəlmiş sifətlərin mənasını verən sifətlər düzəlir: *bivəfa* (gözəl), *biədab* (söz), *bihal* (xəstə), *biqərəz* (hərəkət), *bisavad* (adam) və s. Məsələn: *Bivəfa gözəli heç kim yad eləməz. Bi hal xəstəni həkim müayinə etdi. Biqərəz hərəkət heç kimi narahat etmədi. İndi ailəmizdə bisavad adam tapılmaz.*

b) **na-** ön şəkilçisi vasitəsilə yenə də mənfi məzmun bildiren və Azərbaycan dilindəki *olmayan* feli sifətinin əlavəsi ilə ifadə oluna bilən düzəltmə sifətlər əmələ gəlir: *namərd* (adam) – (mərd olmayan adam), *namünasib* (hərəkət) – (münasib olmayan hərəkət), *nanəcib* (adam) – (nəcib olmayan adam) və s. Məsələn: *Namərd adam xoşbəxt ola bilməz. Namünasib hərəkət çoxlarını pərt etdi. Nanəcib adamı tənbeh etdilər.*

Qeyd etmək lazımdır ki, **na-** ön şəkilçisi ilə düzəlmə sifətlərin bir qisminə ön şəkilçini dilimizdəki **-sız** (**-siz**) şəkilçisi ilə əvəz edərək bildiyimiz halda (*nahaq iş – haqsız iş, nainsaf kişi – insafsız kişi, naümid qadın – ümitsiz qadın*), başqa bir qisminə belə əvəzetmə mümkün olmur: *naxələf* (övlad), *naşükür* (insan) və s. Məsələn: *Naşükür adamı heç nə doydura bilməz. Naxələf övlad nəslin şərəfi barədə düşünməz.*

na- ön şəkilçisi istisna hallarda Azərbaycan sözlərinə də əlavə olunub düzəltmə sifət əmələ gətirir: *nadinc* (uşaq), *nakişi* (adam) və s. Məsələn: *Nadinc uşaq bədəcə zəif olar. Nakişi adam başqasının xoşbəxtliyini istəməz.*

c) **ba-** ön şəkilçisi vasitəsilə Azərbaycan dilindəki **-lı** (**-li**, **-lu**, **-lü**) şəkilçisinin mənasını ifadə edən düzəltmə sifətlər əmələ gəlir: *basəfa* – *səfali* (yer), *baməzə* – *məzəli* (adam) və s. Məsələn: *Basəfa yerlərdə gün keçirmək olduqca xoşdur. Baməzə adam kollektivin sevimlisi olur.*

Ərəb və fars isimlərindən aşağıdakı son şəkilçilər ilə düzəltmə sifətlər əmələ gəlir:

a) **-i** şəkilçisi vasitəsilə nisbət, aidiyyət bildiren düzəltmə sifətlər yaranır: *mülki* (hüquq), *hərbi* (xidmət), *elmi* (əsər), *tarixi* (hadisə), *iqtisadi* (problem), *xarici* (iş), *zəhəri* (görünüş), *daxili* (xəstəlik), *inqilabi* (fəaliyyət), *şərti* (höküm), *Şimali* (Koreya), *Cənubi* (Afrika), *tibbi* (yardım) və s. Məsələn: *Adilin mülki hüququ vardır. Asif hərbi xidməti başa vurdu. Akif elmi əsəri başa çatdırdı. İqtisadi problem həll edildi. Düzgün xarici siyasət daxili iş qədər vacibdir. Zəhəri görünüş də gözəl olmalıdır və s.;*

b) bəzən sonu *ə* saiti ilə bitən isimlərə **-vi** şəkilçisi artırılaraq düzəltmə sifət əmələ gətirilir: *nümunəvi* (iş), *kütləvi* (yardım), *tərbiyəvi* (iş), *dairəvi* (meydan) və s. Məsələn: *Nümunəvi iş hörmət gətirər. Kütləvi yardım təşkil olundu. Tərbiyəvi iş son illər gənclər arasında daha yaxşı təşkil olunmuşdur¹;*

c) **-kar** şəkilçisi vasitəsilə: *təcavüzkar* (qüvvələr), *fitnəkar* (siyasətçi), *peşəkar* (inqilabçı), *tələbkar* (müəllim), *davakar* (adam), *təmizkar* (qadın), *günahkar* (şəxs) və s. Məsələn: *Tələbkar müəllim biliklərin əsaslarını yaxşı mənimsədir. Davakar adam tez unudular. Təmizkar şagird müəllimin sevimlisidir;*

ç) isimlərin sonuna **-baz** şəkilçisinin əlavəsi ilə: *kələkbaz*, *sözbaz*, *siyasətbaz*, *hoqqabaz*. Məsələn: *Kələkbaz Səfər artıq öz işini görmüşdü. Sözbaz Fatmanın əlinə məqam düşmüşdü. Kapitalist ölkələrində bəzi siyasətbaz başçılar həqiqəti xalqdan gizlədirlər;*

d) isimlərin sonuna **-pərəst** şəkilçisinin əlavəsi ilə: *vəzifəpərəst* (işçi), *şöhrətpərəst* (adam), *millətpərəst* (siyasətçi), *xəyalpərəst* (filosof) və s. Məsələn: *Vəzifəpərəst işçi, axır ki, bir vəzifə tapdı. Şöhrətpərəst adam arzusuna çatmadı. Millətpərəst siyasətçi xitabət kürsüsündə göründü;*

¹*Kimyəvi* (hadisə), *dünyəvi* (ədəbiyyat), *mənəvi* (keyfiyyət) sifətləri də bu yolla əmələ gəlmişdir. Lakin alındığı dilin özündə həmin dillərin flektivliyi ilə bağlı olaraq kökdəki *a* səsi *ə* səsinə çevrilmişdir. Məsələn: *Kimyəvi hadisə mahiyyətə fiziki hadisədən fərqlidir. Dünyəvi ədəbiyyat insanda nəfəs hissələr təbiəyə edir.*

f) **-pərvər** şəkilçisini isimlərin sonuna əlavə etməklə: *vətənpərvər*, *xəyalpərvər* (şair), *insanpərvər* (dövlət xadimi). Məsələn: *Vətənpərvər adam hamının sevimlisi olur. Xəyalpərvər şair yeni yazdığı şeiri ehtirasla oxuyurdu. Bu insanpərvər dövlət xadiminin ən böyük arzusu sülh idi;*

ə) **-xah** şəkilçisini sifətlərin sonuna əlavə etməklə: *xeyirxah* (insan), *bədxah* (adam), *azadxah* (qüvvələr). Məsələn: *Xeyirxah insanlar bədxah adamlara həmişə qalib gəlir. İranın azadxah qüvvələri şahlıq quruluşunu devirdi;*

e) **-dar** şəkilçisi həm ərəb, fars dillərindən keçən, həm də Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə işlənərək bəzi hallarda düzəltmə sifət də əmələ gətirir: *əlaqədar* (təşkilat), *evdar* (qadın), *əməkdar* (müəllim), *dindar* (təbəqə). Məsələn: *Bu məsələni əlaqədar təşkilatlar həll etməlidir. Kütlənin dindar təbəqələri arasında ateist təbliğati qüvvələndirmək zəruridir. Dostumun anası işləmir, evdar qadındır. Əməkdar müəllim öz yetirməsindən təbrik teleqramı aldı.*

Misallardan görüldüyü kimi, alındığı dildə mürəkkəb sifət hesab olunan bu sözlər Azərbaycan dilində yalnız düzəltmə sifətlər və ya isimlər kimi özünü göstərir.

Rus dilində və başqa dillərdə isimlərdən ön və son şəkilçilər vasitəsilə düzəlib, Azərbaycan dilində də işlənən sifətlər. Dili-mizin inkişafı tarixində ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqə nəticəsində rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən də bir sıra isimdən düzəltmə sifətlər alınmışdır. Müasir Azərbaycan dilində işlənən bu isimdən düzələn sifətlərin bir qismi ön şəkilçilər, bir qismi də son şəkilçilərlə əmələ gəlmişdir.

Ön şəkilçilərlə düzələn sifətlər:

a) **anti-** şəkilçisi vasitəsilə əks, əleyh məzmunu ifadə edən sifətlər düzəlir: *antifaşist* (təşkilat), *antiimperialist* (hərəkət) və s. Məsələn: *Antiimperialist hərəkət get-gedə genişlənir;*

b) **a-** şəkilçisi vasitəsilə mənfi məzmun ifadə edən sifətlər əmələ gəlir; *normal* – *anormal* hal, *simmetrik* – *asimmetrik* (parçalar), *sinxron* – *asinxron* (cihaz), *semantik* – *asemantik* (şəkilçi), *sintetik* – *asintetik* (quruluş) və s. Məsələn: *Anormal hal diqqəti tez cəlb edir. Dilçi-alim asemantik şəkilçilər barədə məruzə etdi. Bu cümlə asintetik quruluşa malikdir;*

Bu tipli sözlərin işlənməsi daha çox elmi üslub üçün xarakterikdir.

Son şəkilçilərlə düzələn sifətlər:

a) **-iv** şəkilçisi ilə: *obyektiv* (səbəb), *subyektiv* (hiss). Məsələn: *Obyektiv səbəbləri nəzərə almaq lazımdır. Subyektiv hissələrin əsiri olmaq pis cəhətdir*;

b) **-l** şəkilçisi ilə: *norma – normal* (hal), *forma – formal* (cəhət) və s. Məsələn: *Normal hal yaxşı, formal cəhət pis əlamətdir*.

c) **-a (tik)** şəkilçisi ilə: *problematik* (məsələ), *sistematik* (nəzarət) və s. Məsələn: *Sistematik nəzarət problematik məsələnin həllini sürətləndirdi*;

ç) sözlərin sonundakı **a** səsini **-i** şəkilçisi əvəz edir: *fiziki* (əmək), *mexaniki* (hərəkət), *texniki* (iş) və s. Məsələn: *Fiziki əmək sağlamlığın rəhnidir. Mexaniki hərəkətin təsərrüfat əhəmiyyəti böyükdür. Texniki hazırlıq indi mühüm şərtidir*.

Feldən düzələn sifətlər. Feldən düzələn sifətlərə Azərbaycan dili şəkilçiləri vasitəsilə Azərbaycan fellərindən düzəlib felin zaman və formaları ilə qəti əlaqəsi olmayan sifətlər daxildir ki, bunlar da xüsusi şəkilçilərin fel köklərinə əlavəsi ilə hal-vəziyyət, xasiyyət, adət və s. məzmunlar ifadə edir. Feldən düzələn belə sifətlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların yalnız felin təsdiq və məlum növləri əsasında yaranmasıdır; belə ki, bu qrupa daxil olan sifətlər inkar və məchul fellərdən əmələ gəlmir. Feldən düzəltmə sifət əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakılardan ibarətdir:

a) **-ağan (-əyən)** şəkilçisini fel köklərinə əlavə etdikdə daimi xasiyyət bildirən sifətlər əmələ gəlir: *qaçağan* (at), *küsəyən* (uşaq), *ağlağan* (qız) və s.;

b) **-qan (-kən)** şəkilçisini təsdiq bildirən məlum fel köklərinə əlavə etdikdə xasiyyət və keyfiyyət bildirən sifətlər əmələ gəlir: *çalışqan* (tələbə), *sürüşkən* (yer), *döyüşkən* (əsgər) və s.;

c) **-aq (-ək)** şəkilçisini yenə də fel köklərinə artırmaqla xasiyyət və keyfiyyət bildirən sifətlər düzəlir: *qorxaq* (adam), *ürkək* (at). Məsələn: *Qorxaq adam ürəkə ata minə bilməz*;

ç) cingiltili samitlə bitən fel köklərinə **-ğın (-kin, -ğün, -kün)**, kar samitlə bitən fel köklərinə **-qın (-kin, -qun, -kün)** şəkilçisini əlavə etməklə hal-vəziyyət, keyfiyyət bildirən sifətlər əmələ gəlir: *azğın* (düşmən), *gərgin* (vəziyyət), *yorğun* (adam), *düzgün* (məsələ), *satqın* (dost), *kəskin* (söz), *tutqun* (hava), *küskün* (uşaq) və s. Məsələn: *Azğın düşmən gərgin vəziyyət tələb edir. Yorğun adam düzgün*

məsələ qaldıra bilməz. Kəskin söz qılıncdan iti olur. Tutqun hava insanı tez yorur. Küskün xasiyyət dostları uzaqlaşdırar;

d) **-ıcı (-ici, -ucu, -ücü)** şəkilçisini fellərə artırmaqla qismən peşə, vəzifə, bacarıq; qismən də keyfiyyət bildirən sifətlər düzəlir: *alıcı* (quş), *keçici* (bayraq), *qurucu* (əllər), *bağlayıcı* (söz), *çəşidləyici* (döstə), *təəccübləndirici* (iş), *heyrləndirici* (münasibət), *kəsici* (dəzgah), *yırtıcı* (heyvan) və s. Məsələn: *Alıcı quş sahibini razı saldı. Keçici bayraq Sarvana verildi. Qurucu əllər hər cür ehtirama layiqdir. Zoolparkda yırtıcı heyvanlar çoxdur. Vaqif heyrləndirici bir istedadla malikdir;*

e) **-caq (-cək)** şəkilçisinin əlavəsi ilə fellərdən xasiyyət və hal-vəziyyət bildirən sifətlər düzəlir: *utancaq* (uşaq), *sevincək* (adam), *ərinçək* (uşaq). Məsələn: *Utancaq uşaq nəzakətli olar. Professorun sevincək çöhrəsindən nur tökülürdü;*

ə) **-ıq (-ik, -uq, -ük)** şəkilçisi vasitəsilə fel köklərindən hal-vəziyyət və keyfiyyət bildirən düzəltmə sifətlər əmələ gəlir; *açıq* (qapı), *kəsik* (ağac), *uçuq* (divar), *sökük* (yer) və s. Məsələn: *Açıq qapı onun nəzarətini cəlb etdi. Kəsik ağac hesaba alındı. Uçuq divar təzələndi. Paltarın sökük yeri tikildi;*

f) **-unc (-ünc)** şəkilçisi ilə fel köklərindən sifət düzəlir: *qorxunc* (hadisə), *gülünc* (iş) və s. Məsələn: *Qorxunc hadisə hamını ayıltı. Gülünc iş nizama salındı;*

g) **-c** şəkilçisi vasitəsilə fel kökündən sifət əmələ gəlir: *qısqanc* (adam). Məsələn: *Qısqanc adam hər şeyin səbəbini söylədi;*

ğ) **-ma (-mə)** şəkilçisini fel köklərinə artırmaqla düzəltmə isim əmələ gəlidiyi kimi, düzəltmə sifət də əmələ gəlir: *gəlmə adam, hörmə saç, burma bıq, alınma söz* və s. Məsələn: *Onun gəlmə adam olduğu aydın seçilirdi. Qızın hörmə saçları ona xüsusi bir məlahət verirdi. Burma bıq heç də adamın igid olduğunu göstərən əlamət deyil. Dildə alınma sözlərin çoxluğu onun mənimsənilməsini çətinləşdirir.*

Mürəkkəb sifətlər

Müasir Azərbaycan dilində işlənən sifətlərin quruluşca üçüncü növünə mürəkkəb sifətlər daxildir. Mürəkkəb sifətlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Lakin bu birləşmə tərkib şəklində olmur. Buradakı iki ayrı-ayrı söz əvvəlki məzmunların əsasında yeni məzmun ifadə edən bir söz kimi işlənir, hətta bunlar iki müxtəlif nitq

hissəsindən əmələ gəldikdə belə, bir vurğu altında işlənir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən mürəkkəb sifətləri də mənşə etibarilə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Azərbaycan sözlərindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər.

2. Ərəb, fars dillərindən keçmiş mürəkkəb sifətlər.

1. **Azərbaycan sözlərindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlərin** aşağıdakı növləri vardır:

a) iki sadə sifətin təkrar edilməsi ilə mürəkkəb sifət əmələ gəlir: *yaşıl-yaşıl* (çəmənlər), *balaca-balaca* (uşaqlar), *uzun-uzun* (yollar) və s. Məsələn: *Yastı-yastı təpələr gözəl görünürdü. Balaca-balaca uşaqlar əl çalırdı. Uzun-uzun yollar onu yorurdu;*

b) isimdən düzəlmiş iki sifətin yanaşı işlənməsi ilə mürəkkəb sifətlər əmələ gəlir. Belə mürəkkəb sifətlər bəzən həm şəkil, həm də mənaca eyni sözlərdən, bəzən də mənaca yaxın, şəkilcə müxtəlif sözlərdən ibarət olur: *dadlı-dadlı* (meyvələr), *hədsiz-hesabsız* (qəhrəmanlıqlar), *bağlı-bağçalı* (yerlər), *güllü-çiçəkli* (bağçalar) və s. Məsələn: *Dadlı-dadlı meyvələr süfrəni bəzəmişdi. Həzi hədsiz-hesabsız qəhrəmanlıqlar göstərmişdi. Güllü-çiçəkli, bağlı-bağçalı yerlər bu ölkənin yaraşığı idi;*

c) bir sadə sifət və bir isimdən düzələn sifətdən mürəkkəb sifətlər düzəlir: *ucaboylu* (oğlan), *uzunsaçlı* (qız), *istiqlanlı* (uşaq) və s. Məsələn: *Ucaboylu oğlan uzunsaçlı qızı qarşıladı. Asifistiqlanlı uşaqdır;*

ç) bir əsli sifət və bir isimdən mürəkkəb sifətlər düzəlir: *dikbaş* (adam), *qaraqaş* (oğlan), *göygöz* (uşaq) və s. Məsələn: *Azər dikbaş adamdır. Nuşirəvan qaraqaş oğlandır. O, göygöz uşağı yanına çağırırdı;*

d) bir sadə isimlə feldən düzələn sifətdən mürəkkəb sifət əmələ gəlir: *ziyanverici* (həşərat), *sözdəyişdirici* (şəkilçi), *sözdüzəldici* (vasitə), *başgicəlləndirici* (əhvalat), *iştahagətirici* (dərman), *həyatverici* (qüvvə), *şəfaverici* (təbəssüm) və s. Məsələn: *Tarlada ziyanverici həşərata qarşı bioloji mübarizə aparırlar. Azərbaycan dili sözdüzəldici vasitələrlə zəngindir. Bu başgicəlləndirici söz-söhbəti qurtarmaq lazımdır. Müalicə həkimin şəfaverici təbəssümündən başlayır;*

e) birinci tərəfi feldən düzəltmə sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan mürəkkəb sifətlər: *açıqgöz* (adam), *kəsiksəç* (qız). Məsələn:

Açıq göz adamı rəhbər təyin etdilər. Kəsiksəç qız onların briqadiri idi;

ə) birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən isimdən, ikinci tərəfi sadə və ya düzəltmə sifətdən ibarət mürəkkəb sifətlər: *dilişirin* (uşaq), *gözütox* (adam), *qanıqara* (uşaq), *sözübütöv* (dost), *üstüörtülü* (məsələ), *gözüqanlı* (adam), *ürəyiaçıq* (oğlan) və s. Məsələn: *Üstüörtülü məsələ həll edilmədi. Gözüqanlı adam dostlarına kədərlə baxdı. Aydın ürəyiaçıq oğlandır. Gözübağlı adam həyat zövqlərindən xəbərsizdir;*

f) müxtəlif hallarda işlənmiş bir isim və ya zərflə feli sifətin birləşməsindən mürəkkəb sifətlər əmələ gəlir: *sözükeçən* (yoldaş), *ağlabatmaz* (hadisə), *əməksevər* (qız), *dodaqdəyməz* (təcnis), *çoxişlənən* (mallar), *aztapılan* (mal), *uzaqgörən* (adam), *başgicəlləndirən* (oyun), *ağılkəsən* (məsələ), *ürəyəyatan* (iş), *əlçatmaz* (ulduzlar), *gözəgələn* (sahə) və s. Məsələn: *Bir sözükeçən yoldaş desə, razı olar. Əməksevər qız bol məhsul topladı. Əlçatmaz ulduzlar indi bizə yaxın görünür. Dostum, deyəsən, ürəyəyatan iş axtarır. Bu mağazada çoxişlənən mallar satılır və s;*

g) **-dan (-dən)** şəkilçisi ilə işlənən bir isimlə bir sifətdən ibarət mürəkkəb sifətlər: *Adəmdənqalma* (qaydalar), *sinifdən xaric* (işlər), *adətdənkənar* (hərəkət), *ağıldankəm* (uşaq), *göydəndüşmə* (vəzifə). Məsələn: *Bu Adəmdənqalma eybəcər qaydalarla üzülüşmək lazımdır. Ev sahibinin adətdənkənar hərəkəti bizi təəccübləndirdi. Bu onun üçün lap göydəndüşmə vəzifə oldu;*

ğ) bir say və bir sadə isimdən düzələn mürəkkəb sifətlər: *beşguşə* (ulduz), *ikimərtəbə* (ev) və s. Məsələn: *Asifplastilindən beşguşə ulduz düzəldti. İkimərtəbə ev tikdirdik;*

h) bir say və bir düzəltmə isimdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: *beşillik* (plan), *dördayaqlı* (heyvan), *üçtelli* (durna), *ikiəğzlı* (xəncər), *beşmərtəbəli* (ev) və s. Məsələn: *Beşillik plan ödənildi. Dördayaqlı heyvan əhliləşdirildi. "Üçtelli durna" mahnısı ifa edildi. İkiəğzlı xəncər parıldayırdı. Beşmərtəbəli ev uzaqdan görünürdü;*

x) ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə, yəni ikinci mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən iki ismin birləşməsi ilə ifadə olunan mürəkkəb sifətlər: *bayramqabağı* (hazırlıq), *seçkiqabağı* (yığıncaq), *məktəbyanı* (təsərrüfat) və s. Məsələn: *Bayramqabağı hazırlıq başa çatdı. Seçkiqabağı yığıncaq qurtardı. Məktəbyanı təsərrüfat qaydaya salındı.*

2) Ərəb, fars dillərindən keçmiş mürəkkəb sifətlər. Müasir Azərbaycan dilində işlənən mürəkkəb sifətlərin bir qismi də mənşə etibarilə ərəb və fars sözlərindən ibarətdir.

Alındığı dildə mürəkkəb sifət olan bu sözlərin böyük bir qismi bugünkü dilimizdə düzəltmə sifətlər kimi işlənir. Çünki bu sözlərin ikinci tərəfi Azərbaycan dilində ayrıca söz kimi mövcud olmadığından onlara yalnız şəkilçi kimi yanaşmaq lazım gəlir: *quşbaz* (oğlan), *xəyalpərvər* (şair), *xeyirxah* (insan), *əlaqədar* (işlər) və s. (Düzəltmə sifət bəhsinə bax).

Ərəb, fars dillərindən keçmiş mürəkkəb sifətlərə aid bəzi misallar verməklə kifayətlənirik: *xoşqədəm* (uşaq), *bədbəxt* (hadisə), *hazır-cavab* (tələbə), *xoşrəftar* (qadın), *alicənab* (adam), *bədniyyət* (imperializm) və s.

SİFƏTİN DƏRƏCƏLƏRİ

Sifətlər cümlədə, başlıca olaraq, isimləri təyin etməyə xidmət göstərir. Eyni keyfiyyət, əlamət və s. bildirən sifətlər əşyaları eyni dərəcədə təyin etmir, onların təyinlik dərəcəsi bəzən adi halda, bəzən az, bəzən də çox ola bilər. Digər tərəfdən, bir əşyanın keyfiyyəti, əlaməti, xasiyyəti, həcmi və s. başqa bir əşyanın eyni nişanələri ilə müqayisə edilir ki, buradan da sifətin mənaca müqayisə dərəcələri meydana çıxır. Sifəti başqa nitq hissələrindən, xüsusən isimlərdən ayıran əlamətlərdən başlıcası da onun dərəcələridir.

İnqilaba qədər Azərbaycan dilinə dair yazılmış bəzi qrammatika kitablarında sifətin üç dərəcəsi (müqayisə, kiçiltmə, üstünlük) olduğu irəli sürülür.

1924-cü ildə Azərnəşr tərəfindən buraxılmış qrammatika kitabında sifətin dərəcələri tamamilə ərəb dili sifət dərəcələrinə uyğun olaraq, yeddi növə bölünür və adları da ərəb terminləri ilə verilir.

1948-ci ilə qədər yazılmış dərsliklərdə sifətin beş dərəcəsi verilmişdir: 1) adi, 2) kiçiltmə, 3) müqayisə, 4) üstünlük, 5) şiddətləndirici.

Ə.Dəmirçizadə 1947-ci ildə sifət haqqında yazdığı məqaləsində sifətin dərəcələrini adi, azaltma və çoxaltma adı ilə üç yerə bölür. O, adi dərəcəni özündən əvvəlkilərdə olduğu kimi verir, həmin vaxta qədər müqayisə dərəcəsi kimi qəbul edilmiş *-raq* (*-rək*) şəkilçisini

azaltma dərəcəsi şəkilçisi kimi verir və həmin şəkilçi ilə işlənən *yaxşıraq, gödərək* sifətlərini də azaltma dərəcəsinə bildiren sifətlər hesab edir¹.

Sifətin dərəcələri haqqında başqa mülahizələr də vardır. Tədqiqatlarda əksər hallarda sifət dərəcələrini süni şəkildə çoxaltmaq, hər cür mənə çalarını sifətin müstəqil dərəcəsi kimi təqdim etmək meylə hiss olunur.

Sifətin dərəcələri haqqında bu qısa icmaldan sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bir dərəcə şəkilçisinin başqa dərəcə şəkilçisi kimi qəbul edilməsi dilimizdəki sifət dərəcələrinin ümumi vəziyyətinə və kəmiyyətinə heç bir xələl gətirə bilməz.

Azərbaycan dilində sifətin üç dərəcəsi vardır: 1) adi dərəcə, 2) çoxaltma dərəcəsi, 3) azaltma dərəcəsi.

1) *Adi dərəcə* həm məzmun, həm də şəkilcə başqa dərəcələrdən onunla fərqlənir ki, o bütün dərəcələr üçün meyar hesab olunur. Sifətlər öz adi vəziyyətində normal keyfiyyət, əlamət, rəng və sairə ifadə edir. Başqa dərəcələr həmin adi vəziyyətə görə müxtəlif adlar daşıyır; yəni onlar həm şəkil, həm də məzmunca adi dərəcədən fərqlənir. Deməli, adi dərəcədə sifətin təyinlik dərəcəsi də adi halda olur: *ağ kağız, qırmızı qələm, yaxşı adam, böyük qardaş, kiçik dağ, uzun yol, ağıllı uşaq, çalışqan tələbə* və s. Məsələn: *Ağ kağız yazmaq üçün əlverişlidir. Qırmızı qələm onun əlində idi. Yaxşı adam xeyrixah olar. Böyük qardaş zəhməti çox sevir* və s.

2) *Çoxaltma dərəcəsi* vasitəsilə bir keyfiyyət, rəng, əlamət və sairənin adi dərəcədən çox olduğu göstərilir. Bu dərəcə üstünlük və şiddətləndirmə növlərini özündə birləşdirir. Üstünlük növü analitik yolla formalaşır. Belə ki, bu mənanı ifadə etmək üçün sifətlərin əvvəlində *ən, lap, çox, olduqca* sözləri işlədilir: *ən gözəl, lap gözəl, çox gözəl, olduqca gözəl, ən yaxşı, lap yaxşı, çox yaxşı, olduqca yaxşı; ən böyük, lap böyük, çox böyük, olduqca böyük* və s. Məsələn: *Ən gözəl mükafat Asifə verildi. Lap gözəl hədiyyə Zərnişanınadır. Çox gözəl əsər Akifə təqdim olundu. Olduqca gözəl ev Nuşirəvana məxsusdur. Ən yaxşı qiymət sənə verildi. Lap yaxşı meyvə evə göndərildi. Çox yaxşı iş sənə qane edər. Olduqca yaxşı məqaləni sən yazmışdın. Ən böyük mükafat sənə verilməlidir. Lap*

¹ Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlar. Bakı, 1947, səh. 128.

böyük bina şəhərin mərkəzində ucalır. Çox böyük küçə mərkəzdən keçir. Olduqca böyük ölkə mənim vətənimdir.

Çoxaltma dərəcəsinin şiddətləndirmə növü rəngin, keyfiyyətin və ya əlamətin adi vəziyyətdən qat-qat artıq olduğunu göstərir.

Şiddətləndirmə növünü bildirmək üçün ilk növbədə sifət ifadə edən sözün özündən istifadə olunur; sifətin ilk hecası və ya birinci saitindən sonra **m, p, r, s** samitlərindən biri artırılaraq həmin sifətlə birlikdə işlədilir: *qıpqırmızı, sapsarı, yamyaşıl, dümdüz, bomboş, dopdolu, tərtəmiz, dopdoğru, dost-doğma* və s. Şiddətləndirmə növü analitik yolla da, yəni *tünd, zil* və *düm* sözlərini sifətin əvvəlində işlətməklə də ifadə oluna bilər; *tünd-qırmızı, tünd-sarı, tünd-qəhvəyi, tünd-yaşıl, tünd-göy, tünd-abı, tünd-bənövşəyi, tünd-qara, dümağ, dümqara, zil qara, zil qırmızı* və s. Məsələn: *Tünd-qırmızı, tünd-sarı geyim ona yaraşırdı. Yoldaşımın tünd-bənövşəyi rəng daha çox xoşuna gəlir. Hər yan dümağ qarla örtülmüşdü. Zil qara paltarı o çox sevirdi.*

Müasir orfoqrafiya qaydalarına görə *düm* sözü bitişik, *zil* sözü ayrı yazılır, *tünd* sözü ilə sonra gələn sifət arasında defis qoyulur. Bunların yazılışı vahid prinsipə tabe deyil.

3) Azaltma (kiçiltmə) dərəcəsi onun təyinlik dərəcəsinə adi haldan qismən az göstərir; *sarı* adi bir rəngi, *sarımtıl* isə adi sarılıqdan xeyli az sarı bir rəngi, sarıya çalan bir rəngi bildirir.

Sifətin dərəcəsi sintetik və analitik yolla əmələ gəlir:

1. Sintetik yolla:

a) **-mtıl (-ımtıl, -ımtıl, -ümtül)** və **-mtraq** şəkilçilərini sifət köklərinə artırmaqla: *qırmızımtıl, ağımtıl, bozumtul, göyümtül, qırmızımtraq, sarımtraq* və s. Məsələn: *Qırmızımtıl parça aldım. Sarımtıl rəng mənə xoş gəlir. Bozumtul palto geymişdi. Göyümtül don aldım. Qırmızımtraq parçadan don tikdirdi. Sarımtraq parça aldı.*

b) **-raq (-rək)** şəkilçisini sifətlərə artırmaqla: *kiçirək, alçaraq, yastıraq* və s. Məsələn: *Gödərək bir kişi bizə yaxın gəldi. Yolun kənarında yastıraq bir daş var idi.*

Qeyd. Bu sözlərin bəzilərində şəkilçidən əvvəl **q, k** samitləri düşür: *kiçi(k)rək, gödə(k)rək, alça(q)raq.*

c) sifətlərə **-sov** şəkilçisi artırmaqla: *uzunsov, dəlisov*. Məsələn: *Uzunsov qarpız ağır gəldi. Onun çox dəlisov xasiyyəti var idi;*

ç) sifətə **-şın** şəkilçisi artırmaqla: *sarışın, qaraşın*, Məsələn: *Sarışın Vasya mənə yaxınlaşdı. Qaraşın Adil düşməməyə aman vermirdi.*

2. Analitik yolla:

a) sifətdən əvvəl *ala* sözünü işlətməklə: *ala-yarımçıq, ala-babat, ala-çıy, ala-sütül* və s. Məsələn: *Ala-yarımçıq işdən xoşum gəlməz. O özünə ala-babat otaq tikmişdi. Ala-çıy ət yemək olmaz.;*

b) sifətdən sonra *təhər* sözünü əlavə etməklə: *qırmızı-təhər, sarı-təhər, göy-təhər* və s. Məsələn: *Qırmızı-təhər adam idi. Sarı-təhər rəngi var idi. Göy-təhər kepka qoymuşdu;*

c) sifətin əvvəlinə *açıq* sözünü artırmaqla: *açıq-sarı, açıq-sürməyi, açıq-qırmızı* və s. Məsələn: *Açıq-sarı parçadan don geymişdi. Açıq-sürməyi paltar onu gözəl göstərirdi.*

SAY

ÜMUMİ MƏLUMAT

Say da əsas nitq hissələri sırasına daxildir. 1920-ci ilə qədər yazılmış bütün qrammatika kitablarında saylar da sifətlər kimi isim bəhsinə daxil edilirdi. Onlar “ismi-ədəd” adı ilə isimlərin bir növü kimi verilirdi.

1920-ci ildən 1933-cü ilə qədər saylar gah isim, gah da sifətlər sırasında izah olunduğundan tam müstəqil bir nitq hissəsi kimi tanınmamışdır. Şübhəsiz, sayların bəzən isim, bəzən də sifət kimi qəbul edilməsi təsadüfi deyildir. Onların bu cəhətdən isimlərə, digər cəhətdən sifətlərə yaxın olması həmin nitq hissələri sıralarına daxil edilmələri üçün əsas götürülmüşdür.

Məsələyə inqilabdan əvvəl yazılmış qrammatikaların müəlliflərinin baxış nöqtəsindən yanaşdıqda, sayların ayrı-ayrı kəmiyyət adlarından başqa bir şey olmadığını görürük. Həqiqətən, *beş* müəyyən bir rəqəmin, *on beş* başqa bir rəqəmin adı olduğunu inkar etmək olmaz. Həmin adlar nəhayətsiz rəqəmləri bir-birindən ayırmaq üçün insanlar tərəfindən yaranmış sözlərdir ki, onları say adları kimi qəbul etmək mümkündür. Buna görə də saylar təklikdə isim kimi hal, kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərini qəbul edə bilir. Deməli, sayları isim kimi qəbul edib, “ismi-ədəd” adı ilə izah edən müəlliflərin fikirlərində, az da olsa, həqiqət vardır.

Məsələyə sayları sifət kimi qəbul edən müəlliflərin baxışı ilə yanaşırsa, ikinci bir məsələ ilə qarşılaşmalı oluruq ki, bu da sayların əşyaları kəmiyyətə təyin etmək üçün yaranmış olmasından ibarətdir. Şübhəsiz, əşya olmadan və həmin əşya miqdarca da çox olmadan say haqqında düşünmək belə artıqdır. Saylar əşyaların miqdarını göstərən sözlər olduğu üçün onlar, əsasən, isimlərlə bir yerdə işlənir və özündən sonra gələn ismin miqdar və ya sırasını təyin edir.

Sayların bu xüsusiyyətinə, yəni özündən sonra gələn ismi təyin etməsinə əsasən də onları müəyyən dövrdə sifətlər sırasına daxil etmişlər. Həqiqətən, *beş kitab* birləşməsində *beş* sözü sifət kimi heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul edə bilmir və özündən sonra gələn *kitab* sözünü kəmiyyətə təyin edir.

Deməli, sayları “təyini sifət” adı ilə izah edənlər sayla sifət arasında müəyyən bənzəyiş olduğuna əsaslanmışlar. Lakin bu olsa-

olsa, təyin olmaq etibarilə bənzəyişdir, bütövlükdə isə sintaktik vəzifə baxımından yaxınlığına baxmayaraq, sayları sifətlərə daxil etmək qətiyyətin özünü doğrulda bilməz. Əslində sayların müstəqil nitq hissəsi olması üçün həm isim, həm də sifətlərdən fərqlənən cəhətləri vardır. Hər şeydən əvvəl, saylar mənə etibarilə nə isim, nə də sifətlərə müvafiq gəlir. Sayın mənası tamamilə başqa məfhum kimi dərk edilir. Digər tərəfdən, sayların təklikdə hal və kəmiyyətə dəyişməsi onların cümlə daxilində müəyyən bir əşya kimi təsəvvür edilməsindən irəli gəlir. *Üçlər*, yaxud *iyirmi altılar* dediyimiz zaman kəmiyyət təsəvvüründən artıq əşya təsəvvürü dərk edilir. Hətta müəyyən miqdar sayları özlərindən sonra gələn isimlərə təsir edir və isimlər qismən saylardan asılı olub heç cür xüsusi kəmiyyət şəkilçisi (*-lar*, *-lər*) qəbul edə bilmir; çünki müəyyən kəmiyyət bildirən saydan sonra isimlərin qeyri-müəyyən kəmiyyət şəkilçisi qəbul etməsinə Azərbaycan dilinin məntiqi də imkan vermir. *Beş kitab* birləşməsində *kitab* sözünün cəm şəkilçisi qəbul etməməsi həmin sözün konkret miqdarını bildiren *beş* sözünün tələbindən irəli gəlir ki, bu da, bir tərəfdən cəm şəkilçisi qəbul etməmək baxımından ismin saydan asılı olmasını, digər tərəfdən, sayın sifətdən tamamilə fərqləndiyini göstərir.

Doğrudur, sıra sayları miqdar saylarına nisbətən həm məzmun, həm də sintaktik cəhətdən sifətlərə daha yaxındır. Lakin bu yaxınlıq müəyyən şəkilçilərin köməyi ilə miqdar saylarının mənasında müəyyən dəyişiklik əmələ gətirmək nəticəsində mümkün olur. Belə hallarda müəyyən miqdardan deyil, bir varlığın dərəcəsi və sıra nömrəsindən danışılır.

Deməli, sayların müstəqil bir nitq hissəsi kimi əsas nitq hissələri ilə bərabər hüquqda qəbul edilməsi həqiqətə tamamilə uyğun hesab edilməlidir.

Saylarda başqa nitq hissələrinə nisbətən daha çox ümumi əlamətlər vardır. Demək olar ki, bir çox xalqların dilində saylar eyni sistem üzrə sayılır. Geniş miqyasda işlənən say sistemi onluq və iyirmilik sistemidir. Onluq sistemi daha çox inkişaf etmişdir ki, dünyada mövcud olan dillərin böyük bir qismi bu sistemdən istifadə edir. Onluq sistemi ondan yüzə qədər onluqların on dəfə təkrar olunması deməkdir. Məsələn: azərbaycanca *səksən* – səkkiz on, *doxsan* – doqquz on demək olduğu kimi, ruscada *семьдесят* – yeddi on, *восемьдесят* – səkkiz on, fars dilində *haftad* – yeddi on, *haştad* – səkkiz on deməkdir.

İber-Qafqaz dillərində və bəzi başqa dillərdə başlıca olaraq, iyirmilik sistemi işlədilir. İyirmilik sistemi iyirmidən yüzə qədər iyirminin beş dəfə təkrar olunması deməkdir. Məsələn, gürcü dilində altmışa *sammozda* (üç iyirmi), tat dilində yetmişə *səbistodəh* (üç iyirmi bir on) deyilir.

Təklidlərə gəlinə, demək olar ki, dünyada olan dillərin təqribən hamısı eyni sistemdə sayır. Lakin Azərbaycan dilində ondan yüzə kimi əvvəlcə onluq, sonra təklik gəldiyi halda (*on beş, iyirmi beş*), bir çox başqa dillərdə ondan iyirmiyə kimi əvvəlcə təklik, sonra onluq işlədilir: *пятнацать, восемнадцать* və s. İyirmidən sonra isə yenə də Azərbaycan dilində olduğu kimi sayılır: *русcada двадцать пять* və s.

Sayıları mənasına görə indiyədək daha çox aşağıdakı kimi təsnif etmişlər: miqdar, sıra, kəsir və qeyri-müəyyən saylar. Başqa cür təsnifat verənlər, bu bölgünü artıranlar da az olmamışdır. Müxtəlif cür təsnif edilməsindən asılı olmayaraq, hər hansı say əslində yerinə görə ya əşyanın miqdarını, ya da sırasını bildirir. Miqdar sayları da konkret, ya da təqribi – qeyri-müəyyən ola bilər. Kəsir sayları da məzmununa görə müəyyən kəmiyyət bildirir, onları yalnız ifadə formasına görə müəyyən qeyd-şərtlə miqdar sayının ayrıca növü kimi nəzərdən keçirmək olar. Müasir Azərbaycan dilində bəzi sözlər (*az, çox, xeyli* və s.) vardır ki, onlar konkret miqdar bildirməsələr də, əşyanın kəmiyyəti (azlığı, çoxluğu) barədə az-çox təsəvvür yarada bilirlər. Belələri də qeyri-müəyyən miqdar sayı adlandırıla bilər.

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində sayları mənacə iki böyük qrupa ayırmaq olar: 1) miqdar sayları; 2) sıra sayları.

MİQDAR SAYLARI

Miqdar sayları dörd cür olur: a) müəyyən miqdar sayları; b) təqribi miqdar sayları; c) kəsir sayları; ç) qeyri-müəyyən miqdar sayları. Miqdar sayları *neçə? nə qədər?* suallarına cavab verir.

Müəyyən miqdar sayları. Müəyyən miqdar sayları bütün say növlərinin (dilimizdə onsuz da azlıq təşkil edən qeyri-müəyyən miqdar saylarını çıxmaqla) əsasını təşkil edir. Bu saylar quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Bir sözlə ifadə olunan saylar sadə: *beş, on, qırx, yüz, min*; iki və daha artıq sözlə ifadə olunanlar isə mürəkkəb say adlanır: *on beş, yüz on beş, dörd yüz on beş, min yüz on beş*.

Azərbaycan dilində işlənən müəyyən miqdar saylarının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1) Müəyyən miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənib, özündən sonra gələn əşyanın müəyyən bir miqdarını göstərir. Belə hallarda miqdar sayı heç bir sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmir, yəni nə hallanır, nə də cəmlənir: *on beş kitab, iyirmi tələbənin, otuz beş adama* və s. Məsələn: *On beş kitab biza çatmaz. İyirmi tələbənin ictimai vəzifəsi vardır. Otuz beş adama ictimai tapşırıq verildi.*

2) Miqdar sayları (bəzi xüsusi halları nəzərə almasaq) ikinci növ təyini söz birləşməsinin heç bir tərəfində iştirak etmir.

3) Miqdar sayları üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi olarkən isimdən sonra işlənir və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək hallanır: *tələbələrin beşi, əsgərlərin yüzü, uşaqların iyirmisinə* və s. Məsələn: *Tələbələrin beşi aşağı düşdü. Əsgərlərin yüzü də "oldu!" – deyib cavab verdi. Uşaqların iyirmisinə mükafat verildi.*

Belə birləşmələrdə saylar cəm şəkilçisi qəbul etmədikləri halda, ondan əvvəlki söz həm tək, həm də cəm şəklində işləyə bilər. Bu cür hallarda miqdar sayı qeyri-müəyyən miqdarın yalnız müəyyən bir hissəsini göstərsə, ondan əvvəlki isim cəm şəkilçiləri ilə işlənər. *Tələbələrin beşi* dediyimiz zaman bir çox tələbənin yalnız beşi nəzərdə tutulur. Belə birləşmələrdə sözlərin yerini dəyişdirib, birinci növ təyini söz birləşməsi halına salsaq, əsil məzmunundan uzaqlaşmış olarıq.

Əgər birləşmədə say ümumi miqdarın müəyyən bir hissəsini ifadə etmirsə, birinci tərəf olan isim say kimi cəm şəkilçisi qəbul etmir. Məsələn: *Dəftərin beşi on qəpikdir. Dəftərin beşi mənə kifayətdir.* Belə birləşmələrdə sözlərin (tərəflərin) yerini dəyişmək mümkündür və cümlənin də əsas məzmununa xələl gəlməz. Məsələn: *Beş dəftər on qəpikdir, yaxud beş dəftər mənə kifayətdir.*

Saylarla onların təyin etdikləri isimlər arasında müxtəlif sözlər işləyə bilər. Belə hallarda saylarla isimlər arasında üç cür vəziyyət ola bilər:

1) Azərbaycan dilində miqdar sayları ilə isimlər arasında müəyyən sözlər işlənir ki, onlar müxtəlif əşyaların tələblərinə görə saylardan sonra, isimlərdən əvvəl gəlir. Dilçilikdə belə sözlərə *numeralivlər* deyilir. Həmin sözlər, başlıca olaraq, aşağıdakılardır:

Nəfər – yalnız insan bildirən isimlərlə işlənir: *beş nəfər adam, iki nəfər oğlan, üç nəfər qız, iki nəfər qonaq* və s.

Baş – əsasən, ev heyvanlarının adlarını (öküz, inək, at və s.) bildirən isimlərlə işlənir: *beş baş öküz, altı baş inək* və s. Bəzən *ailə* və *adam* sözləri ilə də işlənir: *altı baş ailə*. Qoşalıq məzmununu ifadə etmək üçün belə isimlər *cüt* sözü ilə işləyə bilər: *bir cüt camış, bir cüt öküz* və s.

Ədəd – dənə – tək-tək sayılan cansız əşyanın adını bildirən isimlərlə işlənir: *beş dənə alma, iki ədəd dəftər*.

Cüt – *iki cüt ayaqqabı, beş cüt corab* (cüt olan şeylərdir).

Dəst – *bir dəst paltar, iki dəst yorğan-döşək*.

Dəstə – *bir dəstə gül, iki dəstə göyərti*. Bəzən insan bildirən isimlərlə də işlənir: *bir dəstə şagird, bir dəstə çalğıçı*.

Parça – *bir parça çörək, beş parça çit, iki parça yer*.

Tikə – *bir tikə çörək, iki tikə qand, beş tikə ət*.

Nüsxə – *beş nüsxə qəzet, on nüsxə jurnal*.

Cild – *dörd cild kitab, üç cild lüğət*.

Qətrə – *beş qətrə qan, iki qətrə göz yaşı*.

Top – *iki top çit, üç top iynə, bir top mahud*.

Qəlib – *iki qəlib sabun, üç qəlib kərpic*.

Göz – *üç göz otaq, altı göz pəncərə*.

2) Miqdar sayları ilə isimlər arasında elə sözlər işlənir ki, onlar isimləri müxtəlif cəhətdən (vəzn, həcm, boy və s.) müəyyən edir. Belə hallarda say isimlə deyil, bilavasitə həmin sözlərlə əlaqədar olur, daha doğrusu, isimlərin miqdarını yox, ölçülərin miqdarını bildirir. İsimlərin ümumi qədəri isə həm sayın, həm də ölçü bildirən sözün birgə ifadə etdiyi məna ilə müəyyən edilir. Məsələn: *İki şüşə ətir işlətdi. Beş sətir yazı yazdım. İyirmi səhifə yazı oxudum. Beş pərdə tamaşa göstərdilər. İki yük odun, beş vaqon mal, üç səbət üzüm gətirdi. On çuval buğda, iki şələ odun alıb yola saldı. İki qazan su qızdırdı. İki ovuc kişmiş verdim. Beş stəkan çay içdi. Beş kəlmə söz dedi. Beş şiş kabab yedik. Xəstə bir qaşıq dərman içdi. Mən ancaq on xətt yazı yazdım. Göydə üç qatar durna uçurdu* və s.

3) Miqdar sayları ilə isimlər arasında keyfiyyət, əlamət, xasiyyət, rəng və s. bildirən sifətlər işlənir ki, bunlar sayların bilavasitə isimlərlə əlaqədar olmasına mane olmur; yəni onlar isimləri bir cəhətdən,

saylar isə başqa cəhətdən təyin edir. Məsələn: *beş qırmızı qələm, üç maraqlı kitab, iki qoçaq oğlan, dörd qabaqcıl dəstə* və s. kimi bir-ləşmələrdə iştirak edən *iki, üç, dörd, beş* miqdar sayları bilavasitə *qələm, kitab, oğlan* və *dəstə* isimlərinin miqdarını bildirir.

Miqdar sayları tərkib xaricində işləndiyi zaman həm hallanar, həm də cəmlənər. Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu hallanma və cəmlənmə onların ya əşya kimi, ya da özlərindən sonra bir əşyanın da təsəvvür edilməsi nəticəsində mümkün olur. Məsələn: *Şagird beşə layiq cavab verdi* cümləsindəki *beş* sözü vasitəsilə müəyyən qiymət təsəvvür edildiyinə heç bir şübhə yoxdur.

Azərbaycan dilində miqdar saylarının ilk sayı və vahid rəqəmi olan *bir* sözündən söz yaratmaq işində geniş istifadə olunur. *Bir* sözü təklikdə bir neçə mənaya malik olduğu kimi, müxtəlif şəkilçilər və sözlərlə birlikdə müxtəlif mənalı ayrı-ayrı nitq hissələrinin əmələ gətirilməsində də əsas amil kimi özünü göstərir. *Bir* sözünün istifadə mövqeləri başlıca olaraq aşağıdakılardır:

a) miqdar saylarının ilk vahidi kimi işlənir: *bir, iki, üç* və s. Məsələn: *Bir kitab iki adama azlıq edirdi;*

b) qeyri-müəyyənlik və ümumilik məzmunu yaradır: *Sizə bir söz demədilər? Sizi bir adam axtarırdı;*

c) qüvvətləndirici ədat olaraq sifətlə isim arasında təyinlik dərəcəsinə artırır və azaldır: *gözəl bir nitq, kiçik bir iş* və s. Məsələn: *Bu şeirin dalısını söyləsəm, gözəl bir beyt olar...* (C.Cabbarlı);

ç) qüvvətləndirici ədat olaraq fellərdən əvvəl və bəzən sonra təskinlik, yaxud hiddət məzmunu ifadə edir: *sən bir dayan, qoy bir gəlsin, sən bir yaz* və s. Məsələn: *Müntəzirdir, anası bir gəlsin; Ağzına bircə-bircə yem versin* (R.Əfəndiyev).

d) *an, dəqiqə, saat, gün, vaxt, zaman, dəfə* kimi isimlərin əvvəlində işlənərək zaman zərfi əmələ gətirir: *bir an, bir dəqiqə, bir saat, bir gün, bir vaxt, bir zaman, bir dəfə* və s. Məsələn: *Bir an belə sakit olmurdu. Bir dəqiqə gözləyin. Onu mən bir saat gecikdirdim. O bizim işdə bir gün işlədi. Bir vaxt sən də oxuyardın. Bir zaman o çox qəmli görünürdü. Bir dəfə o mənə dedi* və s.;

e) *az, çox, qədər, belə, elə, neçə* sözlərindən əvvəl işlədikdə qeyri-müəyyənlik məzmununu ya artırır, ya da əskildir: *bir çox, bir az, bir qədər, bir belə, bir elə, bir neçə* və s. Məsələn: *Bir çox məsələ həll olunmamış qaldı. Bir az sakit danış. Bir qədər meyvə lazımdır. Bir belə meyvə kimə lazımdır? Orada bir neçə uşaq gördüm;*

ə) *təhər, sayaq, cür, növ* kimi sözlərin əvvəlində işlənərək, tərzi-hərəkət zərfi əmələ gətirir: *bir təhər, bir sayaq, bir cür, bir növ* və s. Məsələn: *O bir təhər (bir sayaq, bir cür) danışır;*

f) *aləm, yığın, atək, sürü, bölük, ovuc* kimi sözlərdən əvvəl işlənərək, qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir: *bir aləm iş, bir yığın adam, bir atək daş, bir sürü qoyun, bir bölük uşaq, bir ovuc torpaq* və s. Məsələn: *Bir aləm iş tökülüb qalmışdır. Bir yığın adam komandirin əmrini gözləyirdi. Bir atək daş topladı. Bir sürü qoyun yaylaqda otlayırdı. Bir bölük uşaq qaçdı-tutdu oynayırdı. Bir ovuc torpaq atdı;*

g) *tərəf, yan, cəhət* kimi sözlərin əvvəlində işlənərək, bölgü məzmunu yaradır: *bir tərəf, bir tərəfdən, bir yan, bir yandan, bir cəhət, bir cəhətdən* və s. Məsələn: *Bir tərəf (bir yan) işıq, bir tərəf (bir yan) qaranlıq idi. Sən də bir cəhətdən haqlısan;*

ğ) *-cə* şəkilçisi vasitəsilə tam vahidlik məzmunu ifadə edir: *bircə bala, bircə söz, bircə dəqiqə* və s. Məsələn: *Bircə bala ona dünyalar qədər şirin görünürdü. Bircə söz ona kifayət idi. Bircə dəqiqə kifayət idi.*

h) *-dən* şəkilçisi vasitəsilə tərzi-hərəkət zərfi əmələ gətirir. Məsələn: *Birdən qapı açıldı;*

x) birincisi *-dən*, ikincisi *-ə* şəkilçisi ilə təkrar olunaraq yenə də tərzi-hərəkət zərfi əmələ gətirir; *birdən-birə*. Məsələn: *Akif birdən-birə oxumağa başladı.*

ı) *-gə* şəkilçisi ilə bərabərlik məzmunu ifadə edən zərf yaradır: *birgə*. Məsələn: *Biz onunla birgə oxuyurduq;*

i) *-lik* şəkilçisi ilə vəhdət ifadə edir. Məsələn: *Birlik lazımdır*. Bu söz *-də* şəkilçisi qəbul edərsə, bərabərlik, birlik məzmunlu zərf yaradır. Məsələn: *Birlikdə işləyib yaradırıq;*

j) *hərdən, tək, ara, saatda, gündə, ayda, ildə* sözlərindən sonra işlənərək, təsadüf və təkrar məzmunu ifadə edir: *hərdənbir, tək bir, ara bir, saatda bir, gündə bir, ayda bir, ildə bir* və s. Məsələn: *Mən hərdənbir oraya gedirəm. Tək bir o bizə gəlir. Gündə bir zakonu görən canımız (Q.Zakir). Qəzet həftədə bir, jurnal ayda bir çıxır;*

k) mənsubiyyət şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən əvəzlik əmələ gətirir. Məsələn: *Biri belə deyir, biri elə. Birisi səni çağırırdı;*

q) üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfində hal-vəziyyət, keyfiyyət, bacarıq miqyası olur: *uşağın biri, dəliqanlının*

biri, od-alovun biri və s. Məsələn: Yoxsa uşağın biri bizi xoşqeyrət hesab edir (İ.Şixli).

Bunlardan başqa, *bir də, bir daha, birinci, birbaş, birbaşə, bir-bir, bir, bir-birinə, birə-bir, birə-beş, bir şey, bir zad, əlbir, dilbir, sözbir, bir para, bir səslə, bir sözlə* və sair sözlər də müxtəlif məzmun ifadə edir. Məsələn: *Xahiş edirəm bir də təkrar edəsən. Mən bir daha onu görmədim. Cavid hər işdə birinci olmalıdır. Fəriz çağırışı alan kimi birbaş hərbi komissarlığa getdi. Hücümçü topu birbaşə qapıya yönəltdi. Nümayəndələr bir-bir salonu tərk edirdilər. Rəqiblər bir-birinə üstün gələ bilmədilər. Onlar bir-birini gözdən qoymurdular. Sevdə ilə Ramiz bir-birindən bərk nigran idilər. Oyunçular bir-biri ilə ancaq yarış ərafəsində görüşürdülər. Ənənəyə görə biz ancaq birə-bir döyüşürdük. Bizim imkanımız birə-beş artdı. O mənə bir şey demədi. Biz ancaq əlbir işlədikdə müvəffəqiyyət qazana bilərik. Dostlar sözbir, dilbir olmalıdırlar. Bir para insanlar əsil həqiqəti inkar edirlər. Zeynəbi bir səslə sədr seçdilər. Bir sözlə, tapşırığı yerinə yetirdim.*

Azərbaycan dilində bir sözündən nə qədər geniş həcmdə istifadə edildiyini yuxarıdakı misallardan aydın görmək mümkündür.

Təqribi miqdar sayları. Müxtəlif miqdar sayları yanaşı işlədilərək müəyyən miqdar yox, təqribi miqdar bildirir: *üç-dörd, dörd-beş, beş-altı, yeddi-səkkiz, on-on beş* və s. Məsələn: *Sanki aradan dörd-beş il keçməmişdir (Ə.Əylisli). İndi orada beş-altı qoca otururdu (Ə.Əylisli). Yanında da yeddi-səkkiz yaşlı oğlu, dörd-beş yaşlı qızı (Anar).*

Təqribi miqdar sayları, göründüyü kimi, müəyyən miqdar saylarının kiçik vahiddən böyük vahidə doğru ardıcıl sıralanması ilə yaranır. Əks sıralanma nadir hallarda mümkündür. Məsələn: *Beş-üç adamın küncdə-bucaqda pıçıldaması hələ camaatın narazı qalması demək deyildir.*

Kəsr sayları. Bu saylar müəyyən miqdarın bir hissəsini bildirir. Bunlar da müəyyən miqdar saylarından əmələ gəlir. Lakin həm şəkil, həm də məna onlardan fərqli olduqları üçün miqdar sayının ayrıca bir növü kimi nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur.

Kəsr saylarını əmələ gətirmək üçün bütövü bildirən bir sayla hissəni bildirən başqa bir sayın birgə işlənməsi lazımdır. Bütövü bildirən say öz şəklini dəyişir, hissə bildirən say isə heç bir dəyişikliyə uğramır; yəni bütövü bildirən say ya *-dan (-dən)*, ya da *-da (-də)*

şəkilçiləri ilə, hissə bildirən say isə şəkilçisiz işlənir. Bütövü bildirən say əvvəl, hissə bildirən say isə sonra gəlir: *üçdən bir*, yaxud *üçdə bir*, *beşdən üç*, yaxud *beşdə üç* və s. Məsələn: *Şeylərin üçdən bir (üçdə bir) hissəsini mən götürdüm. Yanacağın beşdən üç (beşdə üç) hissəsi kolxoz üçün gətirilib.*

Coxluq bildirən sayların şəkilçilərinə gəldikdə, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərin **-dan (-dən)** şəkilçisi ilə işlənməsi daha doğrudur; çünki həmin şəkilçi vasitəsilə bütövün neçə yerə bölündüyü və ondan müəyyən bir azlıq götürüldüyü nəzərdə tutulur. Məsələn, *beşdən bir* sözündə müəyyən əşyanın beş hissəsindən yalnız bir hissəsi ayrıldığı dərk edilir. (*O buradan apardığı şeylərin heç beşdən birini də qaytarmayıbdır*). Lakin müasir ədəbi dilimizdə, xüsusən riyaziyyat elmində həmin sözlərin **-da (-də)** şəkilçisi ilə işlənməsi çox inkişaf etmişdir: *dördə bir*, *beşdə üç* və s.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları. Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən miqdar sayları, əsasən, *az*, *cox*, *xeyli* sözlərindən ibarətdir. *Az*, *cox*, *xeyli* məzmunlarında qeyri-müəyyən kəmiyyət məfhumu olan sözlərdir. *Cox* və *az* sözləri heç bir şəkli dəyişikliyə uğramadan bir çox vəzifə daşdığı kimi, şəkli cəhətdən də dəyişilərək (*coxluq*, *coxdan*, *coxdanlı*), yeni məzmun ifadə edən söz (başqa nitq hissəsi) olur. Lakin bunlardakı qeyri-müəyyən kəmiyyət məzmunu birinci vəziyyətdə tamamilə, ikinci vəziyyətdə isə nisbətən mühafizə edilir. *Xeyli* sözündən başqa nitq hissəsi əmələ gəlmədiyi kimi, onun vəzifələri də *cox* və *az* sözlərinə nisbətən məhduddur.

Qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən sözlərin aşağıdakı vəzifələri vardır:

a) bütün qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən sözlər əşyanın qeyri-müəyyən miqdarını bildirir. Məsələn: *cox kitab*, *az kitab*, *xeyli kitab* kimi söz birləşmələrində *kitab* sözündən əvvəl işlənmiş *cox*, *xeyli* sözləri qeyri-müəyyən miqdar sayı olduqları üçün kitabın qeyri-müəyyən kəmiyyətini bildirir. Məsələn: *Adil Tükiyədən cox kitab gətirdi. Respublikamızda bu il xeyli kitab nəşr olunmuşdur*;

b) iş və hərəkət bildirən sözlərin (fəllərin) qarşısında miqdar zərfi olur: *cox danışdı*, *az danışdı*, *xeyli danışdı*;

c) sifətlərin qarşısında onların təyinlik dərəcəsini artırıb, azalda bildiyi kimi, zərflərin qarşısında da əlamətin miqdarını və dərəcəsini göstərir: *cox yaxşı*, *olduqca yaxşı*, *xeyli yaxşı*. Məsələn: *Kitab mənə cox yaxşı kömək etdi. Dərnəyin üzvləri xeyli yaxşı oxudular*;

ç) *az* sözünün əvvəlində işlənib, onun qeyri-müəyyən kəmiyyətini azaldır: *çox az, az-az, xeyli az*. Məsələn: *Aslan çox az kitab gətirmişdir. Az-az adam bu işin şahidi oldu. Xeyli az adam ali məktəbə daxil ola bildi. Planı ödəmək üçün xeyli az vaxt vermişlər*;

d) *çox* sözünün əvvəlində işlənib, onun qeyri-müəyyən kəmiyyətini artırır: *çox-çox, xeyli çox*. Məsələn: *Gündüzün sənə çox-çox salamı var. Xeyli çox kitab oxuması onun hörmətini qaldırmışdı*.

e) *bir* sözü *çox, az, xeyli* sözləri ilə işlənərək qeyri-müəyyənlik məzmununu daha da artırır: *bir çox, bir az, bir xeyli*. Məsələn: *Bir çox məsələ həll olunmamış qalmışdı. Söhbətlərdə bir az adam var idi. Bir xeyli iş görüldü*.

Bu ümumi vəzifələrdən başqa, *çox* və *az* sözlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

a) sifətlərin üstünlük dərəcəsini bildiren *ən, lap, daha* kimi ədatlar *çox, az* sözləri ilə də işlənərək, onların qeyri-müəyyən kəmiyyətini artırır və ya azaldır: *lap çox, ən çox, daha çox, yaxud ən az, lap az, daha az* və s. Məsələn: *Nə lap çox yorğunam, nə də tamam dincəlmişəm. Ən çox israr edən müdir idi. Müdir müavini daha çox təmizliyə fikir verirdi. Mənə ən az danışan xoş gəlir. Mən lap az istəyirəm. Yox, daha az adam gələcəkdir*;

b) *çox* və *az* sözlərindən fel əmələ gəlir: *çoxal(dı), azal(dı), çoxalt, azalt*. Məsələn: *Çalış yüksək qiymətlərin miqdarını çoxalt. Dərsə qulaq asanda heç vaxt diqqətini azaltma*;

c) bu sözlərdən (*az, çox*) düzəltmə isim yaranır: *çoxluq, azlıq* və s. Məsələn: *Çoxluq azlığa qalib gəlir*;

ç) *çox* və *az* sözləri mənsubiyyət (*-u, -ı*) şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən kəmiyyətin son hədudunu göstərir; yəni müvafiq olaraq maksimum və minimum məzmununu ifadə edir; *çoxu bir ay, azı on gün*. Bəzən bu sözlər *ən, lap* ədatları ilə də işlənir: *lap çoxu, ən çoxu, ən azı, lap azı* və s.;

d) *az* və *çox* sözləri birgə işlənərək *bir qədər* mənasını ifadə edir: *O da az-çox danışdı. Xəstənin halı az-çox yaxşılaşmışdır*.

Bəzən bunlar eyni məzmunu *-dan* şəkilçisini qəbul etməklə də ifadə edir: *Azdan-çoxdan nə varsa, gətir*.

Bunlardan başqa, *çox* sözünün yalnız özünəməxsus aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

a) cəm və mənsubiyyət şəkilçisi ilə kəmiyyət məzmunlu qeyrimüəyyən əvəzlik kimi işlənir. Məsələn: *Çoxları bu məsələ*

ətrafında düşünmüş, lakin bir nəticəyə gələ bilməmişlər. Bəzən çoxları sözündən əvvəl bir sözü də əlavə olunur: Bir çoxları belə hərəkət etmişlər;

b) mənsubiyyət şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən əvəzlilik kimi işlənir. Məsələn: *Çoxu hələ məsələ ilə tanış deyildir.* Bəzən danışq dilində –*u* mənsubiyyət şəkilçisindən sonra saitlə bitən sözlərə məxsus –*su* mənsubiyyət şəkilçisi də əlavə olunaraq işlənir: *Çoxusu bilir, çoxusu bilmir;*

c) sifət düzəldən –*lu* şəkilçisi ilə işlənir, lakin yenə də say olaraq qalır: *çoxlu kitab* və s. Məsələn: *Çoxlu kitab oxu ki, nitqin inkişaf etsin. Çoxlu adam bu hadisənin şahididir;*

ç) –*dan* şəkilçisi ilə zərf əmələ gətirir. Məsələn: *Bu hadisə mənə çoxdan məlumdur.*

d) –*dan* şəkilçisindən sonra –*kı* şəkilçisini qəbul edərək sifət olur: *çoxdankı məsələdir, çoxdankı işdir;*

e) *da* ədatı, bəzən də *həm də, həm də ki* ədatları ilə birlikdə “nə olsun ki” mənasında işlənir: *çox da, çox da ki.* Məsələn: *Çox da (çox da ki) sən istəmirsən.*

Az sözünün də özünə xas olan aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

a) *az* sözü təkrar nəticəsində *az-maz* şəkli alaraq “bir qədər”, “bir az” mənasını ifadə edir. Məsələn: *Mən də az-maz yazıram;*

b) *qala* sözü ilə birgə işlənərək işin icrasının bitmək ərəfəsində olduğunu, lakin bitmədiyini bildirir. Məsələn: *Az qala mən də getmişdim;*

c) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş *az* sözü təkrar edilərək minimum mənasının son həddünü göstərir. Məsələn: *Bu iş üçün azı-azı bir ay vaxt lazımdır.*

Yuvarlaq miqdar saylarına –*larla* (–*lərlə*), –*larca* (–*lərcə*) şəkilçilərini artırmaqla da qeyri-müəyyən miqdar sayları yaranır: *onlarla, onlarca, yüzlərlə, yüzlərcə, minlərlə, minlərcə, on minlərlə, on minlərcə, milyonlarla, milyonlarca* (adam) və s. Məsələn: *Yüz-lərlə ağac əkildi.*

SIRA SAYLARI

Sıra sayları mənşə etibarilə müəyyən miqdar saylarından əmələ gəlmişdir; lakin bugünkü anlayışda onlar həm məzmun, həm də şəkilcə miqdar saylarından tamamilə fərqlənir. Miqdar sayları heç bir şəkilçi qəbul etmədən müəyyən kəmiyyət ifadə edə bildiyi halda, sıra sayları xüsusi şəkilçi vasitəsilə sıra və ya dərəcə məzmunu ifadə edir. Deməli, miqdar saylarında şəkli cəhətdən müəyyən dəyişiklik əmələ gəldikdə onların məzmunu da dəyişmiş olur, yəni əşyanın miqdarını bildirən bir söz onun sırasını bildirən başqa bir söz olur. Həqiqətən, beş cərgə deyildikdə müəyyən miqdardan (beşdən) nə artıq, nə də əskik bir kəmiyyət təsəvvür edilir. Lakin *beşinci cərgə* dedikdə heç bir kəmiyyət təsəvvür edilmir; bir çox cərgədən yalnız biri (beşincisi) dərək edilir. Buradan da beş sözünün bir məfhum, *beşinci* sözünün başqa bir məfhum ifadə etdiyi meydana çıxır ki, bu da həmin sözlərin zəhəri əlamətlərində və daxili məzmunlarında əmələ gəlmiş dəyişikliyin nəticəsi kimi izah edilə bilər.

Sıra saylarının şəkli əlaməti *-ıncı (-inci, -uncu, -üncü, -nci, -nci)* şəkilçisidir: *birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yeddinci, səkkizinci, doqquzuncu, onuncu* və s. Məsələn: *Arif birinci cərgədə durmuşdu. Mayıs ikinci kursa keçdi. Hafiz üçüncü kursda oxuyurdu. Dördüncü, beşinci mərtəbələr tutulmuşdur. O, altıncı məktəbdə oxuyurdu. Onun təhsili doqquzuncu sinfə bərabərdir* və s.

Sıra sayları ilə miqdar sayları arasındakı fərqlərdən biri də birincinin sifətlərə daha yaxın olmasıdır. Bu yaxınlıq, bir tərəfdən, sıra saylarının sifətlərə məxsus *hansı?* sualına da cavab verə bilməsi, digər tərəfdən, özündən sonra gələn ismin müvazilik bildirdiyi zaman cəm şəkilçisi qəbul etməsindən aydın görünür. Doğrudan da, *üçüncü siniflər* birləşməsində bir neçə üçüncü sinif təsəvvür edildiyi kimi, *hansı siniflər?* sualını da vermək mümkündür. Halbuki miqdar saylarında bu xüsusiyyətlərin heç birinə təsadüf edilmir. Bu xüsusiyyətləri eynilə sifətlərdə də görmək mümkündür.

Sıra sayları müstəqil işləndiyi zaman (birləşmə şəklində yox, təklikdə işləndiyi zaman) miqdar saylarına nisbətən isimlərə daha yaxın olur. Bu yaxınlıq müstəqil işlənən sıra sayının tamamilə müəyyən əşya təsəvvürü verməsindən irəli gəlir ki, bu, şəkli cəhətcə də özünü göstərir. Həqiqətən, müstəqil işlənən sıra sayının hallanma,

cəmlənmə qabiliyyəti müstəqil işlənən miqdar sayından daha artıq və qanunidir. Məsələn: *üç* sözünün hallanma (*üçün, üçə, üçü, üçdə, üçdən*) və cəmlənməsindəki (*üçlər*) müəyyən sünilik *üçüncü, üçüncünün, üçüncüyə, üçüncünü, üçüncüdə, üçüncüdən, üçüncülər* kimi sözlərdə hiss edilmir.

Digər tərəfdən, sıra sayları insan təsəvvürü verdiyi zaman *kim?* sualına da cavab olur. Məsələn: *Üçüncü yaxşı oxuyur. Üçüncülər irəlidədirlər* kimi cümlələrdə *üçüncü* sözü *kim?*, *üçüncülər* sözü həm *kim?*, həm də *kimlər?* sualına cavab verir. İsimlərə məxsus sualın sıra sayları ilə də işlənməsi onların arasındakı əlaqənin yaxınlığını göstərir.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, sıra sayları öz mənə və vəzifələrinə görə isimlərlə sifətlər arasında orta bir mövqe tutur, yəni bir tərəfdən sifətlərin, digər tərəfdən isimlərin xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşır.

Tələb etdikləri suallara görə də sıra sayları miqdar saylarından fərqlənir. Miqdar saylarının özlərinə məxsus sualları vardır ki, bunlar da *neçə?* və *nə qədər?* sözlərindən ibarətdir. Sıra saylarında isə bu suallardan yalnız birini (*neçə?*) müəyyən şəkilçinin (*-inci* şəkilçisinin) əlavəsi ilə işlətmək mümkün olduğu kimi, isimlərə məxsus *kim?* (*Kim qalib gəldi? – Birinci*), sifətlərə məxsus *hansı?* (*Hansı yaxşı oxuyur? – İkinci*) sualını da işlətmək olar. Deməli, miqdar saylarının sualı da şəkilcə dəyişib sıra saylarının şəkli əlamətinə uyğunlaşmalı olur ki, bu da miqdar saylarının suallarını sıra sayları ilə işlətməyin qeyri-mümkün olduğunu göstərir.

ƏVƏZLİK

ÜMUMİ MƏLUMAT

Əvəzlik başqa nitq hissələrinin (isim, sifət, say və zərfin) yerində işlənən, mənaca onu əvəz edən və həmin sözün funksiyasını yerinə yetirən nitq hissəsidir.

Müxtəlif dillərə məxsus tipoloji materialların araşdırılması göstərir ki, əvəzlilər digər nitq hissələrinə nisbətən daha mücərrəd və ümumi məna yükü daşıyır.

Danışan, *mən* əvəzliyi ilə özünü, *sən* əvəzliyi ilə dinləyəni, *o* əvəzliyi ilə ya haqqında danışılan şəxsi, ya da əşyanı ad çəkmədən göstərir. Beləliklə, *mən*, *sən*, *o* əvəzliləri ayrı-ayrı şəxsləri yalnız ümumi şəkildə bildirmiş olur. *Mən* sözü konkret bir şəxsin adını bildirmədən bütün birinci şəxsləri bildirdiyi kimi, *sən*, *o* əvəzliləri də eyni qayda üzrə bütün ikinci və üçüncü şəxsləri bildirir. Məsələn:

Sən deyirsən: "Qəlbimizdə Koroğlunun qanı vardır".

Mən deyirəm: "Bu namusla yaşayanlar bəxtiyardır".

Sən deyirsən: "Misri qılınc. Leş bir yana, baş bir yana".

Mən deyirəm: "Ölüm yoxdur od içində qəhrəmana".

Sən deyirsən: "Xoş yaşasın ana yurdun qız-gəlini".

Mən deyirəm: "Səhər yeli öpsün sən in mərd əlini".

(S.Vurğun)

Bu misralardakı *sən*, *mən*, *sənin* əvəzliləri ilə yalnız birinci və ikinci şəxsi müəyyənləşdirmək mümkündür. Birinci və ikinci şəxsin kim olduğunu və mükəllimədə konkret olaraq kimlərin iştirak etdiyini həmin misal üzrə müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Biz Səməd Vurğunun bu şeiri partizan Babaşa həsr etdiyini öyrəndikdən sonra deyə bilərik ki, *sən* sözü şairin müsahibi olan partizan Babaşı, *mən* sözü isə Səməd Vurğunun özünü göstərən əvəzlidir. Yaxud *Onun gözlərində seyr elədim mən, Sənin o müqəddəs pak əməlini...* (S.Vurğun).

Bu misallarda *onun*, *mən*, *sənin* sözlərinin kimə, *o* sözünün nəyə aid olduğunu bilavasitə müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Buradan tamamilə aydın olur ki, əvəzlilər, hətta şəxs əvəzliləri belə, ümumilik bildirən bir nitq hissəsidir.

Əvəzliyi səciyyələndirən mühüm əlamətlərdən biri də onun situativ şərtiliyə malik olmasıdır. Məsələn: *O* əvəzliyi bütün əşyalara, *elə* – bütün əlamətlərə, *neçə* isə bütün kəmiyyət mənalı anlayışlara müvafiq gələ bilər.

Azərbaycan dilinin əvəzlilikləri bu vaxta qədər dərindən və hərtərəfli şəkildə tədqiq edilməmişdir; halbuki dilçilik elmində bir çox məsələlərin aydınlaşdırılması üçün Azərbaycan dilinin əvəzlilikləri müəyyən material verə bilər.

Azərbaycan dilinə aid ilk qrammatika kitabında əvəzliliklər izah edilərkən onların müstəqil bir nitq hissəsi, müəyyən suala cavab verən müstəqil bir cümlə üzvü, müəyyən məna ilə malik bir söz olub-olmadığına fikir verilməmişdir; tamamilə şəkilçi halına düşmüş bir söz hissəciyi ilə müstəqil mənalı bir söz eyni hüquqlu nitq hissəsi kimi qəbul edilmişdir. Əvəzliliklərin növləri və miqdarı haqqında müxtəlif izahatlar verilmişdir.

Bu qrammatikalarda göstərilən əvəzliliklərin məna növlərinə diqqətlə fikir verilsə, onların (əvəzliliklərin) şəxs, izafi, mülki, rəbt, vəsfi, nisbi, sual, feli, mübhəm, qayıdış və qeyri-müəyyən adı ilə on bir növü meydana çıxmış olur ki, bu da qətiyyətli doğru deyildir. Əvəzlilik adı ilə verilən bu sözlərin üçdə iki hissəsi müstəqil söz kimi işləyə bilmir, şəkilçi olaraq sözlərə qoşulur və həmin mənalara şəkilçidən əmələ gəlir.

Əvəzlilik haqqında irəli sürülən bu müxtəlif və səhv fikirlər, ümumiyyətlə, əvəzliyin başqa sözlərdən, eləcə də müstəqil şəxs əvəzliyi ilə şəkilçi kimi də işlənən şəxs şəkilçilərinin fərqi dərindən dərk etməməkdən irəli gəlirdi.

Bir çox dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də şəxs əvəzliliklərinin müəyyən qismi dilin inkişafı nəticəsində müstəqil söz şəklini itirərək, şəkilçi halına düşmüşdür. Əvəzliliklərin bu cür şəkilçiləşməsi nəticəsində də dilimizdə mənsubiyyət, şəxs və xəbərlilik kateqoriyası kimi kateqoriyalar yaranmışdır. Vaxtilə müstəqil sözlə ifadə olunan bu kateqoriyalar müasir Azərbaycan dilində yalnız şəxs əlamətləri ilə ifadə olunur. Sözdən ayrılıqda heç bir məna ilə malik olmayan, heç bir vəzifə daşımayan, heç bir suala cavab ola bilməyən şəxs əlamətlərini (şəkilçilərini) müstəqil məna ilə, formaya, vəzifəyə və suala malik sözlə (müstəqil əvəzliliklərlə) eyniləşdirmək doğru deyildir.

Aydındır ki, əşya və hərəkətlərlə şəxs arasındakı münasibət əvvəlcə müstəqil sözlərlə ifadə olunmuşdur. Sonralar isə dilin tarixi inkişafı nəticəsində bu müstəqil sözlərdən ayrı-ayrı kollektivləri və fərdləri bildirmək üçün müəyyən əlamətlər – qeyri-müstəqil sözlər (şəkilçilər) əmələ gəlib, ayrı-ayrı nitq hissələrinə əlavə olunmaqla yuxarıda qeyd olunan münasibətləri bildirmişdir.

Azərbaycan dilində də bu hadisənin canlı nümunələri vardır. İkinci şəxsin təkini bildirən *sən*, ikinci şəxsin cəmini bildirən *siz* sözləri eyni şəkildə həm müstəqil əvəzlilik kimi, həm də isim və fellərin şəxsə olan münasibətini bildirmək üçün şəkilçi vəzifəsində işlənir: *sən tələbəsan, siz tələbəsiniz, sən gələsan, siz gələsiniz, sən gedəsən, siz gedəsiniz*¹ və s.

Son illərin qrammatika kitablarında, müxtəlif tədqiqat əsərlərində də əvəzlilik, xüsusən onun təsnifi ilə bağlı bir-birindən fərqli olan izahatlara, ziddiyyətli fikirlərə rast gəlmək olur.

Müasir Azərbaycan dilində əvəzliliklərin aşağıdakı növləri var:

1. Şəxs əvəzliyi: *Deyirsən b i z ə təzə müdir yollayıblar, hə? S ə n özün onu heç görməmişən?* (M.Hüseyn).

Burada *biz, sən* sözləri şəxs əvəzlilikləridir.

2. İşarə əvəzliyi: *Keçən gün hə m i n adamı gördüm. Mənə bu sözləri dedi.*

Bu cümlələrdə *həmin, bu* sözləri işarə əvəzlilikləridir.

3. Sual əvəzliyi: *Sən nə ü ç ü n b i z ə gəlmədin? Nadir Natiqə k i m i nişan verdi?*

Bu misralarda *nə üçün, kim* sözləri sual əvəzlilikləridir.

4. Qeyri-müəyyən əvəzlilik: *Hər k ə s istəsə, özünə, güc verib hirsənə bildiyi halda, başına güc verib düşünə bilərmə?* (S.Rəhimov).

Bu misaldakı *hər kəs* sözü qeyri-müəyyən əvəzlilikdir.

5. Təyin əvəzliyi: *B ü t ü n tələbələr imtahanı yaxşı verdilər. Hər adam öz işinə məsuliyyət və yaradıcılıqla yanaşmalı, diqqətli və intizamlı olmalıdır.* Bu cümlələrdə *bütün, hər, öz* sözləri təyin əvəzlilikləridir.

6. İnkərar əvəzliyi: *Sən heç k ə s i tanımırsan. Mənim dostum heç nə d ə n qorxmur.* Bu cümlələrdə işlənən *heç kəs, heç nə* sözləri inkərar əvəzlilikləridir.

¹ Bəzi şivələrdə *-sizin* əvəzinə *-siz* işlənir: *bilirsiniz, müəllimsiz*. Hətta ədəbi tələffüz üçün məhz bu məqbul sayılır.

Əvəzliliklər quruluşca da iki yerə bölünür. Yuxarıdakı misallarda *biz, sən, həmin, bu, kimi, bütün* əvəzlilikləri sadə, *nə üçün, hər kəs, heç nə* əvəzlilikləri isə mürəkkəb əvəzliliklərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvəzliliklər daha çox adlarla bağlı bir nitq hissəsidir.

ŞƏXS ƏVƏZLİYİ

Şəxs əvəzlilikləri dildə şəxs məfhumlarını heç bir konkretlik bildirmədən, heç bir şəxsin konkret adı çəkilmədən ümumi şəkildə ifadə etmək üçün işlədilən əvəzliliklərdir.

Şəxs əvəzlilikləri, öz məzmunundan və formasından asılı olaraq, qayıdış və yiyelik məzmunları da ifadə etdiyi üçün onları şərti olaraq üç yerə ayırmaq olar: müəyyən şəxs əvəzliyi, yiyelik şəxs əvəzliyi və qayıdış şəxs əvəzliyi.

Müəyyən şəxs əvəzliyi. Müəyyən şəxs əvəzlilikləri hər üç şəxsin (I, II, III) tək və cəmini ümumi şəkildə bildiren *mən, biz; sən, siz; o, onlar* əvəzliliklərindən ibarət müstəqil sözlərdir. Bunlardan *mən* – birinci şəxsin təkini, *biz* – birinci şəxsin cəmini; *sən* – ikinci şəxsin təkini, *siz* – ikinci şəxsin cəmini; *o* – üçüncü şəxsin təkini, *onlar* – üçüncü şəxsin cəmini ifadə edir. Məsələn: *Mən hələ heç bir qürur göstərməmişəm* (M.İbrahimov). *Mən onun saçlarını sıgallayaraq təsəlli verir və deyirdim: – Siz mənə inanın, hələlik siz yaşamaq imkanından tamamilə məhrum deyilsiniz. Siz özünüzdün vicdanən casus olmadığınızı göstərməklə xalqı inandırmalısınız* (M.S.Ordubadi). *O, sakit və xəyalpərəst baxışlarla Südəbənin anasını süzür, heyrat içərisində olan Qəhrəmaniyə baxır və düşünürdü* (M.İbrahimov). *Kiçik atını yavaş-yavaş tərpətdi, bir xeyli yol getdikdən sonra onlar ovlağa çatdılar* (S.Rəhimov).

Birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərinin cəmi isimlərin cəmindən fərqləndiyi kimi, üçüncü şəxsin cəmindən də fərqlənir; yəni bunların təkisi ayrı-ayrı söz, cəmi də başqa bir sözlə ifadə olunur. Lakin bəzi hallarda ümumiliyi nisbətən müəyyənləşdirmək məqsədi güdülsə, qeyri-müəyyənlik bildiren şəkilçi ilə əvəzlilik bir yerdə işlənərək, nisbətən müəyyənlik bildirir. Başqa sözlə desək, *biz, siz* sözləri *bizlər, sizlər* şəklində də işləne bilir. *Biz və siz* sözləri iki nəfəri

bildirdiyi kimi, milyonlarca şəxsləri də bildirir. Buna görə də *bizlər*, yaxud *sizlər* sözləri vasitəsilə ən çox nisbətən kiçik bir qrup dairəsində qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə edilə bilər ki, bu da *biz* və *siz* sözlərinə nisbətən konkret hesab edilir. Məsələn: *Biz Vətənimizin bir parçasını da düşmən əlində qoymayacağıq* cümləsində *biz* sözü bütün azərbaycanlıları bildirir. *Ağa, siz bizləri təmiz yaddan çıxarmısınız, belə şey olmaz ha...* (M.İbrahimov) cümləsindəki *bizləri* sözü ən çoxu bir ailəni əhatə edə bilər.

Biz və *siz* sözləri cəm şəkilçisi ilə birlikdə ismin bütün hallarında işlənir və yenə də eyni vəzifəni, yəni *biz* və *siz* əvəzliliklərinin ifadə etdiyi kəmiyyəti nisbətən məhdudlaşdırır. Məsələn: *Sizlərdən hər şey gözləmək olar, hər şey...* (M.İbrahimov). *Bizlərdə ərənlər üçə deyirlər* (S.Rəhimov). *Bizlərdən oralara gedən yoxdur. Sizlərdən bu yaxında mərkəzə gedən yoxdurmu?* (Mir Cəlal). *Bizlərin bir adəti var – basılanı kəsmərik* (“Koroğlu”).

Müəyyən şəxs əvəzlilikləri cümlə daxilində müəyyən bir üzv olaraq işləndiyi kimi, ayrılıqda lüğəvi mənaya da malikdir. Bunlar əvvəlcə isim olduqlarından və cümlə daxilində də müstəqil subyekt və obyekt ola bildiklərindən ismə aid olan bir neçə xüsusiyyəti daşıya bilər; yəni hallanma, mənsubiyyət və qismən kəmiyyət kateqoriyaları isimlərə aid olduğu kimi, əvəzliliklərə də aiddir. Birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri cümlənin sintaktik quruluşunda tamamilə başqa mənə daşıyır. Onlar heç bir isimlə əvəz edilə bilməz və özü isə hərəkət və ya halın subyektini ifadə edir. Lakin I və II şəxs əvəzliliklərinin isimlərdən bir sıra fərqli cəhətləri də vardır. Bunlar isimləri əvəz etdiyi zaman bəzən ismin bir çox xüsusiyyətlərini daşıya bilmir. Əvvələ, bunlar, bəzi istisnaları nəzərə almasaq, cümlə daxilində özündən əvvəl təyin qəbul etmir və cümlənin təyinedici üzvü də ola bilmir.

Birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri (yiyəlik haldan başqa) cümlənin təyinedici üzvü ola bilmədikləri kimi, təyin olunan üzvlər kimi də nadir hallarda işlənirlər, yəni özlərindən əvvəl gələn sözlər çox az hallarda təyinlik vəzifəsini daşıyıb, onları təyin edə bilər. Birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri cümlə daxilində subyektə ifadə etdiyi zaman müstəqil cümlə üzvü olur, obyektə ifadə etdiyi zaman yarım asılı üzv olur. Başqa sözlə desək, şəxs əvəzlilikləri cümlənin ya mübtədası, ya xəbəri, ya da tamamlığı olur. Məsələn: *Kəndə mən ondan xeyli tez çatdım. Narahat olma uşaqlar bizdədir.*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yiyelik halda olan (*bizim, sizin*) birinci və ikinci şəxsin cəmi mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar edilmiş başqa bir ismin əvvəlində işləndiyi zaman həmin ismi təyin edə bilir. Belə təsadüflərdə birləşmənin birinci tərəfi cümlənin təyin edici üzvü kimi *hansı?* sualına cavab olur. Birləşmənin ikinci tərəfi isə təyin olunan bir üzv kimi işlənərək cümlədə müxtəlif üzv ola bilir. Məsələn: *Dekabrın on ikisi – səs verəcək dağ, dərə; Şairlərin ilham evi bizim bu ağ günlərə* (S.Vurğun). *Qədimdən bizim eldə sınıanmış bir məsəl var; Ulduz görməsə, ölməz haqadilli ilanlar* (R.Rza). *Nə olar ki, bizim Nəbi Boz atı özündən də çox istəyir* (S.Rəhimov).

İsimlərin mənsubiyyət şəkilçiləri ixtisar edilmədikdə onlardan əvvəl gələn şəxs əvəzlilikləri cümlənin ayrıca bir üzvü ola bilməz; hər iki söz (əvəzliliklə isim) birlikdə bir üzv olar. Məsələn: *Bizim dünyamızda itməz zəhmətin; Həyatın qəlbidir şerin, sənətin. Hər alın tər ilə yazılmış əsər; Bizim qəlbimizdə qalır yadigar* (S.Vurğun).

Birinci şəxs əvəzliyi olan *mən* və *biz* sözləri hallanarkən həm isimlərdən, həm də digər şəxs əvəzliliklərindən fərqlənir. Bütün isimlər ahəngə, eyni zamanda sait-samitlə bitmələrinə görə yiyelik halda *-ın* (*-in, -un, -ün; -nın, -nin, -nun, -nün*) şəkilçisini; ikinci şəxs əvəzliyi *sən, siz -in* şəkilçisini; üçüncü şəxs əvəzliyinin təki *-nun*, cəmi isə *-ın* şəkilçisini qəbul etdiyi halda, birinci şəxs əvəzliyinin təki və cəmi *-im* şəkilçisi ilə işlənir:

İsimlər: *kitabın, dəftərin, qolun, gözün, almanın, pəncərənin, ordunun, körpünün*. İkinci şəxs əvəzliyi: *sənin, sizin*. Üçüncü şəxs əvəzliyi: *onun, onların*. Birinci şəxs əvəzliyi: *mənim, bizim*.

Müəyyən şəxs əvəzliliklərinin hallanması

Tək

A.	mən	sən	o
Yiy.	mənim	sənin	onun
Yön.	mənə	sənə	ona
T.	məni	səni	onu
Yer.	məndə	səndə	onda
Ç.	məndən	səndən	ondan

Cəm

A.	biz	siz	onlar
Yiy.	bizim	sizin	onların
Yön.	bizə	sizə	onlara
T.	bizi	sizi	onları
Yer.	bizdə	sizdə	onlarda
Ç.	bizdən	sizdən	onlardan

Müəyyən şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də üçüncü şəxsin təkində *bu, o* işarə əvəzliliklərində olduğu kimi, hal şəkilçisindən əvvəl *n* samitinin artırılmasıdır.

Müasir Azərbaycan dilində müəyyən şəxs əvəzliliklərinin qoşmalarla işlənməsində də bəzi xüsusiyyətlər vardır.

Üçün qoşması isimlərin qeyri-müəyyən yiyəlik halına qoşulduğu halda (*Azər üçün, kitab üçün, ceyran üçün, bağ üçün*), şəxs əvəzliliklərinin yalnız müəyyən yiyəlik halına qoşulur; *mənim üçün, bizim üçün, sənin üçün, sizin üçün, onun üçün*. Məsələn: *Sənin üçün hər cəfaya dözərəm. Sizin üçün kitab, onun üçün ov tufəngi lazımdır. Azər üçün maraqlı nağıl söylədim. Bağ üçün qayçı aldım. Mənim üçün oxumaq vacibdir. Bizim üçün kitab daha vacibdir.*

Mən, sən, biz, siz əvəzlilikləri əksərən müəyyən yiyəlik halda, bəzən də isimlər kimi, qeyri-müəyyən yiyəlik halda *kimi, tək* qoşmaları ilə işlənir: *mənim tək, mənim kimi, sənin kimi, sənin tək; bizim kimi, bizim tək; sizin tək, sizin kimi; mən tək, mən kimi; siz kimi*. Məsələn: *Mənim tək hamı işləyir. Mənim kimi oxumaq bütün tələbələrin vəzifəsidir. Sənin kimi oxumaq mənə ağırdır. Sənin tək oxusam, dostlarım məni qınayar. Sizin kimi əlaçı olacağam. Mən tək idmanı sevə bilməzsən və s.*

O şəxs əvəzliyi həmişə müəyyən yiyəlik halda, *onlar* şəxs əvəzliyi isə qeyri-müəyyən yiyəlik halda *kimi, tək* qoşmaları ilə işlənir. Məsələn: *Onun tək vətəni sevmək borcumuzdur. Onun kimi oxumağa çalışacağam. Onlar üçün keyfiyyət əsas şərtidir.*

Birinci və ikinci şəxs əvəzliyi ilə üçüncü şəxs əvəzliyi arasındakı fərqlərdən biri də üçüncü şəxs əvəzliyinin eyni cümlədə isim yerində işlənilib xəbərle uzlaşa bilməsidir. Məsələn: *Eldar çox çalışır və buna görə də o bütün fənlərdən "əla" qiymət alır.*

Yiyəlik şəxs əvəzliyi. Şəxs əvəzliliklərinin bu növü yiyəlik hal şəkilçilərini qəbul etmiş müəyyən şəxs əvəzliliklərinə malikiyyət bildirən *-kı (-ki, -ku, -kü)* şəkilçisini artırmaqla yaranır: *mənimki, səninki, onunku, bizimki, sizinki, onlarınki*.

Yiyəlik şəxs əvəzlilikləri bütün hal şəkilçilərini qəbul edə bildiyi üçün qətiyyət təyin vəzifəsində işlənilməz və özlərindən sonra konkret əşya tələb edə bilməz. Belə əvəzliliklər öz məzmununda subyektin malik olduğu obyektə də ümumi şəkildə ifadə edə bilər. Məsələn: *Bu kitab səninki deyilmi? Bizimki mütləq qalib gəlməlidir. Sizin kinə söz ola bilməz.*

Yiyəlik şəxs əvəzlilikləri hallanır, cəmlənir və təyindən başqa, cümlənin bütün üzvləri kimi işlənə bilər: *mənimkinin, səninkinə, onunkunu, bizimkinə, sizinkində, mənimkilər, səninkilər* və s. Məsələn: *Mənimkinin məzmunu daha genişdir. Səninkinə çoxlu nöqsan deyildi. Sizinkində çatışmazlıq çoxdur. Mənimkilər bəyənildi. Səninkiləri bəyənmədilər. Onunkular bəyənildi* (103-cü səhi-fədəki cədvələ bax).

Misallardan aydın görünür ki, həm tərkibində *-kı (-ki, -ku, -kü)* şəkilçisi olan yiyəlik şəxs əvəzliliklərinin, həm də yiyəlik haldan sonra *-kı (-ki, -ku, -kü)* şəkilçisini qəbul edən isimlərin hallanmasında subyekt və obyektin kəmiyyətinə görə nisbəti mənsubiyyət kateqoriyasındakı nisbətin eynidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, malikiyyət məzmunu yalnız *-kı (-ki, -ku, -kü)* şəkilçisi vasitəsilə yaranmır və bu şəkilçi də yalnız yiyəlik halında işlənmiş şəxs əvəzliliklərinə aid olmur. Yiyəlik hal şəkilçisini qəbul edə bilən hər bir nitq hissəsi həmin şəkilçini qəbul etdikdən sonra həm subyekt, həm də qeyri-müəyyən bir obyektə malikiyyət məzmunu bildirir. Subyekt məzmunu sözün kökü ilə, malikiyyət məzmunu isə yiyəlik hal şəkilçisi ilə meydana çıxır. Lakin sahib şəxsin və ya əşyanın malik ola bildiyi obyektin zahirə çıxması üçün yiyəlik halda işlənən hər bir nitq hissəsi özündən sonra bir isim tələb edir. Yiyəlik halda işlənən sözün üzərinə *-kı (-ki, -ku, -kü)* şəkilçisi artırıldıqda isə obyektin zahirə çıxmasına ehtiyac qalmır. Burada subyektlə obyekt tək bir sözlə ifadə olunur. Məsələn: *Mənimki aydın yazılmışdır. Səninki yaddan çıxmışdır. Üzümlünkü şirin olur.*

Yiyəlik şəxs əvəzliyi müqayisə məzmunu da yaradır. Yuxarıdakı misallar subyekt və obyekt təsəvvürü ifadə etməklə bərabər,

Misallar

Hallar	I şəxs		II şəxs		III şəxs	
	subyekt və obyekt tək	subyekt cəm, obyekt tək	subyekt və obyekt tək	subyekt cəm, obyekt tək	subyekt və obyekt tək	subyekt cəm, obyekt tək
A. Yiy. Yön. T. Yer. Ç.	mənimki mənimkinin mənimkinə mənimkini mənimkində mənimkindən	bizimki bizimkinin bizimkinə bizimkini bizimkində bizimkindən	səninki səninkinin səninkinə səninkini səninkində səninkindən	sizinki sizinkinin sizinkinə sizinkini sizinkində sizinkindən	onunku onunkunun onunkuna onunkunu onunkunda onunkundan	onlarınki onlarınkinin onlarınkina onlarınkini onlarınkində onlarınkindən
	I şəxs		II şəxs		III şəxs	
	subyekt tək, obyekt cəm	subyekt və obyekt cəm	subyekt tək, obyekt cəm	subyekt və obyekt cəm	subyekt tək, obyekt cəm	subyekt və obyekt cəm
A. Yiy. Yön. T. Yer. Ç	mənimkilər mənimkilərin mənimkilərə mənimkiləri mənimkilərdə mənimkilərdən	bizimkilər bizimkilərin bizimkilərə bizimkiləri bizimkilərdə bizimkilərdən	səninkilər səninkilərin səninkilərə səninkiləri səninkilərdə səninkilərdən	sizinkilər sizinkilərin sizinkilərə sizinkiləri sizinkilərdə sizinkilərdən	onunkular onunkuların onunkulara onunkuları onunkularda onunkulardan	onlarınkilər onlarınkilərin onlarınkilərə onlarınkiləri onlarınkilərdə onlarınkilərdən
Bu cür halların sistemini eynilə yiyəlik hal şəkilçisindən sonra -ki (-ki, -ku, -kü) şəkilçisini qəbul edən isimlərdə də görürük; məsələn:						
A. Yiy. Yön. T. Yer. Ç	quşunku quşunkunun quşunkuna quşunkunu quşunkunda quşunkundan	quşarınki quşarının quşarına quşarını quşarında quşarından	quşunkular quşunkuların quşunkulara quşunkuları quşunkularda quşunkulardan	quşarınklar quşarınkların quşarınklara quşarınkları quşarınklarda quşarınklardan		

qabaqcadan məlum olan və nəzərdə tutulan iki obyektin müqayisə edildiyini də göstərir.

Qayıdış şəxs əvəzliyi. Azərbaycan dilində qayıdış şəxs əvəzliyi öz təyin əvəzliyinə bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçiləri artırmaqla əmələ gəlir. Belə ki, *öz* sözünə müvafiq olaraq *-üm*, *-ümüz*, *-ün*, *-ünüz*; *-ü*; *-ləri* şəkilçilərini artırmaqla I, II, III şəxsin tək və cəmini bildirən qayıdış şəxs əvəzlilikləri düzəlir. Bunlardan *-üm* birinci şəxsin təkini (*öz-üm*), *-ümüz* birinci şəxsin cəmini (*öz-ümüz*), *-ün* ikinci şəxsin təkini (*öz-ün*), *-ünüz* ikinci şəxsin cəmini (*öz-ünüz*), *-ü* üçüncü şəxsin təkini (*öz-ü*), *-ləri* üçüncü şəxsin cəmini (*öz-ləri*) bildirir.

Daşdıqları vəzifə və ifadə etdikləri məzmunla görə, *özüm*, *özümüz*, *özün*, *özünüz*, *özü*, *özləri* sözlərindən dilimizdə çox geniş şəkildə istifadə edilir. Əvvələn, bu əvəzliliklər müstəqil söz kimi subyekt bildirir. Məsələn: *Cavanşir məğlub olarsa, özüm qılınca sarılacağam* (M.Hüseyn). *Xalata özüm alsam, yaxşı düşməz* (M.Hüseyn). *Özümüz razılıq vermişik, özümüz qərar çıxarmışıq, özümüz də məsuliyyət daşmalıyıq. Gərək özün burada olub görə idin* (M.Hüseyn). *Özün öz əlinlə etmişən* (S.Rəhimov). *Həm özünüz şad olarsınız, həm fəhlələr, həm də ki biz* (M.Hüseyn). *Özü Şamkirin Çardaxlı kəndindəndir* (M.Hüseyn). *İşin əsil mahiyyətini özləri bizdən yaxşı bilirlər*.

Digər tərəfdən, bu əvəzliliklər yalnız adlıq halda işlənərkən subyekt bildirib mübtədə olur; yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında işləndiyi zaman tamamlıq, xəbər şəkilçisi qəbul etdikdə xəbər vəzifəsi daşıyır. Məsələn: *Özüm ə bir yaxşı sənət seçmişəm. Əlaçılar məktəbdə özlərinə böyük hörmət qazanmışlar. Özünüzü hər yerdə yaxşı aparıb nümunə olmalısınız. Özünə umac ova bilmir, özgəyə əriştə kəsir* (Atalar sözü). *Bütün günahlar özündədir. Hər şeyə cavabdeh özümüzük. Bu gündən burada başçı özünsən*.

Qayıdış şəxs əvəzliyi isimlər kimi hallanır və obyekt əvəz edir. Məsələn: *Bir də ayağın bura dəysə, özünü ölmüş bil* (M.İbrahimov). *Qoca, İmaməlini özündən rədd edib acıqlandı* (S.Rəhimov).

Qayıdış şəxs əvəzliliklərinin hallanma sistemi eynilə isimlərdə olduğu kimidir:

Tək

A.	özüm	özün	özü
Yiy.	özümün	özünün	özünün
Yön.	özümə	özünə	özünə
T.	özümü	özünü	özünü
Yer.	özümdə	özündə	özündə
Ç.	özümdən	özündən	özündən

Cəm

A.	özümüz	özünüz	özləri
Yiy.	özümüzün	özünüzün	özlərinin
Yön.	özümüze	özünyə	özlərinə
T.	özümüzü	özünyü	özlərini
Yer.	özümüzdə	özünydə	özlərində
Ç.	özümüzdən	özünydən	özlərindən

Qayıdış şəxs əvəzlilikləri subyektlə birlikdə işlənərək, subyektə daha da konkretləşdirir və onunla birlikdə cümlənin mürəkkəb üzvü olur. Məsələn: *Mən özüm həmin güllü istəkanda su atdım, bax, bu balaca istəkanda. İndi də gərək istəkanda çay içəsən, mən özüm süzüm, sən də içəsən* (S.Rəhimov). *Bunu sən özün demişdin. Bəlkə, qonaq özü də bizim dərvişlər kimi nağıl etmişdi* (S.Rəhimov).

Bəzən qayıdış şəxs əvəzliyi yiyəlik halda olan şəxs əvəzlilikləri ilə birlikdə işlənərək cümlənin müxtəlif üzvü olur. Belə hallarda qayıdış əvəzliyi də ismin müvafiq hallarında olmalıdır:

I şəxs tək

mənim özüm
mənim özümün
mənim özümə
mənim özümü
mənim özümdə
mənim özümdən

II şəxs tək

sənin özün
sənin özünün
sənin özünə
sənin özünü
sənin özündə
sənin özündən

III şəxs tək

onun özü
onun özünün
onun özünə
onun özünü
onun özündə
onun özündən

I şəxs cəm

bizim özümüz
 bizim özümüzün
 bizim özümüze
 bizim özümüzü
 bizim özümüzdə
 bizim özümüzdən

II şəxs cəm

sizin özünüz
 sizin özünüzün
 sizin özünüze
 sizin özünüzü
 sizin özünüzdə
 sizin özünüzdən

III şəxs cəm

onların özləri
 onların özlərinin
 onların özlərinə
 onların özlərini
 onların özlərində
 onların özlərindən

Bunlar cümlədə mürekkəb üzv olur. Məsələn: *Bu hadisə mənim özümün başıma gəlmişdir. Mənim özümə dedilər. İclasa mənim özümü də çağırmışdılar. Mənim özüm də də o kitabdan vardır. Əhvalatı əvvəlcə mənim özümdən soruşdular. Bu iş sənin özünün xeyrinədir. O səninin özünə lazım olar. Mən səninin özünü eşitmək istəyirəm. Sənin özündə də təqsir vardır. Onu səninin özündən tələb edəcəklər. Bunları onun özü yaxşı bilir. Bu kitab onun özünündür. Tapşırığı onun özünə verdilər. Onun özünü də çağırmışam. Onun özündə təqsir çoxdur. Get, onun özündən soruş. O bizim özümüzündür, bizim özümüze dedilər. Bizim özümüzdən soruşdular və s.*

Adlıq halda olan qayıdış şəxs əvəzliliklərinin əvvəlində işlənən müəyyən şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik hal şəkilçisi olmadan işlənməsi daha təbii və işlək xarakter daşıyır. Məsələn: *Mən özüm ona tapşırmışam. Sən özün getməlisən. O özü hər şeyi anlayır. Biz özümüz nə edə bilərik? Siz özünüz onu daha yaxşı tanıyırsınız. Onlar özləri hər şeyi yoluna qoyarlar və s.*

Bəzən özü sözü mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsinə baxmayaraq, də bağlayıcısı ilə birlikdə özü də şəklində mürekkəb bağlayıcı əmələ gətirir. Belə halda özü də sözü şəxs bildirmir və həm də bağlayıcısının məzmununu ifadə edir. Məsələn: *Mən sözümün üstündə dururam, yoldaş olaq... Özü də bu ovu siz atmış olun (S.Rəhimov).*

Qeyd. Cümlədə də bağlayıcısı ilə yanaşı işlənilib, üçüncü şəxsi bildirən özü əvəzliyini bununla qarışdırmamalı. Məsələn: *O özü də getdi.*

İŞARƏ ƏVƏZLİYİ

İşarə əvəzlilikləri mənşə etibarilə şəxs əvəzliliklərindən qədim olub müxtəlif məkan və zaman sərhədində yerləşən predmetləri göstərmək üçün işlədilir; daha doğrusu, həmin predmetləri konkretləşdirən əlamətləri ümumi şəkildə ifadə edir. Ədəbi dilimizdə ən çox işlədilən işarə əvəzlilikləri bunlardır: *bu, o, belə, elə, həmin, həmə* və s.

O işarə əvəzliyi şəxs əvəzliliklərinin üçüncü şəxsinin eynidir və onun kimi hallanır. *O* əvəzliyi cümlənin mübtədası olduqda həm şəxs, həm də işarə əvəzliyi, təyin vəzifəsi daşıdıqda isə yalnız işarə əvəzliyi sayılır. İşarə əvəzliliklərinin şəxs əvəzlilikləri ilə yaxınlığı və eyniliyi haqqında indiki elmi ədəbiyyatda müəyyən fikirlər vardır. Bütün dillər üçün ümumi qayda olaraq, *bu, o* işarə əvəzlilikləri üçüncü şəxs əvəzliyi kimi hallanır.

Üçüncü şəxs əvəzliyində olduğu kimi, *bu, o* işarə əvəzliliklərinin hallanması ilə isimlərin hallanması arasında müəyyən fərq vardır. Bunlar da hallanarkən bütün hal şəkilçilərindən əvvəl *n* samitinin əlavə olunmasını tələb edir: *bu, bunun, buna, bunu, bunda, bundan* yaxud *o, onun, ona, onu, onda, ondan*.

Bir sıra dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də işarə əvəzlilikləri isimlərin əvvəlinə əlavə edilməklə həmin ismi müəyyən edir, lakin onu (ismi) sifət kimi əlamət və keyfiyyət cəhətindən deyil, başqa cəhətdən, daha doğrusu, aydınlaşdırmaq, seçmək və müəyyənləşdirmək cəhətindən izah edir. Məsələn: *Həmin işdə bir neçə ildir ki, çalışıram* cümləsində işlənən *həmin* sözü *iş* ismini konkret surətdə (tam leksik-semantik müəyyənliklə) əlamət və keyfiyyət cəhətdən izah edə bilməz, çünki burada *həmin* sözü işin başqalarından fərqləndiyini, onun nisbətən müəyyənliyini göstərir. Buna görə də işarə əvəzlilikləri əksərən *bu* və ya digər bir sözün təyinedicisi vəzifəsini daşıyır.

Sifətlərlə işarə əvəzliyini birləşdirən və ayıran müəyyən xüsusiyyətlər vardır.

Bunları birləşdirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Hər ikisi (yəni həm sifət, həm də işarə əvəzliyi) isimdən əvvəl gəlib, eyni suala cavab olur. Məsələn: *Yaxşı kitab tez oxunur. Bu kitabdan xeyli şey öyrəndim* cümlələrində *yaxşı* (sifət), *bu* (işarə əvəzliyi) sözləri isimdən əvvəl işlənərək, hansı? sualına cavab olur.

2. Hər ikisi cümlədə, əsasən, təyin olur. Məsələn: *Yaxşı adam təvazökar olar. O qızın sözləri məni düşündürürdü* (S.Rəhimov). Bu misallardakı *yaxşı* və *o* sözləri təyindir.

3. Hər ikisi isimlə birlikdə işləndiyi zaman hal və cəm şəkilçisi qəbul etmir. Lakin substantivləşdikdə hər ikisi hal, cəm və xəbər şəkilçilərini qəbul edə bilər. Məsələn: *Dünən gözəl məruzələr oldu. Belə məruzələr cana layiqdir* (Mir Cəlal). Bu cümlələrdə *gözəl* və *belə* sözləri *məruzələr* ismindən əvvəl işlənərək birləşmə əmələ gətirdikləri üçün dəyişilməz qalmışdır. Onlardan sonra gələn isim (*məruzələr*) adlıq halda işlənmişdir. Deməli, işarə əvəzliyi ilə (*belə*) sifət (*gözəl*) eyni dərəcədə tabe üzv kimi iştirak etmişdir; yəni nə hallanmış, nə də cəmlənmişdir. Halbuki: *Yaxşını pisdən ayırmaq lazımdır. Bunu deyərək Gülsənəmin gözlərində bir kin parladı* (S.Rəhimov). *Gözəl odur gözəllərdən seçilə. Elələrini aramızdan çıxarmaq lazımdır* (S.Rəhimov). *Mənim dediyim budur. Sənin söylədiyin daha yaxşıdır* cümlələrində *yaxşını pisdən, bunu, gözəllərdən, elələrini, budur, yaxşıdır* sözləri təyini birləşmələrdə yox, ümumən cümlə daxilində mübtəda, tamamlıq və xəbər vəzifəsində işlənmişdir.

Bunları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər aşağıdakılardır:

1. İşarə əvəzliyi sabitləşmiş işarə mənasında, sifət sabitləşmiş əlamət və keyfiyyət mənasında işlədilir.

2. İşarə əvəzliyi təyin etdiyi sözü sifət kimi keyfiyyət cəhətindən deyil, başqalarından fərqləndirmək, seçmək cəhətindən təyin edir.

3. Sifətlərdən fərqli olaraq, işarə əvəzlilikləri üçün *hansı?* sualı daha səciyyəvidir. Məsələn: *Bu adam atamın dostudur* cümləsində *bu* sözünə *necə? nə cür?* suallarını vermək təbii görünməz.

4. İşarə əvəzlilikləri sifətlərdən fərqli olaraq, heç bir dərəcə əlaməti qəbul etmir.

Belə, elə işarə əvəzlilikləri bəzən mənaca *bu, o* işarə əvəzliliklərinə yaxın olsalar da, bir çox cəhətdən fərqlənir. Bu əvəzliliklər də, əsasən, təyin vəzifəsini daşıyır.

Belə, elə əvəzlilikləri cümlədə heç vaxt mübtəda vəzifəsi daşıya bilməz, lakin bunlar *bu, o* əvəzlilikləri kimi xəbərlik şəkilçisi qəbul edə bilər. Məsələn: *Həyatın əsas qanunu belədir. Mən beləyəm, sən elə. Mən eləyəm, sən belə* (S.Rüstəm).

Belə, elə işarə əvəzliliklərinin xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, bunlar özlərindən sonra qeyri-müəyyənlik bildirən *bir* sözü ilə birlikdə işarə əvəzliyi vəzifəsi daşıya bilər. Məsələn: *Bəzən görürsən ki, otun-aləğın içində elə bir gül qalxıb pardaqlanır ki, ətri və tamaşası baxanı heyran edir* (M.İbrahimov). *Bu arada ev sahibinin*

qoca anasının başı titrəyən səsi ilə biza tərəf belə bir xəbər verdi (C.Məmmədquluzadə).

Belə, elə işarə əvəzlilikləri yalnız üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra hallanır və bu vaxt müxtəlif cümlə üzvləri, o cümlədən mübtəda funksiyasında işləyə bilər: *beləsi, beləsinin, beləsinə, beləsini, beləsində, beləsindən; eləsi, eləsinin, eləsinə, eləsini, eləsində, eləsindən*. Məsələn: *Beləsi heç yerdə yoxdur. Beləsinin sözüünə inanmaq çətindir. Beləsinə söz demək olmur. Beləsini alqışlamaq lazımdır. Eləsi heç yerdə yoxdur. Eləsinin sözüünə inanmaq çətindir. Eləsinə söz demək olmur. Eləsini alqışlamaq lazımdır. Eləsində güc çox olur. Eləsindən seçib götürmək lazımdır.*

Belə, elə işarə əvəzlilikləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməklə cəmlənir və sonra yenə də hallanır: *belələri, belələrinin, belələrinə, belələrini, belələrində, belələrindən; elələri, elələrinin, elələrinə, elələrini, elələrində, elələrindən*. Məsələn: *Belələri vətən uğrunda canını qoyur. Belələrinin cavabını vermək çətindir. Belələrinə hər nə versən, xoşdur. Belələrini hamı sevir. Belələrində aslan gücü var. Belələrindən ibrət götürmək lazımdır. Elələri vətən uğrunda canını qoyur. Elələrinin cavabını vermək çətindir. Elələrinə hər nə versən, xoşdur. Elələrini hamı sevir. Elələrində aslan gücü olur. Elələrindən ibrət götürmək lazımdır.*

*Həmin, həmə*n işarə əvəzlilikləri bu, o işarə əvəzliliklərinin müqabilində işlənir, lakin cümlədə daşdığı vəzifəyə görə onlardan müəyyən dərəcə fərqlənir. *Həmin* sözü nisbətən yaxını, *həmə*n sözü isə nisbətən uzağı bildirir. Məsələn: *Onlar Güləbatını tez həmə*n xanımın evinə düzəltdilər (M.İbrahimov). *Həmin* günün səhəri maşın üçün artel idarəsinə getdim (İ.Əfəndiyev).

*Həmin, həmə*n əvəzlilikləri bu, o işarə əvəzlilikləri ilə birlikdə işlənərək müəyyənliyi daha da qüvvətləndirir. Məsələn: *Həmin* bu adamdır. *Həmə*n o adamdır. *Bu həmin* adamdır. *O həmə*n adamdır. *O həmin* adamdır.

SUAL ƏVƏZLİYİ

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən əvəzliliklərin üçüncü qisminə sual əvəzlilikləri daxildir. Bu əvəzliliklər cümlə daxilində müəyyən bir şəxsi, predmet, əlamət və ya kəmiyyəti sual tərzində yenə də ümumi halda bildirir. Şübhəsiz, sual əvəzlilikləri də şəxs əvəzlilikləri kimi eyni cümlə daxilində heç bir nitq hissəsini tamamilə əvəz edə bilmir. Bunların işləndiyi cümlədən sonra ikinci bir cümlə, cavab cümləsi olmalıdır ki, orada sual əvəzliyinin yerini tuta bilən bir söz olsun; yəni birinci cümlədəki sözün (əvəzlilik) ikinci cümlədəki cavab olan sözü əvəz etdiyi məlum olsun. Bunlardan *kim* və *nə* sual əvəzlilikləri tamamilə şəxs əvəzlilikləri kimi cümlənin mübtədası, tamamlığı və xəbəri olur. Bunlar adlıq halda mübtəda, başqa hallarda tamamlıq olduğu kimi, cümlənin ismi xəbəri də ola bilər.

Azərbaycan dilində işlənən əsas sual əvəzlilikləri aşağıdakılardır: *kim, nə, hara, hansı, haçan* (yaxud *haçaq*), *neçə, necə* və s. Bunlardan *kim, nə, hara, hansı, neçə* sözləri hal və cəm şəkilçiləri qəbul edərək müxtəlif hallarda sual əvəzlilikləri ola bilər və bunların hallanması isimlərin hallanmasından fərqlənir: *kimlər, nələr, haralar, hansılar, neçələr*; *kimin, nəyin, haranın, hansının, neçənin*; *kimə, nəyə, haraya, hansına, neçəyə*; *kimi, nəyi, haranı, hansını, neçəni*; *kimdə, nədə, harada, hansında, neçədə*; *kimdən, nədən, haradan, hansından, neçədən*.

Bunlardan başqa, *nə* sözü vasitəsilə *nə vaxt, nə zaman, nə cür, nəyə görə, nədən ötrü, nə təhər, nə üçün, nə qədər, nə səbəbə* və s. mürekkəb sual əvəzlilikləri də əmələ gəlir. Məsələn: *Nədən ötrü ittiham edirsiniz? Nə təhər danışdın? Nə üçün gec gəldin? Nə qədər lazım olacaq? Nəyə görə məndən incidin? Nə vaxt gələcəksən? Dərslər nə zaman başlanır? O nə cür dedi?*

Kim sual əvəzliyi bir çox xüsusiyyətlərə malikdir ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

a) *kim* sözü yalnız insan adları və insan təsəvvürü verən əşyaların adlarını əvəz edə bilər: *Kim bu gün növbətçidir? Kim yaxşı oxuyur? Kim kimə qalib gəldi?*

b) *kim* sözü təsdiq bildiren fellərlə işləndikdə *heç kəs* məzmununu ifadə edir və inkar mənasını bildirir: *İnsan qəlbinin arzularını kim bilir?*

c) *kim* sözü inkar bildiren fellərlə işləndikdə *hamı* sözünü əvəz edir və təsdiq məzmunu yaradır. Məsələn: *Qatığın ağ olduğunu kim bilmir? Şən yaşamağı kim sevməz?*

Kim sözü *hər kəs* mənasında işlənib, nisbi əvəzliyə çevrilir və tabeli mürəkkəb cümlə daxilində bağlayıcı söz mövqeyində çıxış edir. Məsələn: *Bizə kim düzünü desə, bağışlanacaq.*

Kim və *nə* sözləri yönük halda da *heç kimə*, *heç nəyə* sözlərinin məzmununu ifadə edir. Məsələn: *Kimsəyə işıq verməyən günəş, kimsəyə görsənməyən gözəllik kimə və nəyə lazımdır* (C.Cabbarlı).

Nə sual əvəzliyinin xüsusiyyətləri daha mürəkkəb və daha çoxdur ki, bunlar da təxminən aşağıdakılardır:

a) *nə* əvəzliyi insan adları və insan təsəvvürü verən adlardan başqa, bütün canlı və cansız əşyaların adlarının yerində işləyə bilər. Məsələn: *Sən nə oxuyursan? Vəli nə aldı?*

b) *nə* sözü təsdiq bildiren fellərlə inkar məzmununu ifadə edir. Məsələn: *Mən nə bilim? O nə bilir ki, danışsın?*

c) *nə* sözü *necə* və *haradan* mənasında işlənir. Məsələn: *Adam nə bilsin? Sən mənim gəldiyimi nə bildin? Nə ağır iş olsa, mənə deyərsən;*

ç) *nə* sözü *hər şey*, *hər nə* mənasında işlənir. Məsələn: *Dünyada nələr olmur?;*

d) *nə* sözü *necə*, *hansı* mənasında heyrət ifadə edir. Məsələn: *Sən nə xəyala düşmüşən?;*

e) *nə* sözü *niyə* mənasında işlənir. Məsələn: *Sən nə qarışırsan? O nə atılıb-düşür? Nə sözü çıxışlıq halda da niyə?* sualının əvəzində işlənir. Məsələn: *Nədən bu günə düşmüşən?* (C.Cabbarlı).

QEYRİ-MÜƏYYƏN ƏVƏZLİK

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər cümlə daxilində konkret olmayan şəxsin və ya başqa əşyaların adlarını bildiren sözlərin əvəzində işlənir. Bu əvəzliliklərin müəyyən bir qismi *kim* sözünün şəkilçi, qoşma və başqa sözlərlə işlənməsi ilə əmələ gəlir: *kimi*, *kimisi*, *kimsə*, *kim isə*, *hər kim* və s. Məsələn: *Kimi güldü, kimisi də yeni bir şey danışacağını güman edib kiridi* (Mir Cəlal).

Göstərilən qeyri-müəyyən əvəzliliklərin hamısı (o cümlədən *kim isə*) hallana bilər. Məsələn: *Kiminin var, kiminin yoxdur. Kimini*

qandırır, kimini yandırır. Kimindən razıdır, kimindən yox. Kimisinə iş tapıldı, kimisinə yox. Kimisini bəyənir, kimisini qovur. Hər kimə dedim, boyun qaçırdı. Hər kimi istəyirsən, gətir.

Kim isə əvəzliyi hallanarkən və cəmlənərkən şəkilçilər *kim* sözünə artırılır: *kimin isə, kimə isə, kimi isə, kimdə isə, kimdən isə, kimlər isə, kimlərin isə, kimlərə isə, kimlərdə isə* və s.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklərin bəziləri *nə* sözünün *isə* (-sə) ədatı ilə və ya *hər* sözü ilə birgə işlənməsindən əmələ gəlir: *nə isə, hər nə*. Məsələn: *Yazıram hər nə varsa, mən bir-bir; Gülür aləm iyirmi beş ildir* (S.Rüstəm). *Mən nə isə deməliyəm, ya yox?*

Nə sözü *isə* (-sə) ədatı ilə işlənərkən ədatdan əvvəl hal şəkilçisi də qəbul edib, *qeyri-müəyyən* əvəzlilik ola bilər: *nəyinsə, nədənsə* və s.

Bu əvəzliliklər cəm şəkilçisi ilə də işlənir: *nələr isə, nələrinə (isə), nələrdənsə (isə)* və s.

Biri, birisi, hər biri sözlərindən ibarət *qeyri-müəyyən* əvəzliliklər vardır ki, bunlardan da yalnız *hər bir* sözü hallanmır; qalanları hallanır, lakin cəmlənmir. Məsələn: *Bəli, heyratdı bu çərxin qərarı; Bilinməz işdi aləm karü barı. Birisinə müyəssər nazü-nemət; Birisi ac, çəkir yüz min məzəmmət. Birisinin yağar dövlət başından. Birisi görməyib bir pul yaşından. Birisi başa qoymuş tacı-şahı; Birisi başı açıq, yoxdur küləhi; Biri bir ləşkəri yalquzca qattar; Birinə "pıx" deyibdən bağrı çattar. Birinin ağzı gülməkdən yığışmaz; Birisi dardü möhnətdən göz açmaz* (Məhəmmədbağır Xəlxi). *Mənim sualına hər biriniz ayrıca cavab verməlisiniz.*

Kəs sözü vasitəsilə *hər kəs, bir kəs, hər bir kəs, filankəs* kimi sözlər əmələ gəlir və ismin bütün hallarında *qeyri-müəyyən* əvəzlilik kimi işlənir. Bunlardan yalnız *filankəs* sözü cəm şəkilçisi ilə işlənə bilər. Məsələn: *O, hər kəsin evinə gedib-gələr, hər kəsin sirrini bilər, xeyirxah məsləhətlər verərdi* (M.İbrahimov). *Polis məmuru paltarını dəyişib, arada, camaat içində dolanırdı və özünü elə aparırdı ki, bir kəs bunun nə iş sahibi olduğunu duymasın* (C.Məmmədquluzadə). *Salonda əyləşənlərin hamısı, ya qoca olsun, ya cavan, hər bir kəs səhnə ilə yaşayırdı* (S.Rəhimov). *Buna dəymə, filankəsin oğludur, ona bir söz demə, filankəsin nəvəsidir, o birisi ilə işin olmasın, behmankəsin nə bilim nəyidir.*

Hər sözünü *kim* sözü ilə birgə işlətdikdə *hər kim* *qeyri-müəyyən* əvəzliyi əmələ gəlir. Bu əvəzlilik hallanır, lakin cəmlənmir. Məsələn:

Hər kimə dost dedim, düşməni-can oldu mənə. Hər kimin sözü varsa, desin, utanmasın.

Dilimizdə *hamı*, *hamısı*, *bəzi*, *bəzisi*, *neçəsi*, *neçələri* və s. kimi qeyri-müəyyən əvəzliliklər vardır ki, bunlar ismin bütün hallarında işlənir. Məsələn: *Hamı onu təbrik edirdi. Elə bil ki, bütün bunlar hamısı dünən olmuşdu* (İ.Əfəndiyev). *Hamıdan eyni şeyi tələb etmək olmaz. O, camaatın hamısını çağırmağa fürsət tapmamışdı, bəzisinə də inanmamışdı. Bəziləri də bir dul arvadın oğlunun belə ağıllı sözlər tapıb danışmasına heyran olub qalmışdı. Adamların bəzisi xəncərə alatur, bəzisi hoppanıb dama girir, bəzisi də fırlana-fırlana tufəngin çaxmağını çəkirdi* (Mir Cəlal). *Bu əhvalatı neçəsi mənə danışib, mən də neçələrinə söhbət eləmişəm. Onun çıxışı hamımıza xoş gəldi, hamımızı razı saldı.*

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər də I və II şəxs əvəzlilikləri kimi eyni cümlə daxilində heç bir ismi tam müəyyənliklə əvəz edə bilmir. Bunlar da şəxs əvəzlilikləri kimi cümlənin müstəqil və ya yarımmüstəqil üzvləri olur. Məsələn: *Hər kəs öz işi ilə məşğul idi; kimisi kitab oxuyur, kimisi şəkil çəkir, kimisi də yazı yazırdı. Bağça uşaqlarına Şaxta babanın mükafatı paylandı: kimisinə konfet, alma, fındıq düşdü; kimisinə şokolad, oyuncaq şeyləri düşdü.* Bu misallarda *kimisi* sözü cümlənin müstəqil mübtədası olduğu kimi, *hər kəs* sözü də müstəqil mübtəda olaraq işlənmişdir. İkinci cümlədəki *kimisinə* sözü isə cümlənin tamamlığı vəzifəsində işlənmişdir.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklərdən biri də *hərə* əvəzliyidir. Bu əvəzliyin özünəməxsus aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

a) *hərə* əvəzliyi kəmiyyət kateqoriyası şəkilçisi qəbul etmir; yeni cəmlənmir;

b) *hərə* sözü mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərindən birinci və ikinci şəxsin cəmi üçüncü şəxsin təkinə aid şəkilçiləri qəbul edə bilər: *həramiz, hərəniz, hərəsi*. Məsələn: *Həramiz bir sahənin mütəxəssisi olacağıq. Hərəniz bir iş görməlisiniz. Hərəsi bir arzu ilə yaşayır.*

c) *hərə* sözü bütün hal şəkilçiləri ilə işləyə bilər. Məsələn: *Hərə bir arzu ilə yaşayır. Hərənin bir arzusu var. Hərəyə bir otaq bəş edər. Hərəni bir rayona göndərdilər. Hərədə bir qabiliyyət var. Hərədən bir iş tələb edirlər;*

ç) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş *hərə* sözü ismin bütün hallarında işləyə bilər: *həramiz, həramizin, həramizə, həramizi, həramizdə, həramizdən; hərəniz, hərənizin, hərənizə, hərənizi, hərənizdə,*

hərənizdən; hərəsi, hərəsinin, hərəsinə, hərəsini, hərəsində, hərəsindən. Məsələn: Ocaq alovlarının zəif şölələlərində, hərə bir qılnc kimi sancılıb yerində (R.Rza). Hərəmiz bir məslək uğrunda mübarizəyə qoşulduq. Hərəmizin bir arzusu vardır. Hərəmizə bir iş təklif etdilər. Hərəmizi bir rayona təyin etdilər. Hərəmizdə bir sahə qüvvətlidir. Hərəmizdən bir iş görməyi tələb etdilər. İrili-xırdalı hərənin başı bir oyuna qarışmışdı (Çəmənzəminli). Hərəyə bir alma verib getdi. Hərəni bacardığı işdə işlətsək, faydalı olar. Hərədə bir tufəng, bir qumbara var idi. Hərədən bir tük çəksən, kosaya da saqqal olar (Atalar sözü). Hərəniz bir kitab götürün. Hamısı dağılacaq, hərəsi bir dəstə ilə səngərlərə gedəcəkdi (Mir Cəlal). Bazardan qayıdanda isə hərəsinə nə qədər verdiyini yazırdı (M.İbrahimov). Hərəmiz onların hərəsindən bir dəstə gül alıb qayıtdıq.

Hərəsi sözü insanlara aid olduğu kimi, başqa əşyalara da aid ola bilər. Məsələn: Hərəsi bostandan beş elə qarpız götürdü ki, hərəsi on beş kiloqram gəlirdi.

*Hərə I və II şəxsin təkini çıxmaqla qalan mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işləndiyi kimi, yiyəlik haldan sonra **-ki** şəkilçisini də qəbul edib özündə həm subyekti, həm də onun malik olduğu obyekt məzmununu birləşdirir: hərəninki, hərəmizinki, hərənizinki. Belə hallarda bunlara cəm şəkilçisi bitişdirilmir.*

TƏYİN ƏVƏZLİYİ

Təyin əvəzlilikləri cümlədə isimlərdən əvvəl gələrək, onları təyin edir. Təyin əvəzliliklərinə *öz, bütün, hər, hər bir, filan, eyni* və s. sözlər daxildir.

Keçmiş qrammatikalarda qayıdış zəmiri kimi izah edilən *öz* əvəzliyinin özünəməxsus bir çox məna xüsusiyyətləri vardır.

Öz əvəzliyinin vəzifə xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, o ya subyekti, ya da obyektə əvəz edir; ya subyekti, ya da obyektə təyin edir. Bütün bu vəzifələrdə *öz* sözü hər üç şəxsin tam müəyyənliyini və əşyaya olan əlaqəsini göstərir.

Öz sözü mütləq obyekt olan bir əşyanın əvvəlində söz birləşməsi şəklində işlənərək, əşyanı şəxsə görə təyin edir. *Öz* sözündən sonra işlənən isim mütləq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib, müəyyən şəxsi

bildirməli olur və bunun nəticəsində də öz sözü əşya ilə (obyektlə) şəxsin (subyektin) əlaqəsini möhkəmləndirir. Əslində öz sözündən sonra gələn isim öz sözünün tələbinə görə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Əgər isim öz şəklini dəyişib, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməzsə, öz əvəzliyi ilə birlikdə işləyə bilməz. Buna görə də şəkilçisiz işlənən öz sözü təyin adlansa da, başqa təyidlərdən tamamilə fərqlənir. Başqa təyidlər təyin olunan sözdən əvvəl gələrək, həm subyekt, həm də obyekt müxtəlif cəhətdən təyin etdiyi halda, öz sözü yalnız obyektə şəxsə görə təyin edə bilər; daha doğrusu, obyekt subyektə görə konkretləşdirir: *O öz ürəyinə inanırdı* (M.İbrahimov). *Ana onları öz uşaqları kimi mehribanlıqla qarşıladı* (M.İbrahimov).

Birinci misalda öz sözü üçüncü şəxslə (subyektlə) əşyanın (obyektin) əlaqəsini, ikinci misalda yenə də eyni vəzifədə ana ilə uşaqların əlaqəsini konkretləşdirir. Belə hallarda öz sözü yalnız mənaca təyin (daxili təyin) hesab edilir, cümlə üzvü olmaq etibarilə o (öz), obyektlə birlikdə bir cümlə üzvü olur. Hətta bəzən öz sözünü obyektədən ayırmaq qeyri-mümkün olur. Məsələn: *O öz aləmində Südəbənin evini ümumən İran kübarlarına məxsus əndərun-birundan, ibarət... bir imarət təsəvvür edirdi* (M.İbrahimov).

Öz sözünün birinci şəxsin təkisi ilə ikinci və üçüncü şəxsin təkindən sonra, eləcə də isimlərdən sonra işlənməsində də müəyyən üslubi fərq vardır. *Mən öz kitabımı oxuyuram* cümləsini *Mən kitabımı oxuyuram* şəklində işlətsək, yenə də kitabın mənim olduğuna heç bir şübhə qalmır; çünki *kitab* sözünün sonundakı *-ım* şəkilçisi yalnız birinci şəxsin təkini ifadə edir. Buna görə də çox vaxt birinci şəxsi bildirən əvəzlilərdən sonra öz sözü işlənmir. *Sən öz kitabını oxuyursan. O öz kitabını oxuyur. Arif öz kitabını oxuyur* cümlələrinə öz sözünü işlətmədikdə kitabın kimə aidliyi tam aydın olmur; öz sözü isə kitabın hansı şəxsə aid olduğunu tamamilə dəqiqləşdirir.

Beləliklə, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməyən öz sözü heç bir şeylə əvəz olunmur, yalnız obyektə subyektin əlaqəsini konkretləşdirməyə xidmət edir.

Bütün sözü dəyişilməyərək, cümlədə isimdən əvvəl gəlir. Məsələn: *Müəllim içəri girən kimi bütün sinif ayağa qalxdı*.

Hər sözü təklikdə işlənmir, ancaq cümlədə isimdən əvvəl gələrək, onu təyin edir və dəyişilmir. Məsələn: *Hər aşıqın dövranı var; Hər bir bağın bağbanı var. Hər bağçanın reyhanı var. Rahimin öz cananı var. O bənzəməz gülə, bülbül* (M.Rahim).

Bu söz *kəs*, *biri* sözləri ilə işlənib yeni leksik vahidlər (qeyri-müəyyən əvəzlilik) əmələ gətirir. Məsələn: *Hər kəs gəlib o dəstəyi oradan çıxara bilsə, məni rahat edər. Qoy hər biri öz bildiyini danışsın* (S. Rəhimov).

Hər bir təyin əvəzliyi də *hər* sözünün mənasına olduqca yaxın bir mənada işlənir və cümlədə yalnız təyin funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: *Hər bir gənc fəhlə texniki biliyini artırmaq haqqında düşünülməlidir. Biz hər bir tələbənin elmi dərnəkdə iştirakına nail olmalıyıq.*

Filan, *eyni* sözləri də cümlədə isimdən əvvəl gələrək, onu təyin edir. Məsələn: *Filan adam işimə mane olur* (S.Rəhimov). *Siz həmişə eyni məsələdən danışırınsınız.*

İNKAR ƏVƏZLİYİ

İnkar əvəzlilikləri dilimizdə böyük işlənmə tezliyinə malik olub *heç* sözünün *kim*, *kəs*, *nə*, *bir*, *şey* sözləri ilə birləşməsindən əmələ gəlir: *heç kim*, *heç kəs*, *heç biri*, *heç nə*, *heç bir şey*, *heç bir kimsə*, *heç kim* mənasında işləndikdə və s.

Məsələn: *Heç kim sənə yaxın düşməz* (S.Rəhimov). *Ay qızlar, hələ heç nə yoxkən yazıq oğlanı dilə-dişə salmayın* (İ.Əfəndiyev). *Heç birindən onun xəbəri yox idi* (Mir Cəlal). *Heç kəs danışmırdı, hamı ağzına su alıb dayanmışdı.* (S.Rəhimov). *Mən heç bir şey istəmirəm. Kimsə razı olmadı.*

İnkar əvəzlilikləri isimlər kimi bütün hallarda işlənir:

A.	heç kim	heç nə	heç şey	kimsə
Yiy.	heç kimin	heç nəyin	heç şeyin	kimsənin
Yön.	heç kimə	heç nəyə	heç şeyə	kimsəyə
T.	heç kimi	heç nəyi	heç şeyi	kimsəni
Yer.	heç kimdə	heç nədə	heç şeydə	kimsədə
Ç.	heç kimdən	heç nədən	heç şeydən	kimsədən

Heç biri inkar əvəzliyi əvvəlcə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməklə substantivləşir, sonra isə hal şəkilçiləri ilə işlənir.

A.	heç biri
Yiy.	heç birinin
Yön.	heç birinə
T.	heç birini
Yer.	heç birində
Ç.	heç birindən

ƏVƏZLİKLƏRİN DƏYİŞMƏSİ VƏ BAŞQA NİTQ HİSSƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏSİ

Əvəzliliklərin bir qismi isimlər kimi hallanır, bir qismi hallanmır; bir qismi isimlər kimi cəm şəkilçisi qəbul edir, bir qismi cəmlənmir. Bunların bir qismi yalnız şəxs bildirdiyi halda, bir qismi həm şəxs, həm də başqa əşya bildirir. Bəzi əvəzliliklər nə şəxs, nə də əşya bildirir, onların yalnız əlamət və ya keyfiyyətini təyin etməyə, göstərməyə xidmət edir. Bunların bəziləri də əşyanın və ya iş, hərəkətin kəmiyyətini göstərmək vəzifəsi daşıyır. Buna görə də əvəzliliklər başqa nitq hissələri ilə müxtəlif cəhətdən əlaqədar olur. Başqa nitq hissəsi ilə əlaqəsinə görə əvəzlilikləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür.

Əvəzlilik-isim: *mən, sən, o, biz, siz, onlar, özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri; kim, nə, heç kim, heç kəs, hər kim, kimsə, heç nə, hər nə, biri, birisi; filankəs, hərə, hamı.*

Əvəzlilik-sifət: *bu, o, belə, elə, öz, filan, bəzi, hansı, necə, nə cür, heç bir, hər bir.*

Əvəzlilik-say: *neçə, nə qədər, o qədər, bu qədər, filan qədər, bir qədər, bir neçə.*

Əvəzlilik-zərf: *necə, nə cür, hanı, hara, bura, ora; bu qədər, nə qədər, o qədər, nə vaxt, nə üçün, nəyə görə, nədən ötrü və s.*

Əvəzlilik-sifət qrupuna daxil olan sözlərdən yalnız *-kı* (*-ki, -ku, -kü*) şəkilçisi ilə işlənənlər təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi (təyin edən) ola bilmir.

Əvəzlilik-say qrupunda gördüyümüz *neçə, nə qədər, o qədər, bu qədər, filan qədər, bir qədər* sözləri; əvəzlilik-sifət qrupuna daxil olan *necə, nə cür* sözləri fel və feldən düzəlmiş başqa nitq hissələri ilə bağlandığında əvəzlilik-zərf qrupuna mənsub olur.

FEL

ÜMUMİ MƏLUMAT

Fel əşyanın iş, hərəkət və halını bildiren bir nitq hissəsidir. Məsələn: *Maşın çox sürətlə gedirdi. Cəmillə Tahir yanaşı oturdu. Qonaqov tutuldu. Qırısq alnını iri tər damcıları basdı. Qonaqovun rəngi ağardı.*

Hər bir işdə dinamik və statik hərəkət olduğu kimi, müəyyən hal-vəziyyət də olur. Deməli, hər bir fel də bu mənalardan hər üçünü ifadə edə bilər. Lakin ayrı-ayrı fellərdə bu mənalardan biri digərinə nisbətən üstün olur. Yuxarıda birinci cümlədəki *gedirdi* felində hərəkət, ikinci cümlədəki *oturdu* felində dinamik hərəkətdən artıq statik iş, üçüncü, dördüncü və beşinci cümlələrdəki, *tutuldu, basdı, ağardı* fellərində hal-vəziyyət mənalrı başqalarına nisbətən üstündür.

Azərbaycan dilinin felləri həm leksik tərkibinin, həm də qrammatik kateqoriyalarının zənginliyi etibarilə başqa nitq hissələri içərisində xüsusi yer tutur. Əsrlər boyu müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalan Azərbaycan dili daha çox fellər vasitəsilə öz milli orijinallığını mühafizə edə bilmişdir.

Klassik ədəbi dilimizdə belə, fellərin milli xüsusiyyətlərinə heç bir təsir olmamışdır. Dilin milli xüsusiyyətlərini daha çox sadə, eləcə də müasir dil baxımından sadələşmiş fellər mühafizə edib saxlamışdır.

Məlum olduğu kimi, nitq hissələrinin bir-birindən ayrılmasında, müstəqil bir nitq hissəsi kimi meydana çıxmasında xüsusi əlamətlər əsas rol oynayır; daha doğrusu, müəyyən əlamət və xüsusiyyətlərinə görə bir nitq hissəsi digərindən fərqlənir. Azərbaycan dilinin felləri də səciyyəvi əlamətlərlə başqa nitq hissələrindən ayrılır.

Azərbaycan dilinin felləri ona məxsus olan aşağıdakı əlamət və xüsusiyyətlərlə başqa nitq hissələrindən seçilir:

1. Fellərin iş görəni, iş icra edəni olur.
2. Fellərdə inkarlıq kateqoriyası vardır.
3. Fellərdə təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası vardır.
4. Fellərdə növ kateqoriyası vardır.
5. Fellərdə zaman kateqoriyası vardır.
6. Fellərdə şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları vardır (bu kateqoriyalar isimlərdə də özünü göstərir).
7. Fellərdə xüsusi və ümumi şəkil vardır.

8. Fellərin törəmələri (feli isimi-məsdər, feli sifət və feli bağ-lama) vardır.

Bu xüsusiyyətlər, əsasən, fellərə aiddir. Bütün bunlara əsasən, felin öz əlamət və xüsusiyyətlərinə görə başqa nitq hissələrindən nə qədər geniş və zəngin olduğunu təsəvvür etmək çətin deyildir. Deməli, feli öyrənmək üçün ona xas olan bu əlamət və xüsusiyyətləri bil-mək lazımdır.

FELİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Azərbaycan dilində işlədilən fellərin hamısı eyni quruluşa malik deyildir. Bunların bir qismi mənşə etibarilə daha qədim olub, xüsusi şəkilçi qəbul etmədən və başqa nitq hissələrinin köməyi olmadan hərəkət bildirən sözlərdir. Digər qismi, əslində fel olmayan hər hansı bir nitq hissəsinə müxtəlif əlamət artırmaqla əvvəlki məzmunu uyğun hərəkət (fel) məzmununu ifadə edənlərdir. Üçüncü qismi isə tək-tək söz və ya söz ilə şəkilçidən ibarət iki sözün birləşməsindən əmələ gələnlərdir. Sonuncular fellər içərisində xüsusi bir yer tutmaqdadır.

Fellərin quruluşundakı bu müxtəlifliyə əsasən onları qrammatika kitablarında üç qismə ayırırlar: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb fellər. Bu bölgü tamamilə doğrudur; çünki fellərin quruluşundakı müxtəliflik bu bölgü dairəsindən kənara çıxa bilmir; yəni bütün felləri nəzərdən keçirdikdə onların bir qismi yalnız fel köklərindən, bir qismi fel və ya başqa nitq hissələri ilə sözdüzəldici şəkilçilərdən, digər bir qismi də bir felle başqa bir nitq hissəsinin, yaxud köməkçi felin iştirakından əmələ gələn fellərdən ibarətdir.

Sadə fellər. Heç bir sözdüzəldici şəkilçinin köməyi olmadan felə xas olan kateqoriyaları ifadə edən fellərə sadə fel deyilir. *Yazmaq, oxu-maq, gəlmək, baxmaq, gülmək, görmək* kimi sadə fellər bütün zaman-lar və bütün şəxslər üzrə təsdiq və inkarda işlənir, təsirli və ya təsirsiz olur: *yazdım, yazdıq, oxudun, oxudunuz, gələrsən, gəlməyəcəklər* və s.

Düzəltmə fellər. Məlum olduğu üzrə, müstəqil sözlərin şəkilçi halına düşüb, bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi əmələ gətir-məsi dilin əsas nitq hissələrinin əmələ gəldiyi dövrdən daha sonralara aiddir. Dil öz inkişafında o mərhələyə gəlib çatır ki, əvvəllər danışq üçün lazım olan sadə sözlərlə artıq kifayətlənmək mümkün olmur. Dilin öz inkişaf qanununa əsasən müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə ayrı-

ayrı nitq hissələrindən yeni sözlər yaratmağa ehtiyac artır və bu yolla da düzəltmə sözlər yaranmağa başlayır.

Dilimizdə olan düzəltmə fellər isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf və yamsılamalardan əmələ gəlmiş kimi, fel köklərindən də əmələ gələ bilər. İsim, sifət, say, əvəzlilik, zərf və yamsılamalardan fel əmələ gətirən şəkli əlamətlər (şəkilçilər) aşağıdakılardır: *-la* (*-lə*); *-lan* (*-lən*); *-laş* (*-ləş*); *-an* (*-ən*); *-a* (*-ə*); *-ar* (*-ər*); *-ı* (*-i*, *-u*, *-ü*); *-sa* (*-sə*); *-imsə* (*-ümsə*); *-al* (*-əl*); *-ılda* (*-ildə*, *-ulda*, *-üldə*); *-ıq* (*-ıx*, *-ik*, *-uk*, *-ux*); *-aş* (*-əş*) və s.

Fel əmələ gətirən bu şəkilçiləri qoşulduqları sözlərə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. *-la* (*-lə*) şəkilçisi isim, sifət, say, zərf və yamsılamalardan fel əmələ gətirir:

a) isimdən: *işlə, başla, bağla, səslə, gözlə, alqışla, salamlə, parçala, yolla, tumarla* və s. Məsələn: *Firəngiz də bunu eşidib başladı qışqanmağa* (İ.Əfəndiyev). *Rahilə içəri girib qapını bərk bağladı. Əmimgilin kontorunda Lida adlı bir cavan qız işləyirdi* (İ.Əfəndiyev). *Get, – dedi, – kəhəri yəhərlət* (Mir Cəlal). *Elə bil həyatda nə qədər gözəl, incə, qəşəng xilqət var isə, hamısı Qəhrəmanlar kəndində cəm olub böyük intizar və hasrətlə kimi isə gözləyir* (Ə.Vəliyev). *Gürzlər, baltalar işlədikcə süxur parçalanırdı* (M.Süleymanov). *Yolları qar bağlamışdı* (M.Süleymanov). *İpək qızının saçını tumarladı* (M.Süleymanov);

b) sifətdən: *hazırla, arıqla, hamarla, təmizlə, sərinlə, əzizlə, təzələ* və s. Məsələn: *Xalidə bacı, siz danışın, yazın, sonra da pozun, mən də bir az çərək hazırlayım* (M.Süleymanov). *O bu həftə ərzində xeyli arıqlamışdı* (M.Süleymanov). *Yan-yörədəki qarı da təmizləmişdilər* (M.Süleymanov). *Qar ayaq altında tapdalanıb hamarlanmışdı* (M.Süleymanov). *İpək qızını öpüb əzizlədi, bəğrına basdı* (M.Süleymanov). *Təmiz hava yataq otağına dolub qızını sərinlətdi* (Ə.Vəliyev);

c) zərfdən: *qabaqla, irəlilə, gerilə* və s. Məsələn: *Əkbər sıçrayıb onu qabaqladı* (M.Süleymanov). *Dəmir qabaqda, Könül də onun dalınca tunellə irəliləyirdilər* (M.Süleymanov). *Birinci yoxlamadan sonra geridə qalan briqadaların çoxu irəliləyibsə, irəlidi gedənlərin də bəziləri geriləyibdir*;

ç) yamsılamalardan (təqlidi sözlərdən): *parla, püflə, gurla, partla, çırtla, mələ* və s. Məsələn: *Ağ dişləri qalın dodaqları arasında parladı* (M.Süleymanov). *Bir-iki aya hamısı partladılacaq* (M.Süley-

manov). *Özün yeyib, toxumların çırtıldırıq* (Şəhriyar). *Qoyun-quzu dam-bacada mələrdi; Əmməcanım körpələrin bələrdi* (Şəhriyar). *Uşaq ocağı püfləyirdi*.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi dilimizdə **-la (-lə)** şəkilçisi ilə bitən bütün fellər tarixən düzəltmə fellərdir, çünki bu şəkilçilərlə bitən heç bir əsli (sadə) fel yoxdur. Dilin sonrakı inkişaf prosesində bu düzəltmə fellərin bir hissəsində köklər qismən ibtidai mənalarını ayrılıqda ifadə edə bilmir. Bunlar yalnız şəkilçilərlə birlikdə müəyyən məzmun ifadə edir. Məsələn: *dinlə, danla, ağla, saxla, haqla, anla, söylə, inlə, çapala, qarmala* kimi fellərin kökləri bu gün müstəqil surətdə ya heç bir məzmun ifadə edə bilmir (məsələn: *sax, çapa, qarma*), ya da tam başqa mənada işlədilir (*din, dan, an, söy, ban, ağ*).

2. **-laş (-ləş)** şəkilçisi ilə sifət, say, əvəzlilik və zərfdən düzəltmə fel əmələ gəlir:

a) isimdən: *fikirləş, ayaqlaş, sözləş, yerləş* və s. Məsələn: *Fikirləşdi ki, görəsən, evdə nə var* (Mir Cəlal). *Musa kişi çox tez-tez yeridiyi üçün yoldaşları onunla ayaqlaşsa bilmirdilər* (M.İbrahimov). *Bu binada MTS-in idarəsi yerləşirdi* (M.İbrahimov). *Dostlar heç nəyin üstündə sözləşdilər*;

b) sifətdən: *razılaş, çətinləş, tündləş, nazıqlaş, asanlıaş, saflaş, gözəlləş* və s. Məsələn: *Arvad razılaşmışdır. Hava azlıq edir, filiz qazı nəfəs almağı çətinləşdirirdi. Göy üzünü örtmüş qara buludlar get-gedə tündləşirdi. Xəliddənin ürəyi lap nazıqlaşdı. İndi texnika işləri xeyli, birə yüz asanlıaşdırıbdır. Həm də filizi quru deyil, yaş saflaşdırırdı bilərik. Günəşin dağ arxasından boylanan şəfəqləri mənzərəni daha da gözəlləşdirdi*.

c) saydan: *birdləş, ikiləş, çoxlaş* və s. Məsələn: *Beş gündən sonra dağın sağ tərəfi ilə sol tərəfindən çəkilən yollar birdləşdi* (Ə.Vəliyev). *Leyli birkən ikiləşmiş Məcnun* (H.Cavid). *Neyləyim, ey vay bu urus başdılar; Ölkədə gündən-günə çoxlaşdılar* (M.Ə.Sabir).

3. **-lan (-lən)** şəkilçisi ilə isim və sifətdən düzəltmə fel əmələ gəlir:

a) isimdən: *şikayətlən, dillən, evlən, gileylən, maraqlan, işıqlan, hirsələn, kədərlən, acıqlan, dirəklən* və s. Məsələn: *Baş mühəndis həyəcanla qabağa yeriyib, əsəbi bir səslə şikayətləndi* (M.Süleymanov). *Kim isə eyhamla dilləndi* (M.Süleymanov). *Ondan sonra daha evlənmir* (M.Süleymanov). *Biz təmizlədikcə süxur uçmasaydı, budağa çoxdan çatmışdıq, – deyə Əkbər gileyləndi. O hər şeylə*

maraqlanırdı. Əl fənərini yandırıb yolu işıqlandırdı. Səltənət bacı, niyə hirsələnirsən? Birdən kədərləndi, iri, kələ-kötür ali ilə ağ saçlarını tumarladı (M.Süleymanov). Partlayışlar dağları parçalayır, dərənin qıraqlarına iri daşlar düşür, havaya toz sütunu dirəklənirdi (Ə.Vəliyev). Sən də dolama görək, – deyə arvad mənə acıqlandı (İ.Əfəndiyev);

b) sifətdən: *xumarlan, genişlən, avaralan, lovğalan* və s. Məsələn: *Lovğalanıb, a görməmiş, çox da belə firıldama (M.Ə.Sabir). Ay oğul, avaralanma, get sən də bir işin qulpundan yapış. Əkin sahəsini genişləndirmək lazım gəlirdi.*

4. *-al (-əl, -l)* şəkilçisi ilə sifət və saylardan düzəltmə fel əmələ gəlir:

a) sifətdən: *boşal, sağal, qaral, qısal, ucal, düzəl, dincəl, incəl* və s. Məsələn: *Qəni, deyəsən, yenə cənəvün yayı boşalıb (M.Süleymanov). Eh, haqq-nahaq rezin kimi bir şeydir: hər kəs istədiyi qədər uzadıb-qısaltdır (M.Süleymanov). Yusif sağalacaqdır (M.Süleymanov). Hər şeyə əsəbiləssən, qanın tez qaralar. Saçlarını oğlan-sayağı kəsdirib düzəltdirmişdi (M.Süleymanov). Qəni yalnız indi arxayın nəfəs alıb dincəldi (M.Süleymanov). Qız xeyli ariqlayıb, xeyli incəlmişdi (Mir Cəlal). Quşların səsi bir nəğmə kimi ucalırdı (Ə.Vəliyev);*

b) saydan: *çoxal, azal*. Məsələn: *Əllərindəki işləri buraxıb, hadisə yerinə qaçanların sayı çoxalırdı (Ə.Vəliyev). Motor və dəzgahın gurultusu gah artır, gah azalırdı (M.Süleymanov).*

5. *-ar (-ər)* şəkilçisi vasitəsilə isim və sifətdən düzəltmə fel yaranır.

a) isimdən: *otar, közər*. Məsələn: *Balaca oğlu isə o gün quzuları və buzovu otarırdı (Ə.Vəliyev). Ocaqdakı odun hələ də közərir.*

Bu şəkilçi vasitəsilə *su* ismindən fel düzələrkən, həmin söz özünün ən qədim formasında *-suv* şəklində işlənir. Məsələn: *Qalınqaş oğlan az qala Qədri də özü kimi sevinclə suvarırdı (Mir Cəlal);*

b) sifətdən: *ağar, göyər, bozar* və s. Məsələn: *Divar əhənglə ağardılmışdı (M.Süleymanov). Yağışdan sonra quru yerlər də gömgöy göyərmişdi (Ə.Vəliyev). Qəni bir istədi kişinin üzünə bozarsın, özünü saxlayıb bozarmadı (M.Süleymanov).*

6. *-a (-ə)* şəkilçisi vasitəsilə isim və sifətdən fel düzəlir:

a) isimdən: *yaşa, ələ, qana* və s. Məsələn: *Əbəs yerə yaşatmadıq neçə-neçə qəhrəmanın arzusunu, əməlini (H.Arif). Qızın anası dərhal ələyə un töküüb ələdi, tez xamır yoğurdu (Ə.Vəliyev). Barmağın niyə qanayıb?*

b) sifətdən: *boşa, çilə*. Məsələn: *Kəsbinə getməyə, ata, fürsətin olmur, olmasın; Gündə bir arvad al, boşa, qeyrətin olmur, olmasın*. (M.Ə.Sabir). *Günəşin üzünü bulud örtmüşdü, yağış çiskin-çiskin çiləyirdi*.

7. **-ı (-i, -u, -ü)** şəkilçisi ilə sifətlərdən fel düzəlir: *bərki, təngi, acı, turşu* və s. Məsələn: *Dünəni xərəklər günün altında qalıb tamamilə turşumuşdu. Yoğun dirəkləri yan-yana düzür, arxadan taxta hörüb bərki dirdilər* (M.Süleymanov). *İçəridəkilərin nəfəsi get-gedə tənəgiyirdi* (M.Süleymanov).

8. **-sa (-sə)** şəkilçisini artırmaqla isim və sifətdən düzəltmə fel əmələ gəlir. Məsələn: *O aclığını o qədər də hiss etmirdi, ancaq bərk susamışdı. Şəhərli qızı beşcə gündən sonra qərİbsədi, anasına qəmli bir məktub da yazdı*.

9. **-imsə (-ümsə)** şəkilçisi vasitəsilə fel və əvəzlərdən fel əmələ gəlir: *mənimsə, gülümsə*. Məsələn: *Mexanizatorlar özlərinə aid olan bütün texniki bilikləri mənimsədilər. Çox sağ ol, – deyə oğlan gülümsədi* (İ.Əfəndiyev).

10. **-ılda (-ildə, -ulda, -üldə)** şəkilçisi vasitəsilə yamsılamalardan (təqlidi sözlərdən) düzəltmə fel əmələ gəlir: *zarılda, pıçılda, şaq-qılda, hırılda, parılda, qarılda, marçılda, cingildə, hırılda, mızılda, şırılda* və s. Məsələn: *Göyün lap dərinliklərində ulduzlar parılda-yırdı* (M.İbrahimov). *Birdən göy elə qüdrətlə şaq-qılda-dı ki, elə bil, dinamit qoyub nəhəng bir dağı partlatdılar* (İ.Əfəndiyev). *Təbrik edirəm, Araz, – deyə Sona pıçılda-dı* (İ.Əfəndiyev). *Yağma-san da, gurulda, – deyib şofer kabinəyə girdi* (İ.Əfəndiyev). *Qarğa tək səs-səsə verib elə qarılda-yırlar ki, ağız deyəni qulaq eşitmir* (M.Süleymanov). *Quyudakı balta nəyə isə ilişirmiş kimi xırılda-dı* (M.Süleymanov). *Könül Fərruxu bir an belə unuda bilmir, gözəl simasını daim qarşısında görür, səsi qulaqlarında cingildəyirdi* (M.Süleymanov). *Əzəmət qollarını geniş açaraq nəaləçliqlə mızılda-dı* (M.Süleymanov). *Qoşaçay lay-lay çalırmiş kimi həzin-həzin şırılda-yırdı* (M.Süleymanov).

11. **-ıq (-ix, -ik, -uq, -ük)** şəkilçisi vasitəsilə isim, sifət və zərfdən düzəltmə fel əmələ gəlir: *darıx, karıx, yolux, gecik, pisik* və s. Məsələn: *Araz tək qalıb darıxmışdı* (İ.Əfəndiyev). *Dəmir azca geciksəydi, Ələmdar birtəhər olacaqdı*. (M.Süleymanov). *Ana, qızı pisikməsin deyə, sözün istiqamətini dəyişdi. Sən, Məmmədəli, qorxma, qəm çəkmə, darıxma* (M.Ə.Sabir). *Ehtiyatlı olun, xəstəlik yoluxa bilər*.

12. **-aş** (**-əş**, **-ş**) şəkilçisi vasitəsilə isim, fel və yamsılamalardan fel düzəlir: *yanaş, daraş, sarış, toqqaş, çaqqış* və s. Məsələn: *Həkim xəstəyə yanaşdı. İki keçi, körpüdən keçərkən bir-biri ilə toqqaşdı. Hər yana qarışqa daraşıb. Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq; Çaqqışdırıb sınıqların soyardıq* (Şəhriyar).

13. **-an** (**-ən**) şəkilçisi ilə isim və yamsılamalardan fel düzəlir: *gücən, hıqqan* və s. Məsələn: *At var gücü ilə gücəndi, arabanı çəkib çıxartdı. Nə hıqqanırısan, burada nə var ki?*

Feldən düzələn fellər. Başqa nitq hissələrindən fel düzəldiyi kimi, sadə, düzəltmə fellərdən də fel əmələ gəlir. Belə fellər ona görə düzəltmə hesab olunur ki, bunların da müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə həm şəkli, həm də mənası dəyişdirilir. Sadə fel köklərindən düzəltmə fel əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-ıl (**-il**, **-ul**, **-ül**): *yazıl, deyil, pozul, döyül*; **-ın** (**-in**, **-un**, **-ün**): *alın, bilin, oxun, döyün*; **-ış** (**-iş**, **-uş**, **-üş**; **-aş**, **-əş**, **-ş**): *yazış, pozuş, çəkış, görüş, vuruş, söyüş, tutaş, deyiş, mələş*; **-dır** (**-dir**, **-dur**, **-dür**): *yazdır, əkdir, soldur, sökdür* və s.

Bu cür düzəltmə fellərdən başqa münasibətlə (felin növlərində) bəhs edəcəyimiz üçün burada misallar verilmədi.

Mürəkkəb fellər

Öz zənginliyinə və oynadığı roluna görə müasir ədəbi dilimizdə işlənən mürəkkəb fellər də böyük əhəmiyyətə malikdir. Son zamanlar dilimizdə külli miqdarda mürəkkəb fel yaranmışdır. Bir isimlə bir feldən əmələ gəlmiş mürəkkəb fel həm ismin, həm də felin əvvəlki məzmununu dəyişdirir, yeni bir məzmun ifadə edir. Bu da fellərin mənasından (semantikasından) irəli gəlir. Çünki dilimizdəki fellərin bir şəkildə müxtəlif mənalara ola bilər. Məlum olduğu üzrə, *tutmaq* feli ayrılıqda müəyyən bir iş məzmununu ifadə edir. Lakin bu fel müxtəlif isimlərdə işlənib, mürəkkəb fel əmələ gətirdiyi zaman bir çox başqa mənalara bildirir. Məsələn: *qaçan bir şeyi tutmaq, verilən bir şeyi tutmaq, teatrda yer tutmaq, müəyyən vəzifə tutmaq, əsir tutmaq, müəyyən xəstəlik tutmaq, vəkil tutmaq, şahid tutmaq, növbə tutmaq, tökülən bir şey üçün qab tutmaq, fikrində bir şey tutmaq, palto tutmaq, toxum tutmaq, qızdırma tutmaq* kimi ifadələrdə eyni şəkildə işlənən *tutmaq* sözü özündən əvvəlki ismin mənası ilə əlaqədar

olaraq, müxtəlif mənalara ifadə edir. Lakin bu sözlərdə isim öz əvvəlki mənasını itirmədiyi kimi, *fel* də tutmaqla əlaqədar mənalara ifadə edə bilər. Mürəkkəb *fellərin* əmələ gəlmə üsullarını nəzərə alsaq, onların mənasının (semantikasının) nə qədər müxtəlif və zəngin olduğu aydınlaşmış olur.

Əmələ gəlmə üsuluna görə mürəkkəb *fellər* dörd yerə bölünür:

1. *Ol, et, elə* kimi qismən müstəqil, qismən də köməkçi *fellər* isim və bəzən də sifətlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb *fel* əmələ gətirir: *hazır ol, daxil et, xaric et, qəbul elə, təftiş et, yaxşı olar, pis olar, xoş olar, şad olar* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, köməkçi *fel* adlanan *olmaq* *feli* dilimizdə ən çox işlənən *fellərdən*dir. Bu *fel*, bir tərəfdən, həm öz sözlərimizlə, həm də alınma sözlərlə işlənərək, zəngin mürəkkəb *fel* silsiləsi yaradır. Digər tərəfdən, *olmaq* *feli* müstəqil *fel* kimi də işlənir.

Olmaq *felinin* köməkçi *fel* kimi işlənilib mürəkkəb *fel* əmələ gətirməsini, yaxud müstəqil *fel* kimi işlənməsini müəyyən etmək üçün, hər şeydən əvvəl, onun müstəqil mənaya malik olub-olmamasını nəzərə almaq lazımdır. *Olmaq* *felindən* əvvəl işlənən söz onun (*olmaq* *felinin*) obyektı olursa, o, köməkçi *fel* vəzifəsi daşıyır və özündən əvvəlki sözlə birlikdə mürəkkəb *fel* olur. Məsələn: *Səni sevən çox bəlaya tuş olur. Əql gedir başdan, fəramuş olur. Avazın gələndə can bihuş olur. Qurbanam o nazik sədaya, Zeynəb (M.P.Vaqif). İçəri keç, Maya, anamla tanış ol (M.İbrahimov). Sədr gedəndən sonra da hesabdar uzun müddət düşünməyə məcbur oldu (Ə.Vəliyev). Qədirin ürəyi xarab oldu (Mir Cəlal).*

Yuxarıdakı misallarda *tuş olur, fəramuş olur, bihuş olur, tanış ol, məcbur oldu, xarab oldu* sözləri mürəkkəb *fellər*dir. Bu mürəkkəb *fellərin* birinci sözləri *olmaq* köməkçi *felinin* obyektıdır və həmin köməkçi *fel* onlarsız heç bir qrammatik mənaya malik deyildir.

Olmaq *feli* müstəqil işlənərkən heç bir daxili obyektə ehtiyacı olmadan cümlədə müstəqil vəzifə daşıyır və özündən əvvəl işlənən isimlə yerinə görə müxtəlif qrammatik əlaqələrdə (uzlaşma, idarə) olur. Məsələn: *Nə eşq olaydı, nə aşiq; nə nazlı afət olaydı; Nə xəlv olaydı, nə Xəliq; nə əşki-həsrət olaydı; Nə dərd olaydı, nə dərman; nə sur olaydı, nə matəm; Nə aşıyaneyi-vüslət, nə bari-firqət olaydı (H.Cavid). Bülbul istər gülü, tuti şəkəri, mən də səni; Eşq sevdası bu üç aşıqi-nalanda olur; Nə təbiət görüb ömründə,*

nə dünya yetirib; O gözəllər ki, bizim Azərbaycanda olur; Gül əgər bülbülü incitsə, vəfasız deməyin; Qızların taqsırı olmaz, günah oğlanda olur (Ə.Vahid). *Sən burada ol, mən indi gəlirəm.*

Bəzən *olmaq* feli tam müstəqil işlənərək *yaşamaq* (qalmaq), bəzən də *baş vermək* felinin sinonimi olur. *Qardaşım Bakıda olur. Sən nə vaxtdan kənddə olursan? Gör dünyada nələr olur?* (M.İbrahimov).

Etmək, eləmək (eyləmək) köməkçi felləri başlıca olaraq mürəkkəb felin tərkibində işlənərək, həm alınma sözləri, həm də öz sözlərimizi felləşdirməyə xidmət edir. Bu köməkçi fellər az-az hallarda müstəqil fel kimi işləyə bilər. Məsələn: *Çox çalışdı, əlindən nə gəlirsə, elədi. Nə qədər ona dedim ki, etmə, eləmə, sözümə baxmadı.*

Mürəkkəb fellərə misal: *Parovozun səsi eşidildikcə hər kəs keçmişini xatırlayır, indi ilə müqayisə edirdi* (Ə.Vəliyev). *Gülşənin adını, fəmiliasını, hansı briqadada işlədiyini soruşub yazdı və söz verdi ki, onun təklifinə əməl ediləcək* (Ə.Vəliyev). *Ceyranın döşünə, alınına vurulan xalları görüb sevindi, razılıq elədi* (MİR Cəlal). *Telefona toxunmayın, gedin ayrı yerdən zəng eləyin* (İ.Əfəndiyev).

2. Müstəqil mənalı fellər isimlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb fel əmələ gətirir. Belə mürəkkəb fellərin hər iki komponenti (ad və fel hissəsi) eyni kökə malik olur: *ov ovlamaq, sap saplamaq, əkin əkmək, tikiş tikmək* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, buraya aid olan felləri tərəflərinin ifadə formasından asılı olaraq iki qrupa ayırmaq olar: 1) belə mürəkkəb fellərin bir qisminə ad hissəsi sadə isimlə, ikinci (fel) hissəsi isə həmin isimdən düzəlmiş fellə ifadə olunur (*ot otlamaq, su sulamaq, ov ovlamaq*); 2) digər qisminə isə onun ad hissəsi ikinci yerdə duran feldən düzəlmiş isimdən ibarət olur (*biçin biçmək, yamaq yamamaq, söyüş söymək*). Məsələn: *Səmayə içəri girəndə anası tikiş tikirdi. Nənəsi səhərdən fasilə vermədən yamaq yamayırdı. Söyüş söymək ədəbsizlikdir.*

Eyni kökdən olan adla felin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb fellərə daxili obyektli fellər də deyilir. Belə daxili obyektli felləri bütün vəziyyətlərdə mürəkkəb fel kimi götürmək olmaz. Bu fellərin hər iki komponenti (eyni kökdən olan ad və fel) yanaşı işlənərək birlikdə leksik-qrammatik vahid kimi çıxış edərsə, onları mürəkkəb fel kimi götürmək olar (yuxarıdakı misallara bax). Əgər həmin komponentlər leksik-qrammatik vəhdət təşkil etmirsə, onları mürək-

kəb fel kimi götürmək olmaz. Məsələn: *Yağmadı yağış, bitmədi bir danə, nə borcum* (M.Ə.Sabir). *Dağ rayonlarında, adətən, yağış yağanda ildırım da çaxır. Qar qarlayanda həyətdə oynamaq uşaqlara ləzzət verir.*

3. *-ib* şəkilçili feli bağlama ilə təsriflənən fel birləşərək mürekkəb fel əmələ gətirir: *vurub-çatmaq, bəzənib-düzənmək, çalib-çapmaq, saralib-solmaq, gəlib çıxmaq, donub qalmaq, gəlib çatmaq, atılıb-düşmək, qurub-yaratmaq* və s.

Göründüyü kimi, hər iki komponent bir leksik-qrammatik vahid kimi çıxış edir. Məsələn: *Ali dostunu gözləməkdən yoruldu, çıxıb getdi. Onun elə bil işi-gücü ancaq səhərdən axşama kimi güzgü qabağında durub bəzənib-düzənməkdir. Bu işə mən lap donub qalmışam. Nə dövrənlər gəlib keçdi danışdığım vaxtdan bəri* (S.Vurğun). *Bir gecəyə bütün kitabı oxuyub qurtardı.*

Yanaşı işlənən feli bağlama ilə təsriflənən fel birlikdə leksik-qrammatik vahid kimi çıxış etmədikdə feli bağlama cümlədə əksərən zərflilik, ya da zamanı və şəxsi əsas fellə müəyyənləşən, həmcins xəbər kimi çıxış edir. Məsələn: *Yusif hasarı aşıb gəldi* (Q.İlkin). *O, kitablarını şafa qoyub getdi.*

4. Mürekkəb fellərin böyük bir qismi leksik səciyyəsinə görə frazeologizmlərdən ibarətdir: *göz qoymaq, başa çıxmaq, baş açmaq, qulaq asmaq, dil tökmək, başa düşmək, gözə gəlmək, dilə düşmək, ələ salmaq, dilə tutmaq, əldən düşmək, yoldan çıxmaq, həvəsdən düşmək* və s.

FELİN İNKARLIQ KATEQORİYASI

İnkarlıq kateqoriyası iş və hərəkətin icra olunmasını bildirir. Buna görə fellər təsdiq və inkar adı ilə iki qismə ayrılır. İş və hərəkətin icra edildiyini göstərən fellərə təsdiq, icra edilmədiyini göstərənlərə isə inkar feli deyilir. İnkarlıq kateqoriyası xüsusi şəkli əlamətlə ifadə olunur. Bunun şəkli əlaməti *-ma* (*-mə, -m*) şəkilçisidir ki, bu da felin quruluşundan asılı olaraq ya fel kökünə, ya da bütün sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra əlavə olunur. Bu şəkilçi kökə əlavə olunduqda felin kökündəki məzmunu dəyişdirmir; yəni *oxu* felin ömr, *oxuyur-san* feli xəbər şəkli hesab edildiyi kimi, *oxuma* feli də ömr, *oxumursan* feli isə xəbər şəkli hesab edilir. Bunların arasındakı fərq yalnız işin icra olunub-olunmamasından ibarətdir. Həmin şəkilçi söz kökünün

mənasında inkarlıqdan başqa, heç bir məzmun dəyişikliyi əmələ gətirmir. İnkarlıq kateqoriyasının şəkli əlaməti (-ma, -mə, -m) vurğu altına düşmür. Vurğu söz kökünün son hecasının, yəni bu şəkilçidən əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Fel kökünə əlavə olunaraq, feldən sifət və ya isim əmələ gətirən sözdüzəldici -ma (-mə) şəkilçisini bunlarla qarışdırmamalı. Sözdəyişdirici inkarlıq -ma (-mə) şəkilçisindən fərqli olaraq, feldən isim və ya sifət əmələ gətirən -ma (-mə) şəkilçisi həmşə vurğu altına düşür.

Azərbaycan dilində inkarlıq bildirən ikinci bir əlamət *nə* bağlayıcısından ibarətdir. Bu bağlayıcı yalnız fellərə aid deyildir. O bütün əsas nitq hissələri ilə işlənib, onlarda inkarlıq və mənfilik məzmunu yaradır. Məsələn: *nə atdır, nə balıq; nə yazır, nə oxuyur; nə mən, nə də sən; nə Rəşid, nə də Asif; nə az, nə çox; nə yaxşı, nə pis* kimi misallarda *nə* bağlayıcısı inkarlıq və mənfilik məzmununu ifadə edir.

İnkarlıq kateqoriyası bütün dillərin fellərində mövcuddur. Lakin onların çoxunda inkarlıq məzmunu sözün əvvəlində olan ön söz və ya ön şəkilçilərlə ifadə olunur. Azərbaycan dilində isə bu (inkarlıq kateqoriyası) həm şəkilçi, həm də bağlayıcı kimi istifadə olunan əlamətlərlə ifadə olunur. Azərbaycan dilindəki *nə* bağlayıcısı bəzi dillərin inkarlıq kateqoriyası əlamətinə uyğundur. Dilimizdəki *nə* inkarlıq əlaməti fellərdən əvvəl işləndikdə -ma (-mə, -m) inkarlıq şəkilçisini, isim və başqa nitq hissələrinin əvvəlində işləndikdə isə *deyil* sözünü əvəz edir. Buna görə də bir cümlə içərisində iki inkarlıq əlamətini işlətmək doğru deyildir. Əgər feldən əvvəl *nə* bağlayıcısı işlənirsə, həmin fele -ma və ya -mə (-m) inkarlıq şəkilçisi artırılmır; çünki *nə* bağlayıcısı həmin şəkilçinin məzmununu ifadə edir. Məsələn: *Nə yazır, nə oxuyur* cümləsi *Yazmır, oxumur* cümləsinin məzmununu ifadə edir. Yaxud: *Apardılar gülümü; Eylədilər zülümü; Nə qoydular danışam; Nə kəsdilər dilimi* (Xalq mahnısı). *Nə dərd olaydı, nə dərman; Nə sur olaydı, nə matəm; Nə aşıyaneyi-vüslət, nə bari-firqət olaydı* (H.Cavid). *Üzündə xalini gördükçə şad olur könüm; Nə ay verər bu səfani, nə də sitarə mənə* (Ə.Vahid). *Ancaq elə enin ki, nə sal buzlar qırılsın, nə bulaqlar bulansın* (O.Sarıvəlli). *Bu zaman iki yanki baxır körpünün üstədən; Nə həyəcan keçirir, nə yerindən tərpənir; Dalğalar arasında tük ürpərdən o səsdən; Nə gözləri yaşarır, nə tükləri ürpəşir* (Əli Tudə). *Sahil sənə vuruldu, sən sahilə vuruldu; Nə bu sahil yoruldu, nə də ki sən yoruldun* (S.Rüstəm).

Yuxarıdakı cümlələrdə *nə* inkarlıq bağlayıcısı işləndiyi üçün bütün fellər doğru olaraq təsdiq şəklində işlənmişdir.

İnkarlıq bildiren *-ma (-mə)* şəkilçisi ilə işlənən feldən sonra *nə*, *nə də* sözlərini işlətmək olar, çünki belə hallarda *nə* inkarlıq bildirmir. *Nə*, *nə* bağlayıcı kimi işlənib *da*, *də* bağlayıcısını əvəz edir. Məsələn: *O, bir meyvəsidir bəxtəvər ömrün; Yatmayır nə gecə, nə gündüz şəhər* (N.Xəzri). Həmin beyti: *O, bir meyvəsidir bəxtəvər ömrün; Yatmayır gecə də, gündüz də şəhər* – şəkildə işlətsək, məzmunu heç bir xələl gəlmir; çünki bir inkar əlaməti ilə işlənmiş olur.

Bundan başqa, *yox* sözü və *-siz (-siz, -suz, -süz)* inkarlıq şəkilçisi də vardır ki, bunlar başqa nitq hissələri ilə işlənir.

FELİN TƏSİRLİK VƏ TƏSİRSİZLİK KATEQORİYASI

Azərbaycan dilinin felləri təsirli və təsirsiz olaraq iki qismə ayrılır. Fellerin bir qismi subyektin obyektə təsirini bildirdiyi halda, digər qismi subyektin obyekt üzərində həmin təsirini göstərə bilmir. Subyektlə obyekt arasında olan bu münasibətin fellərdəki ifadəsinə təsirlilik və ya təsirsizlik kateqoriyası deyilir.

Təsirli fellər həmişə özünə ismin təsirlik halında işlənən və *kimi? nəyi? haranı? nə?* suallarından birinə cavab verən müstəqim obyekt (vasitəsiz tamamlıq) tələb edir. Məsələn: *yazdım, bildim, gördü, dediniz, eşitsinlər* kimi fellər yuxarıdakı sualların birinə cavab olan obyekt tələb edir və subyektin icra etdiyi işin həmin obyekt üzərinə keçdiyini, ona təsir etdiyini göstərir.

Təsirsiz fellərdə isə subyektlə obyekt arasında belə təsir münasibəti baş vermir; çünki subyektin icra etdiyi iş (fel) heç bir obyekt tələb etmir: *gəldim, getdim, gedəcəksiniz, çalışırlar, oturmuşduq* və s. Bu misalların heç birindən sonra *kimi? nəyi? haranı? və nə?* suallarından birini verib, obyekti zahirə çıxarmaq mümkün deyildir, çünki belə fellər keçici xarakterə malik deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi fellərin təsirliliyi və ya təsirsizliyi onların leksik mənası ilə sıx surətdə bağlıdır. Felin leksik mənasına əsasən onun təsirli olub-olmamasını müəyyənləşdirmək mümkün olur. Məsələn: *başla, işlə, oxu* kimi fellər həm təsirli, həm də təsirsiz fellər sırasına daxil edilə bilər. Məsələn: *Sevil əhvalatı başdan başladı. Mən bu mövzunu işləyirəm. Bayaقدan səni gəzirəm. Səlim yığıncaqda qərarı və əməli təklifləri oxudu* cümlələrində *başladı*,

işləyirəm, gəzirəm, oxudu felləri leksik mənalara görə təsirli fel olduqları üçün müstəqil obyekt tələb etmişdir. *Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış başladı. Təhirlə Cəmil bir buruqda işləyirdilər. Mən parkda gəzirəm. Sevil 5 il Moskvada oxudu* cümlələrində həmin fellər leksik mənalara görə təsirsiz fellərdir. Buna görə də bunlar özlərinə heç bir müstəqim obyekt tələb etməmişlər.

Şekli əlamətlərinə görə təsirli fellərin özü də iki cür olur: onların bir qismi heç bir şekli əlamət qəbul etmədən təsirlilik bildirir, yəni felin əsas mənasında təsirlilik məzmunu olur; digər qismi isə şəkilçi qəbul etdikdən sonra təsirli fel halına keçir. Buna görə də təsirli və təsirsiz felləri aşağıdakı qayda üzrə izah etmək olar:

a) sadə və düzəltmə fel köklərinin bir qismi məlum növdə heç bir xüsusi şəkilçi qəbul etmədən təsirli fel olur: *yaz, oxu, bil, anla, işlə, yoxla, gözlə* və s. Belə təsirli fellər yalnız müstəqim obyekt tələb edir;

b) sadə və düzəltmə fel köklərinin başqa bir qismi məlum növdə xüsusi şəkilçilər qəbul etməklə təsirli fel olur: *ax – axıt, uç – uçur, qaç – qaçır, yaşa – yaşat, yat – yatır*.

Təsirsiz fellərin məlum növü üzərinə aşağıdakı şəkilçiləri artırmaqla təsirli fellər əmələ gəlir:

a) **-t** şəkilçisini samitlə bitən təsirsiz fel köklərinə və **-al (-əl)** şəkilçisi ilə əmələ gələn təsirsiz düzəltmə fellərə əlavə etməklə: *əsnə – əsnət, acı – acıt, quru – qurut, çürü – çürüt, oxşa – oxşat, bənzə – bənzət, boşal – boşalt, azal – azalt, çoxal – çoxalt, düzəl – düzəlt* və s.;

b) **-it (-it, -ut, -üt)** şəkilçisi samitlə bitən bəzi təsirsiz fellərin kökünə əlavə olunmaqla: *ax – axıt, qorx – qorxut, hürk – hürküt* və s.;

c) **-ar (-ər)** şəkilçisi samitlə bitən təkhecalı təsirsiz fellərə əlavə edildikdə: *çix – çıxar, qop – qopar* və s. Bəzən bu fellərdə **-ar (-ər)** şəkilçisi **t** samitinin əlavəsi ilə işlənir; lakin felin məzmununa heç bir xələl gəlmir: *çix – çıxar, yaxud çıxart, qop – qopar, yaxud qopart*.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, **-ar (-ər)** şəkilçisi ilə əmələ gələn təsirli fellər ikinci bir qeyri-müstəqim subyekt yaratmaq üçün həmin fellərə **-dır (-dir, -dur, -dür)** şəkilçisi əlavə etdikdə həmin şəkilçilər arasında **t** samitinin işlənməsi məcburidir; *çix-ar-t-dır, qop-ar-t-dır* və s.;

ç) **-ır (-ir, -ur, -ür)** şəkilçisini yenə də samitlə bitən bəzi təsirsiz fellərin kökünə əlavə etdikdə: *qaç – qaçır, art – artır, aş – aşır, daş – daşır, köç – köçür, biş – bişir, yat – yatır, düş – düşür, uç – uçur, it – itir, bit – bitir* və s.

Bunlardan *qaçır, aşır, yatır, köçür, düşür, keçir, uçur* kimi fellərdə bu şəkilçilərdən sonra *t* samitini də əlavə etmək olar və mənaya heç bir xələl gəlməz: *qaçırt, aşırt, yatırt, köçürt, düşürt, keçirt, uçurt*. Bəzən samitlə bitən təsirli fellərə də *-ır (-ir, -ur, -ür)* şəkilçisini əlavə edib işlətmək olur: *iç - içir*.

Ümumiyyətlə, *-ar (-ər), -ır (-ir, -ur, -ür)* şəkilçilərindən sonra *t* samitinin əlavə edilməsini dilimizin inkişafı, zənginləşməsi ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bizcə, qeyd olunan bu şəkilçilər eyni zamanda həm təsirli fel, həm də təsirsiz fellərin indiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarının şəkilçiləri olduğu üçün fel kökünə əlavə olunduqda eyni şəkildə həm felin ömr şəklini, həm də indiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarını ifadə edə bilir. Dilimizdə eyni şəkildə ayrı-ayrı məzmunlar ifadə edən bu şəkilçiləri bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə müvafiq yerlərdə *t* samitindən istifadə edilmişdir. Felləri təsirli edən *-ır (-ir, -ur, -ür)* və *-ar (-ər)* şəkilçilərindən sonra *t* samitinin əlavəsi ilə sözün məzmunca heç bir dəyişikliyə uğramaması da bu fikrin təsdiqi üçün müəyyən əsas hesab oluna bilər;

d) *-dır (-dir, -dur, -dür)* şəkilçisi dilimizdə eyni şəkildə həm sözdəyişdirici, həm də sözdüzəldici şəkilçidir. O, xəbərlilik kateqoriyası şəkilçisi olduğu zaman sözdəyişdirici, fellərdə təsirlik məzmunu yaratdığı zaman qismən sözdüzəldici şəkilçi olur.

Bu şəkilçi bütün təsirsiz məlum, qayıdış və qarşılıqlı felləri heç bir icbariyyət məzmunu ifadə etmədən təsirli fel şəklinə salır. Təsirsiz məlum fellərə misal: *əs - əsdir, din - dindir, çim - çimdir, bax - baxdır, çaş - çaşdır, yan - yandır, utan - utandır, sol - soldur, dol - doldur, sus - susdur, coş - coşdur, gül - güldür, öl - öldür, küs - küsdür* və s. Təsirsiz qayıdış fellərə misal: *yuyun - yuyundur, deyın - deyindir*. Təsirsiz qarşılıqlı fellərə misal: *görüş - görüşdür, vuruş - vuruşdur* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçi təsirli fellərə artırıldıqda ikinci bir qeyri-müstəqim obyektin (vasitəli tamamlığın) işlənməsinə şərait yaradaraq, felin mənaca icbar növünü düzəldir: *yazdır, vurdur, doydur, çıxartdır, işlətdir* və s.;

e) *-dar (-dər)* şəkilçisini bəzi təsirsiz fel köklərinə əlavə etdikdə: *qon - qondar, dön - döndər*.

Bunlardan başqa, *-ız (-iz, -uz, -üz)* şəkilçisi ilə də bəzən təsirli fel əmələ gələ bilər: *qalx - qalxız, qorx - qorxuz*.

Bəzən isə *-ız (-iz, -uz -üz)* şəkilçisi ilə düzələn təsirli fellər müstəqil yox, *-dır (-dir, -dur, -dür)* şəkilçisinin əlavəsi ilə işlənir

və bu, felin ümumi məzmununa xələl gətirmir: *çimizdir, əmizdir, baxızdır* və s.

Misallardan aydın olur ki, yuxarıda göstərilən bu şəkilçiləri heç də hər yerdə icbar növ şəkilçiləri kimi qiymətləndirmək olmaz. Bu şəkilçilər həm də eyni dərəcədə təsirli fel yaradan şəkilçilərdir. Həqiqətən, misalların məzmununa diqqət yetirdikdə, hər yerdə icbarlıq məzmunu nəzərə çarpmır; yalnız təsirsiz fellərin təsirli felə çevrilməsi aydın surətdə nəzəri cəlb edir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ TƏSİRLİ VƏ TƏSİRSİZ FELLƏR HAQQINDA FİKİRLƏRİN XÜLASƏSİ

Müasir Azərbaycan dilində işlənən fellərin təsirlilik və təsirsizlik etibarilə iki qismə ayrılması həmişə müzakirə və mübahisə obyekt olmuşdur. 1936-cı ilə qədər yazılan qrammatika kitablarında fellərin təsirli və ya təsirsiz olması göstərilirdi, lakin bu, çox səthi izahatdan başqa bir şey deyildi. Təsirli fellər “mütəəddi”, təsirsiz fellər “lazım” adlandırılaraq, quru təriflərlə kifayətlənilirdi.

1936-cı ildə məsələ tamamilə başqa şəkil alır. Fellərin təsirli və ya təsirsizliyindən heç danışılmır, felin mənaca növləri “fel babları” adlanır və həmin bablara icbar babı artırılır. İcbar babı təsirli felləri guya əvəz edir və fellərdəki təsirliliyə mənsub olan bütün şəkilçilər həmin bab, yəni icbarlıq şəkilçiləri kimi qəbul edilir.

Bu hal 1936-cı ildən başlayaraq, uzun müddət mexaniki surətdə davam etdirilmişdir. Yazılan dərsliklər çox vaxt özündən əvvəlki kitabların haqlı və ya haqsız əhatə etdiyi məsələləri davam etdirdikləri üçün bu məsələ də, demək olar ki, eyni ilə, yaxud bəzi kiçik dəyişiklik, səthi ixtisarla təkrar edilmişdir. Məsələn: 1937-ci ildə çıxan qrammatika kitabında “felin babları” “felin növləri” adı ilə əvəz edildiyindən, “icbar babı” da “icbar növü” adlanmışdır. Həmin kitabda “bab”ın “növ” olması dəyişikliyinə və bir də 1936-cı ildə çıxan kitabda şəkilçilərin nisbətən geniş izahının ixtisarından başqa bir “yenilik” yoxdur.

Bu kitabda da felin təsirlilik məsələsi haqqında bir söz belə deyilmir. Halbuki fellərin təsirlilik məsələsi, hər şeydən əvvəl, felin mənaca növlərinin izah edilməsi və müəyyənləşdirilməsində başlıca rol oynayır ki, bu haqda ayrıca bəhs ediləcəkdir.

1938-ci ildə çıxan qrammatika kitablarının morfolojiya hissə-sində yenə də fellərin təsirli və ya təsirsizliyindən danışılır. Burada da felin icbar növü nümayiş etdirilərək əvvəlki fikirlər başqa sözlərlə təkrar edilir. Nəticədə, bəzi səhvlərə yol verilir: təsirlik əmələ gətirən şəkilçi icbar şəkilçisi kimi qəbul edilərək göstərilir ki, guya bu şəkilçi (*-dır, -dir, -dur, -dür, -t* və s.) felin başqa növlərindən (məlum, məchul, qayıdış və qarşılıqlı) icbar növ əmələ gətirir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçi icbar növ şəkilçisi olsa da, felin məchul növündən icbar növ əmələ gətirə bilməz, çünki felin məchul növündə iş görən (subyekt) naməlum olduğundan obyekt eyni zamanda onu (subyekt) əvəz edir və cümlənin mübtədasi rolunu oynayır. İş icra edənə məlum olmayan bir feldən icbarlıq yaratmaq qeyri-mümkündür.

Digər tərəfdən, icbar növ şəkilçisi adlanan bu şəkilçinin əsil mahiyyəti aydınlaşdırılmamış, nəticədə onun məlum, qayıdış və qarşılıqlı növlərdə olan təsirsiz fellərə əlavə edilməsi ilə həmin fellərin təsirli fel halına düşməsi nəzərdən qaçırılmışdır.

1939-cu ildən başlayaraq qrammatika kitablarının morfolojiya hissəsi nisbətən sabitləşməyə başlamışdır. Morfolojiya sahəsində bəzi yeniliklər olmuşsa da, felin təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası tamamilə unudulmuş, icbar növ isə mexaniki surətdə felin təsirlik kateqoriyasını əvəz etmişdir. Bu kitabın əvvəlkilərdən fərqi yalnız ondan ibarətdir ki, əvvəlki təriflər, misallar və şəkilçilər olduqca çox ixtisar edilmiş və sıra nömrələri dəyişilmiş; felin mənaca növləri içərisində icbar növ beşinci yerdən dördüncü yerə keçirilmişdir¹.

Nəticə olaraq demək lazımdır ki, 1936-cı ildən 1950-ci illərə qədər çıxan qrammatika kitablarında nəzərə çarpan əsas səhvlərdən biri fellərin təsirli və ya təsirsiz olması məsələsinin aradan qaldırılması və felin icbar növü ilə onun süni surətdə əvəz edilməsidir.

Fikrimizcə, fellərin təsirli və ya təsirsiz olması haqqında dərsliklərdə nəinki məlumat vermək lazımdır, hətta vacibdir də; çünki bu məsələ dilimizin fellərini və onlarla əlaqədar tamamlıqları elmi surətdə müəyyənləşdirmək və öyrənmək işində başlıca rol oynayır. Bu fikri isbat etmək üçün fellərin təsirli və ya təsirsizliyini, onların mənə və şəkli cəhətini, başqa nitq hissələri və cümlə üzvləri ilə əlaqəsini nəzərdən keçirmək lazımdır.

¹ Ə.Abasov, D.Quliyev, S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası (fonetika və morfolojiya, I hissə. Bakı, Azərneşr, 1939-1941, səh. 84.

N.K.Dmitriyev 1940-cı ildə yazdığı “Грамматика кумыкского языка” əsərində fellərin təsirli və təsirsizliyindən ayrıca olaraq bəhs etmir. O yalnız düzəltmə fellərdən danışarkən qeyd edir ki, *-la* (*-lə*) şəkilçisi ilə əmələ gələn fellər təsirli, sifət köklərindən *-ar* (*-ər*) şəkilçisi ilə əmələ gələn fellər qumuq dilində təsirsiz olduğu kimi, Azərbaycan dilində də təsirsiz olur¹.

Deməli, təsirli və təsirsiz fellər burada da başqa münasibətlə qısaca qeyd edilərək, yalnız onların adları çəkilir.

N.K.Dmitriyev də felin icbar növünü qəbul edir və onu, başqa növlər kimi, “Fel köklərindən düzələn fellər” bəhsində *-dır* (*-dir*, *-dur*, *-dür*); *-ır* (*-ir*, *-ur*, *-ür*) və s. şəkilçilər vasitəsilə izah edir. Demək olar ki, felin təsirliliyini bildiren bütün şəkilçilər müəllif tərəfindən icbar növ şəkilçiləri hesab olunur. Müəllif göstərir ki, bu şəkilçilər “icbar növünün mənasını ifadə edir, yəni elə bir növün ki, o, bir subyektin ikinci bir subyektin hərəkətinə qarışmasını göstərir”².

Bu o deməkdir ki, guya felin icbar növündə iki subyekt iştirak edir və bunlardan biri digərinin işinə müdaxilə edir. Halbuki *bildir*, *qandır*, *uçur*, *keçir*, *anlat* kimi fellərdə heç bir ikinci subyekt iştirak etmir.

Fellərin mənacə təsirli və təsirsiz olaraq iki qismə ayrılması müasir ədəbi dilimizin elmi qrammatikasını yaratmaq işində çox böyük rol oynayır. Şübhəsiz, bu məsələ (fellərin təsirli və ya təsirsiz olması) heç də birinci dəfə bizim tərəfimizdən meydana atılmır. Yuxarıda göstəriləyi kimi, bu məsələ 1936-cı ilə qədər az və ya çox dərəcədə bütün qrammatika kitablarında izah edilmişdir. Lakin bütün bu izahlar formal xarakter daşımış, felin təsirli və ya təsirsiz olması 1950-ci illərə qədərki qrammatika kitablarında özünə möhkəm mövqə qazana bilməmişdir.

1950 və 1960-cı illərdə nəşr olunan qrammatika kitablarında, ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində felin təsirli-təsirsizliyi nisbətən özünün ətraflı şərhini tapmışdır³. Doğrudur, bəzi əsərlərdə təsirli və

¹ Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. Изд. Академии наук СССР. М.-Л., 1940, стр. 129.

² Yenə orada, səh. 131.

³ Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Azərb. EA nəşriyyatı, 1951; M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. 1954 və 1963-cü il nəşrləri (eləcə də 1973-cü il nəşri, səh. 167-177); A.A.Азәр. Категория залога в современном Азербайджанском языке (автореф. канд. дисс.). Баку, 1955; Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı, 1960; Грамматика Азербайджанского языка. Баку, “Элм”. 1971.

təsirsiz fellər müvafiq olaraq “keçər növ” və “keçməz növ” adı ilə felin növləri içərisində verilmişdir¹ ki, bu da, təbii ki, məqbul sayıla bilməzdi. Azərbaycan EA-nın nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” kitabında isə təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası ayrıca, həm də bütövlükdə düzgün mövqedən şərh olunmuşdur².

Fellərin mənaca bu cür bölgüsü bizə bəzi mühüm və mübahisəli məsələləri asanlıqla həll etmək imkanı verir:

1. Təsirli fellərin keçici xasiyyətə malik olub, özlərinə obyekt tələb etməsi, təsirsiz fellərin isə belə bir obyekt tələb edə bilməməsi ismin təsirlik halını başqa hallardan ayırır. Bu, vasitəsiz (obyekt) tamamlığın vasitəli tamamlıqlardan nə kimi şərtlərlə fərqləndiyini müəyyənləşdirir və bu bərdə olan bütün formalizmə, mübahisələrə son qoymuş olur.

Biz, felin təsirli olub-olmamasını qəbul etdikdən sonra qətiyyətlə deyə bilərik ki, vasitəsiz tamamlıq yalnız təsirli fellərin tələbinə görə meydana çıxı bilər və xəbəri təsirli fel olan cümlələrdə işlənir. Məsələnin bu cür həlli, yəni vasitəsiz tamamlığın təsirli fellərlə olan əlaqəsi ikinci bir mübahisəli məsələnin tamamilə aydınlaşdırılmasına kömək edir ki, bu da vasitəsiz tamamlığın formalcasına izah edilməkdən xilas olunmasıdır.

Məlum olduğu kimi, vasitəsiz tamamlığın son vaxtlara qədər yalnız *nə?* sualına cavab olan, yəni təsirlik hal şəkilçisi qəbul etməyən sözlərdən ibarət olduğu iddia edilirdi ki, bu da formalizmdən başqa bir şey deyildir. Belə ki, üzərində iş icra edilən, yəni işin təsiri keçən əşya (obyekt) təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmədikdə vasitəsiz, təsirlik hal şəkilçisi qəbul etdikdə isə vasitəli tamamlıq hesab edilirdi. Başqa sözlə desək, sözün mənası, vəzifəsi yox, şəkli nəzərdə tutulurdu.

Fellərdə təsirliliyi qəbul etdikdən sonra qətiyyətlə demək olar ki, təsirli felin tələb etdiyi obyekt hansı şəkildə (şəkilçili və ya şəkilçisiz) meydana çıxarsa, hansı suala cavab olarsa, həmin halda, həmin şəkildə və həmin suallara cavab verməklə də cümlənin vasitəsiz (obyekt) tamamlığı olur. Məsələn: *Araz qardaşına məktub göndərirdi*

¹ A.A. Azər. Категория залога в современном Азербайджанском языке (автореф. канд. дисс.). Баку, 1955, стр. 10-17; Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Bakı, 1960, səh. 130-138.

² Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya), II hissə. Bakı, “Elm”, 1980, səh. 272-278.

cümləsində *göndərirdi* feli təsirli olduğu üçün *nə?* sualına cavab verən *məktub* sözünü (obyekt) tələb edir ki, həmin söz də cümlənin vasitəsiz (obyekt) tamamlığı olur. *Gülər yazdığı məktubu yoldaşına göndərdi* cümləsində də *göndərdi* feli təsirli olduğu üçün *nəyi?* sualına cavab olan *məktubu* sözünü (obyekt) tələb edir ki, bu söz ikinci cümlənin vasitəsiz (obyekt) tamamlığı olur. Eləcə də, *Moskvanı lap yaxından görmək istəyirdim* cümləsində *görmək* sözü təsirli fel olduğu üçün *haranı?* (eyni ilə həm də *nəyi?*) sualına cavab olan *Moskvanı* sözünün işlənməsini tələb edir. Göründüyü kimi, bu, tamamlıqların şəkilçi qəbul edib-etməməsi və *nə?* *nəyi?* hətta *haranı?* suallarına cavab verməsi onların vasitəsiz tamamlıq olmasına heç bir maneçilik göstərmir.

2. Fellərin təsirli və təsirsiz olması vasitəli tamamlıqların da müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Təsirli fellərin tələbinə görə vasitəsiz tamamlıq meydana çıxdığı kimi, vasitəsiz tamamlığın vasitəsilə də o biri tamamlıqlar, yeni vasitəli tamamlıqlar meydana çıxır. Xəbəri təsirsiz fel olan elə bir cümlə tapılmaz ki, onda vasitəsiz tamamlıq iştirak edə bilsin. Vasitəsiz tamamlıq isə obyekt olduğu üçün ikinci bir tamamlığın da meydana çıxmasına səbəb olur.

3. Tamamlıqların müəyyənləşdirilməsi isə indiyə qədər əsas mübahisəli məsələlərdən biri olan zərfliklərlə tamamlıqların arasındakı hüdudu, onların şəkli cəhətini deyil, məna cəhətini, yeni tamamlığın hansı və ya zərfliyin hansı fellərlə işlənə bilməsi məsələsini müəyyənləşdirmiş olur. Xüsusən, xəbəri təsirsiz fel olan cümlələrdə vasitəsiz tamamlıq axtarmalı olmadığımız üçün zərflik məsələsi də tamamilə aydınlaşacaqdır.

4. Təsirli və ya təsirsiz felləri ayırmaqla felin növlərini müəyyənləşdirmək mümkün olur. Belə ki, qayıdış növün yalnız təsirli fellərdən əmələ gəlməsi və təsirsiz fel halına düşməsi, bunun səbəbləri, eləcə də məchul növün ancaq təsirli fellərdən əmələ gəlməsi və səbəbi bu vasitə ilə müəyyənləşdirilir ("Felin növləri"nə bax).

5. Felin təsirli və təsirsizliyi vasitəsilə fel növlərini müəyyənləşdirdikdən sonra dilimizdə şəxssiz cümlələrin də işləndiyi və həmin cümlələrin bir qisminin xəbərinin məhz şəxssiz fellərdən ibarət olduğu barədə qənaətimiz daha da möhkəmlənir. Məlumdur ki, məchul fellərin subyekt məchul olduğundan obyekt (üzərində iş icra olunan əşya) onun yerini tutur və cümlənin mübtədası olur. Lakin müasir ədəbi dilimizdə *baxıldı*, *gedildi*, *yanaşılır* kimi bir sıra fellərə

təsadüf edilir ki, bunlar təsirsiz fel köklərindən əmələ gəlmişdir. Şəkil etibarilə bunlar da məchul felə yaxındır, lakin məchul fel deyildir; çünki bir tərəfdən bütün məchul fellərin əmr şəkli ikinci şəxsdə müstəqil işlənib məzmun ifadə etdiyi halda, bu fellərin həmin şəkli müstəqil işlənib məzmun ifadə edə bilmir. Məsələn: *yazıldı, atıldı, açıldı* fellərinin verdiyi məzmunu *baxıldı, gedildi, yanaşıldı* felləri vermir. Digər tərəfdən, *Dünən iclasda sənin məsələyə baxıldı. Tapşırılan yerə gedildi. Məsələyə müxtəlif mövqelərdən yanaşılır* cümlələrinin nə subyekti (mübtədası), nə də onun yerini tutan obyektə vardır. Belə cümlələrə şəxssiz cümlə adı vermək həqiqətə daha uyğundur.

6. İndiyə qədər başqa nitq hissələrindən düzələn fellərin yalnız şəkli cəhəti, yəni bu felləri əmələ gətirən şəkilçilər sadalanıb, qurucu misallar göstərilirdi. Onların məzmun və vəzifəsindən qətiyyəni danışılmırdı. Fellərin təsirli və ya təsirsizliyi bu məsələni də həll etməyə imkan yaradır. Məsələn, *-la (-lə)* şəkilçisi vasitəsilə isim və sifət köklərindən təsirli fel (*təmizlə, başla*), *-al, -əl* şəkilçisi ilə keyfiyyət bildirən, *-ar, -ər* şəkilçisi ilə rəng bildirən sifət köklərindən təsirsiz fel (*boşal, düzəl, ağar, göyər*) yaranması və s. asanlıqla müəyyən edilə bilər ("Düzəltmə fellər"ə bax).

7. Nəhayət, bu vaxta qədər dərindən öyrənilməmiş *et, elə, ol* köməkçi fellərindən hansının təsirli, hansının təsirsiz olması və buna görə də nə vaxt müstəqil, nə vaxt köməkçi fel kimi işlənmələri də bu məsələ ilə əlaqədar olaraq həll oluna bilər. Məlumdur ki, *ol* təsirsiz, *et, elə* köməkçi felləri isə təsirli fellərdir.

Bütün bu dəlillər fellərin təsirli və ya təsirsiz olmasını müəyyənləşdirməyin və dərindən öyrənməyin, həqiqətən, çox böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

FELLƏRDƏ NÖV KATEQORİYASI

Fellərdə növ müxtəlifliyi subyektin felə qarşı, subyektin obyektə qarşı və bir də fellə obyekt arasındakı münasibətdən irəli gəlir: hərəkətin icrasında subyektin fəal və ya qeyri-fəal iştirakı, yəni obyektin üzərinə təsir edib-etməməsi, subyektin obyektə və obyektin subyekti əvəz etməsi və sairədən təzahür edir. Bu münasibət və əlaqələrə görə felin mənasında müəyyən dəyişiklik əmələ gəlir ki, bu da həm xüsusi şəkli əlamətlərin əlavəsi ilə, həm də fəldə heç bir şəkli dəyişiklik əmələ gətirmədən meydana çıxır. Yuxarıda göstərilən səbəblər nəti-

cəsində meydana çıxan bu məna müxtəlifliyinə əvvəllər “felin babları”, indi isə “felin növləri” adı verilir. Müasir Azərbaycan dilində felin növləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) məlum (aktiv); 2) məchul (passiv); 3) qayıdış; 4) qarşılıqlı; 5) müştərek; 6) icbar.

Məlum növ

Bu fellər subyektin (iş görən) müstəqil söz şəklində cümlədə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq, görülən işə qarşı münasibətinin fəal olduğunu, yəni işin icrasında subyektin fəal iştirakı ilə zahirdə olmasını, yaxud istənilən zaman zahirə çıxma bilməsini göstərir. Buna görə də məktəb qrammatikalarında bu fəle “iş görən məlum olarsa, fel məlum olur” tərfi verilmişdir.

Məlum fellərdə subyektin (iş görən) məlum olması o demək deyildir ki, subyekt müstəqil söz şəklində cümlədə iştirak etməlidir. Ola bilər ki, cümlədə subyekt müstəqil söz şəklində iştirak etmədən fel məlum olsun. Məsələn: *Dünənki hadisəni eşitdi* cümləsində subyekt zahirdə olmadığı halda, *eşitdi* feli məlum hesab olunur; çünki istənilən zaman subyekti bu cümləyə əlavə etmək olar və cümlənin məzmununa da heç bir xələl gəlməz.

Məlum fellər təsirli və ya təsirsiz olmaq etibarilə iki qismə ayrılır; yəni məlum fellərin bir qismi təsirli, başqa bir qismi təsirsiz olur. Bunların təsirli və təsirsiz olması obyektin cümlədə iştirak edib-etməməsindən və ya onu istənilən zaman cümləyə daxil etməyin mümkün olub-olmamasından asılıdır, çünki təsirli fellərdə üzərində təsir icra olunan obyektin iştirakı mütləq lazımdır. Əgər cümlədə obyekt bilavasitə iştirak etmirsə, fel təsirlidirsə, müəyyən suallar vasitəsilə obyekt zahirə çıxarıla bilər. Fel təsirsiz olarsa, cümlədə obyektin iştirakı mümkün deyildir; çünki bu cür fellər heç bir obyekt tələb etmir. Deməli, cümlədə məlum fel olarsa, subyektlə fel məlum olur, obyekt isə cümlədə ola da bilər, olmaya da bilər; yəni təsirli məlum fellərdə, subyekt və fəldən başqa, bir də obyekt olmalıdır. Təsirsiz məlum fellərdə isə yalnız subyektlə fel olmalıdır, obyekt iştirak etməməlidir. Başqa sözlə desək, cümlədə obyekt iştirak etsə də, etməsə də, subyekt məlum olur. Fellərin məlum növ olması üçün heç bir xüsusi şəkli əlamət yoxdur. Bütün sadə, düzəltmə və mürəkkəb fellər özlüyündə götürüldükdə, yəni heç bir xüsusi növ şəkilçisi artırılmadığı vəziyyətdə məlum növ hesab olunur.

Məchul növ

Məchul fellərdə işin kim tərəfindən icra olunduğu məlum olmur. Burada, əsasən, üzərində iş icra olunmuş əşya ilə (obyektlə) felin münasibəti bildirilir; daha doğrusu, subyekt naməlum olduğundan obyekt onun rolunu ifa edir. Başqa sözlə desək, obyekt subyektə əvəz edir. Bu o demək deyildir ki, işi icra edən yoxdur. İşin icrasında subyektin iştirakı vardır. Lakin məqsəd subyektin iştirakını deyil, ilk növbədə onun gördüyü işi qabarıq verməkdən, xatırlatmaqdan ibarət olduğuna görə subyekt zahirə çıxı bilmir və naməlum olaraq qalır. Məhz subyektin meydana olmadığını əsas tutub bu cür fellərə məchul fel adı verilmişdir. Əslində isə burada məchul olan fel deyil, həmin işin icraçısıdır – subyektdir.

Məchul fellərin kökü təsirli fel olur. Müvafiq şəkilçi qəbul etdikdən sonra həmin fellərin hamısı təsirsiz olur, çünki obyekt özü cümlənin qeyri-fəal deyil, fəal üzvü yerini tutur və obyektin (vasitəsiz tamamlığın) suallarına deyil, subyektin suallarına cavab verə bilər. Deməli, məchul fellə cümlələrdə subyekt rolunu oynayan əşya (obyekt) ilə fel iştirak edir.

Fellərdə məchulluq məzmunu öz-özlüyündə meydana çıxmır. Bu məzmun xüsusi şəkli əlamətlərlə yaradılır. Məlum fellər öz şəklini dəyişdirdikdən sonra məchulluq mənası ifadə edə bilər. Bu şəkil dəyişikliyi də onu quruluşca düzəltmə fellər sırasına daxil etməyə imkan yaradır. Məchul fellər həm təsirli məlum fel köklərindən, həm də başqa nitq hissələrindən yaranmış təsirli düzəltmə fellərdən əmələ gətirilir:

I. *-il (-il, -ul, -ül), -ın (-in, -un, -ün, -n)* şəkilçiləri vasitəsilə təsirli məlum fellərdən məchul fel əmələ gəlir və bu fellər təsirsiz olur: *yazdı – yazıldı, göstərdi – göstərildi, qoydu – qoyuldu, döydü – döyüldü, dedi – deyildi, aldı – alındı, bildi – bilindi, oxudu – oxundu* və s. Məsələn: *Bütün məhsul son qozasına kimi yığılıb dövlətə təhvil verilsin* (Ə.Vəliyev). *Qaraşın səsi haradasa kəsilib qırıldı* (M.İbrahimov). *Dağlarda yaranmış özfəaliyyət dərnəyinin şöhrəti sonralar çox uzaqlara yayıldı. Hətta onun haqqında mərkəzi qəzetlərdə də məqalələr çap olundu* (İ.Əfəndiyev). *Stəkanlar dolur, sağlıqlar içilirdi. Eşitməli sözlər danışılırdı* (MİR Cəlal).

İcbar fellər təsirli fellər olduğu üçün onlara *-il (-il, -ul, -ül)* şəkilçisini artırmaqla yenidən məchul fel düzəltmək mümkündür: *yazdır – yazdırıl, kəsdir – kəsdiril, sildir – sildiril, asdır – asdırıl* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, *get, bax, yanaş, inan, təsadüf et, fikir ver, əməl et, istifadə et, hücum et* kimi bəzi təsirsiz fellər məchul növ şəkilçisi qəbul etsələr də, məchul fellərin ümumi qaydasından xaricə çıxır: *gedildi, baxıldı, yanaşıldı, inanıldı, fikir verildi, əməl edildi, istifadə edildi, hücum edildi*. Bu kimi fellər təsirsiz fellərdən düzəltdiyi kimi, onların subyektə əvəz edəcək obyektə də olmur; daha doğrusu, bunların obyektə yönük, bəzən də çıxışlıq halda işlənərək, şəxssiz (mübtədasız) cümlə əmələ gətirir və fel də şəxssiz fel hesab olunur.

II. Başqa nitq hissələrindən düzəlmiş fellərdən yalnız *-la (-lə)* şəkilçisi ilə əmələ gələn fellər təsirli olduğundan məchul fellər də yalnız həmin şəkilçi ilə əmələ gəlmiş fellərdən düzəlir ki, bunlar da iki qismə ayrılır:

a) başqa nitq hissələrindən düzəlmiş fellərdən bir qismi saitle bitdiyi üçün təkcə *-n* şəkilçisini artırmaqla məchul fel ola bilər: *bağlandı, yağlandı, ayaqlandı, paylandı* və s. Məsələn: *Qapılar bağlandı. Maşınlar yollandı. Göy zəmilər ayaqlandı. Çay stəkanları paylandı.*

b) bunların digər bir qismi də *-n* samitinin üzərinə *-ıl (-il, -ul, -ül)* şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranır: *yoxlanıldı, gözlənilirdi* və s. Məsələn: *Təcili yoxlama gözlənilirdi. İki gündən sonra hər tərəf yoxlanıldı.*

Demək olar ki, müasir dilimizdə bu cür düzəltmə fellər yuxarıda göstərilən hər iki şəkildə işləyə bilər: *bağlandı – bağlanıldı, yoxlandı – yoxlanıldı* və s. Təsirsiz düzəltmə fellər isə yenə də təsirli fel olduğdan sonra məchul fel ola bilər: *hazırlaşdırıldı, üzləşdirildi, gücləndirildi, dilləndirildi, düzəldildi* və s.

Yuxarıda göstərilən şəkilçilərdən *-in (-in, -un, -ün)* yalnız *I* samiti ilə bitən sözlərdə (*çalındı, bilindi, bölündü*); *-n* saiti ilə bitən fellərdə (*oxundu, süründü*); *-ıl (-il, -ul, -ül)* isə başqa fellərdə (*açıldı, içildi, deyildi, yuyuldu, geyildi* və s.) işlənir.

Qayıdış növ

Felin bu növü işi görənlə (subyektlə) üzərində iş icra olunan əşyanın (obyektin) arasındakı münasibəti bildirir; burada subyekt eyni zamanda obyektə də əvəz edir. Daha doğrusu, məchul felin əksi meydana çıxır, çünki məchul feldə obyekt subyektə əvəz edirsə, qayıdış feldə subyekt obyektə əvəz edir. Başqa sözlə desək, subyekt

eyni zamanda obyekt hesab olunur, işin icrası onun üzərinə düşür. Belə fellərin obyektini subyektin özündən xaricdə axtarmaq doğru deyildir. Burada nəinki müstəqim obyektin, hətta qeyri-müstəqim obyektin də suallarını verib, onları zahirə çıxarmaq mümkün deyildir. Məsələn: *yuyundu* felindən sonra heç bir tamamlıq sualını vermək olmaz. Yalnız subyektin (mübtədanın) sualını verib həm iş görəni, həm də üzərində iş icra olunanı meydana çıxarmaq olar ki, bu da iş görənin (subyektin) özüdür.

Qayıdış növü bildiren fellər də xüsusi şəkilçilər vasitəsilə təsirli fellərdən əmələ gəlir və nəticədə təsirsiz fel olur. Bu növün şəkilçiləri aşağıdakılardır:

-ın (-in, -un, -ün); -ıl (-il, -ul, -ül); -n: qızındı, darandı, göründü, açıldı (gül, yaxud hava), *üzüldü* (xəstə) və s. Məsələn: *Qızlar quyunun başında yuyunurdular. Gülşən onun üzünə elə kinli baxdı ki, Xanpəri kənara çəkildi. Durna onun sözlərini xatırladı və utanmış kimi əlləri ilə üzünü örtərək çarpayuya yıxıldı* (İ.Əfəndiyev). *Səriyyə darandı*.

Göründüyü kimi, məchul növ bildiren felin şəkli əlamətləri ilə qayıdış növün şəkli əlamətləri eyniyyət təşkil edir, yəni hər iki növ (fel) eyni şəkli əlamətlərlə ayrı-ayrı mənalar ifadə edir. Lakin bunların şəkilcə eyniliyi mənə müxtəlifliyinə mane olmur. Bunları mənaca bir-birindən ayırmaq üçün felin subyektə və yaxud əşyaya (obyektə) olan münasibətini nəzərə almaq lazımdır. Əgər subyekt məchullaşmış, fel bilavasitə əşya ilə (obyektlə) münasibətdə olarsa, yəni subyekt naməlum olduğu üçün obyekt onu əvəz etməklə bilavasitə xəbərlə əlaqədar olarsa, həmin fel məchul olur. Məsələn: *qapı açıldı* dedikdə qapını açan məlum olmadığından *qapı* sözü bilavasitə *açıldı* feli ilə münasibətdə olur və mübtəda olmaq baxımından subyekti (qapını açanı) əvəz edir.

Əksinə, əgər subyekt bilavasitə fellə münasibətdə olarsa, yəni üzərində iş icra olunan əşyanı da özü əvəz edib, subyektlə fel arasında heç bir əşyanın (obyektin) işlənməsinə ehtiyac olmazsa, fel qayıdış olur. Məsələn: *hava açıldı*, yaxud *güllər açıldı* dedikdə havanın, yaxud güllərin açılmasında başqa bir subyekt iştirak etmir, hava və güllər öz-özünə açılır. Eyni zamanda buradakı *açıldı* feli heç bir obyekt tələb etmir, çünki *hava* və *güllər* sözləri (subyektlər) eyni zamanda obyektə əvəz etmişdir. Beləliklə də iş işi icra edənin üzərində icra olunmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində bəzən *geyindi*, *soyundu* kimi fellər, müstəsna olaraq, obyekt də tələb edir. Məsələn: *Hafiz paltarını geyindi*, yaxud *Araz paltarını soyundu* kimi cümlələrdə *geyindi*, *soyundu* felləri şəkilcə qayıdış olsalar da, məzmunca artıq qayıdış fellərindən uzaqlaşmışdır; çünki bütün qayıdış fellər təsirsiz olduğu halda, *geyindi*, *soyundu* felləri təsirlidir və adətən özünə obyekt tələb edir.

Bəzi hallarda *-il* (*-il*, *-ul*, *-ül*) və *-in* (*-in*, *-un*, *-ün*) şəkilçiləri eyni fele ayrı-ayrılıqda artırıla bilər və bu vaxt birinci şəkilçi ilə məchul, ikinci şəkilçi ilə qayıdış növdə olan fellər meydana çıxır. Müqayisə edin: *deyildi – deyindi*, *geyildi – geyindi*, *soyuldu – soyundu*, *yuyuldu – yuyundu*, *çəkildi – çəkindi*, *döyüldü – döyündü* və s. Qarşılıqlı verilən bu misallardakı ciddi mənə fərqləri də göz qabağındadır.

Qarşılıqlı növ

Bu növdə də subyektin fele qarşı münasibəti göstərilir; yəni burada da üzərində iş icra olunan əşya olmur. Daha doğrusu, subyektin heç bir obyekt üzərinə təsiri olmur. Lakin felin mənasından müəyyən olur ki, onun icrasında yalnız bir subyekt iştirak etmir; iş iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı surətdə icra olunur. Məsələn: *yazışdım, görüşdüm* kimi fellərdə birinci şəxs iştirak edir, lakin mənə cəhətcə *yazdım, gördüm* fellərindən tamamilə fərqlənir; çünki *yazışdım, görüşdüm* fellərində birinci şəxsdən başqa, ikinci bir şəxsin də mənə qarşı yazmış olduğunu anlamaq çətin deyildir. Halbuki *yazdım, gördüm* fellərində yalnız birinci şəxsin yazmış olduğu məlum olur. Deməli, fellərin qarşılıqlı növündə iştirak edən şəxsin kəmiyyəti heç bir rol oynamır, yəni fellərin şəxsinin çoxluğu və ya azlığı onun qarşılıqlı mənə daşıyıb-daşımamasını həll etmir. Burada işin yalnız qarşı-qarşıya icra olunması əsas rol oynayır. Felin bu növü də xüsusi şəkli əlamətlərlə meydana çıxır.

Qarşılıqlı növün şəkli əlaməti *-ış* (*-ış*, *-uş*, *-üş*), *-aş* (*-aş*, *-ş*) şəkilçilərindən ibarətdir. Məsələn: *yazış, seviş, vuruş, görüş, döyüş, tutaş, qucaqlaş, dəyiş* kimi fellər qarşılıqlı mənə ifadə edir: *Sürətlə hərələnən dəyirman daşının o tərəfində dayanmış Musa əlinin ununu çırparaq üçümüzə də görüşdü. Bəyim qızaranaq mühəndislə əl tutuşdu* (İ.Əfəndiyev). *Uşaqlar tutaşdılar. Ana və bala qucaqlaşdılar.*

Fellərdən isim düzəldən *-ış* (*-iş*, *-uş*, *-üş*) şəkilçisi ilə bunları qarışdırmamalı: *vuruş*, *görüş*, *satış*, *çağırış*, *bildiriş* və s. Felin mənaca növünü əmələ gətirən *-ış* (*-iş*, *-uş*, *-üş*) şəkilçisindən sonra zaman şəkilçiləri işlənə bildiyi halda, fellərdən isim əmələ gətirən *-ış* (*-iş*, *-uş*, *-üş*) şəkilçisindən sonra zaman şəkilçilərini əlavə etmək mümkün deyildir (məsələn: *Qurban dostu ilə səmimi görüşdü. Qurban dostu ilə çox səmimi görüşür. Qurban dostu ilə sabah görüşəcəkdir* və s.). Yaxud fellərdən isim əmələ gətirən şəkilçilərdən sonra hal, kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçilərini əlavə etmək mümkün olduğu halda, qarşılıqlı növü əmələ gətirən şəkilçidən sonra kəmiyyət, hal və mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaq mümkün deyildir (məsələn: *Təşkilatımız tez-tez istehsalat qabaqcılları ilə görüşlər keçirir. Sülhü Müdafiə Şurasının çağırışına biz ürəkdən qoşuluruq*).

-ış (*-iş*, *-uş*, *-üş*); *-aş* (*-əş*, *-ş*) şəkilçiləri, yaxud sonu həmin şəkilçiye oxşar əlamətlərlə bitən fellərin də hamısı qarşılıqlı mənə ifadə etmir. Bu cəhətdən onları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) müstəqil mənaya malik sadə fel köklərinə *-ış* (*-iş*, *-uş*, *-üş*); *-aş* (*-əş*); *-ş* şəkilçiləri əlavə olunmaqla qarşılıqlı növdən olan fellər əmələ gətirilir: *at-ış*, *yaz-ış*, *sev-ış*, *de-yiş*, *vur-uş*, *gör-üş*, *döy-üş*, *tut-aş* və s.;

b) *-la* (*-lə*) şəkilçili bəzi düzəltmə fellərə *-ş* şəkilçisi artırmaqla qarşılıqlı növdən olan fellər əmələ gəlir: *gözlə-ş*, *sözlə-ş*, *daşla-ş*, *bağla-ş* və s.;

Qeyd. *-laş* (*-ləş*) şəkilçisi ilə isimdən, bəzən də sifətdən düzələn bəzi fellər də məzmunca qarşılıqlı görülən hərəkət mənası ifadə edir: *söz-ləş*, *dilləş*, *məsləhətləş*, *zəngləş*, *üzləş*, *vidaləş*, *vədələş*, *halalləş*.

c) *-ış*; *-aş* (*-əş*) ilə bitən bəzi fellər də qarşılıqlı mənə ifadə edirlər: *barış*, *yarış*, *gülaş* və s. Bu sözlərin də vaxtilə fel köklərinə *-ış*; *-aş* (*-əş*) şəkilçisini artırmaqla düzəltdiyi şübhəsizdir. Lakin müasir vəziyyətdə həmin sözləri kök və şəkilçiye ayırmaq mümkün olmadığı üçün onlara sadə fellər kimi yanaşılmalıdır;

ç) bəzi fellər şəkilcə qarşılıqlı fellərə oxşasalar da, onların məzmunlarında heç bir qarşılıq mənası hiss olunmur: *sovuş*, *sürüş*, *soruş*, *giriş*, *yanaş*, *qızış*, *bitiş*, *əziş*, *qatış*, *çatış*, *dolaş*, *üzüş* və s. Onları hər hansı bir şəxslə işlətsək belə, qarşılıqlı mənə əldə edə bilmərik. Halbuki *barış*, *yarış*, *gülaş* kimi fellər hansı şəxslə ifadə olunursa

olunsun, yenə də qarşılıqlı mənə verəcəkdir: *barışdım, barışdın, yarışdıq, güləşdik*. Məsələn: *Mən barışdım. Sən də barışarsan. Onunla bərk toqqaşdıq. Uşaqlar yaxşı güləşdilər*;

d) Şəkilcə qarşılıqlı fələ oxşayan, lakin kök və şəkilçiyə ayrıldıqda kökləri tamamilə başqa məzmun ifadə edən və heç bir qarşılıqlı mənə bildirməyən bəzi fellər də məlum növə daxil olur: *yapış, çalış, alış* və s.

Əksər qarşılıqlı fellər təsirli fellərdən əmələ gəlir və növ şəkilçilərini qəbul etdikdən sonra obyekt tələb etmədikləri üçün təsirsiz olur. Bunları təsirli fələ çevirmək üçün, yeni özlərinə obyekt tələb etmələri üçün yenə də ümumi qayda üzrə *-dır* (*-dir, -dur, -dür*) şəkilçisindən istifadə etmək lazımdır. Qarşılıqlı fellərin sonuna bu şəkilçini əlavə etdikdə təsirli fəl olur və obyekt tələb edir: *döyüşdür, vuruşdur, görüşdür* və s.

Müştərək növ

Felin müştərək növü də hərəkətlə onun subyekt (daha doğrusu, subyektləri) arasındakı münasibəti əks etdirir. Felin bu növündə subyektin heç bir obyekt üzərində təsiri olmur. Müştərək növ fellərin mənasından məlum olur ki, onun icrasında bir subyekt deyil, bir neçə subyekt iştirak edir və həmin iş də subyektlər tərəfindən eyni vaxtda, həm də birgə və paralel surətdə yerinə yetirilir. Məsələn: *Gülüşdük, doluşmuşsuz, uçuşur, mələşir* və s.

Felin bu növü də xüsusi şəkli əlamətlə meydana çıxır. Müştərək növün şəkli əlaməti *-ış* (*-iş -uş, -üş, -ş*) şəkilçisindən ibarətdir.

Qarşılıqlı növ fellərdən fərqli olaraq, müştərək növ təsirsiz fellərdən əmələ gəlir, növ şəkilçisini qəbul etdikdən sonra yenə də təsirsiz olaraq qalır və buna görə də o heç bir obyekt tələb etmir: *qaynaş, yatış, dağılış, hürüş, bağıriş, ağlaş* və s. Müştərək növ fellərin müəyyən qismi yamsılamalardan düzəlmiş fellərdən əmələ gəlir: *vızılдаş, vaqqılдаş, vəngildəş, qımılдаş, bəyirış, mələş, qarılдаş, cıkkıldəş, qurulдаş, sızılдаş* və s. Məsələn: *Yazın gəldiyini hiss edən bal arıları vızılдаşıır, qurbağalar qurulдаşıır, qarğalar qarılдаşırdı. Körpə sərcə balaları analarını görüb cıkkıldəşdilər*.

Müştərək növ felin bir necə subyekt olduğundan o, əksər halda cəm şəklində ifadə olunur, felin özünə isə birinci və ikinci şəxsə aid olduqda cəmlilik bildirən şəxs şəkilçisi, üçüncü şəxsə aid olduqda isə əsasən təklik bildirən şəxs şəkilçisi artırılır: *Biz tapşırıq alandan*

sonra dağılışıdıq. Fəhlələr skamyalardan gurultu ilə qalxıb, qapıya doğru axışdıılar (M.Hüseyn). Hamı gülüşdü (İ.Əfəndiyev). Pəncərədən içəri işıq dolur, teleqraf telləri, dəmir taxtapuşlar parıldadı (Ə.Vəliyev).

Qarşılıq və müştərək növ fellər aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə oxşayır:

a) hər iki növün şəkli əlaməti eynidir: *-ış (-iş, -uş, -üş, -ş)* şəkilçisidir;

b) hər iki növdə olan fel təsirsiz olduğundan heç bir obyekt tələb etmir;

c) hər iki növ felin bir neçə subyekti olur.

Bu oxşarlığa baxmayaraq, qarışıq və müştərək növ felləri bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də vardır. Həmin fərqli cəhətlər bunlardır:

a) qarşılıq növ əksərən təsirli, müştərək növ isə təsirsiz fəllərdən düzəlir;

b) qarşılıqlı növ subyektlərin hərəkəti bir-birinə qarşı istiqamətdə icra etdiyini göstərsə, müştərək növdə subyektlər hərəkəti eyni istiqamətdə, eyni zamanda paralel yerinə yetirirlər;

c) qarşılıqlı növ fellərin, əsasən, iki subyekti olur, müştərək növ fellərin subyekti əksər halda daha çox olur;

ç) qarşılıqlı növ felin subyektlərindən biri adlıq halda olur, digəri isə *ilə* qoşması ilə işlənir. Müştərək növün subyektləri bir leksik vahidlə ifadə olunur və əksər halda cəmlilik şəkilçisi ilə işlənir.

İcbar növ

İcbar növü bildiren fellər təsirli fəllərdən əmələ gəlir və təsirli olaraq qalır. Felin bu növündə işin icrası bilavasitə birinci subyektdə aid olmur. İş birinci subyektin ya xahişi, ya əmr, ya da tapşırığı ilə başqası icra edir; lakin işin həqiqi icraçısı subyekt kimi zahirə çıxma bilmir ("Təsirli və təsirsiz fellər" bəhsinə bax).

Felin icbar növündə işi əmr edən yox, əmr olunan (ikinci bir iş görəni) icra etməli olur ki, o da qeyri-fəal olduğundan vasitəli obyekt kimi meydana çıxır. Məsələn: *oxutdum, yazdırdı* kimi felləri heç də danışan şəxs deyil, onun vasitəsilə başqa bir şəxs icra etməli olur və bu da obyekt kimi dərk edilir. Halbuki *uzat, acıt, qurut, çürüt* kimi fəllərdə işi icra edən subyektin özü olur; işi başqa bir naməlum şəxs icra etmir. Bunları bir-birindən fərqləndirmək üçün ikinci, daha

əhəmiyyətli cəhəti də nəzərə almaq lazımdır. Ümumiyyətlə, felin təsirlilik kateqoriyası şəkilçiləri həm təsirsiz, həm də təsirli fel kökləri ilə işləyə bilər və bütün təsirsiz felləri təsirli fel halına salar, halbuki bu şəkilçilər yalnız təsirli fellərlə işləndiyi zaman az və ya çox dərəcədə icbariyyət mənasını da bildirə bilər. Təsirsiz fellərdən isə heç bir icbar növ əmələ gətirmək mümkün deyildir; *gəl, get, qaç* kimi fellərdən heç bir icbar növ düzəltmək mümkün olmur. Təsirsiz fellər təsirli fel halına salındıqdan sonra (əgər bu mümkün olursa) icbar növü ifadə edə bilər: *qaç-qaçır-qaçırt-qaçırtır; boşal-boşalt; azal-azalt; çoxal-çoxalt; düzəl-düzəlt* və s.

Bu fellərin üzərinə *-t* şəkilçisindən sonra *-dır* şəkilçisi də əlavə etsək, yəni *boşaltdırdım, azaltdırdım, çoxaltdırdım, düzəlttdirdim* şəklində işlətsək, görürük ki, işin icraçısı ikinci bir subyektdir. Lakin bu subyekt qeyri-fəal olduğundan subyekt halında qala bilmir, qeyri-müstəqim obyekt (vasitəli tamamlıq) rolu oynayır, çünki işin icrası haqqında xəbər verən yenə də birinci şəxsdir (fəal subyektdir). Əgər həmin feli *Mən sənin işini düzəlttdirdim, Mən otaqları boşaltdırdım* şəklində işlətsək, yenə də birinci şəxs fəal icraçı kimi özünü göstərir. Lakin işi düzəldən və otaqları boşaldan tamamilə başqa bir naməlum şəxsdir ki, o, işin subyekti kimi *kim?* sualına cavab olaraq meydana çıxma bilmir; yəni *düzəlttdirdim, boşaltdırdım* fellərindən hasil olan *kim?* sualına yenə də birinci şəxs – *mən* cavab verir. Bu cümlələrin mübtədası (*mən*), müstəqim obyekt tamamlığı (*sənin işini, otaqları*) və xəbəri (*düzəlttdirdim, boşaltdırdım*) olduğu məlumdur. Burada naməlum olan işi düzəldən və otaqları boşaldan həqiqi icraçıdır ki, bu da yalnız qeyri-müstəqim (vasitəli) tamamlığın *kimə?* sualı ilə meydana çıxma bilər. Əgər cümlələr həmin *kimə?* sualına da cavab verəcək bir şəkildə ifadə olunarsa, *Mən sənin işlərini katibə* (katib vasitəsilə) *düzəlttdirdim, yaxud Mən otaqları xidmətçiyə* (xidmətçi vasitəsilə) *boşaltdırdım* şəklində işlənəcəkdir ki, buradan da işin həqiqi icraçıları olan *katib* və *xidmətçi* sözləri qeyri-müstəqim tamamlıq olaraq meydana çıxacaqdır.

Beləliklə, əgər həmin fellər *boşaltdım* və *düzəlttdim* şəklində işlənersə, işi bilavasitə birinci şəxs icra edər və işin obyekt üzərində icrası üçün ikinci bir vasitəçi tələb olunmaz. Əksinə, əgər bu fellər *düzəlttdirdim* və *boşaltdırdım* şəklində ifadə olunarsa, o işləri birinci şəxs bilavasitə deyil, bilvasitə icra edər ki, həmin vasitəçi də həqiqi icraçı olmasına baxmayaraq, yalnız köməkçi rola malik olar

və bunun nəticəsində boşaltdıran fəal (mübtəda), boşaldan isə qeyri-fəal (tamamlıq) olar.

Bu izahatdan bir daha aydın olur ki, *-dır* (*-dir*, *-dur*, *-dür*) şəkilçisi bir sıra təsirli fellərin kökünə əlavə olunduqda felin icbar növünün yaranması ilə əlaqədar olaraq iş görənin köməkçisi də qeyri-müstəqim obyekt şəklində meydana çıxır.

Həç bir təsirsiz feldən icbar növ əmələ gəlmədiyi kimi, bütün təsirli fellərdən də icbar növ düzəlmir. Məsələn: *yazdım* feli təsirli olduğu kimi, *bildim* feli də təsirlidir. Bu fellərin hər ikisinə müvafiq şəkilçi (*-dır*, *-dir*) artırıqda *yazdırdım*, *bildirdim* şəklində yenə də təsirli fə əmələ gəlir və forma etibarilə icbar növə oxşayır; halbuki bu fellərin birincisində (*yazdırdım*) icbar məzmunu olduğu halda, ikincisində (*bildirdim*) belə bir məna dərk edilmir. Buna görə də fellərdən yalnız birincisi icbar növ hesab edilə bilər, ikincisi isə yenə də məlum növ olaraq qalır. Hər ikisi təsirli və məlum hesab edilən *bildim* və *bildirdim* fellərinin məna fərqləri ondan ibarətdir ki, birinci (*bildim*) yalnız *nəyi?* sualına cavab olan bir müstəqim obyekt (vasitəsiz tamamlıq) tələb etdiyi halda (*bildim*, *nəyi bildim?* *Sənin fikrini bildim*), ikinci fel (*bildirdim*) isə həm *nəyi?* sualına cavab olan müstəqim obyekt, həm də *kimə?* sualına cavab olan qeyri-müstəqim obyekt (vasitəli tamamlıq) tələb edir (*bildirdim*, *nəyi bildirdin?* *Sənin fikrini bildirdim*. *Kimə bildirdin?* *Məktəb direktoruna bildirdim*). İşin icrasına gəlincə, tamamilə aydındır ki, misalların hər ikisində bir subyekt iştirak edir; başqa bir şəxsin iştirakı dərk edilmir. *Bildim* felini də, *bildirdim* felini də birinci şəxsin təkisi icra edir.

Yazdım və *yazdırdım* fellərində isə vəziyyət tamamilə başqa cür olur. *Yazdım* feli də *bildim* feli kimi *nəyi?* sualına cavab olan bir müstəqim obyekt tələb edir: *Yazdım*. *Nəyi yazdın?* *Məktubu yazdım*.

Yazdırdım feli ilə *bildirdim* feli arasında mühüm bir fərq vardır. *Bildirdim* feli bir müstəqim və bir qeyri-müstəqim obyekt tələb etdiyi halda, *yazdırdım* feli bir *nəyi* (*nəyi yazdırdın?*) sualına cavab olan müstəqim obyekt, bir də *kimə?* (*kimə yazdırdın?*) sualına cavab olan qeyri-müstəqim obyekt tələb edir. *Bildirdim* feli bir müstəqim obyektədən başqa, bir də işin istiqamətini bildirən qeyri-müstəqim obyekt tələb edərsə, *yazdırdım* feli bu obyektlərdən başqa, bir də işin kimin vasitəsilə icra olunduğunu bildirən üçüncü bir obyekt tələb edir: *Yazdırdım*. *Nə (nəyi?) yazdırdın?* *Məktub (məktubu) yazdırdım*. *Kimə məktubu yazdırdın?* (Burada məktubun kimə göndərilməsi, yəni

işin istiqaməti nəzərdə tutulur.) *Moskvada oxuyan oğluma məktub yazdırdım. Məktubu kimə yazdırdın?* (Burada məktubu kim yazdığı, yəni işin həqiqi icraçısı nəzərdə tutulur.) *Onuncu sinifdə oxuyan kiçik oğluma yazdırdım.*

Deməli, *bildirdim* felindən kimin bildirməsi, nəyi bildirməsi və kimə bildirməsi dərk edilirsə, *yazdırdım* felindən də kimin yazdırması, nə yazdırması, kim üçün yazdırması və kimin yazması mənaları anlaşılır.

İcbar növün şəkli əlamətləri forma etibarilə təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirən şəkilçilərin eynidir (təsirli fel şəkilçilərinə bax).

FELİN ZAMAN KATEQORİYASI

Müəyyən bir iş, hərəkət və hadisə zamanla əlaqədar olur; yəni işin icra olunub-olunmaması müəyyən zamanla bağlı olaraq göstərilir. Buna görə də felə məxsus kateqoriyalardan biri zaman kateqoriyası hesab olunur.

Fellərdə zaman kateqoriyası iki işin icrası arasındakı zamanın müddətini müəyyən edir. Yəni icra olunmuş, olunan və olunacaq bir işin icrası zamanı ilə indi həmin işin icrası haqqında xəbər verilən zaman arasındakı müddəti müəyyən edir.

Məlum olduğu üzrə, fellər üç zamanla əlaqədar olaraq izah edilir. Yəni iş və hərəkət ya keçmiş, ya indiki, ya da gələcək zamanda icra olunur. Bu üç zamanın vahid meyarı indiki zamandır; yəni hər iki zaman (keçmiş və gələcək) yalnız indiki zamanla ölçülür. İndiki zamana görə keçmiş və ya gələcək müəyyən edilir. Keçmiş və ya gələcək məfhumları yalnız indiki zamana nisbətən meydana çıxır. İndiki zaman məfhumu olmadan keçmiş və ya gələcək məfhumları haqqında düşünmək qeyri-mümkündür, çünki keçmiş zaman gələcək zamana görə deyil, indiki zamana görə keçmiş hesab olunur. Yaxud gələcək zaman keçmişə görə deyil, indiki zamana görə gələcək adlanır.

Fellərin zaman kateqoriyası da keçmiş və gələcək zamanın indiki zamanla olan nisbətindən meydana çıxır. Bu nisbəti ifadə etmək üçün xüsusi şəkli əlamətlərdən (şəkilçilərdən) istifadə olunur ki, bunlara zaman kateqoriyası şəkilçiləri, yaxud felin zaman şəkilçiləri deyilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, fellərin, başlıca olaraq, üç zamanı vardır: 1) keçmiş zaman; 2) indiki zaman; 3) gələcək zaman.

Keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş və ya olunmamış bir iş haqqında indi xəbər verilən vaxt arasındakı bir zamandır; yəni iki iş arasındakı zamandır. Bu işlərdən birisi əvvəlcə icra olunur və ya olunmur, digəri isə onun haqqında xəbər verir. Məsələn: *Müəllim gəldi* cümləsində iki iş vardır: a) müəllimin icra etdiyi (gəlmək) iş; b) müəllimin icra etdiyi (gəlmək) işin icrası haqqında verilən xəbər. Yaxud *Mən oxudum* cümləsində mən yenə də iki iş icra etmiş oluram, yəni əvvəlcə oxumaq işini icra edirəm, sonra da həmin icra etdiyim iş haqqında xəbər verirəm. *Mən oxudum* o deməkdir ki, mən keçmişdə müəyyən bir iş icra etmişəm (oxumuşam), indi də o işimin icrası haqqında xəbər verirəm. Deməli, keçmiş zaman əvvəlcə icra olunmuş və ya olunmamış bir iş haqqında ya şifahi və ya yazılı olaraq xəbər verilən vaxt arasındakı zamana deyilir.

Azərbaycan dilində keçmiş zamanı iki cür ifadə etmək olar. İşin keçmişdəki icrası haqqında ya bilavasitə, ya da bilvasitə xəbər vermək olar, yəni II və III şəxs tərəfindən işin keçmişdəki icrası haqqında xəbər verən ya özünün bilavasitə şahidliyini, ya da həmin işin icrasını başqasından eşitdiyini və işin onsuz icra olunduğunu bildirir. Buna görə də dilimizdə keçmiş zaman şühudü və nəqli keçmiş zaman adı ilə iki yerə bölünür. Bu keçmiş zamanların mənaca fərqləri olduğu kimi, şəkilcə də fərqləri vardır; yəni bir zamanın ayrı-ayrı mənalar ifadə etməsi ayrı-ayrı şəkli əlamətlərlə təzahür etdirilir.

Şühudi keçmiş əvvəlcə (keçmişdə) icra olunmuş bir iş barədə indi onun haqqında şahidlik yolu ilə xəbər verilən zaman arasındakı vaxta deyilir. Bu, elə bir zamandır ki, haqqında xəbər verilən işin icrasında xəbər verənin şahidliyi və bilavasitə müşahidəçi olduğu meydana çıxır. Məsələn: *Zəng çalındı* cümləsində zəngin çalındığını xəbər verən şəxs bilavasitə çalınmaq işinin icrasını ya gözü ilə gördüyünü, ya da öz qulağı ilə eşitdiyini bildirir.

Şühudi keçmişin şəkli əlaməti *-dı* (*-di*, *-du*, *-dü*) şəkilçisidir: *yazdı, gəldi, oxudu, gördü*. Məsələn: *Baş üstə, – deyə oğlan şən halda üzümə baxdı* (İ.Əfəndiyev). *Sonra Həbib qıza iki konfet verdi, qız səmimi halda məsum-məsum güldü* (Ə.Vəliyev). *Təzə toyun nəzakət qaydalarını pozdum. Biz o biri otağa keçdik* (Mir Cəlal).

Nəqli keçmiş əvvəlcə (keçmişdə) icra olunmuş bir iş haqqında indi (xəbər verilən zaman) şahidlik vermədən, işin icrasında bilavasitə

müşahidəçi olmadan, yalnız işin icrasının nəticəsini bildirən zaman arasındakı vaxtdır. Bu zamana görə, əvvəlcə bir iş icra olunur, sonra isə onun nəticəsi başqasına şahidlik yolu ilə deyil, nağıl yolu ilə xəbər verilir, çünki haqqında xəbər verilən işin icrasında xəbər verənin bilavasitə iştirakı olmur. Xəbər verən onsuz icra olunmuş işin yalnız nəticəsini bildirir.

Şübhəsiz, xəbər verilən iş əvvəlcə ikinci və ya üçüncü şəxs tərəfindən icra olunmuşsa, sonra birinci şəxs tərəfindən onun nəticəsi xəbər verilirsə, iş ya onsuz (xəbər verənsiz), ya xəbər verilən adamsız, ya da hər ikisi (xəbər verən və xəbər verilən) olmadan icra olunmuşdur. Məsələn: *Dərs başlanmış, müəllim gəlmiş* kimi cümlələrdə dərsin başlanması və müəllimin gəlməsini gören bir şəxs sonradan başqasına xəbər verərsə, bu işlər xəbər verilən şəxssiz icra olunmuşdur. Əgər zəngin çalınmasını və müəllimin gəlməsini görməyən iki şəxs bir-birinə məlumat verirsə, işlər həm xəbər verənsiz, həm də xəbər verilənsiz icra olunmuşdur.

Əgər birinci şəxs özünün əvvəlcə icra etmiş olduğu işin nəticəsi haqqında başqasına (ikinci şəxsə) xəbər verirsə, işin icrasını ikinci şəxs (xəbər verilən) gözü ilə görməmişdir. Buna görə də işin icrasını xəbər verən şahidlik yolu ilə deyil (iş özü icra etmiş olduğuna baxmayaraq), nağıl yolu ilə söyləməlidir. Məsələn: *yazdım və yazmışam* fəllərinin hər ikisi birinci şəxs tərəfindən keçmiş zamanda icra olunmuş, indi isə başqasına xəbər verilir. Bu işlərin hər ikisində birinci şəxs bilavasitə iştirak etmişdir, çünki işləri o özü icra etmişdir və başqasının gördüyü iş haqqında xəbər verilmədiyi üçün özünün şahidliyi və ya qeyri-şahidliyini bildirməyə ehtiyac qalmır, çünki o özü hər iki işin sahibidir. Bəs nə üçün birinci şəxs özünün əvvəlcə icra etdiyi bir işi iki yol ilə başqasına xəbər verməli olur? Şübhəsiz, burada işin icrasında xəbər verilən ikinci şəxsin münasibəti nəzərə alınır. *Yazdım* feli o deməkdir ki, mənim yazmaq işimi xəbər verdim şəxs görür və onun şahididir. İşin icrasında müşahidəçi kimi iştirak edir.

Yazmışam felində isə xəbər verdim şəxs müşahidəçi deyildir. Mən işi onsuz icra edib, indi nəticəsini ona xəbər verirəm.

Nəqli keçmişin şəkli əlaməti *-miş* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçisidir: *yazmış, gəlmiş, oxumuş, görmüş* və s. Məsələn: *Abbas görürdü ki, onun yaşlıları çoxdan savadsızlığını ləğv etmiş, özlərinə bir peşə seçmişlər* (Ə.Vəliyev). *Biz işğal ordusunun sərəncamı ilə gəlmişik* (MİR CƏLAL). *Müəllimin dediklərinin hamısını yazmışam*

şam. O kinonu Hafiz də görmüşdür. Nə durmusan dağ başında qar kimi (Xalq mahnısı).

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər bütün qrammatika kitablarında şühudi keçmişə “maziyi-şühudi”, nəqli keçmişə “maziyi-nəqli” adı verilirdi. 1937-1940-cı illərə qədər bunlar heç bir elmi əsas olmadan *yaxın keçmiş* və *uzaq keçmiş* adlanırdı.

Şübhəsiz, Azərbaycan dilində heç bir yaxın və uzaq keçmiş yoxdur. Doğrudur, ilk baxışda şühudi keçmişə nisbətən nəqli keçmişin uzaq zamanı göstərməsi nəzərə çarpır: *oxudum* – yaxın, *oxumuşam* isə nisbətən uzaq kimi təsəvvür edilir. Həqiqətdə isə məsələ zamanın yaxın və ya uzaqlığında deyildir. *-dı* (*-di*, *-du*, *-dü*) şəkilçisi ilə ifadə olunan və “yaxın keçmiş” adlanan fellərlə on il və ya yüz il bundan qabağın hadisələrini söyləmək mümkün olduğu kimi, *-mış* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçisi ilə ifadə olunan və “uzaq keçmiş” adlanan fellərlə də beş dəqiqə və ya bir dəqiqə bundan əvvəlki hadisələri ifadə etmək olar. Deməli, keçmiş zamanı yaxın və uzaqlığa görə deyil, işin icrasında xəbər verənin şahidlik münasibətindən asılı olaraq iki qismə ayırmaq lazımdır.

Şühudi keçmişin mənasında elə bir qətilik və şahidlik vardır ki, bunun üzərinə hekayə və rəvayət məzmunu ifadə edən *idi*, *imiş* sözlərini artırmaqla felin xəbər şəklinin mürəkkəbini (hekayə və rəvayətini) əmələ gətirmək mümkün deyildir; çünki *idi*, *imiş* müvafiq olaraq hekayə və rəvayət məzmunu daşıdıqlarından işin icrasında şahidlik məzmunu ilə müvafiq gələ bilmir.

Müasir Azərbaycan dilində nəqli keçmişin ikinci və üçüncü şəxsləri bir başqa şəkli əlamətlə də ifadə olunur; yəni *-mış* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçisinə müraciət etmədən, başqa şəkilçidən istifadə edərək ikinci və üçüncü şəxslər üzrə nəqli keçmişini ifadə etmək mümkün olur. Dilimizdə *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*) şəkilçisi vasitəsilə *-mış* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçisinin ifadə etdiyi mənanı bildirən nəqli keçmiş əmələ gəlir. Lakin bu nəqli keçmiş yalnız ikinci və üçüncü şəxslərə aid olur. Məsələn: *Müəllim gəlmiş* cümləsi ilə *Müəllim gəlir* cümləsinin zaman etibarilə heç bir fərqi yoxdur. Hər iki halda müəllimin gəlməsi qeyri-şahidlik yolu ilə, yəni keçmişdə icra olunmuş işin yalnız nəticəsini bildirmək yolu ilə xəbər verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəqli keçmişin bu ikinci şəkli təkcə müasir dilimizə deyil, klassiklərimizin dilinə də aiddir; yəni *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*) şəkilçisi ilə felin nəqli keçmişinin ifadəsi dilimizə aid bütün bədii əsərlərdə müəyyən yer tutur.

İndiki zaman icra olunan və ya olunmayan işlə onun haqqında xəbər verilən işin eyni zamanda baş verdiyini bildirir; yəni əvvəlcə bir işin icrasına başlanılır və bu icra bitməmiş onun haqqında xəbər verilir. Nəticədə, hər iki hərəkət eyni zamanda icra olunur. *Mən yazıram* o deməkdir ki, mən yazmaq işini icra etdiyim bir zamanda onun haqqında başqasına xəbər verirəm; yəni eyni zaman içərisində iki iş görürəm, həm yazmaq işini davam etdirirəm, həm də icra etdiyim bu iş haqqında məlumat verirəm. Yaxud *Müəllim gəlir* cümləsində müəllimin gəlməsi haqqında o zaman xəbər verilir ki, həm müəllim bir işin icrasını davam etdirsən, həm də müəllimin icra etdiyi iş (gəlmək) haqqında verilən xəbər eyni zamanda icra edilmiş olsun.

İndiki zamanın şəkli əlaməti **-ır (-ir, -ur, -ür)** şəkilçisidir: *yazır, gəlir, qurur, görür, anlayır, işləyir, oxuyur, sürüyür* və s. Məsələn: *Həcərlə Gülşənin dolanacağı nə qədər yaxşı, kefləri kök olsa da, ana və bala tez-tez kövrəlirlər* (Ə.Vəliyev). *Çağırırıq, bütün ataları çağırırıq. Vacib iş görürük axı, nə qışqırırsınız* (MİR Cəlal). *Sizi narahat etdiyim üçün üzr istəyirəm. Elə bilmə ki, mən ayrı planetə uçuram* (İ.Əfəndiyev).

Müasir Azərbaycan dilində inkar bildirən fellər indiki zamanda işlənərkən, bəzi xüsusiyyətlər meydana çıxır: inkarlıq kateqoriyası **-ma (-mə)** şəkilçisindən sonra fellərə indiki zaman şəkilçiləri əlavə olunarkən iki saitin yanaşı işlənməsinə yol verməmək üçün **-ma (-mə)** şəkilçisinin saiti atılır və **m** kimi işlədilir. Beləliklə, *yazmayır, gəlməyir* əvəzinə, *yazmur, gəlmir* şəklində işlənərək indiki zamanı ifadə edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu yeni şəkil canlı danışq dilimizdə əsasən qəbul edilib, tələffüzdə asanlıq törətdiyi üçün müsbət hadisə hesab olunsa da, sözlərin şəkli təhlilində bəzən müəyyən çətinlik əmələ gətirir. Belə ki, fel kökünü şəkilçilərdən ayırdıqda köklə zaman şəkilçisi arasında qalan **-m** samitinin inkarlıq kateqoriyası şəkilçisi olması üçün xüsusi izahatla bərabər, yenə də **a, ə** saitlələrindən birini əlavə etmək lazım gəlir: *yazmur* felində *yaz* felin kökü, **-ır** isə zaman şəkilçisi kimi izah edilir: **m** samitinə **a** saiti əlavə etməklə onu **-ma** şəklində inkarlıq şəkilçisi kimi aydınlaşdırmaq olar.

Qəti gələcək zaman da iki iş arasındakı zamanı bildirir. Bu zaman məfhumunun meydana gəlməsində də indiki zaman meyar rolunu oynayır, yəni gələcəkdə icra olunacaq və ya olunmayacaq bir işlə onun haqqında indi xəbər verilən iş arasındakı zamana gələcək zaman

deyilir. Bu zaman keçmiş zamanın əksini ifadə edir. Keçmiş zaman əvvəlcə icra olunmuş işin sonradan xəbər verilməsindən ibarət idisə, gələcək zaman sonradan icra olunacaq və ya olunmayacaq bir işin əvvəlcədən xəbər verilməsindən ibarətdir. Həqiqətən, *Mən yazacağam* cümləsində *yazacağam* o deməkdir ki, naməlum bir gələcək zamanda mənim uzaq işimin icra olunacağı nəzərə alınaraq, qabaqcadan onun haqqında xəbər verilir. Deməli, gələcəkdə icra ediləcək işin haqqında indi xəbər verilərsə, gələcək zaman əldə edilmiş olar.

Azərbaycan dilində gələcək zaman da iki cür ifadə olunur. Əgər işin gələcəkdə icra olunacağı qətiyyətlə bildirilirsə, bir gələcək zamandan, qətiyyətlə bildirilmirsə, başqa gələcək zamandan istifadə edilir. Bu gələcək zamanların məzmunundakı qətilik və ya qeyri-qətilik yalnız mənaya görə deyil, şəkli əlamətlərlə də fərqlənir. Bunların arasındakı həm məzmun, həm də şəkli fərqi nəzərə alaraq birinə qəti gələcək zaman, digərinə qeyri-qəti gələcək zaman adı verilir.

Qəti gələcək – işin gələcəkdə icra olunub-olunmayacağını indi qətiyyətlə xəbər vermək deməkdir. Bunun şəkli əlaməti *-acaq (-əcək)* şəkilçisidir: *yazacaq, gələcək, oxuyacaq, işləyəcək* və s. Məsələn: *Unutmayın ki, məqamımız Xanpəri Ağabəylinin məqası ilə yarışa gircəkdir. Əgər qızlar vəd etdikləri məhsulu versələr, kolxozda daha böyük nüfuz qazanacaqlar* (Ə.Vəliyev). *Mən yenə də pambıqçılıq briqadasında işləyəcəyəm. Qorxmaz bu saat çay içib Mədədin yanına gedəcək. Nərgiz isə kitab oxumağa başlayacaqdır* (İ.Əfəndiyev).

Qeyri-qəti gələcək bir işin gələcəkdə icrasını indi qeyri-qəti bir şəkildə xəbər vermək deməkdir. Bunun şəkli əlaməti *-ar (-ər)* şəkilçisidir: *yazar, gələr, oxuyar, işləyər* və s. Məsələn: *Bərk tapşırıd ki, sabah Bəhlulun toyudur, gələrsən. Qalxıb sənin barəndə bir tutarlı nitq deyərəm* (Mir Cəlal). *Qalır dəmirlə sement, onu da rayon mərkəzindən alarıq. Gedək oxuyaq, sonra qayıdıb həmişəlik bir yerdə yaşayarıq* (Ə.Vəliyev).

Qeyri-qəti gələcək zamanın qəti gələcək zamandan mənaca bir fərqi də ondan ibarətdir ki, o, qəti gələcək zamanla indiki zaman arasında orta bir yer tutur, yəni bəzən qəti-gələcək zamanı, bəzən də indiki zamanı əvəz edə bilər: *Sən yaxşı oxuyanda ananın ürəyi şad olur. Sən yaxşı oxuyanda ananın ürəyi şad olar*.

Qeyri-qəti gələcək zamanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də məzmunca ümumi zaman ifadə etməsidir. Məsələn: *Buna Koroğlu deyərlər* cümləsində *deyərlər* feli mənaca qətiyyəni qeyri-qəti gələcək zamanı bildirmir. Bu, bütün zamanlara aid bir ifadədir; yəni “buna keçmişdə də, indi də, gələcəkdə də Koroğlu deyərlər” deməkdir.

Bundan başqa, xasiyyət, adət və bu kimi sifətlərə malik bəzi iş və hərəkətlərdə də qeyri-qəti gələcək yalnız bir zamana (gələcək zamana) aid olmur, bütün zamanları əhatə edir. Məsələn: *Quş uçar, su axar, göz baxar; Su qabı, suda sınar; Bal tutan barmağını yalar* kimi cümlələrdə *uçar, axar, baxar, sınar, yalar* felləri yalnız qeyri-qəti gələcək zamanı bildirmir. Onlar hər bir zamana aid anlayış kimi təsəvvür olunur; çünki quşun uçması, suyun axması, gözün baxması, su qabının suda sınması, bal tutanın barmağını yalması yalnız gələcək zamana deyil, bütün zamanlara aid hadisələrdir.

Qeyri-qəti gələcək zamanın xüsusiyyətlərindən biri də felin inkar şəklilə işlənməsində özünü göstərir. Təsdiq bildirən fellərdə qeyri-qəti gələcək zaman *-ar (-ər)* şəkilçisi ilə ifadə olunduğu halda, inkar bildirən fellərdə birinci şəxs yenə də həmin şəkilçilərlə işləndiyinə baxmayaraq, ikinci və üçüncü şəxslərdə bu şəkilçilərin sait və samitlə bitən fellərdə həm sait, həm də samitdən əvvəlki *y* səsi düşür və *r* səsi *z* səsi ilə əvəz olunur, yəni qeyri-qəti gələcək zamanı yalnız *z* samiti ifadə edir: *yazmasan, yazmaz, yazmazsınız, yazmazlar* və s.

FELİN ŞƏXS KATEQORİYASI

Şəxs şəkilçiləri. Felə məxsus kateqoriyalardan biri də şəxs kateqoriyasıdır. Fellərin formalaşmasında, müstəqil nitq hissəsi şəklində düşməsində əvəzliliklərin nə qədər böyük rol oynadığı əvəzlilik bəhsində qeyd edilmişdir. Həmin qeyri-müstəqil əvəzliliklər şəxs şəkilçisi şəklində, yəni şəxs əlaməti halında fellərin şəxs kateqoriyasını ifadə edir. Hər bir iş və hərəkət müəyyən zaman daxilində icra olunduğu kimi, müəyyən şəxs tərəfindən də icra olunmalıdır. İş və hərəkətin şəxsə olan münasibəti müəyyən şəklilə əlamətlərlə təzahür etdirilir ki, bu şəklilə əlamətlər də ayrı-ayrı şəxsi göstərən şəxs kateqoriyası şəkilçilərindən ibarətdir.

Fellərdə şəxs kateqoriyası bütövlükdə yalnız birinci və ikinci şəxslərə görə formalaşmışdır; əmr şəklilə istisna etməklə üçüncü

şəxsi bildirmək üçün heç bir şəkli əlamət yoxdur. İşin icrası birinci və ikinci şəxsə aid olduqda xüsusi şəkilçilərdən (qeyri-müstəqil əvəzlilərdən – şəxs şəkilçilərindən) istifadə olunur və bunların vasitəsilə felin subyekti müəyyənləşdirilir.

İşin icrası üçüncü şəxsə aid olduqda isə heç bir şəkli əlamətdən istifadə edilmir. İsimlərdə olduğu kimi, fellərdə də üçüncü şəxs yalnız təsəvvür edilir. Daha doğrusu, birinci və ikinci şəxs şəkilçiləri qəbul etməyən fellər üçüncü şəxs hesab olunur. Bütün isimlər fellərin şəxs şəkilçisi qəbul etmədən işlənməsini tələb etdiyi üçün zaman şəkilçilərindən sonra şəxs şəkilçiləri qəbul etməyən fellərin subyekti yalnız isimlər və ya bəzi əvəzlilər ola bilər.

m, n ünsürləri ahənginə görə, **ı, i, u, ü** vasitəsilə əşya bildirən sözlə əlavə edilərək onu qrammatik cəhətdən müəyyən bir şəxslə bağladığı kimi, fellərin də şəxslənməsində iştirak edərək, müvafiq surətdə birinci və ikinci şəxsin təkini formalaşdırır. Xüsusən felin şühudi keçmiş zamanında iştirak edən şəxs sonluqları bu şəkilçilərdən ibarətdir; yəni mənsubiyyət kateqoriyasının birinci və ikinci şəxsinin təkini bildirmək üçün isimlərin sonuna əlavə edilən **-ım** (**-im, -um, -üm**); **-ın** (**-in, -un, -ün**) şəkilçiləri eyni ilə felin şühudi keçmiş zamanında da şəxs ifadə etmək üçün işlənir. Lakin felin şühudi keçmiş zaman şəkilçisi (**-dı, -di, -du, -dü**) saitlə bitdiyi və şəxs şəkilçiləri (**-ım, -im, -um, -üm**); (**-ın, -in, -un, -ün**) saitlə başladığı üçün saitlərdən biri düşür və saitlə bitən isimlərdə olduğu kimi, yalnız **-m** və **-n** ünsürləri şəxs ifadə edir: **gəl+di+m, gəl+di+n** və s.

Şəxsə görə şühudi keçmişin cəmində müəyyən xüsusiyyətlər vardır. Məlumdur ki, **z** formantı isimlərdə mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin tərkibində həm birinci, həm də ikinci şəxsin cəmində şəxsin çoxunu bildirən ünsür kimi işlənir (**atamız, atanız, dəftərimiz, dəftəriniz**). Fellərdə isə çoxluğu ifadə edən şəkilçi şəxsə görə ayrılmışdır, yəni **z** çoxluq bildirən ünsür kimi yalnız ikinci şəxsin cəmində iştirak edir, birinci şəxsin cəmini ifadə etmək üçün isə **z** ünsüründən fərqli olaraq **q** və **k** ünsürləri işlədilir ki, bu da birinci şəxsin cəmini ikinci şəxsin cəmindən asanlıqla ayırmağa imkan yaradır.

Burada **z, q** və **k** ünsürlərinin yuxarıdakı fərqiindən başqa, bir xüsusiyyəti də vardır. Belə ki, müasir ədəbi dilimizdə şühudi keçmişin ikinci şəxs cəmini bildirən **z** ünsürü saitdən başqa, **n** ilə də birlikdə işləndiyi halda birinci şəxsin cəmini bildirən **q, k** ünsürləri nəinki belə bir samiti tələb etmir, hətta sait səs belə olmadan bilavasitə felin zaman şəkilçisinə bitişir: **gəldik, gəldiniz, oxuduq, oxudunuz**.

Bu izahatdan aydın olur ki, birinci və ikinci şəxsin təkini ifadə edən *m, i* ünsürləri *t, i, u, ü* saitləri ilə birlikdə isimlərə əlavə edildikdə mənsubiyyət kateqoriyası əlaməti kimi əşyanı müəyyən şəxsə bağladığı kimi, bunlar şühudi keçmiş ifadə edən fellərə əlavə edildikdə də iş və hərəkəti şəxsə bağlayır.

Şəkilçilərin quruluşu və fonetik tərkibindən aydın olur ki, mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri şühudi keçmişdəki şəxs şəkilçiləri ilə (birinci şəxsin cəmindən başqa) fonetik tərkib etibarilə eyniyyət təşkil etdiyi kimi, isimlərdəki xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri də felin nəqli keçmiş, indiki, qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zamanlarının şəxs şəkilçiləri ilə tam eyniyyət təşkil edir.

Doğrudan da *gəlirəm, gəlirik, gəlmişəm, gəlmişsiniz, gələcəksiniz, gələrsiniz* fellərinin sonundakı *-əm, -ik, -sən, -siniz* kimi şəxs kateqoriyası şəkilçiləri ilə *müəlliməm, müəllimik, tələbəm, tələbəsiniz* isimlərinin sonundakı *-əm, -ik, -sən, -siniz* şəkilçilərinin fonetik tərkib və quruluşca heç bir fərqi yoxdur. Ayırı-ayrı şəxsləri ifadə etmək cəhətindən də bunların heç bir fərqi nəzərə çarpmır. Bunların arasındakı fərq yalnız ondan ibarətdir ki, biri əşya və hadisənin, digəri isə iş və hərəkətin şəxsə aid münasibətini müəyyənləşdirib hökm ifadə edir.

Fellərin şəxs kateqoriyasının şəkli əlamətləri birinci və ikinci şəxs üzrə aşağıdakılardan ibarətdir.

Felin bütün növlərində, bütün şəkillərində və zamanlarında birinci şəxsin təki üçün *-m*, cəmi üçün *-q, -k*; ikinci şəxsin təki üçün *-n, -san (-sən)*, cəmi üçün *-z* əsas ünsür hesab olunur. Bu əsas əlamətlər ayrı-ayrı fel şəkilləri və zamanları ilə işlənərsə, müxtəlif saitlər vasitəsilə fellərə əlavə olunur ki, onlar felin şəkilləri və zamanlarına görə aşağıdakı qayda üzrə qruplaşır:

1. *-m* ünsürü üç şəkildə aşağıdakı təsadüflərdə birinci şəxsin təkini ifadə edir:

a) saitsiz olaraq felin şühudi keçmiş zamanında, felin arzu, şərt şəkillərində və *idi* ədatı iştirak edən fellərdə işləyə bilər: *yazdım, gəldim, oxudum, gördüm; gərək yazam, gərək gələm, gərək oxuyam, gərək görəm; yazsam, gələm; yazmışdım (yazmış idim), gəlmişdim (gəlmiş idim); yazırdım (yazır idim), gəlirdim (gəlir idim); yazardım (yazar idim), gələrdim (gələr idim), yazacaqdım (yazacaq idim), gələcəkdim (gələcək idim); gərək yazaydım (gərək yazı idim), gərək gələydim (gərək gələ idim); yazasıydım (yazası idim), gələsiydim (gələsi idim); yazmalıydım (yazmalı idim), gəlməliydim (gəlməli idim),*

yazmaqdaydım (yazmaqda idim), gəlməkdəydim (gəlməkdə idim) və s. Məsələn: *Mən onun gözlərinə baxdım, üzündə bir kədər hiss etdim, gözlərindən iki damcı yaş axdığını da gördüm* (İ.Əfəndiyev). *Doğru deyirsən, gərək çox oxuyam, gərək çox yazam ki, gəlib yoldaşlarıma çatam. Mən yazsam, göndərsəm, o da yazar, göndərər. Yazmışdım ki gəlməsin, mənə gözləsin. Gəlmişdim, Hafizdən xəbər tutum. Mən ona həmişə yazırdım, onun yazdıqlarını da oxuyurdum. O vaxt mən uşaq şeirləri də yazardım və uşaq şairlərini çox həvəslə oxuyardım. Sən gəlməsəydin, mən gələcəkdim. Onda həvəsim çox idi, müharibə olmasaydı, oxuyacaqdım, ali təhsil alacaqdım. Doğru deyirsən, gərək oxuyaydım, ali təhsil alaydım, sonra evlənəydim. Sən olmasan, gözəl, gülistanə baxmaz idim. Çəmənlər çiçəklərinə aşığanə baxmaz idim* (Ə.Vahid);

b) əsas ünsür olan **-m** özündən əvvəl gələn **ı, i, u, ü** saitləri ilə **-ım (-im, -um, -üm)** şəklində fel köklərinə əlavə edilərək felin əmr şəklinin birinci şəxs təkini ifadə edir: *yazım, gəlim, görüm, qurum; anlayım, işləyim, oxuyum, sürüyüm* və s. Məsələn: *Mən də evə dəyim. İcazə verin evinizi təmizləyim* (İ.Əfəndiyev). *İstəyirəm mən də gəlim yazım, hamısının üzünü köçürüm. Qoy bir az da böyüyüm, hadisələri yaxşı anlayım, sonra özümə ev-eşik qurum*;

c) **-m** ünsürü özündən əvvəl **a, ə** saitlərini qəbul edərək **-am (-əm)** şəklində felin nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarında; *imiş* ədatı iştirak edən fellərdə, *y* samitinin əlavəsi ilə felin lazım, vacib və davam şəkillərində birinci şəxsin təkini ifadə edir: *yazmışam, gəlmişəm; yazıram, gəlirəm; yazacağam, gələcəyəm; yazaram, gələrəm; yazasıyam, gələsiyəm; yazmalıyam, gəlməliyəm; yazmaqdayam, gəlməkdəyəm; yazmış imişəm, yazırmışam (yazır imişəm); yazasımışam (yazası imişəm), yazmalıymışam (yazmalı imişəm)* və s. Məsələn: *Gəlmişəm sənə xəbər verim ki, tapşırдыңız şeylərin hamısını tapmışam, almışam, yerbəyer eləmişəm. Mə bu saat Həsənzadəgilə gedirəm* (İ.Əfəndiyev). *Ona deyin ki, dərslər oxuyuram, imtahana hazırlaşıram, oraya getmək istəmirəm. Bir də deyin ki, inciməsin, mən sonra gələrəm, onu təbrik edirəm. Qardaşım dedi ki, arxayın ol, mən onu başa salaram. Axı mən özüm də onlara gedəcəyəm, yaxşı bir töhfə də alacağam, xalamı da, xalam oğlunu da razı salacağam, mənim də elə bir fikrim vardır. Mən də ciddi hazırlaşmaqdayam. Hələ işi qurtarmamışam, hələ işləməkdəyəm, ancaq az qalıb, bitirməkdəyəm. Bu gün lap ağır gündür, həm dərs hazırlayıyam,*

həm də vacib bir yerə gedəsiyəm. Deyildiyinə görə, mən də o iclasa getməliyəm, hətta çıxış etməli və danışmalıyəm.

Qeyd. Felin şəkillərində şəxs şəkilçisinin əvvəlinə əlavə olunan *y* samiti iki saitin bir yerdə işlənməməsi zəruriyyətindən irəli gəlmişdir.

2. Əsas ünsür hesab olunan *-q*, *-k* şəkilçiləri aşağıdakı hallarda birinci şəxsin cəmini ifadə edir:

a) *-q*, *-k* ünsürləri heç bir sait qəbul etmədən felin şühudi keçmiş zamanı, arzu və şərt şəkillərində, *idi* ədatı iştirak edən fellərdə birinci şəxsin cəmini bildirir: *yazdıq, gəldik, oxuduq, gördük; gərək yazaq, gərək gələk; yazsaq, gəlsək; yazmışdıq (yazmış idik)* və s. Məsələn: *Müəllimin tapşırdığı kitabları oxuduq, qeydlər götürdük, sonra imtahana girdik. Bir də gördük, Bəndalı öz atlıları ilə böyürdən çıxdı (İ.Əfəndiyev). İndi gərək məqaləni yazaq, redaktora oxuyaq. Arifə yazmışdıq ki, oraya gəlsək, gərək bir yaxşı yerdə otaq tutaq. Bizə şair deməzlər cəmiyyətdən yazmasaq, Azadlıqdan yazmasaq, səadətdən yazmasaq* (S.Rüstəm);

b) bu ünsürlər özlərindən əvvəl *a*, *ə* saitlərini qəbul edərək, kökü saitle bitən fellərdə isə bu saitlərdən başqa *y* samitinin də əlavəsi ilə (*-aq*, *-ək*, *-yaq*, *-yək* şəklində) fel köklərinə artırıldıqda felin əmr və arzu şəklinin birinci şəxs cəmini ifadə edir: *yazaq, gələk, oxuyaq, işləyək, gərək yazaq, gərək gələk, gərək oxuyaq, gərək işləyək*. Məsələn: *İcazə verin, biz də oturaq, yazaq. Biz elə yaxşı işləyək ki, hamı əhsən desin. Deyirsiniz toya biz də gələk. Dərnəkdə biz oxuyaq, onlar da oynasınlar. Düz deyirsiniz, gərək biz də yazaq. Bu axşam gərək gedək. Hafizgildə birgə oxuyaq, birgə hazırlasaq;*

c) Bu ünsürlər özlərindən əvvəl *ı*, *i*, *u*, *ü* saitlərini qəbul edərək, *-ıq* (*-ik*, *-uq*, *-ük*) şəklində felin bütün mənə növləri üzrə nəqli keçmiş, indiki, qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək zamanlarında; lazım və vacib şəkillərində, *imış* ədatı iştirak edən fellərdə birinci şəxsin cəmini bildirir: *yazmışıq, gəlmişik, oxumuşuq, görmüşük; yazırıq, gəlirik, yazacağıq, gələcəyik; oxuyarıq, görərik; yazasığıq, gələsiyik; yazmalıyıq, gəlməliyik* və s. Məsələn: *Biz çoxdan gəlmişik, xeyli qəzet oxumuşuq, sənin şəkillərinə də baxmışıq və çox şeylər görmüşük. Hey yazırıq, ancaq cavab almırıq. Biz kəndimizə istirahətə yox, işləməyə gəlirik. Darıxmayın, mütləq məktub yazacağımız, yayda isə özümüz də gələcəyik. Əgər sözləri öyrənsəniz,*

mahnını birlikdə oxuyarıq. Görərik kim kimə üstün gələr. Bu gün biz həm sizə gələsiyik, həm "Yeni həyat"a gedəsiyik, həm də mərkəzə hesabat yazasıyıq. O tapşırığı biz də yazasıyıq. Biz mütləq gəlməliyik və ona cavab hazırlamalıyıq.

3. Əsas ünsür hesab olunan **-n** şəkilçisi heç bir sait qəbul etmədən felin bütün mənə növləri üzrə şühudi keçmiş zaman və şərt şəklində, habelə *idi* ədatından sonra ikinci şəxsin təkini ifadə edir: *yazdın, gəldin, oxudun, gördün; yazsan, gəlsən; yazıldın, yazışdın, yazdırdın, gəlmişdin, yazacaqdın, gələsi idin, yazmalı idin* və s. Məsələn: *Yaxşı ki, gəldin, yadıma saldın, yoxsa bu gün işsiz qalacaqdın. Getdin, özünlə, mənim qəlbimi də apardın. Axı sən də gələsi idin, mənə kömək etməli idin, bəs nə oldu ki, gəlmədin. Yox, sən gəlməli idin, mütləq gəlməli idin.*

4. **-sən (-sən)** şəkilçisi felin bütün mənə növləri üzrə nəqli keçmiş, indiki, qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək zamanlarında lazım, arzu və vacib şəkillərində, *imiş* ədatı iştirak edən fellərdə ikinci şəxsin təkini ifadə edir: *yazmışsan, gəlmişsən, oxumuşsan; yazırsan, gəlirsən; yazacaqsan, gələcəksən; yazarsan, gələrsən; yazasısən, gələsisən; gərək yazasan, gərək gələsən; yazmalısən, gəlməlisən; yazarmışsan, gələrmışsən* və s. Məsələn: *Eşqin eləsə könlümü qan, bilməyəcəksən, Yüz dəfə desəm, mətləbi qan, bilməyəcəksən* (Ə.Vahid). *Bir gün, gözəlim, qəbrimin üstdən ötüşərsən, Dərdindən ölən aşiqini başə düşərsən* (Ə.Vahid). *Görünür, sən çoxlu kitab oxumuşsan, yaxşı hazırlamışsan ki, belə gözəl cavab verirsən. Sən gərək vaxtlı-vaxtında dərslərə gələsən, elmi disput və müzakirələrdə iştirak edəsən və öz fikrini söyləyə biləsən. Dedim – Ey qönçədəhan, könlümü qan eyləmisən. Dedi – Bica yerə eşqimdə fəqan eyləmisən* (Ə.Vahid). *Yazırsan ki, guya bu yaxında sən də Bakıya gələsisən, doğrudurmu? Hər gün dərsə gəlməlisən, mühazirələrə qulaq asmalısən, lazım gələndə, konspekt də tutmalısən. Lay-lay dedim, yatasan; Qızılgülə batasan. Qızılgülün içində; Şirin yuxu tapasan* və s.

5. İkinci şəxsin çoxluğunu ifadə edən əsas **z** ünsürü özündən əvvəl **ı, i, u, ü** saitlərini qəbul edərək, ikinci şəxsin təkini ifadə edən **n** ünsürü ilə birlikdə **-niz (-niz, -nuz, -nüz)** şəklində felin şühudi keçmiş zamanında, *idi* ədatı iştirak edən fellərdə və şərt şəklində ikinci şəxsin cəmini ifadə edir: *yazdınız, gəldiniz, oxudunuz, gördünüz, yazasınız, yazırdınız* və s. Məsələn: *Harda qaldınız, ay bala, niyə*

belə gec gəldiniz? Qatarlanıb nə diyardan gəlirsiniz? Bir xəbər versəniz bizə, durnalar (M.P.Vaqif). Nə üçün belə acıqlandınız? Siz də söz verdiniz. Siz Nərimanın qüsurlarını çox düzgün göstərdiniz. Oğlunuz kanikula gələndə hər səhər ondan qabaq durub çay qoyurdunuz (İ.Əfəndiyev).

Müasir ədəbi dilimizdə felin ömr şəklinin ikinci şəxs cəmi **-ın** (**-in, -un, -ün**) şəkilçisi ilə ifadə olunur: *yazın, gəlin, oturun, görün, anlayın, işləyin, oxuyun, sürüyün* və s. Məsələn: *Bəli, danışın, danışın, sizi eşidirəm. Əgər vicdanınız yoxdursa, qorxun. Elə isə mənəm bu kitab şkaflımı səlqiyyə salın (İ.Əfəndiyev). Bir zaman havada qanad saxlayın. Sözüüm vardır mənəm sizə, durnalar (M.P.Vaqif). Nə durmuşsunuz? Yeyin, için, çalın, oynayın, məclisi bayram məclisinə oxşadın.*

Bu hadisəni də onunla izah etmək olar ki, felin ömr şəklinə ikinci şəxsin təkisi heç bir şəkli əlamət olmadan fel kökləri ilə ifadə olunduğundan **n** ünsürü müvafiq saitlərlə birlikdə ikinci şəxsin cəmini ifadə edir. Buna görə də **z** ünsürünə ehtiyac qalmır.

6. **-sınız** (**-siniz, -sunuz, -sünüz**) şəkilçisi fellərin nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarında, lazım, arzu, vacib və davam şəkillərində, *imiş* ədatı iştirak edən fellərdə ikinci şəxsin cəmini ifadə edir: *yazmışsınız, gəlmişsiniz, oxumuşsunuz, görmüşsünüz, yazırsınız, gəlirsiniz, oxuyursunuz, görürsünüz, yazacaqsınız, gələcəksiniz, yazarsınız, gələrsiniz, yazasınız, gələsiniz; gərək yazasınız, gərək gələsiniz; yazmalısınız, gəlməlisiniz, yazmaqdasınız; yazırmışsınız* və s. Məsələn: *Məktubda yazmışsınız ki, siz Ariflə zəngləşmişsiniz, görüşmüşsünüz, məktubu birgə oxumuşsunuz. Bəs niyə yazmırsınız ki, görüm nə vaxt gələcəksiniz. Axı bu sizin borcunuzdur, gərək yazasınız, bildirəsiniz. Bu il təcrübəyə getməlisiniz, ya getməli deyilsiniz? Rasimin dediyinə görə siz təcrübə məşğələləri keçirməyəcəksiniz. Onda bu il bir qədər tez qurtararsınız, vaxtında gələrsiniz.*

7. **-sın** (**-sin, -sun, -sün**) şəkilçisi felin ömr şəklinə üçüncü şəxsin təkini ifadə edir: *yazsın, gəlsin, oxusun, görsün, oynasın, vursun, dərsin, gəlməsin*. Məsələn: *Sevirəm mən elə cananı, güləndam olsun. Sözü şirin, özü bir şux dildaram olsun (Ə.Vahid). Torpaq olsun çeşminə torpaq satan namərdlərin; Mərd odur ki, düşməyə can versə, torpaq verməsin (Ə.Vahid). İnsafımı ki, bu şənlikdə bizim bir çox yoldaşlarımız iştirak etməsin?*

Beləliklə, bütün şəxs kateqoriyası şəkilçiləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci şəxsin təki: **-m; -am (-əm); -ım (-im, -um, -üm)**

Birinci şəxsin cəmi: **-q, -k, -aq (-ək); -ıq (-ik, -uq, -ük)**

İkinci şəxsin təki: **-n; -san (-sən)**

İkinci şəxsin cəmi: **-nız (-niz, -nuz, -nüz), -ın (-in, -un, -ün); -sınız (-siniz, -sunuz, -sünüz)**

Üçüncü şəxsin təki və cəmi: **-sın (-sin, -sun, -sün)** (əmr şəklində), **-dır (-dir, -dur, -dür)** felin nəqli keçmiş, qəti gələcək zamanlarında, vacib, lazım şəkillərində.

FELİN ZAMAN, ŞƏXS VƏ ŞƏKİL ƏLAMƏTLƏRİNƏ GÖRƏ DƏYİŞMƏSİ

Felin təsriflənən formaları

Zamana, xüsusən, şəklə və kəmiyyətə görə dəyişib-dəyişməməsini nəzərə alıb bütün fel formalarını iki böyük qrupa ayırırlar: 1. Felin təsriflənən formaları; 2. Felin təsriflənməyən formaları.

Felin təsriflənən formalarına elə fellər daxildir ki, onlar bütün hallarda zaman şəkilçiləri qəbul edə bilməsələr də, mütləq şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmiş olsunlar. Beləliklə, subyektin müəyyən əlamətləri öz əksini feldə tapa bilir və bu cür təsriflənən, yəni ən azı şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilən formaları dilçilik ədəbiyyatında *Verbum finitum* adlandırırlar.

Fellərdə zaman və şəxs şəkilçilərinin iştirakı ilə əlaqədar olaraq, onların xüsusi şəkillərini əmələ gətirən şəkilçilərin də nə zaman və nə münasibətlə işləndiyini nəzərə alsaq, şəkil, zaman və şəxs şəkilçilərinə görə təsriflənən felləri üç qrupa bölmək olar:

1. Zaman və xüsusi şəkil əlaməti olmayan, yalnız şəxs şəkilçiləri qəbul edən fellər.

2. Zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edib, xüsusi şəkil əlaməti olmayan fellər.

3. Xüsusi şəkil əlaməti olan və şəxs şəkilçisi qəbul edib, zaman şəkilçisi qəbul etməyən fellər.

Birinci qrupa felin əmr şəkli, ikinci qrupa felin xəbər şəkli, üçüncü qrupa felin lazım, arzu, vacib, şərt və davam şəkilləri daxildir.

**Felin şəkillərinə və zamanlarına görə
şəxs şəkilçilərini əks etdirən
cədvəl**

Şəxslər		Felin şəkilləri				
		Əmr	Xəbər (şü- hudi keçmiş və şərt)	Arzu	Xəbər (qalan zamanlarda)	Lazım və vacib
I şəxs	Tək	-im (-im, -um, -üm)	-m		-am (-əm)	
	Cəm	-aq (-ək)	-q (-k)		-ıq (-ik, -uq, -ük)	
II şəxs	Tək	—	-n		-san (-sən)	
	Cəm	-ın (-in, -un, -ün)	-nız (-niz, -nuz, -nüz)		-sınız (-siniz, -sunuz, -sünüz)	
III şəxs	Tək	-sin (-sin, -sun, -sün)	—		-dır (-dir, -dur, -dür) ¹	
	Cəm	-sınlar (-sınlar, -sunlar, -sünlər)	—		-dırlar (-dırlar)	

Beləliklə, zaman, şəxs və xüsusi şəkil əlamətlərinin iştirakından asılı olaraq, fellərin ayrı-ayrı şəkilləri meydana çıxır ki, bu şəkli ayrılıqda onların məzmunundakı müxtəlifliyin təbiətindən irəli gəlmişdir. Bütövlükdə fel şəkilləri subyektin hərəkətin icra olunub-olunmamasına müxtəlif münasibətini əks etdirir və məntiqi modallığın qrammatik ifadə vasitələrindən biri kimi özünü göstərir. Ayrı-ayrı fel şəkilləri bu modallığın təzahür xüsusiyyəti (subyektin hərəkətin icrasında iştirakı haqqında məlumatın gerçəkliyi nə dərəcədə əks etdirməsi, hərəkətin icrasının zəruriliyi, labüdlüyü, arzu olunması, müəyyən şərtlə bağlılığı və s.) kimi meydana çıxır.

¹ İndiki və qeyri-qəti gələcək zamanda işlənir.

Felin əmr şəkli

Zaman şəkilçisi və xüsusi şəkli əlaməti olmayan, yalnız şəxs şəkilçisi qəbul edən fellər əmr şəklinə daxildir. Felin əmr şəklini ifadə etmək üçün heç bir xüsusi şəkli əlamətdən istifadə olunmur. Burada edilən əmrin hansı şəxsə aid olmasını bildirmək üçün yalnız şəxs şəkilçilərindən istifadə edilir. Felin əmr şəklində hərəkətin icrası müəyyən əmr, buyruq, öyüd, nəsihət əsasında olur.

Əmr şəklinin zamanı yalnız mənacə təsəvvür edilir. Əmr ifadə edən hər hansı bir fel mənacə nisbətən gələcək zamanı bildirir, çünki əmr müəyyən bir işin icra olunması üçün edilir. İşin icrası isə hər halda əmrdən bir saniyə sonra başlanıla bilər. Məsələn: *yaz, oxu, çalış, öyrən* kimi fellərdə yazmaq, oxumaq, çalışmaq və öyrənmək işi qeyri-müəyyən bir gələcəyə aiddir. Deməli, əmr indi edilərsə, iş gələcəkdə icra olunub, nəticə verməli olur. Lakin bu gələcək zaman yalnız felin məzmunundan irəli gəlir. Burada heç bir xüsusi zaman şəkilçisi iştirak etmir.

Bu, məntiq etibarilə də doğrudur, çünki keçmişdə icra olunmuş iş haqqında indiki zamanda əmr etmək qeyri-mümkündür. Əmr gələcək üçün verilir. Bu gələcəyin indiki zamana nisbətən uzaq və yaxınlığı qeyri-müəyyən olur. Əmr cümləsinin ümumi məzmunu gələcək zamanın uzaq və yaxınlığını müəyyən edir.

Əmr şəklinin qəbul etdiyi şəkilçilər yalnız şəxs şəkilçilərindən ibarətdir. Bu şəklın şəxs şəkilçisi qəbul etməsindən də bəzi xüsusiyyətlər vardır:

Əvvəlcə, birinci şəxsin təki **-ım (-im, -um, -üm)**, cəmi isə **-aq (-ək)** şəkilçiləri ilə ifadə olunur: *yazım, bilim, qurum, görüm, anlayım, dinləyim, oxuyum, sürüyüm; yazaq, bilək, quraq, görək, gedək, oxuyaq, dinləyək* və s. Məsələn: *Saatı qurum, qurmayım? Elə otur ki, onu mən də görüm. Tapşırığı evdə işləyim, işləməyim? Sona düşür göllərə; Seyrə çıxacaq çöllərə; Gəl qucaq-qucaq, gül-çiçək yığaq; Düzək qara tellərə* (məhni). *Ta gəlirik biz də bir az anlayaq; Məhzəri-irfanda vurur tək səbir; Ya deyirik işləri sahmanlayaq; Məclisi-əyanda vurur tək səbir* (M.Ə.Sabir). *Siz danışın, biz dinləyək.*

Klassik ədəbi dilimizdə əmr şəklinin birinci şəxs cəmi həm **-aq (-ək)**, həm də **-alım (-əlim)** şəkilçilərini felin köklərinə artırmaqla ifadə olunmuşdur. Məsələn: *Necə bir vəsvəseyi-əql ilə qəmnək olalım, Gəlin alayışı-qəmdən çıxalım, pak olalım; Nəşeyi-mey*

tapalım, qabili-idrak olalım; Məstü mədhuşü xərabatiyü bibak olalım... Payibəsti-meyi-safi olalım dürd misal; Verəlim saqiya can, eyləyəlim kəsb-i-həlal; Nəşədən bilməyəlim ələmi-keyfiyyəti-hal; Məstü mədhuşü xərabatiyü bibak olalım (M.Füzuli). Balışa baş qoyalım, yorğanı bərdüş edəlim; Pənbeyi-qəfləti yox, zeybəci dərguş edəlim! Xəbi-övham görüb, seyl kimi cüş edəlim (M.Ə.Sabir).

Əslində, birinci şəxs özü özünə əmr edə bilməz. Əmr həmişə birinci şəxs tərəfindən başqasına edilir; yəni əmrin icrası əmr edən özünə deyil, başqasına aid olur. Məsələn: *yaz, yazın, yazsın, yazsınlar* kimi əmr bildirən fellərdə yazmaq işinin başqası tərəfindən icra olunacağı məlumdur, çünki *yazmaq* işinin icrası başqasına birinci şəxs tərəfindən əmr olunur. Halbuki *yazım, yazaq* kimi fellər yalnız şəkilcə əmr bildirən fellərdir. Burada əmrdən artıq gərəklilik, lazımlıq, nisbətən xahiş və rica məzmunları vardır, lakin şəkilcə bunları əmr şəklindən başqa bir şəkil kimi qəbul etmək mümkün deyildir.

İkincisi, şəkilcə əmr şəklinin ikinci şəxs təkinin heç bir xüsusi əlaməti yoxdur. Heç bir sözdəyişdirici şəkilçi (zaman, şəxs, şəkil və s.) qəbul etməmiş fellər məzmunca ikinci şəxsin təkini bildirir. Buna görə də dilimizdə məntiqin tələbinə əsasən ikinci şəxsin təkini ifadə etmək üçün heç bir xüsusi şəkli əlamət yaratmağa ehtiyac qalmamışdır. Deməli, bu cəhətdən də əmr şəkli felin başqa şəkillərindən fərqlənir, çünki başqa şəkillərdə ikinci şəxsin təki yalnız şəkli əlamətlə ifadə oluna bilər.

Azərbaycan dilində əmr şəklinin ikinci şəxs cəmində də müəyyən fərq nəzərə çarpır. Felin bütün başqa şəkillərində bu şəxs, əsasən, z ünsürünün vasitəsilə ifadə olunur; yəni ikinci şəxsin təkinin şəkilçiləri üzərinə müvafiq sait ilə həmin z ünsürü artırılır: *gəl-di-n-iz, gəl-ir-sin-iz* və s. Halbuki əmr şəklinin ikinci şəxs cəmi *-in (-in, -un, -ün)* şəkilçisi ilə, yəni z ünsürü iştirak etmədən ifadə oluna bilər: *yazın, gəlin, qurun, görün, başlayın, işləyin, oxuyun* və s.

Əmr şəklinin şəxsə görə dəyişməsində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də üçüncü şəxsin xüsusi şəkli əlamət (şəkilçi) qəbul etməsidir. Məlum olduğu üzrə, felin bütün başqa şəkillərində üçüncü şəxsə aid heç bir xüsusi şəkilçi yoxdur; yəni dilimizdə elə bir şəkilçi yaranmamışdır ki, felin başqa şəkillərində üçüncü şəxsi ifadə edə bilsin. Halbuki əmr şəklində üçüncü şəxsi bildirmək üçün müəyyən şəkilçidən istifadə edilir.

Əmr şəklinin üçüncü şəxs təki **-sin (-sin, -sun, -sün)** şəkilçisi ilə, cəmi isə həmin şəkilçiyə **-lar (-lər)** cəmlilik şəkilçisinin əlavəsi ilə ifadə olunur: *yazsın, gəlsin, oxusun, görsün, yazsınlar, gəlsinlər, oxusunlar, görsünlər* və s. Məsələn: *Mayisə tapşır ki, tez-tez məktub yazsın. Çalışın, gecikməsin, vaxtında gəlsin, çatsın. Zərər yoxdur, qoyun bir az da oxusun, yaxşı öyrənsin. İmkan yaradın gənc-lərimiz gəlsinlər, oxusunlar, ali təhsil alsınlar, xalqımıza daha çox fayda versinlər. Bir az yana çəkilsinlər, yaxşı görsünlər.*

Misallardan aydın olur ki, dilimizdə üçüncü şəxsi ifadə etmək üçün yalnız felin əmr şəklində xüsusi şəkli əlamətə təsadüf edilir ki, bu da əmr şəklini felin başqa şəkillərindən fərqləndirir.

Beləliklə, əmr şəklinin bütün şəxslər üzrə şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Birinci şəxsin təkində: **-ım (-im, -um, üm)**

Birinci şəxsin cəmində: **-aq (-ək)**

İkinci şəxsin təki üçün heç bir şəxs şəkilçisi yoxdur.

İkinci şəxsin cəmində: **-ın (-in, -un, -ün)**

Üçüncü şəxsin təkində: **-sın (-sin, -sun, -sün)**

Üçüncü şəxsin cəmində: **-sınlar (-sinlər, -sunlar, -sünlər)**

Felin xəbər şəkli

Şəxs və zaman şəkilçilərinin iştirakına görə xəbər şəkli fellərin ikinci qrupuna daxil olur, yəni felin bu şəklində heç bir xüsusi şəkil əlaməti iştirak etmir. Burada zaman və şəxs şəkilçiləri əsas rol oynayır.

Xəbər şəkli bir işin müəyyən zaman daxilində müəyyən şəxs tərəfindən icrasını xəbər verməyə xidmət etdiyi üçün heç bir xüsusi şəkil əlamətinə malik deyildir. Felin xəbər şəkli icra olunan və ya olunması bir işin hansı zamanda və hansı şəxs tərəfindən görüldüyünü və ya görülcəyini başqasına xəbər vermək demək olduğundan yalnız zaman və şəxsin müəyyənləşdirilməsi lazım gəlir ki, bu da ayrı-ayrı zaman və şəxs şəkilçiləri vasitəsilə təzahür etdirilə bilər. Deməli, felin xəbər şəklində yalnız zaman və şəxs şəkilçiləri iştirak edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, felin bu şəkli başqa şəkillərindən, bir tərəfdən, zaman şəkilçilərinin iştirak etməsi, digər tərəfdən, şəkil əlamətlərinin iştirak etməməsi ilə fərqlənərək xüsusi şəkil adı alır.

Felin xəbər şəkli “Zaman kateqoriyası” bəhsində göstərilən bütün zamanları əhatə edə bilir, yəni iki keçmiş (şühdi və nəqli keçmiş), bir indiki zaman, iki də gələcək (qəti və qeyri-qəti gələcək) zaman şəkilçiləri ilə işlənərək, iş və hərəkətin icrası zamanını xəbər verir.

Zaman şəkilçiləri, bir qayda olaraq, fel köklərindən sonra, şəxs şəkilçilərindən əvvəl artırılır. Zaman məfhumunun şəxs məfhumundan daha əvvəl mövcud olduğunu və zaman şəkilçilərinin şəxs şəkilçilərindən əvvəl yarandığını nəzərə alsaq, bu, təbii hesab edilə bilər. Buna görə də felin xəbər şəklində əvvəlcə zaman, sonra isə şəxs müəyyənləşdirilir.

Felin xəbər şəklinin zaman şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Şühudi keçmişdə: **-dı (-di, -du, -dü)**

Nəqli keçmişdə: **-mış (-miş, -muş, -müş); -ıb (-ib, -ub, -üb)**

İndiki zamanda: **-ır (-ir, -ur, -ür)**

Qəti gələcək zamanda: **-acaq (-əcək)**

Qeyri-qəti gələcək zamanda: **-ar (-ər)**

Xəbər şəklində şəxs şəkilçilərindən yalnız I və II şəxs şəkilçiləri iştirak edir; III şəxs üçün xüsusi şəkilçi işlənmişdir. Bu cəhətdən də xəbər şəkli ömr şəklindən fərqlənir. Xəbər şəklində işlənən şəxs şəkilçiləri zamanlara görə də fərqlənir. Bu cəhətdən xəbər şəklində işlənən şəxs şəkilçilərini üç qismə ayırmaq olar:

1. Şühudi keçmişdə işlənən şəxs şəkilçiləri.

2. Nəqli keçmiş və indiki zamanda işlənən şəxs şəkilçiləri.

3. Qəti və qeyri-qəti gələcək (gələcək və müzare) zamanda işlənən şəxs şəkilçiləri.

Şühudi keçmişdə birinci şəxsin təki yalnız **-m**; cəmi isə **-q (-k)** ünsürləri ilə ifadə olunur; yəni şəkilçilər saitsiz olaraq işlənir: *yazdım, gəldim, oxudum, gördüm; yazdıq, gəldik, oxuduq, gördük* və s. Məsələn: *Bir yaz günü, dan ulduzu parlayanda gördüm o qızı; Əl toxundu, üz qızardı. Qara qıvrım telləri vardı. Baxdı mənə, baxdım ona; Getdi, qaldım yana-yana. Qayıtmadı bir də geri, unutmaram mən o gözləri* (Mahnı). *Xeyli vaxtdır ayrılmışdıq yar ilə; Gördüm, amma danışmadıq, ayrılddıq... Bircə kəlmə danışmadıq ayrılddıq. Qərib-qərib durduq biganələr tək; Soyuq-soyuq baxdıq divanələr tək. Dönmədik başına pərvanələr tək, Eşq oduna yanıbmadıq ayrılddıq* (M.P.Vaqif).

İkinci şəxsin təki **-n**; cəmi isə **-nuz (-niz, -nuz, -nüz)** şəkilçisi ilə, yəni ikinci şəxsin təkini bildiren **n** ünsürünün üzərinə müvafiq sait və şəxsin çoxluğunu bildiren **z** ünsürünün əlavəsi ilə ifadə olunur: *yazdın, gəldin, oxudun, gördün; yazdınız, gəldiniz, oxudunuz, gördünüz* və s. Məsələn: *Qədəm basdın, sən səfəlar gətirdin; Gözüm üstə, ey məstanə, xoş gəldin. Təftiş ki buyurdun götürdün*

qədəm... Oxlar vurdun mənə gözü qaş ilən (M.P.Vaqif). Siz xoş gəldiniz, səfa gətirdiniz. Yaxşı ki, siz özünüz oxudunuz, hər şeyi aydın başa düşdünüz.

Misallardakı **m, n, q, k** ünsürlərinin saitsiz işlənməsinə başlıca səbəb şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin saitlə bitməsidir.

Şühudi keçmiş zaman üzrə üçüncü şəxsin təkini bildirən heç bir şəkli əlamət yoxdur; cəmində isə yalnız **-lar (-lər)** kəmiyyət şəkilçisi iştirak edir: *yazdılar, gəldilər, oxudular, gördülər*. Məsələn: *Çingiz vaxtında gəldi, hamıdan qabaq yazdı, çıxıb getdi* (tək). *Bütün tələbələr vaxtında gəldilər, yazdılar, çıxıb getdilər* (cəm).

Nəqli keçmiş və indiki zamanlarda şəxs şəkilçiləri eynidir. Yəni birinci şəxsin təkini bildirən **-am (-əm)** (*yazmışam, yazıram, gəlmişəm, gəlirəm*), cəmini bildirən **-ıq (-ik, -uq, -ük)** (*yazmışıq, yazırıq, gəlmişik, gəlirik, qurmuşuq, qururuq, görmüşük, görürük*), ikinci şəxsin təkini bildirən **-san (-sən)** (*yazmışsan, yazırsan, gəlmişsən, gəlirsən*), cəmini bildirən **-sınız (-siniz, -sunuz, -sünüz)** (*yazmışsınız, yazırsınız, gəlmişsiniz, gəlirsiniz, oxumuşsunuz, oxuyursunuz, görmüşsünüz, görürsünüz*) şəkilçiləri həm nəqli keçmiş zamanla, həm də indiki zamanla işlənir.

Bunların arasındakı fərq yalnız üçüncü şəxsin təkindədir. Nəqli keçmişdə üçüncü şəxsin təki **-dır (-dir, -dur, -dür)** şəkilçisi ilə ifadə oluna bildiyi halda (*yazmışdır, gəlmişdir, oxumuşdur, görmüşdür*), indiki zamanda bu şəkilçini işlədərək üçüncü şəxsin təkini ifadə etmək mümkün deyildir. Üçüncü şəxsin cəmi isə hər ikisində yenə də eynidir; **-lar (-lər)** kəmiyyət şəkilçisi həm nəqli keçmiş, həm də indiki zamanda üçüncü şəxsin cəmini ifadə edir; *yazmışlar, gəlmişlər, yazırlar, gəlirlər*.

Qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda şəxs şəkilçilərinin başqa zamanlara görə fərqi dilimizin fonetik qanunlarına əsasən I və II şəxsin cəmində onların məhdudlaşmasından ibarətdir, yəni qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda zaman şəkilçiləri yalnız açıq damaq saitləri (**a, ə**) ilə işləndikləri üçün şəxs şəkilçiləri də bu şəkilçilərə uyğunlaşaraq qapalı damaq **ı, i** saitləri ilə, dörd variant əvəzinə, iki variantda işlənir: *yazacağıq, yazarıq, gələcəyik, gəlirik, yazacaqsınız, yazarsınız, gələcəksiniz, gələrsiniz*.

Şəxsə görə qəti gələcək zamanla qeyri-qəti gələcək zaman arasındakı fərq yenə də üçüncü şəxsin təkində nəzərə çarpır. Belə ki, qəti gələcək zamanda üçüncü şəxsin təki **-dır (-dir)** şəkilçisi ilə ifadə

oluna bildiyi halda (*yazacaqdır, gələcəkdir*), qeyri-qəti gələcək zamanda üçüncü şəxsin təkisi üçün bu şəkilçidən istifadə etmək mümkün deyildir. Üçüncü şəxsin cəmi isə hər ikisində eynidir, yəni **-lar (-lər)** kəmiyyət (cəmlilik) şəkilçisi hər ikisində iştirak edir; *yazacaqlar, yazarlar, gələcəklər, gələrlər*.

Beləliklə, xəbər şəklində iştirak edən bütün şəxs şəkilçiləri zamanlara görə aşağıdakılardır:

Şühudi keçmişdə:

Birinci şəxsin təkisi -m; cəmi (-k): yazdım, gəldim, oxudum, gördüm; yazdıq, gəldik, oxuduk, gördük.

İkinci şəxsin təkisi -n; cəmi: -nız (-niz, -nuz, -nüz): yazdın, gəldin, oxudun, gördün; yazdınız, gəldiniz, oxudunuz, gördünüz.

Üçüncü şəxsin təkisi və cəmində şəxs şəkilçiləri yoxdur: yazdı, yazdılar, oxudu, oxudular.

Nəqli keçmiş və indiki zamanda:

Birinci şəxsin təkisi -am (-əm), cəmi -ıq (-ik, -uq, -ük): yazmışam, yazıram, gəlmişəm, gəlirəm, yazmışıq, yazırıq, gəlmişik, gəlirik, oxumuşuq, oxuyuruq, görmüşük, görürük.

İkinci şəxsin təkisi -san (-sən); cəmi -sınız (-siniz, -sunuz, -sünüz): yazmışsan, yazırsan, gəlmişsən, gəlirsən; yazmışsınız, yazırsınız, gəlmişsiniz, gəlirsiniz, oxumuşsunuz, oxuyursunuz, görmüşsünüz, görürsünüz.

Üçüncü şəxsin təkisi (yalnız nəqli keçmişdə) -dır (-dir, -dur, -dür): yazmışdır, gəlmişdir, oxumuşdur, görmüşdür.

Qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda:

Birinci şəxsin təkisi -am (-əm); cəmi -ıq (-ik): yazacağam, yazaram, gələcəyəm, gələrəm; yazacağıq, yazarıq, gələcəyik, gələrik.

İkinci şəxsin təkisi -san (-sən); cəmi -sınız (-siniz): yazacaqsan, yazarsan, gələcəksən, gələrsən; yazacaqsınız, yazarsınız, gələcəksiniz, gələrsiniz.

Üçüncü şəxsin təkisi (yalnız qəti gələcək zamanda) -dır (-dir): yazacaqdır, gələcəkdir.

Eyni şəxsin şəkilçilərinin zamanlar üzrə təkrarı belədir: *-am (-əm)* şühudi keçmişdən başqa, bütün zamanlarda birinci şəxsin təkini; *-san (-sən)* şühudi keçmişdən başqa, bütün zamanlarda ikinci şəxsin təkini; *-ıq (-ik, -uq, -ük)* şühudi keçmişdən başqa, bütün zamanlarda birinci şəxsin cəmini; *-sınız (-siniz, -sunuz, -sünüz)* şühudi keçmişdən başqa, bütün zamanlarda ikinci şəxsin cəmini ifadə edir.

Felin xəbər şəkli həm məzmun, həm də şəkilcə sadə və mürəkkəb olaraq iki qismə ayrılır.

Sadə xəbər şəkli felin zaman şəkilçisi + şəxs şəkilçisi modelində qurulur. Deməli, felə zaman şəkilçisi, onun da üzərinə şəxs şəkilçisi əlavə etdikdə sadə xəbər şəkli əmələ gəlir. Sadə xəbər şəkli iş və hərəkətin müəyyən zaman içərisində müəyyən şəxs tərəfindən icrasını sadəcə olaraq başqasına xəbər verməyə xidmət edir. Fellərin zaman və şəxsə görə dəyişməsi əsasən xəbər şəklinin zamana və şəxsə görə dəyişməsi deməkdir. Əgər bu dəyişmə sadə şəkildə, yəni *idi, imiş, isə* ədatlarının iştirakı olmadan icra edilirsə, sadə xəbər şəklinin zaman və şəxsə görə dəyişməsini bildirir; *yaz-dım, yazmışsan, yazır, yazarsınız, yazarlar* kimi fellər sadə xəbər şəklinin dəyişməsini, yəni zaman və şəxslər üzrə dəyişməsini göstərir.

Mürəkkəb xəbər şəkli *idi, imiş, isə* ədatları vasitəsilə meydana gəlir, yəni felə artırılan zaman şəkilçilərindən sonra, şəxs şəkilçisindən əvvəl *idi, imiş, isə* ədatlarından biri əlavə olunmaqla xəbər şəklinin mürəkkəbi əmələ gəlir. Xəbər şəklinin bu cür quruluşu (fel kökü + zaman şəkilçisi + ədat + şəxs şəkilçisi) onun yalnız şəkilcə mürəkkəbliyindən ibarət deyildir; məzmunca da müəyyən fərqlərə malikdir. Sadə xəbər şəkli ilə mürəkkəb xəbər şəkli arasındakı həm forma, həm də məzmun fərqi yalnız *idi, imiş* ədatları vasitəsilə meydana çıxır.

İdi, imiş, isə ədatları *imək* felindən əmələ gəlmişdir, *imək* feli vaxtilə müstəqil fel olub, müəyyən mənaya malik olmuşsa da, indi artıq müstəqil işlənmir. Bunun kökü müxtəlif şəkilçilərlə birləşdikdə hal-vəziyyət, şərt və zaman bildirən ədatlar əmələ gətirir, bunlarda *ikən, isə, idi* və *imiş* şəklində müxtəlif nitq hissələri ilə işlənərək yuxarıda qeyd olunan məzmunları ifadə edir.

İdi, imiş ədatları, şübhəsiz ki, əslində *imək* felinin *i* kökü ilə şühudi keçmiş *-di*, nəqli keçmiş *-miş* şəkilçilərindən başqa bir şey deyildir. Buna görə də bunlar hər hansı bir nitq hissəsi ilə işlənsə, həmin nitq hissəsində keçmiş zaman məzmunu yaradır: *Rəşid idi, Rəşid imiş; yaxşı idi, yaxşı imiş; o idi, o imiş; çox idi, çox imiş; oxumaq idi, oxumaq imiş* və s. Bütün bu misallarda keçmiş zaman məzmunu vardır ki, bu da yalnız *idi* və *imiş* ədatları vasitəsilə meydana çıxır.

Başqa nitq hissələrində olduğu kimi, fellərdə də bu ədatlar başqa zamanları keçmiş zamana bağlayır. Bunlar eyni zamanda şühudi və nəqli keçmiş zamanların əsas məzmunlarını da özlərində əks etdirir, yəni işin icrasında və hadisələrdə şahidlik və ya qeyri-şahidlik

mənasını da bildirir. Odur ki, felin xəbər şəkli və başqa şəkillər *idi* və *imış* ədatları ilə işlənərkən onlarda yalnız şəkildə deyil, məzmunca da dəyişiklik əmələ gəlir. Mürəkkəb xəbər şəklində *idi* və *imış* ədatları zaman şəkilçilərinin məzmununa təsir etdikləri və onları keçmiş zamana bağladığıları üçün fel köklərindən sonra deyil, mövcud zaman şəkilçilərindən sonra işlənir.

İdi, *imış* ədatları şühudi keçmiş zaman şəkilçilərindən sonra işlənir, çünki şühudi keçmişdəki qətilik və şahidlik məzmunlarına bunlar heç bir təsir edə bilmir. Bunlar, başlıca olaraq, nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərindən sonra işlənərək, onların məzmununda aşağıdakı fərqləri əmələ gətirir.

İdi ədatı keçmiş zamandan sonra işləndikdə, bir tərəfdən şahidlik məzmunu, digər tərəfdən, işin icrasının keçmişdə icra olunub bitdiyini və sonradan həmin iş haqqında danışıldığını bildirir. Məsələn: *gəlmişdi*, yaxud *gəlmiş idi*, *yazmışdı*, yaxud *yazmış idi* kimi fellərdə keçmişdə icra olunub bitmiş bir iş haqqında sonradan şahidlik yolu ilə xəbər verilir.

İmiş ədatı nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən sonra işləndikdə həmin məzmunları şahidlik bildirmədən ifadə edir. Burada da zamanın nisbətən uzaqlığı, işin icrasının üstündən xeyli keçdikdən sonra onun haqqında danışıldığı bildirilir. Lakin burada heç bir şahidlik yoxdur, işin icrası haqqında yalnız başqasından alınan məlumata əsasən xəbər verilir. Məsələn: *yazmış imiş*, *gəlmiş imiş* kimi fellərdə xəbər verənin özü yazmaq və gəlmək işləri haqqında heç nə bilmir, çünki nə gələn, nə yazan və nə də yazılan əşyanı görmüş, bunların haqqında yalnız sonradan əldə etdiyi məlumatlara əsasən xəbər vermiş olur. Halbuki *yazmışdı*, *gəlmişdi* fellərində yazanı da, gələni də və yazılan əşyanı da iş icra edilib bitdikdən sonra gözü ilə gördüyü haqda xəbər verilir.

Bunlardan başqa, *idi* ədatı, yaxud onun ixtisar şəkli olan *-dı* (*-di*, *-du*, *-dü*) şəkilçisi indiki zaman şəkilçisindən sonra işlənərkən işin hələ bitmədiyini, davam etdiyini bildirir. Məsələn: *Azadın vəziyyəti yaxşılaşmışdı*. *Afaq kitab oxuyurdu* və s.

Odur ki, *idi* ədatı ilə əmələ gələn mürəkkəb xəbər şəklinin məzmununda həm hekayə, həm də davamiyyət (işin bitməməsi), *imış* ədatı ilə əmələ gələn mürəkkəb xəbər şəklinin məzmununda isə rəvayət anlayışı vardır.

Son illərə qədər yazılan məktəb qrammatikalarında *idi* ədatı ilə ifadə olunan mürəkkəb xəbər şəklinə "xəbər şəklinin hekayəsi", *imış*

ədatı ilə ifadə olunan mürəkkəb xəbər şəklinə isə “xəbər şəklinin rəvayəti” deyilirdi. Son dərsliklərdə felin şəkilləri “felin formaları” adı ilə təqdim olunmuş, *idi*, *imiş*, *isə* sözlərini artırmaqla yaranan quruluşlar (*yazmış idi*, *yazmış imiş*, *yazmış isə*) isə müvafiq olaraq *felin hekayə*, *rəvayətli* və *şərt şəkilləri* adı altında verilmişdir. Beləliklə, faktik olaraq felin üç şəklindən bəhs olunmuşdur.

Zaman şəkilçiləri ilə şəxs şəkilçiləri arasında *idi* ədatı, yaxud onun ixtisar şəkli olan *-dı* (*-di*, *-du*, *-dü*) şəkilçisi iştirak edən fellər şəkilcə (formaca) xəbər şəklinin mürəkkəbi, məzmunca hekayəsi hesab edilir: *yaz + mış + dı + m*, *gəl + ir + di + n*, *oxu + yar + dı + q*, *gör + əcək + di + niz*.

Misallardan görünür ki, xəbər şəklinin mürəkkəbində (hekayə-sində) yalnız şühudi keçmiş zaman şəkilçisi iştirak etmir.

Deməli, xəbər şəklinin hekayəsini nəqli keçmiş, indiki zaman, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlar üzrə keçmiş zamana bağlayıb, ifadə etmək mümkün olduğu halda, şühudi keçmişə bağlamaq qeyri-mümkün olur.

Zaman şəkilçiləri ilə şəxs şəkilçiləri arasında *imiş* ədatı, yaxud onun ixtisar şəkli olan *-mış* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçisi iştirak edən felləri şəkilcə xəbər şəklinin mürəkkəbi, məzmunca rəvayəti adlandıрмаq doğrudur: *yaz + mış + am*, *gəl + ir + mış + sən*, *oxu + yar + mış + iq*, *gör + əcək + mış + siniz*.

Burada da yalnız felin şühudi keçmiş zaman şəkilçiləri iştirak etmir, çünki rəvayət edilən bir hadisəni şahidlik yolu ilə ifadə etmək məntiqə də doğru olmur.

Qeyd edək ki, xəbər şəklinin rəvayəti bir çox hallarda fel kökü + zaman şəkilçisi + şəxs şəkilçisi + *imiş* (və ya onun ixtisar şəkli) quruluşunda olur: *yaz+mış + am + mış*, *gəl + ir + sən + mış*, *oxu + yar + iq + mış*, *gör + əcək + siniz + mış*.

Felin zaman və şəxs şəkilçilərindən sonra artırılan *isə* ədatı, yaxud onun ixtisar şəkli olan *-sa* (*-sə*) şəkilçisi də şəkilcə felin xəbər şəklinin mürəkkəbini, məzmunca şərtini düzəldir: *bax + ır + am + sa*, *bax + ır + sən + sa*, *bax+ır + sa (isə)*, *bax+ ır + iq + sa*, *bax + ır + siniz + sa*, *bax + ır + lar + sa*; *bax + dı + sa (isə)*, *bax + dı + niz + sa (isə)*, *bax + dı + lar + sa (isə)*; *bax + mış + dı + sa*, *bax+acaq + iq + sa (isə)*, *bax + acaq + siniz + sa (isə)*, *bax + ar + am + sa (isə)* və s.

Qeyri-qəti gələcək zamanda I şəxs təkdə şəxs sonluğu *isə* (-*sa*, -*sə*) əlamətindən sonra da işlənə bilər: *bax + ar + am + sa – bax + ar + sa + m*, *gəl + ar + əm + sə – gəl + ar + sə + m*.

İsə əlaməti, göründüyü kimi, xəbər şəklinin bütün zamanlarına (o cümlədən şühudi keçmiş zamana), eləcə də xəbər şəklinin mürəkkəbinə (*gör + dü + m + sə*, *gör + dü + k + sə*, *gör + müş + dü + m + sə*, *yaz + acaq + dı + n + sa*, *yaz + acaq + mış + sa*, *yaz + acaq + mış + sınız + sa* və s. əlavə oluna bilər.

Felin lazım şəkli

Felin lazım şəklində hərəkətin icrasının lazım olduğu göstərilir. Bu şəkil xüsusi şəkilçi (*-ası*, *-əsi*) vasitəsilə əmələ gəlir və icrası lazım olan işi göstərir. Lazım şəkli quruluşca ya sadə, ya da mürəkkəb olur. Lazım şəklinin sadəsi müxtəlif növlərdən olan fellərə şəkli əlamət və şəxs şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Burada zaman şəkilçisi iştirak etmir, işin icrası yalnız mənacə gələcək zamana aid olur. *Oxuyasıyam*, *görəsisən*, *yazasıyıq*, *biləsisiniz* kimi fellər işin gələcəkdə müxtəlif şəxslər tərəfindən icra olunacağını göstərir. Məsələn: *Sənin gözlərindən öpəsiyəm mən*; *Başına qar küllü səpəsiyəm mən* (X.Rza).

Lazım şəklinin mürəkkəbi *idi*, *imiş*, *isə* ədatlarının iştirakı ilə düzəlir. Burada fel + şəkil əlaməti + həmin ədatlardan biri + şəxs şəkilçisi iştirak edir; *idi* ədatı iştirak edən lazım şəkli hekayə məzmunu, *imiş* ədatı iştirak edən lazım şəkli rəvayət məzmunu, *isə* ədatı iştirak edən lazım şəkli isə şərt məzmunu ifadə edir: *yaz + ası + idi + m* (yazasıydım), *yaz + ası + idi + k* (yazasıydıq), *yaz + ası + imiş + əm* (yazasıymışam), *yaz + ası + imiş + ik* (yazasıymışıq), *gəl + əsi + idi + m* (gələsiydim), *gəl + əsi + idi + k* (gələsiydik), *gəl + əsi + imiş + əm* (gələsiymişəm), *gəl + əsi + imiş + ik* (gələsiymişik), *yaz + ası + idi + n* (yazasıydın), *yaz + ası + idi + niz* (yazasıydınız), *yaz + ası + imiş + sən* (yazasıymışsan), *yaz + ası + imiş + sizin* (yazasıymışsınız), *yaz + ası + yam + sa*, *gör + əsi + sən + sə*, *bil + əsi + yik + sə* və s.

Zaman etibarilə *idi*, *imiş* ədatları hər yerdə olduğu kimi, burada da şühudi və nəqli keçmiş məzmunu bildirir, *isə* ədatı ilə işlənən lazım şəklinin icrasının lazım olduğunu zaman hüdudunda müəyyən şərtlə bağlayır. *İsə* ədatı *idi* və *imiş* ədatlarının iştirakı olmadan sadə lazım

şəklində işlənirsə, məzmunca gələcək zamanı bildirir: *yazası isə, oxuyasıyamsa, yaxud oxuyası isəm*. Halbuki *isə* ədatı *idi* və *imiş* ədatlarının iştirak etdiyi fellərlə işlənərsə; yenə də məzmunca keçmiş zamana aid olacaqdır: *yazası idi + n + sə* (isə), *gələsi imiş + sən + sə* və s.

Felin lazım şəklinin inkar mənasını yaratmaq üçün daha çox *deyil* sözündən istifadə olunur: *yazası-yam, yazası deyiləm* və s. Lakin az da olsa, *yazmayasıyam, getməyəsiyəm* formaları da işlənir.

Felin arzu şəkli

Felin arzu şəkli işin icrasında gərəklilik, arzu məzmunu bildirir. Xüsusən, fellər *idi* və *imiş* ədatları ilə işləndikdə və feldən əvvəl *gərək, bəri, təki, nola* ədatları da əlavə edildikdə arzu və təəssüf məzmunu daha güclü olur. Məsələn: *O iclasda mən də gərək iştirak edə idim. Bəri tez gələ idi. Təki yaxşı oxuya. Nola tez gələ idi. Gərək hamıdan əvvəl çıxıb gedə imiş.*

Arzu şəkli xüsusi şəkilçi (*-a, -ə*) vasitəsilə əmələ gəlir.

Bu şəkil də sadə və mürekkəb olaraq iki qismə ayrılır; sadə arzu şəkli: fel kökü + şəkil əlaməti + şəxs şəkilçisindən ibarət olur. Arzu şəklinin sadəsində zaman şəkilçisi iştirak etmir, felin bu şəkli yalnız məzmunca gələcək zamanı bildirir: *gərək yazam, gərək yazasan, gərək yazaya, gərək yazaq, gərək yazasınız, gərək yazalar, gərək oxuyalar* və s. Məsələn: *Çox yaxşı olar ki, sabah yaxşı hava ola, gün çıxsa, hava da bir qədər istilənə, gedə sən bağa, həm təmiz hava u dasan, həm də bir qədər işləyəsən, gələsən. Düz deyirsən, gərək biz də maraqlanaq, uşağı özbaşına buraxmayaq, dərşinə, hərəkətlərinə ciddi fikir verək. Siz də gərək çox işləyəsiniz. Təki səsən ola, söz biləsən, utanmayasan, çıxıb bir yaxşı-yaxşı oxuyasan. Sabah gərək rayona gedəsiniz, qiyabiçilərə məsləhət verəsiniz. Biz də gərək lazımı materiallar hazırlayaq. Gərək mən də gedəm yaxşı-yaxşı başa salam. Əlbəttə, gərək gedək, baş çəkək. Məncə, gərək gedəsiniz.*

Arzu şəklinin mürekkəbi *idi* və *imiş* ədatlarının iştirakı ilə düzəlir və felin zamanı həmin ədatın məzmununa əsasən dəyişilir, gələcək zaman məfhumu əvəzinə, keçmiş zaman məfhumu meydana çıxır. Mürekkəb arzu şəkli: fel + şəkil əlaməti + həmin ədatlardan biri + şəxs şəkilçisindən ibarət olur. Lazım şəklində olduğu kimi burada da *idi* ədatı ilə işlənən fellər formaca arzu şəklinin mürekkəbi, məzmunca hekayəsi hesab olunur. *İmiş* ədatı ilə işlənənlər isə yenə də

şəkilcə arzu şəklinin mürekkəbi, məzmunca rəvayəti adlanır: *gərək yazam, yazasan, yaza* (sadə arzu şəkli), *gərək yaza idim, yaza idin, yaza idi* (arzu şəklinin hekayəsi), *gərək yaza imişəm, yaza imişsən, yaza imiş* (arzu şəklinin rəvayəti). Məsələn: *Mən də gərək səninlə gedəydim, onun özü ilə görüşəydim. Sənə demişdilər yaz, gərək yazaydın, vaxtında ona təqdim edəydin. Biz gərək sudan yaxşı istifadə edəydik, bütün bağcanı suvaraydıq. Bəs məsələni niyə açmadınız, gərək açaydınız, onu yaxşı-yaxşı başa salaydınız, tamam inandırıcı idiniz ki, uşağın heç bir təqsiri yoxdur.*

Modallıq çaları yaradan *isə* ədatını felin arzu şəklinə artırmaq olmur, bu, məntiqcə də mümkün deyil.

Felin arzu şəklinin inkarı **-ma (-mə)** şəkilçisi ilə düzəlir: *gərək getməyəm, gərək yazmaya idin*. Məsələn: *Xahiş edirəm, sualımı cavabsız qoymayasınız.*

Felin vacib şəkli

Felin vacib şəklində hərəkətin icrasının zəruriliyi ifadə olunur. Lazım və arzu şəkilləri kimi; felin vacib şəkli də xüsusi əlamətlə **-malı (-məli)** şəkilçisi ilə düzəlir. Bu şəkilçi müxtəlif növdən olan fellərə əlavə olunarkən onların məzmununda vaciblik anlayışı yaradır. Odur ki, işin icrasının ya gələcək zamanda, ya da keçmiş zamanda vacib olduğunu göstərən fellərə vacib şəkli deyilir. Vacib şəklində xüsusi zaman əlaməti iştirak etməsə də, lazım və arzu şəkilləri kimi, burada da zaman məfhumu felin öz məzmunundan irəli gəlir. Felin quruluşundan asılı olaraq vacib şəkli də məzmunca ya gələcək, ya da keçmiş zamanı bildirir.

Felin vacib şəkli də sadə və mürekkəb olur. Sadə vacib şəkli fel + şəkil əlaməti + şəxs şəkilçiləri modelində qurulur. Sadə vacib şəkli məzmunca gələcək zamanı ifadə edir: *yazmalıyam, yazmalısən, yazmalıyıq, yazmalısınız, gəlməliyəm, gəlməlisən, gəlməliyik, gəlməlisiniz* və s.

Vacib şəklinin mürekkəbi *idi, imiş* və *isə* ədatlarının əlavəsi ilə əmələ gəlir: *yaz + malı + idi + m, gəl + məli + idi + k, oxu + malı + idi + k, gör + məli + idi + niz, çalış + malı + idi, bil + məli + idi + lər; bax + malı + imiş + əm* (baxmalıymışam), *axtar + malı + imiş + sən* (axtarmalıymışsan), *yazdır + malı + imiş + ik* (yazdırmalıymışqı); *oxu + malı + yam + sa, kəs + məli + sən + sə, sil + məli + siniz + sə* və s.

Felin xəbər, lazım və arzu şəkillərində olduğu kimi, vacib şəklinin mürəkkəbinin məzmununda da hekayə, rəvayət və şərt anlayışı vardır ki, bu da *idi*, *imiş*, *isə* sözlərinin məzmunundan irəli gəlir. *İdi* ədatı burada da hekayə, *imiş* ədatı rəvayət, *isə* ədatı isə şərt məzmunu bildirir. Beləliklə, *yazmalıyam*, *gəlməlisən*, *bilməlidir*, *oxumalıyıq*, *getməlisiniz*, *görüşməlidirlər*, *yazdırmalıyıq* kimi fellər vacib şəklinin şəkilcə sadəsini, zamanca gələcəyini bildirir.

Yazmalı idim, *yazmalı idin*, *bilməli idi*, *oxumalı idik*, *görməli idiniz*, *çalışmalı idilər* kimi fellər vacib şəklinin quruluşca mürəkkəbi, zamanca keçmiş, məzmunca hekayəsi hesab olunur.

Yazmalı imişəm, *yazmalı imişsən*, *bilməli imiş*, *oxumalı imişik*, *görməli imişsiniz*, *çalışmalı imişlər* kimi fellər vacib şəklinin quruluşca mürəkkəbi, zamanca keçmiş, məzmunca rəvayətidir.

Yazmalıyamsa, *yazmalısansa*, *yazmalıdırsa*, *yazmalıyıqsa*, *yazmalısınızsa*, *yazmalıdırlarsa* kimi fellər vacib şəklinin quruluşca mürəkkəbi, zamanca gələcəyi, məzmunca şərtidir. Felin vacib şəklinin inkarı həm *-ma* (*-mə*) şəkilçisi, həm də *deyil* sözü ilə ifadə oluna bilir: *yazmamalıyam* – *yazmalı deyiləm*, *gəlməməlisən* – *gəlməli deyilsən*, *yazmamalı idim* – *yazmalı deyildim*, *gəlməməli idin* – *gəlməli deyildin* və s.

Felin şərt şəkli

Felin bu şəkli işin icra olunub-olunmamasını müəyyən şərtə bağlayır; yəni bir işin icra olunması və ya olunmaması müəyyən şərtlə başqa bir işə və ya hal-vəziyyətə bağlanır, məzmunca həmin işin icrasından asılı olur.

Felin şərt şəkli də xüsusi şəkilçi (*-sa*, *-sə*) vasitəsilə əmələ gəlir.

Felin başqa şəkilləri kimi, şərt şəkli də sadə və mürəkkəb olur. Sadə şərt şəkli *fel*+*şəkil* əlaməti+*şəxs* şəkilçisindən ibarət olur, məzmunca gələcək zamanı ifadə edir: *yaz* + *sa* + *m*, *gəl* + *sə* + *n*, *oxu* + *sa*, *gör* + *sə* + *k*, *bil*+*sə* + *niz*, *danış* + *sa* + *lar*.

Şərt şəklinin mürəkkəbi *idi*, *imiş* ədatları vasitəsilə əmələ gəlir; yəni *fel* + *şəkil* əlaməti + həmin ədatlardan biri + *şəxs* şəkilçisindən ibarət olur: *yaz* + *sa* + *idi* + *m*, *gəl* + *sə* + *idi* + *n*, *oxu* + *sa* + *imiş* + *əm*, *bil* + *sə* + *imiş* + *sən* və s.

Şərt şəklinin də hekayəsi və rəvayəti olur; *idi* ədatı hekayə, *imiş* ədatı isə rəvayət məzmununu yaradır. Məsələn: *yaz* + *sa* + *idi* + *m*,

gəl + sə + idi + n, bil + sə + idi, yaz + sa + idi + k, gəl + sə + idi + niz, bil + sə + idi + lər kimi fellərdə şərtlə icra edilən işlər hekayə yolu ilə ifadə edilir.

Yaz + sa + imiş + əm, gəl + sə + imiş + sən, bil + sə + imiş, yaz + sa + imiş + ik, yaz + sa + imiş + siniz, yaz + sa + imiş + lər kimi fellərdə də şərtlə icra edilən işlər rəvayət yolu ilə ifadə edilir.

Beləliklə, *-sa (-sə)* şəkilçisi iştirak edən və *idi, imiş* ədatları iştirak etməyən fellər quruluşca şərt şəklinin sadəsi, zaman məfhumu baxımından gələcək zaman hesab edilir.

-sa (-sə) şəkilçisindən sonra *idi* ədatı qəbul edən fellər quruluşca şərt şəklinin mürəkkəbi, məzmunca hekayəsi, zaman məfhumu baxımından keçmiş zamanı hesab edilir.

-sa (-sə) şəkilçisindən sonra *imiş* ədatı qəbul edən fellər də quruluşca şərt şəklinin mürəkkəbi, məzmunca rəvayəti, zaman məfhumu baxımından yenə də keçmiş hesab edilir.

Felin şərt şəkli o biri şəkillərdən fərqli olaraq yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənir və bir qayda olaraq həmin cümlələrin budaq cümlə komponentini təşkil edir. Məsələn: *İşdən vaxtında qayıtsan, kinoya gedərik. Yağış yağmasa idi, yolumuzu davam etdirərdik.*

Felin davam şəkli

Felin bu şəkli əvvəlcə başlanmış bir iş, hal və hərəkətin icrası haqqında xəbər verilən zamanda da davam etdiyini bildirir. Davam şəkli *-maqda (-məkdə)* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir. Bütün növlərdən olan fellərə həmin şəkilçini artırıqda davam şəkli düzəlir: *yaz + maqda + yam, yaz + maqda + san, yaz + maq + da + dır; yaz + maqda + yığ, yaz + maqda + sınız, yaz + maqda + dırlar, yaz + maqda + yam, yazış + maqda + yığ, yazdır + maqda + san* və s.

Felin davam şəkli də lazım şəkli kimi inkar şəkilçisi (*-ma, -mə*) qəbul etmir. Davam şəklinin inkarını bildirmək üçün *deyil* sözündən istifadə edilir (lakin bu formadan nadir hallarda istifadə edilir): *oxumaqda deyiləm, işləməkdə deyilsiniz* və s.

Felin davam şəkli də sadə və mürəkkəb olur. Sadəsi müxtəlif növdən olan fellərə şəkil əlaməti və şəxs şəkilçisi artırmaqla düzəlir və məzmunca indiki zamanı bildirir: *oxumaqdayam, işləməkdəyəm, oxumaqdasan, işləməkdəsən, oxumaqdadır, işləməkdədir, oxumaqdayıq, işləməkdəyik, oxumaqdasınız, işləməkdəsiniz, oxumaqdadırlar, işləməkdədirlər.*

Davam şəklinin mürekkəbində *idi*, *imiş* və *isə* ədatları iştirak edir. *İdi* ədatı davam şəklini həm keçmiş zamana bağlayır, həm də hekayə mənası yaradır: *oxumaqda idim, oxumaqda idin, oxumaqda idi, oxumaqda idik, oxumaqda idiniz, oxumaqda idilər*.

İmiş ədatı da davam şəklini keçmiş zamana bağlayır və rəvayət mənası yaradır: *oxumaqda imişəm, oxumaqda imişsən, oxumaqda imiş, oxumaqda imişik, oxumaqda imişsiniz, oxumaqda imişlər*.

İsə ədatı, yaxud *-sa* (*-sə*) ünsürləri ilə işlənən davam şəkli iş və hərəkətin şərtlə davam etdiyini bildirir və nəticə etibarilə davam şəklinin şərti meydana çıxmış olur: *oxumaqdayamsa, işləməkdə-sənsə, yazmaqdadırsa* və s.

Felin bacarıq şəkli

Fellərin xüsusi şəkillərindən başqa, bir də ümumi şəkli vardır. Əgər xüsusi şəkillərdə hər dəfə ayrı-ayrı şəkilçidən istifadə edilirsə, ümumi şəkil o deməkdir ki, bir şəkil felin bütün növləri, bütün zamanları, bütün şəxsləri və bütün şəkilləri ilə işlənə bilər. Felin bacarıq şəkli məhz belə bir xüsusiyyətə malikdir. Fel şəkillərinin hekayəsi, rəvayəti və şərtini də ümumi şəkillərdən hesab etmək olar.

Felin bacarıq şəkli də yalnız fellərə məxsus bir şəkildir. Məqsədə müvafiq bir mənanı ifadə etmək üçün iki feldən istifadə edilir. Bu fellərdən biri əsas işi, digəri isə bacarıq məzmununu ifadə etməli olur. Əsas işi bildirən fel bacarıq bildirən felə xüsusi şəkilçi vasitəsilə bağlanır ki, buradan da bacarıq şəkli meydana çıxmış olur.

Felin ümumi bacarıq şəklini əmələ gətirmək üçün əsas fel kökünə *-a* (*-ə*) şəkilçisi artırılır və bu şəkilçi ilə işlənən fel kökündən sonra ayrıca olaraq *bil*(mək) feli işlədilir, bütün zaman, şəkil, inkar və şəxs şəkilçiləri bacarıq bildirən *bil* fel kökünə əlavə edilir. Bacarıq şəkli felin bütün növlərinə aid olduğu kimi, bütün başqa şəkillərinə də aid ola bilər: *yaz + a bil + di + m, yazı + la bil + miş + ik, yazış + a bil + ər + sən, yaz + a bil + məli + siniz, yaz + a bil + sə + lər, yaz + a bil + mə + sə + lər* və s.

Son zamanlara qədər qrammatika kitablarında ümumi şəkillərdən biri də felin sual şəkli hesab olunurdu. Bu şəkil yalnız fellərə aid olmayıb, bütün nitq hissələrinə məxsus bir ifadə tərzidir. Lakin sual məzmunu yaradan şəkilçilər fellərlə də işlənə bildiklərindən onlardan fel bəhsində də məlumat verilirdi. Felin sual şəkli "şəkilçisi" adlanan *-mı* (*-mi*, *-mu*, *-mü*) əslində şəkilçi deyil, sual ədatıdır.

Bu ədat bütün şəkilçilərdən, hətta şəxs şəkilçilərindən sonra da felə artırılır. *gəl + di + mi, yaz + mış + lar + mı, oxu + yacaq + san + mı, oxu + yar + sınız + mı.*

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu ədat bütün şəkilçilərə nisbətən daha ümumidir, felin bütün növləri, şəkilləri, hətta bacarıq şəklinin özü ilə də işləyə bilər: *yaz + malı + san + mı, yazı bil + əcək + siniz + mı* və s.

Bu ədat isim, sifət, say, əvəzlilik və zərflərlə də işləyə bilər: *Sən kitabı müəllimdən mi aldın? Dediğin yaxşımı tələbədir? O, dərslərdən həmişə beşmi alır? Bilmirəm kimə tapşırım, sənəmi, onanı? O həmişəmi belə danışır?* (Bu barədə “Ədat” bəhsinə bax.)

FELİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI

Təsriflənən formalardan fərqli olaraq, felin təsriflənməyən formaları konkret zaman bildirmir, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Feli isim (məsdər), feli sifət və feli bağlama felin təsriflənməyən formaları sayılır. Bunlar başqa nitq hissələrinə doğru meyillənən kateqoriyalar kimi meydana çıxmışlar. Belə ki, müəyyən cəhətlərinə görə məsdər ismə, feli sifət sifətə, feli bağlama isə zərfə uyğun gəlir. Bəzi cəhətlərə fikir verək. Məsdər isimlər kimi hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir, hətta bəzən cəmlənir, sintaktik vəzifə baxımından da ismin cümlədə daşıya bildiyi vəzifələri yerinə yetirir. Feli sifət sifətlər kimi aid olduğu sözün əvvəlində gəlib onu izah edir, *necə? nə cür? hansı?* suallarından birinə cavab verir və cümlədə əksərən təyin olur. Feli bağlama da zərflər kimi bir qayda olaraq, felə aid olur və cümlədə zərflilik mövqeyində işlənir. Bütün fərqli cəhətlərinə baxmayaraq, hal-hazırkı vəziyyətində nə məsdərlərə isim, nə feli sifətlərə sifət, nə də feli bağlamalara zərf demək olar, çünki felin bu təsriflənməyən formaları ən mühüm fel əlamətlərini saxlamışdır. Yəni özlüyündə hərəkət anlayışı ifadə edir, inkar və təsdiqdə işlənir, təsirli və təsirsiz olur, hətta ümumi zaman məfhumu ifadə edirlər. Feli isim (məsdər), feli sifət və feli bağlama düzəldən şəkilçilər felin bu ən mühüm əlamətlərinə qətiyyət təsir göstərə bilmədiyi kimi, bu kateqoriyaları düzəldən şəkilçiləri də heç bir məhdudiyyət olmadan bütün növ şəkilçilərdən sonra artırmaq olur: *yazmaq – yazılmaq – yazışmaq – yazdırmaq – yazdırılmaq; yazan – yazılan – yazışan – yazdıran – yazdırılan; yazanda – yazılanda –*

yazışanda – yazdıranda və s. Məhz fel əlamətlərinin hələ çox güclü olduğuna görə feli isim (məsdər), feli sifət və feli bağlamalar fel sisteminə öyrənilir. Elə bir-birindən fərqli semantik cəhətlərə, morfoloji əlamətlərə, sintaktik vəzifəyə malik olan bu kateqoriyaları bir-birinə yaxınlaşdıran da həmin fel əlamətləridir.

FELİ İSİM

Məsdər

Feli isim məsdər zaman və şəxslə əlaqədar olmayıb, xüsusi şəkilçi vasitəsilə yalnız fellərin adlarını göstərə bilir. Hər bir şeyin adı olduğu kimi, işin və hərəkətin də adı vardır. *Oxumaq* bir işin, *yazmaq* isə başqa bir işin adını bildirir.

Lakin felin ən bəsit qismi belə, heç bir xarici əlamət (şəkilçi) qəbul etmədən məzmunca müəyyən şəxs və müəyyən zaman (ikinci şəxsin təkini və nisbətən gələcək zamanı) ifadə edir. Odur ki, fellərdən zaman və şəxs məfhumunu ləğv edib, onları isim halına, yəni yalnız hərəkət adları bildirmək vəziyyətinə salmaq üçün dildə xüsusi şəkli əlamətlər yaranır. Dilimizdəki *-maq (-mək)* şəkilçisi fellərin adlarını bildirmək üçün yeganə vasitədir.

Bəzi dillərdə feli isimlər isimlərə daxil edilir. Azərbaycan dilində də feli isimlər fel adlarından başqa bir şey deyildir. Feli isimlərin iş və hərəkət adları olmasına aşağıdakı dəlillər vardır:

1. Fel kökləri *-maq (-mək)* şəkilçisi qəbul etdikdən sonra fele məxsus olan bir sıra xüsusiyyətlərdən məhrum olur; yəni zaman, şəxs şəkilçiləri qəbul etmək qabiliyyətini itirməklə bərabər, fele aid olan forma şəkilçisi qəbul edə bilmir.

2. Feli isimləri əmələ gətirən *-maq (-mək)*, eləcə də *-ma (-mə)* şəkilçisindən sonra əlavə olunan şəkilçilərin hamısı ismə məxsus olan şəkilçilərdən ibarətdir; yəni ismin daşdığı xüsusiyyətləri eyni ilə feli isimlər – məsdərlər də daşıyır. Başqa sözlə desək, feli isimlər də isimlər kimi hallanır, mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərini qəbul edir və cümlənin müxtəlif üzvü ola bilir.

Feli isim isim kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilir: *oxumağım, oxumağımız, oxumağın, oxumağınız, oxumağı, oxumaqları; bilməyim, bilməyimiz, bilməyin, bilməyiniz, bilməyi, bilməkləri*. Məsələn: *Oxumağım xoşunuza gəldimi? Necə bilirsən, oxumağımız yaxşıdır,*

ya yazmağımız? Bilirsən, sən oxumağın da, yazmağın da mənim xoşuma gəlir. Onun oxumağı lap vacibdir. Bu məsələni mənim bilməyim vacibdir, sən bilməyin çox vacib deyildir. Onun işləməyi ilə oxumağı bir vaxta düşürdü. Onların oxumağı (oxumaqları) işləməyindən (işləməklərindən) daha sərfəlidir.

Onlar da isimlər kimi hallanır: *oxumaq, oxumağın, oxumağa, oxumağı, oxumaqda, oxumaqdan; bilmək, bilməyin, bilməyə, bilməyi, bilməkdə, bilməkdən.* Məsələn: *Oxumaq, öyrənmək, bilmək hər bir insana lazım və vacibdir* (adlıq hal). *Oxumağın öz qaydası vardır* (müəyyən yiyəlik hal). *Oxumaq qaydası başqadır* (qeyri-müəyyən yiyəlik hal). *Mən bura oxumağa gəlmişəm* (yönlük hal). *Mayis oxuyub ali təhsil almağı hər şeydən yüksək tuturdu* (müəyyən təsirlik hal). *Mən hər şeyi özüm görmək istəyirəm* (qeyri-müəyyən təsirlik hal). *Belə tez qayıtmaqda, yaqın ki, bir məqsəd vardır* (yerlik hal). *Darıxmaqdan bir şey çıxmaz* (çıxışlıq hal).

İsimlər kimi, feli isimlər də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra yenidən hallanır: *oxumağım, oxumağın, oxumağına, oxumağını, oxumağında, oxumağından* və s. Məsələn: *Mənim oxumağım onun xoşuna gəldi. Oxumağımın səbəbi var idi. Oxumağıma çoxu heyran idi. Mənim oxumağımı hamı bəyəndi. Mənim oxumağımda bir sirr var idi. Oxumağımdan hamı razı qalmışdı.*

Feli isimlər həm mənsubiyyət, həm də hal şəkilçisindən sonra ancaq xəbərlilik kateqoriyasının III şəxs şəkilçisini qəbul edə bilər: *oxumağımdır, oxumağındır, oxumağıdır, oxumağımızdır, oxumağınızdır, oxumağıdır, oxumaqdandır.* Məsələn: *Bu mənim oxumağımdır, o da sən oxumağındır. Əsas məqsəd həvəssiz oxumağındır. Bütün həvəsi oxumağadır. İş yaxşı oxumaqdadır. Bu çox oxumaqdandır* və s.

Feli isimlər də isimlər kimi qoşmalarla işlənir: *oxumaq üçün, oxumağa görə, oxumaqdan ötrü* və s.

Feli isimlər də II və III növ təyini söz birləşməsinin həm birinci, həm də ikinci tərəfi ola bilər. Məsələn: *Oxumağın faydası hamıya məlumdur. Bədən tərbiyəsi ilə məşğul olmaq qaydalarını göz-ləmək lazımdır. Uşağın pis yatmağı ananı narahat edirdi.*

İsimlər kimi, feli isimlər də cümlənin mübtədası, xəbəri, tamamlığı və bəzən də zərfliyi vəzifəsini daşıya bilər. Məsələn: *Oxumaq, öyrənmək gənclərin əsas arzusudur. O gülməyi də, güldürməyi də yaxşı bacarır. Xanəli gülməkdən xüsusi həzz alırdı.*

Oxumağı hamı sevir. Mənim məqsədim oxumaq, vətənimə xidmət etməkdir. Sevməyi hər adam bacarmaz. Bizim əsas vəzifəmiz oxumaqdır. Ağlamaqdan gözləri qızarmışdı. Mən bura gəzməyə gəlmişəm.

Doğrudur, feli isimlər isimlər kimi hallanır, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir, qoşmalarla işlənir, bununla belə, isimlərin tam eyni olmur. Demək olar ki, bütün isimlər cəmlənə bildiyi halda, feli isimlərin cəmlənmə imkanları çox məhduddur. Belə ki, məsdərlər yalnız mənsubiyyət şəkilçisini əlavə etməklə cəmlənə bilirlər. Məsələn: *Gəlməkləri yaxşıdır. Danışmaqları xoşuma gəlmədi* və s. (*gəlməklər, danışmaqlar* şəklində işlənə bilməz). Digər tərəfdən, isimlərdən müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə başqa nitq hissəsi əmələ gətirmək mümkün olduğu halda, feli isimlərdən başqa nitq hissəsi düzəltmək olmur; çünki feli isimlər yalnız sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul edə bilir, *-maq (-mək)* şəkilçisindən sonra heç bir sözdüzəldici şəkilçi işlətmək mümkün deyildir.

Feli isimlərdə felə xas olan cəhətlər aşağıdakılardır: əvvələn, *oxumaq, yazmaq, getmək, gəlmək* kimi sözlərdə iş-hərəkət anlayışı olduğu üçün onlar hər hansı bir varlığın deyil, yalnız iş-hərəkətin adlarını bildirir. Digər tərəfdən, feli isimlərdə yalnız felə xas olan inkarlıq kateqoriyası şəkilçisi *-ma (-mə)* iştirak edə bilir: *oxumaq – oxumamaq, getmək – getməmək*. Məsələn: *Yaltaq adamlara üz verməmək daha münasibdir. Gözələ necə baxmamaq olar.*

Bunlardan başqa, feli isim şəkilçisi felin bütün növ şəkilçilərinədən sonra artırıla bilər: *yazmaq, yazılmaq, yazışmaq, yazdırmaq* və s. Məsələn: *Tez-tez məktub yazmaq lazımdır. O da abunə yazılmaq istəyir. Onunla yazışmaqdan həzz alıram. Uşağa gündəlik dərsi yazdırmaq faydalıdır.*

Feli isimlər felin bacarıq şəkli ilə də əmələ gələ bilər: *yaza bilmək, yazışa bilmək, yazdırma bilmək* və s. Məsələn: *Sən istədiyin kimi yaza bilmək çətinidir. Çıxış etməyə yazıla bilmək asan deyildi. Onunla yazışma bilmək mümkün oldu.*

Feli isimlərdə felliyin bariz cəhətlərindən biri də onların tərkib əmələ gətməsidir. Feli sifət və feli bağlamalar kimi, feli isimlər də izahedici sözlərlə genişlənərək feli söz birləşmələri – feli isim (məsdər) tərkibləri yaradır. Məsələn: *Gündəlik dərsləri evdə hazırlamaq daha yaxşıdır. Mühazirələri diqqətlə dinləməyə adət etmək lazımdır. Bütün dərslərdən əla qiymət almağın səmərəsini sonra bilərsiniz. Fakültənin bütün ictimai işlərində*

fəal çalışmaq hər tələbənin borcudur. Hər gün evdə dərslərə yaxşı hazırlaşmaq hər tələbənin əsas vəzifəsidir.

Köhnə qrammatika kitablarında fellərə dair verilən izahat məs-dərlərlə – feli isimlərlə ölçülürdü. Məs-dəri əmələ gətirən *-maq* (*-mək*) şəkilçisi “ədati-məs-dər” adlanırdı. Feli bütün növləri, şəkilləri, feli sifətlər, feli bağlamalar və s. məs-dərlə bağlanıb izah edilirdi.

Azərbaycan dilində *-ma* (*-mə*) şəkilçisi vasitəsilə də feli isimlər əmələ gəlir və mahiyyətcə bu şəkilçi ilə *-maq* (*-mək*) şəkilçili feli isim – məs-dərlər arasında elə bir fərq yoxdur: *məktəbə getmək – məktəbə getmə, dərsin başlanmağı – dərsin başlanması* və s. Başqa sözlə; *-ma* (*-mə*) şəkilçisi *-maq* (*-mək*) şəkilçisindən son samitin düşməsi ilə əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində hər iki şəkilçi ilə düzələn feli isimlərin (xüsusən *-ma* (*-mə*) ilə düzələnlərin) tamamilə ismə keçməsi faktları vardır: *qazmaq, çaxmaq, qovurma, çıxırtma, dondurma, bozartma, qızdırma, vurma, döymə, qazma* və s. Bu vaxt həmin sözlər fele məxsus əlamətləri tamamilə itirir, yalnız əşya kimi təsəvvür olunur.

Fellər *-ma* (*-mə*) şəkilçisi ilə işləndikdə fele aid xüsusiyyətlərini saxlayarsa, feli isim olur. Belə feli isimlər keçmiş qrammatika kitablarında *məs-dəri-xəfif* (yüngül məs-dər) adlanırdı.

Feli isimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *göndərmə, çağırılma, danışma, qalma, girmə, təkmilləşdirmə, planlaşdırma, yaxşılaşdırma, davam etdirmə, əsaslandırılma, həll olunma, yerinə yetirilmə, idarə etmə* və s. Məsələn: *Əli sözlərini bitirmişdi, lakin gözlərinin düşüncə içində qırılması onun qanə olmamasını göstərirdi. O sanki qaranlıq üfqdə bəzi parıltılar sezmış, lakin onun işıq olub-olmamasını kəsdirə bilmirdi* (Y.V.Çəmənzəminli). *Həzrət İsanın göyə çəkilməsində, – dedi, – necə inanmaq olar?* (Y.V.Çəmənzəminli). *Qəzetlərin poçt yerişində yığılıb qalmasından bildim ki, beş-altı gündür buradasan* (S.Qədirzadə). *Onların içəri girməsi ilə evə bir səs-küy düşdü ki, ağız deyəni qulaq eşitmədi* (S.Qədirzadə). *Bəzən mənə elə gəlirdi ki, onun bu barədə heç kəslə danışmamasına səbəb tam bir laqeydliyi, biganəliyidir* (Anar).

İdarəetmənin və planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi, idarəetmə sisteminin və metodlarının təkmilləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, ictimai istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsinin

təmin edilməsinə və onun səmərəsinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir

Misallardan da göründüyü kimi, *-maq (-mək)* şəkilçili feli isimlər həm feli tərkib, həm də təyini söz birləşmələrində işləndiyi halda, *-ma (-mə)* şəkilçili feli isimlər əksərən III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib III növ təyini söz birləşmələrində 2-ci tərəf kimi işlənə bilirlər. Müqayisə et: *bu gün səhər tezdən məktəbə getmək; onun bu gün səhər tezdən məktəbə getməyi; onun bu gün səhər tezdən məktəbə getməsi.*

Bütün bu izahatdan aydın olur ki, məsdərlər (feli isimlər) zaman və ya şəxs şəkilçilərindən məhrum, yalnız xüsusi şəkli əlamət qəbul edən sözlərdir ki, bunlar yerinə görə fel qrupuna daxil olaraq, fel adlarının ifadəsinə xidmət edir.

FELİ SİFƏT

Feli sifət ikili xarakter daşıyan, yəni həm fellik, həm də sifətlik xüsusiyyəti olan fel formasıdır. Feli sifət əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətini bildirir. Burada əşyanın elə əlaməti nəzərdə tutulur ki, o özlüyündə hərəkət mənası da daşıyır və ya əksinə eyni zamanda həmin hərəkət başqa bir cəhətdən müəyyən bir predmeti, əşyanı, subyekti də əlamətləndirmiş olur. Məsələn: *İşləyən gənclərin təhsilinə qayğı göstərilir* cümləsini götürək. Burada *işləyən* sözü *gənclərin* sözünün əlamətini bildirir, *necə? nə cür? hansı?* sualına cavab verir. Məhz bu cəhətinə görə də sifətə yaxın gəlir. Bu yaxınlığına baxmayaraq, *işləyən* sözündə felliyin hələ güclü olduğunu, yəni onun ilk növbədə hərəkət, hal-vəziyyət məzmunu daşdığını da inkar etmək olmaz. Belə ki, bu söz felin təsdiq formasında işlənmişdir, təsirsizdir, məlum növdədir, idarə edə bilər. Demək, feli sifət özünün bəzi mühüm əlamətləri ilə haqlı olaraq fel sistemində daxil edildiyi kimi, bəzi cəhətlərinə görə də tamam fərqli kateqoriya olan sifətlə qarşılaşdırıla bilər. Bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Feli sifətlərdə təsriflənən fəle uyğun gələn əlamətlər bunlardır:

a) feli sifətlər də bütün fellər kimi hərəkət, hal-vəziyyət anlayışı ifadə edir: *danışan* (oğlan), *yazılan* (roman), *baxılacaq* (film), *görü-ləsi* (iş), *oxuduğum* (əsr) və s.;

b) təsdiq və inkarda işlənir: *yazdığım* (əsər), *yazmadığım* (əsər), *görüləcək* (iş), *görülməyəcək* (iş), *gülən* (uşaq), *gülməyən* (uşaq) və s.;

c) təsirli və təsirsiz olur: *məktubu* (nəyi?) *göndərdiyim gün*, *atasını* (kimi?) *axtaran oğlan*, *klubda* (harada?) *baxdığım tamaşa*, *kinoya* (nəyə?) *çəkilən aktyor* və s.;

ç) müəyyən dərəcədə zaman, bəzən də şəkil anlayışı ifadə edir: *görünən* (kənd), *gördüyüm* (adam), *görüləcək* (iş), *yerinə yetirilən* (tapşırıq) və s.;

d) felin müvafiq növlərində olur və feli sifət şəkilçiləri də fel köklərinə əlavə oluna bildiyi kimi, növ şəkilçilərindən sonra da işləne bilir: *yazan*, *yazılan*, *yazışan*, *yazdıran* (adam), *görüləcək*, *görüləsi* (iş) və s.;

e) isimləri, eləcə də substantivləşmiş digər nitq hissələrini yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında idarə edir: *Moskvada yaşayan* (dostum), *şəhərə gələn* (qonaqlar), *əsəri tamamlamış* (yazıçı), *uzaqdan gələn* (məktublar) və s.

Feli sifətin sifətlərə uyğun gələn əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Sifətlər kimi aid olduğu ismin əvvəlində gəlib onun əlamətini bildirir. Fərq burasındadır ki, sifətlər əşyanın daimi əlamətini bildirdiyi halda, feli sifətlər əşyanın hərəkətlə ifadə olunmuş müvəqqəti əlamətini bildirir. Müqayisə et: *ağlayan qız*, *kəsilmiş ağac*; *ağlağan qız*, *kəskin söz* və s.

2. Sifətlər kimi *necə? nə cür? hansı?* suallarına cavab verir: *hörül-müş* (necə? nə cür? hansı?) *divar*, *baxılmalı* (necə? nə cür? hansı?) *tamaşa*, *dadlı* (necə? nə cür?) *meyvə*, *şirin* (necə? nə cür? hansı?) *söz* və s.

3. Sifətlər kimi əksərən cümlənin təyini olur və aid olduğu sözə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır.

Beləliklə, feli sifətlə sifət arasında oxşar cəhətlər özünü göstərir. Doğrudan da *yazan adam*, *açıq qapı* kimi söz birləşmələrində *yazan* sözü ilə *açıq* sözü ilk baxışdan eyni nitq hissəsi kimi görünə bilər.

Bu sözlərin əsil mahiyyəti nəzərə alındıqda isə *yazan* sözünün morfoloji cəhətdən *açıq* sözündən ciddi fərqləndiyini hiss etmək o qədər də çətin deyildir. *Açıq* sözü hal və vəziyyət ifadə etdiyi halda, *yazan* sözü bu xüsusiyyətlərin heç birini ifadə etməyərək, işlə iş görəni arasındakı əlaqəni bildirir.

Yazan feli sifəti fəle aid xüsusiyyətləri: təsdiq və inkar forması, təsirli və təsirsizliyini, növ kateqoriyasını saxlayır.

Açıq sözü isə feldən düzələn sifət olduğu üçün burada felin heç bir xüsusiyyətini (təsirlilik–təsirsizlik, zaman, növ, təsdiq, inkar və s.) görmürük. *Açıq* sifətində idarəetmə xüsusiyyəti də yoxdur və tərkib əmələ gətirə bilmir. *Yazan* feli sifəti isə məhz fel xüsusiyyəti daşdığı üçün idarə edir və tərkib əmələ gətirir: *məktub yazan* (adam), *sənə məktub yazan* (adam), *kəndlərindən sənə məktub yazan* (adam) və s.

Məna və formalaşma xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilinin feli sifətlərini 4 qrupa bölmək olar:

Birinci qrupa felin heç bir zaman və şəkil kateqoriyası ilə uyğunluğu olmayan və felin həm təsdiq, həm də inkar formasında işlənə bilən *-an* (*-ən*) şəkilçili feli sifətləri daxil etmək mümkündür ki, onların da ismə aid olmasında iki cəhət özünü göstərir:

1. *-an* (*-ən*) şəkilçisi məlum, qayıdış, qarşılıq–müştərək və icbar növdən olan fellərin üzərinə əlavə olunmaqla iş görəni işlə əlaqədə təyin edir: *yazan şagird*, *oxuyan qız*, *görməyən göz*, *döyünən ürək*, *açılan gül*, *vuruşan dəstə*, *döyüşən ordu*, *gülüşən qızlar*, *pıçılдаşan ləpələr*, *yazdıran şəxs*, *oxuyan müəllim* və s. Məsələn: *Səliqəli yazan şagirdin xətti yaxşı olar*. İkinci kursda *oxuyan qız mənim bacım*dır. *Anlamayan adama söz başa salmaq çətindir*. *Görməyən gözə nə eyib?* *Döyünən ürək fəaliyyətsiz yaşaya bilməz*. *Açılan gül dərildi*. *Qabaqda vuruşan dəstəyə Əsəd komanda verirdi*. *Biz döyüşən ordudan hər gün yeni xəbər gözləyirdik*. *Gülüşən uşaqların səsi mənə tanış gəldi*. *Məktub yazdıran şəxs Qurban idi*.

Bu misallarda *şagird*, *qız*, *adam*, *göz*, *ürək*, *gül*, *dəstə*, *ordu*, *uşaqlar*, *şəxs* sözlərini təyin edən sözlərin sifət rolu oynadıqlarını inkar etmək mümkün olmadığı kimi, həmin sözlərin (*yazan*, *oxuyan*, *anlayan*, *görməyən*, *döyünən*, *açılan*, *vuruşan*, *döyüşən*, *gülüşən*, *yazdıran*) müstəqil işləndikləri zaman müəyyən bir işin icraçısını ifadə etdiklərini də inkar etmək mümkün deyildir. Məsələn: *Yazan Arif idi*. *Oxuyanda təqsir yoxdur*, *təqsir çalanlardadır*. *Gülüşənləri tanıdım* və s.

2. Yenə də *-an* (*-ən*) şəkilçisini məchul fellərin üzərinə əlavə etdikdə feli sifətlər əmələ gəlir ki, bunlar da əsasən həm əşyanı, həm də əşyanın üzərində nə kimi iş icra olunduğunu müəyyənləşdirməyə xidmət edir: *yazılan kitab*, *oxunan mühazirə*, *əşidilən söz*, *anlaşılmayan məsələ*, *keçirilməyən məşğələ*, *yazdırılan məktub* və s. Məsələn: *Yaxşı yazılan kitab çap olunur*. *Dünən oxunan mühazirə çox məzmunlu idi*. *Keçirilən iclasda anlaşılmayan məsələ qalmadı* və s.

Bu feli sifətlər (yaxud “ismi-fail” və “ismi-məful”lar) başlıca olaraq, indiki zaman mənasını ifadə etdikləri kimi, bəzən də ümumi zamanlılıq bildirir.

İkinci qrupa felin keçmiş və gələcək zamanları ilə əlaqədar feli sifətlər daxildir. Bu qrupa daxil olan feli sifətlər, başlıca olaraq, felin nəqli keçmiş, qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman məfhumlarını özündə saxlayan şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *-miş* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçisi vasitəsilə düzələnlər. Müxtəlif növlərdə işlənmiş fellərə *-miş* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçisini əlavə etdikdə feli sifətlər əmələ gəlir.

Bunlar felin keçmiş zamanı ilə əlaqədar olduqları üçün yalnız cümlədəki yerlərinə və rollarına görə feli sifət ola bilər: *oxumuş adam*, *görmüş insan*, *oxumamış adam*, *solmuş çiçək*, *qurumamış yarpaq*, *çürümüş alma*, *düşünülmiş məsələ*, *silinmiş lövhə*, *açılmış səma*, *görüşmüş dostlar* və s. Məsələn: *Oxumuş adamlar gözüaçıq olurlar. Çox gəzmış, çox görmüş insan bilikli olar. Solmuş çiçəyin rəyihəsi az olar. Ağacların altında hələ də qurumamış yarpaq çox idi. Kişi istəyirdi çürümüş almaları da mənə satsın. Bu, diqqətlə düşünülmüş məsələ idi. Silinmiş lövhə parıldayırdı. Çoxdan görüşməmiş dostlar indi ayrılmaq istəmirdilər* və s. Zaman etibarilə bunlar yalnız keçmiş zamana aid olur.

Bu şəkilçilərlə əmələ gələn sözlərin feli sifət, feli bağlama və ya təsriflənən fel olduğunu yalnız cümlə daxilində müəyyən etmək mümkündür; çünki bunlar ayrı-ayrı cümlələrdə müxtəlif cümlə üzvü olduqları kimi, müxtəlif nitq hissələri də ola bilər. Məsələn: *Oxumamış adamlar kor kimi olurlar* cümləsində *oxumamış* sözü cümlənin təyini və nitq hissəsinə görə feli sifətdir. *Oxumamışa nə deyəsən?* cümləsində *oxumamışa* sözü cümlənin tamamlığı və nitq hissəsinə görə substantivləşmiş feli sifətdir. *Yaxşıca oxumamış imtahana getmə* cümləsində *oxumamış* sözü cümlənin zərfliliyi və nitq hissəsinə görə feli bağlamadır. *Xosrov ona göndərilən kitabı hələ oxumamış* cümləsində *oxumamış* sözü cümlənin xəbəri və nitq hissəsinə görə təsriflənən feldir.

Bu şəkilçiləri təsdiq və inkar bildirən məchul fellərin də üzərinə əlavə etdikdə eyni şəkildə müxtəlif nitq hissələri və müxtəlif cümlə üzvləri əmələ gəlir. Məsələn: *çağırılmış bayatı*, *çağırılmamış qonaq*

kimi söz birləşmələrində *çağırılmış* və *çağırılmamış* sözlərinin morfoloji cəhətdən feli sifət, sintaktik cəhətdən təyin olduqlarına heç bir şübhə yoxdur. *Sən heç yerə çağırılmamış getmə. Mən də o qonaqlığa çağırılmışam* cümlələrində feli sifət axtarmaq artıqdır; çünki bu cümlələrdə işlənən *çağırılmış* və *çağırılmamış* sözləri şəklən yuxarıdakı tərkiblərdə göstərilən sözlərin eyni olsalar da, feli sifət deyildir. Bunlardan birinci cümlədəki *çağırılmamış* feli bağlama, ikinci cümlədəki *çağırılmışam* sözü nəqli keçmiş zamanda olan feldir. Buna görə də onlar cümlənin müxtəlif üzvləri ola bilər. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə əsasən, eyni şəkildə işlənən sözləri həmişə eyni nitq hissəsi kimi götürüb izah etmək doğru deyildir.

2. *-ar, -ər* şəkilçisini təsdiq bildirən, *-z* şəkilçisini inkar bildirən məlum və məchul növ fellərə əlavə etdikdə adət, xasiyyət, qismən keyfiyyət və sairə bildirən feli sifətlər əmələ gəlir: *gülər üz, axar su, dinməz uşaq, solmaz çiçək, keçilməz yollar, aşılmaz dağlar, pozulmaz yazı, silinməz ləkə* və s. Məsələn: *Onun çox qəşəng gülər üzü vardır. Axar sular bulanmazmı? (M.Füzuli). Hələ qarşıda keçilməz yollar, aşılmaz dağlar dururdu* və s. Bu qrupa daxil olan feli sifətlər zaman etibarı ilə yalnız gələcək zamanla əlaqədar deyildir. Bunlar bütün zamanlara aid bir hökmün ifadəsini bildirir. Buna görə də onların şəkilçiləri yalnız şəkil etibarı ilə qeyri-qəti gələcək zamana müvafiq gəlsə, məzmunca bir-birindən tamamilə fərqlidir: *axar su, su axar*.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçilərlə düzələn feli sifətlərdə sifətləşmə meyli çox güclüdür. O biri feli sifətlərdən fərqli olaraq, belə feli sifətlərdə əşyanın daimi əlamətini bildirmək keyfiyyəti olur ki, bu xüsusiyyət də əslində sifətlərə məxsus cəhətdir. Digər tərəfdən, belə feli sifətlər təsdiq və ya inkarda işlənmək, idarə etmək qabiliyyətini də tədricən itirir:

3. *-acaq (-əcək)* şəkilçisini müxtəlif növdən olan fellərin, xüsusiən məlum və məchul fellərin üzərinə əlavə etməklə feli sifətlər əmələ gəlir. Bu feli sifətlərin məzmununda, gələcək zaman çalarından başqa, bir də bütün zamanlara aidlik mənası təsəvvür edilir: *olacaq iş, gələcək zaman, oxunacaq material, alınacaq şey, görülmək iş, deyilmək söz, baş tutmayacaq iş* və s. Məsələn: *O l a c a q işə çarə yoxdur. G ə l ə c ə k zaman iki cür olur. O x u n a c a q yer hazır olmalıdır. A l ı n a c a q material alınmalıdır* və s.

-acaq (-əcək) şəkilçili feli sifətləri həm qəti gələcək zamandan, həm də bəzi feldən düzələn isimlərdən fərqləndirmək lazımdır. Məsələn: *Gələcək günlərimiz daha şən olacaqdır* (feli sifət). *Gözəl günlər gələcəkdir* (qəti gələcək zaman). *Gələcək bizə çox şey vəd edir* (isim).

-acaq (-əcək) şəkilçisinə **-ım (-im -ın, -in)**, **-ı (-i)**, **-ımız (-imiz, -ınız, -iniz)**, **-ları(-ləri)** mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaqla **-acağım (-əcəyim)**, **-acağın (-əcəyin)**, **-acağı, (-əcəyi)**, **-acağımız (-əcəyimiz, -acağınız, -əcəyiniz)**, **-acaqları (-əcəkləri)** kimi feli sifət şəkilçiləri yaranır. Həmin şəkilçiləri müvafiq fellərə artırmaqla feli sifətlər yaradılır: *yazacağım kitab, deyəcəyim söz, alacağın meyvə, gedəcəyin yer, oxuyacağı dərslər, gələcəyi yer, yazacağımız kitab, görəcəyimiz iş, alacağınız meyvə, gedəcəyiniz yer, oxuyacaqları dərslər, gələcəkləri yer* və s. Məsələn: *İşləyəcəyi mövzu təsdiq olundu. Deyəcəyim sözü demədim. Alacağın meyvələri əlindəki zənbilə yığarsan. Gedəcəyin yerin şəraitini öyrənmək lazımdır. Oxuyacağı dərslər çox asandır. Gələcəyi yerləri indidən təəvvür edirdi. Yazacağınız kitab plana düşmədi. Görəcəyimiz iş əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır. Alacağımız meyvələri boşqablara yığarsınız. Gedəcəyiniz yerin çox gözəl havası vardır. Oxuyacaqları dərsləri cədvəldə görəcəklər. Gələcəkləri yerlər onları məftun edəcəkdir.*

Bu feli sifətlər də gələcək zamanı ifadə edir.

Üçüncü qrupa felin lazım və vacib şəkilləri ilə əlaqədar olan və zaman etibarı ilə ən çox gələcək zaman təəvvürü verən feli sifətlər daxildir ki, bunlar da aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir:

1. **-məli (-məli)** şəkilçisini, əsasən, təsdiq, bəzən də inkar fellərin üzərinə əlavə etdikdə feli sifətlər əmələ gəlir ki, bunlar da əşyanın və ya hadisənin keyfiyyətini və yaxud fərqləndirici xüsusiyyətini ifadə edir: *yeməli xörək, içməli su, oxumalı kitab, gəzməli bağ, yeyilməli şey, görülməli iş, oxunmalı kitab* və s.

Şübhəsiz, bu feli sifətlər tərkib daxilindən çıxsa, artıq felin vacib şəklini ifadə edəcəkdir, yəni tərkib daxilindəki sözlərin yeri dəyişdirilib, *xörək yeməli, su içməli, kitab oxumalı, bağ gəzməli* və s. şəkildə işlədilsə, həmin sözlər felin vacib şəkli kimi qəbul edilməlidir. Bu şəkilçilər felin inkarı ilə də feli sifət əmələ gətirir: *yeyilməməli xörək, içilməməli su, oxunmamalı kitab* və s.

2. **-ası (-əsi)** şəkilçisi vasitəsilə təsdiq bildirən fel köklərindən feli sifətlər əmələ gəlir ki, mənə etibarı ilə bunlar da **-məli (-məli)**

şəkilçisi ilə düzələn feli sifətlərin eynidir: *deyiləsi söz, oxunası kitab, gediləsi yer* və s.

Bunlar da yalnız isimlərdən əvvəl işləndikdə feli sifət olur. Başqa vəziyyətdə isə felin lazım şəkildir: *söz deyiləsidir, kitab oxunasıdır, o yerə gedəsisən* və s. Misallardan məlum olur ki, bunlar felin lazım şəklini ifadə etmək üçün şəxs şəkilçisi qəbul etməli olur.

Dördüncü qrupa **-dıq (-dik, -duq, -dük)** şəkilçisinə bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaqla düzələn feli sifətlər daxildir.

-dığım (-diyim, -duğum, -düyüm); -dığın (-diyin, -duğun, -düyün); -dığı (-diyi, -duğu, -düyü); -dığımız (-diyimiz, -duğumuz, -düyümüz), -dığınız (-diyiniz, -duğunuz, -düyünüz); -dıqları (-dikləri) kimi feli sifət şəkilçilərini müxtəlif növdə işlənmiş fellərə artırılması ilə feli sifət yaranır: *yazdığım kağız, oxuduğum kitab, yazdırdığım ünvan, yazışdığı adam, yazıldığım qəzet, aldığım meyvə, aldığımı parça, çaldığı hava, vurduğu zərbə, vurduğuş cəbhə, yazıldığı qəzet, oxuduğumuz kitab, aldığımız meyvə, yuduğumuz dəsmal, çaldıqları hava, vurduqları zərbə, dediyim söz, gördüyüm iş, yediyin alma, sürdüyün həyat, gəlidiyi nəticə, düzdüyü cərgə, dediyimiz söz, gördüyümüz iş, yediyimiz alma, sürdüyümüz həyat, gəldikləri nəticə* və s. Məsələn: *Adamın dediyi sözlə gördüyü iş bir-birinə uyğun olmalıdır. Oxuduğum kitab çox xoşuma gəldi. Əzbərlədiyimiz şəri oxuyaq. Dediğiniz sözün üstündə möhkəm durun. Getdiyiniz yol doğru yoldur. Qaldırdıqları məsələ hamının ürəyindən oldu.*

FELİ BAĞLAMA

Feli bağlama əsasən fel, qismən də zərf xüsusiyyəti daşıyan söz formasıdır. Belə ki, feli bağlama təsriflənən feldən fərqli olaraq, başqa bir fellə mənaca bağlanıb onu müxtəlif cəhətdən izah edir: şəkllə, zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir, özündən sonra gələn fellə müqayisədə asılı mövqedə işlənir, bununla belə, mühüm fel əlamətlərini də (hərəkət anlayışı bildirmək, təsdiq və inkarlıq, təsirli və təsirsizlik, növ, idarə etmə) saxlayır. Dil faktları göstərir ki, feli bağlama əsas feli tərz, zaman, səbəb, kəmiyyət, bəzən də şərtə görə izah edir və zərfin cümlədə daşdığı funksiyanı yerinə yetirir. Məsələn: 1. *Ayağa qalxıb əllərini yumaq üçün quyu başına getdi* (Q.İlkin). 2. *Çəmbərəkəndin dolaşq küçələrində Heydərgilin evlərini çətinliklə axtarıb tapdı* (Q.İlkin). 3. *Bu saxtalıq böyüyüb xəstəliyə çevrilə bilər* (B.Vahabzadə). 4. *Ağadadaş əsgəri şalvarının balaqlarını dizə qədər çırmayaraq, quyudan su çəkirdi* (Q.İlkin). 5. *Nəsrulla soyunmadan uzandı* (Q.İlkin). 6. *Heyran xanım danışdıqca özü də qəzəblənirdi* (Q.İlkin). 7. *Görünür, çomağın o biri başını döndərməyəndə iş getmir* (B.Vahabzadə). 8. *Mən gələndə özüm bağlaram* (Q.İlkin). 9. *Damdan öskürək səsi eşitcək ayağa qalxdı* (Q.İlkin). 10. *Damda yatmış Nəsrullanın niyyətinədən bir şey öyrənməyincə sakit ola bilməyəcəkdi* (Q.İlkin). 11. *Onları evlərimizin damına sancıb dünyanın o başında yatanların dərдинi, qəmini, azarını, bezarını eşidirik, görürük* (B.Vahabzadə). 12. *Orada cəmi bircə güllənin qaldığını görüb heyrlə qaşlarını çatdı* (Q.İlkin).

Bu cümlələrdə *ayağa qalxıb, axtarıb, böyüyüb, çırmayaraq, soyunmadan, danışdıqca, döndərməyəndə, gələndə, eşitcək, öyrənməyincə, sancıb, görüb* sözləri ona görə feli bağlama hesab edilir ki, onlar müvafiq olaraq özlərindən sonra gələn *getdi, tapdı, çevrilə bilər, çəkirdi, uzandı, qəzəblənirdi, iş getmir, bağlaram, ayağa qalxdı, sakit ola bilməyəcəkdi, görürük, qaşlarını çatdı* fellərini müxtəlif cəhətdən (1, 2, 3, 4, 5-ci cümlələrdə tərzə, 6, 7, 8, 9-cu cümlələrdə zamana, 10-cu cümlədə zaman hüduduna, 11-ci cümlədə şərtə, 12-ci cümlədə səbəbə görə) izah etmişdir. Belə ki, *Nəsrulla soyunmadan uzandı* cümləsində *soyunmadan* feli bağlaması subyektin görmüş olduğu işin (*uzandı*) icra tərzini göstərmək üçün asılı vəziyyətdə

işlədilmişdir. Həm də asılı vəziyyətdə işlənən feli bağlama zərf kimi *necə? nə cür? nə tərzdə?* sualına cavab verir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində feli bağlama şəkilçiləri çox zəngin və müxtəlif olduğu kimi, onların ifadə etdikləri mənalar da rəngarəngdir və bu mənalar da başlıca olaraq cümlənin ümumi mənasından xüsusən, əsas felin mənasından asılı olur.

Beləliklə, feli bağlama əsas fele bağlanıb, onu müxtəlif cəhətdən izah edən, məhz bu xüsusiyyətinə görə də zərfə yaxınlaşan söz qrupudur. O, zaman və şəkil əlamətlərinə, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməmək cəhətdən təsriflənən fele qarşı dursa da, hərəkət anlayışı bildirərək, mühüm fel əlamətlərinə malik olur:

a) təsirli və ya təsirsiz olur: *yazanda* (nəyi?), *baxdıqda* (nəyə?);

b) təsdiq və inkarda işlənir: *görüb* (təsdiq) *dedi*, *görməyib* (inkar) *çıxıb getdi* və s.;

c) felin müvafiq növündə olur və feli bağlama şəkilçiləri fel kökündən sonra işləndiyi kimi, bu şəkilçilərdən sonra da işləne bilir: *görüb danışdı*, *görünüb aradan çıxdı*, *görüşüb getdi*, *iş görürüb qurtardı* və s.;

ç) özündən əvvəlki sözü yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında idarə edir: *şəhərə gələndə*, *kitabı oxuduqca*, *bağda işləyərkən*, *səyahətdən qayıtdıqda* və s.

Qeyd edək ki, feli bağlamanın asılı olduğu əsas fel kimi, məsdər (feli isim), feli sifət, elə feli bağlamanın özü də işləne bilir.

Feli bağlama məsdərə aid olur. Məsələn: *Bu gün Yetim oraya kağız doğrayıb qoymağı yadından çıxarmışdı* (Q.İlkin). *Mən sənə inanıb aldanmaq istəyirəm* (B.Vahabzadə). *İldırımın buradaca onlardan ayrılıb getməsi ürəyindən oldu* (Q.İlkin).

Feli bağlama feli sifətə aid olur. Məsələn: *Mən Əmini sevmədən onunla yaşadığım zaman riyakar idim, saxtakar idim* (B.Vahabzadə). *Rizvanın onun üçün ayıraraq qoyduğu məqaləni yığmağa başladı* (Q.İlkin).

Feli bağlama feli bağlamaya aid olur. Məsələn: *O, kəmərinə çəkib möhkəmləndə Ağadadaş onun köynəyinin altından belinə tapança bağladığını gördü* (Q.İlkin).

Məsdər (feli isim) ismə, feli sifət sifətə yaxın gəldiyi kimi, feli bağlamalar da daşdığı mənalar, sintaktik vəzifə, fele yanaşması baxımından zərfə meyil edir. Bu mənada bəzi bağlamaların zərf sırasına

keçməsi (*qaçaraq, çaparaq, dabanbasaraq, olduqca, dedikcə, getdikcə, dönə-dönə* və s.) faktları da təsadüfi sayıla bilməz. Şübhəsiz, burada təbii bir inkişafın, qanunauyğunluğun olduğunu etiraf etmək lazım gəlir.

Feli bağlama, bir qayda olaraq, həmişə izah etdiyi feldən əvvəl gəlir və əksərən cümlənin zərfliyi, bəzi hallarda isə üslubun tələbinə görə cümlənin qeyri-müstəqil həmcins xəbəri olur. Feli bağlamalar cümlənin qeyri-müstəqil həmcins xəbəri mövqeyində işləndikdə (bu xüsusiyyət yalnız *-ib* (*-ib, -ub, -üb*) və *-araq* (*-ərək*) şəkilçili feli bağlamalara aiddir) şəxsi və zamanı özlərindən sonra gələn, cümlənin xəbəri olan əsas (sərbəst) feldən asılı olur:

Firidun şanını hələ döyülməmiş taxıl dərzlərinə söykəyib süfrəyə yaxın gəldi... Gülnaz da gəlib anasının yanında əyləşdi. Onlar çörəyi tikə-tikə kəsərək mis kasadakı pendirdən onun arasına qoyur və iştaha ilə yeyirdilər (M.İbrahimov).

Birinci cümlədəki *söykəyib* feli bağlaması şühudi keçmiş zamanı və III şəxsin təkini ifadə edir, çünki *söykə* feli *-(y)ib* feli bağlama şəkilçisi ilə *gəldi* felinə bağlanmışdır. *Gəldi* feli isə həmin zamanı və həmin şəxsi bildirir. İkinci cümlədəki *gəlib* feli bağlaması da eyni mənaları verir, çünki buradakı *-ib* şəkilçisi də cümlənin həmcins xəbərlərini *gəlib, əyləşdi* şəklində bir-birinə bağlamışdır. Hər iki cümlədə şahidlik yolu ilə deyilən işlərin icrası bitib qurtarmışdır. Üçüncü cümlədə isə işlərin bitmədiyi, müəllifin (söyləyənin) nəzərdə tutduğu vaxtda hələ də davam etdiyi anlaşılr. Buna görə də cümlədəki feli bağlama (*kəsərək*) özündən sonra gələn *yeyirdilər* feli ilə əlaqədar olaraq indiki zamanın hekayəsini, işin bitməməsini və III şəxsin cəmini ifadə edə bilər.

Üçüncü cümlədə bir mübtədə, üç həmcins xəbər vardır. Bu cümlə əslində belə deməkdir: *Onlar çörəyi tikə-tikə kəsirdilər, mis kasadakı pendirdən onun arasına qoyurdular və iştaha ilə yeyirdilər*. Dilin üslubu üç xəbərin eyni şəkildə ifadəsinə yol vermədiyindən birinci xəbərin (*kəsirdilər* felinin) zaman şəkilçisi *-ir*, idi ədatının ixtisar şəkli *-di* və şəxsə görə kəmiyyət şəkilçisi *-lər* ixtisar olunub *-ərək* feli bağlama şəkilçisi ilə əvəz edilmişdir. Feli bağlamanın və əsas felin təkrar olunmaması üçün ikinci xəbərin (*qoyur* felinin) də bəzi şəkilçiləri ixtisar edilmişdir; lakin bu dəfə həmcins xəbərlərin (fellərin) özünəməxsus ixtisar üsullarından istifadə edilərək, ikinci xəbərin ədat əlaməti *-du* və cəm şəkilçisi *-lar* ixtisar edilmişdir.

Bütün bu misallardan aydın olur ki, Azərbaycan dilində feli bağlamalar əsas fellərdən, yəni şəxs və zaman şəkilçisi qəbul edən, müstəqil nitq hissəsi kimi işlənən fellərdən əmələ gəlmiş və cümlədəki vəziyyətinə görə də əsas fellərdən asılıdır.

Feli bağlamalar aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir:

1. *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*) şəkilçisi vasitəsilə fel köklərindən və müxtəlif növlərdə işlənmiş fellərdən əsasən hal-vəziyyət, tərz-hərəkət, qismən də səbəb və zaman məzmunlarını ifadə edən feli bağlamalar əmələ gətirilir. Bu şəkilçi ilə əmələ gələn feli bağlamalar həm forma, həm məzmun, həm sintaktik vəzifə, həm də işlənmələrinə görə başqa şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalardan çox üstün və fərqlidir. Bu şəkilçi qədim zamanlardan bəri canlı danışq və bədii əsərlərin dilində *-ibanı* (*-ibəni*, *-ubanı*, *-übəni*), *-iban* (*-ibən*, *-uban*, *-übən*) şəklində də işlənir. Məsələn: *Yanına gəlübəni rəvəni*; *Söylədi ona sözü nəhəni* (Xətayi). *Darüdünyanı könül cəhd edübən tərk edə gör*; *Xəbi-qəflətdə ikən özünü didar eylə*; *Ey cigər zəxmi, ağız açma xədəngin görübən*; *Yetənə raz-nəhanım yetər izhar eylə* (M.Füzuli). *Görüşübən eyləmədik xoşsəfa*; *Keçən halı soruşmadıq, ayrıldıq* (M.P.Vaqif).

Yeri gəlmişkən deyək ki, *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*) şəkilçisi həm də *-miş* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçisinin qrammatik sinonimi olaraq felin keçmiş zamanını düzəldir: *yazıb* (yazmışdır), *oxuyubsan* (oxumusan) və s. Bunlar *-ib* şəkilçili feli bağlamalardan fərqli olaraq müstəqil fel kimi işlənir.

Xüsusiən canlı danışq dilində, folklorda felin nəqli keçmiş zamanı daha çox *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*) şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bu şəkilçi ilə düzələn fellərin yalnız II və III şəxsi olur. Müasir Azərbaycan dilində birinci şəxsi bu kimi şəkilçilərlə işlətmək qeyri-mümkündür. İkinci və üçüncü şəxsin təki və cəmi nəinki müasir dilimizdə işlənir, hətta bədii əsərlərin dilində qədim dövrlərdən ta bu vaxta qədər işlənmiş və işlənməkdədir. Məsələn: *Bidadilə köksünə urub daş*; *Dərd ilə gözündən axudub yaş*; *Nolub sana beylə məst olubsan*; *Qəm daminə payibəst olubsan* (M.Füzuli). *Səg rəqibin firibinə uyubsan*; *Neyləmişəm məndən nə tez doyubsan*; *Gecəgündüz məni susuz qoyubsan*; *Şirin ləbdən zülalını kəsübşən* (M.P.Vaqif). *Qaşlarını nə qurubsan*; *Burca bənzər boyun, Eyvaz* ("Koroğlu"). *Borclularından birisi ölübdür, pullarını almağa*

gedibdir (M.S.Ordubadi). *Əvvəllər deyir orada arabanı gözdən salıblar. Arabaçılar da tərpnəməyib. Deyib ki, ya maşın, ya araba... Görüblər ki, iş tökülüb qalıb, bir də arabanı işə salıblar* (S.Rəhimov).

Bütün bu misallardan aydın olur ki, *-ib* (*-ib, -ub, -üb*) şəkilçisi ilə işlənib nəqli keçmiş zamanda ikinci və üçüncü şəxsləri bildiren fellər həm ədəbi-bədii dilimizdə, həm də canlı nitqimizdə çox geniş həcmdə işlənəlməkdədir.

-ib (*-ib, -ub, -üb*) şəkilçili feli bağlamalar ya sadə cümlənin qeyri-müstəqil həmcins xəbəri, ya hər hansı bir cümlənin əsas xəbəri ilə birlikdə mürəkkəb xəbəri, ya da sadə cümlənin zərfliliyi olur. Bunlar sadə cümlənin qeyri-müstəqil həmcins xəbəri olarkən bir işin əvvəlcə başladığını və ikinci iş başlanmadan (başlansa da, hələ qurtarmadan) bitdiyini bildirir və özündən sonra gələn əsas işin zamanı və şəxsi ilə uzlaşa bilir. Məsələn: *Hayqırıb açsam, meydanı; Sutək axıdaram qanı; Dəstələyib bəyi, xanı; Qırat döşünə qataram* ("Koroğlu").

Bunlar sadə cümlənin tərzi-hərəkət zərfliliyi olur. Məsələn: *Qırat yeldən qanad taxıb uçurdu. Qırat ayaqlarını yerə döyüb kişnəyirdi.*

Bu feli bağlamalar səbəb zərfliliyi də olur. Məsələn: *Qıza elə gəldi ki, Şahin inciyib kəndə qayıdır* (Əfqan). *Onu başa düşməyəcəklərindən ehtiyat edib danışmadı.*

Bunlar bəzən cümlənin zaman zərfliliyi də ola bilər. Məsələn: *Mən indi kəndə gələ bilmərəm, imtahanlarımı tamamilə verib gələ-rəm* cümləsində *imtahanlarımı verib* sözləri *imtahanlarımı verəndən sonra* mənasında işlənmişdir.

Bu feli bağlamalar özlərindən sonra gələn fellə birlikdə cümlənin mürəkkəb xəbəri ola bilər. Bunlar bəzən əsas felin yanında, bəzən də ondan aralı olur. Məsələn: *Bürücü sultan gəlib çatdı. Amma bax, heç bir şey eləmirəm, buraxıram ki, çıxıb gedəsən. Koroğlu, gərək mənə götürüb qaçmayaydın...* ("Koroğlu").

Bu misallardakı *gəlib, çıxıb* və *götürüb* feli bağlamaları özlərindən sonra gələn fellərin əvvəlində işlənib onlarla birlikdə mürəkkəb xəbər olur.

2. *-araq* (*-ərək*) şəkilçisi vasitəsilə tərzi-hərəkət, hal-vəziyyət, bəzən də səbəb məzmununu ifadə edən feli bağlamalar əmələ gəlir.

Bunlar ya sadə cümlənin tərz-i-hərəkət, səbəb, qismən də zaman zərfliyi olur, ya da sadə cümlədə bir şəxs tərəfindən icra olunan iki işi, həmcins xəbəri bir-birinə bağlayır. Sadə cümlələrdə bunların aşağıdakı mənə növləri və vəzifələri vardır:

a) sadə cümlənin əsas felinin (xəbərin) nə cür, nə halda, nə vəziyyətdə icra olunduğunu bildirir. Məsələn: *Polad qılınclar yenidən doğan günəşin qızıl şüalarını əks edərək parıldaşdı* (M.Hüseyn). *Züleyxa qaşlarını düyünləyərək dedi* (A.Şaiq). *Cavanşir sevinclə bağıraraq Urmuza möhkəm bir zərbə vurdu* (M.Hüseyn);

b) əsas felin icrasının səbəbini bildirir. Məsələn: *Əsrəf arabir ilk eşqini, daha sonra yeni qurduğu ailə həyatının pozulduğunu düşünərək kədərlənirdi* (A.Şaiq).

Bu misalda *düşünərək* feli bağlaması kədərlənmək işinin nə cür icra olunduğunu yox, onun (kədərlənməyin) səbəbini bildirir;

c) əsas felin icra zamanını bildirir. Məsələn: *Sən get, mən işimi qurtararaq gələm* cümləsində *qurtararaq* feli bağlaması *gəlmək* işinin nə icra tərzini, nə də səbəbini bildirir. Bu feli bağlama ancaq gəlmək işinin nə vaxt icra olunacağını göstərir, yəni bu cümlə *Sən get, mən işimi qurtarandan sonra gələm* cümləsinin mənasını ifadə edir.

Bunlar sadə cümlələrdə qeyri-müstəqil həmcins xəbər olarkən bir işin əvvəlcə başlanıb bitdiyini, ikinci işin (əsas felin) isə ondan sonra başladığını bildirməklə iki işi bir-birinə bağlayır. Məsələn: *İki gün sonra Əsrəf toxucu fabrikinə qəbul edilərək toxuculuq şöbəsində həvəslə işləməyə başladı* (A.Şaiq).

Bu misalda cümlənin qeyri-müstəqil həmcins xəbəri olan *qəbul edilərək* feli bağlaması *qəbul edildi* şəklində də işləyə bilər və cümlənin əsas məzmununa və növünə heç bir xələl gəlməz, yəni həmin cümlə *İki gün sonra Əsrəf toxucu fabrikinə qəbul edildi, toxuculuq şöbəsində həvəslə işləməyə başladı* şəklində də işlənib yenə də həmcins üzvlü sadə cümlə olar. Bu cümlələr arasındakı əsas fərq həmcins olan birinci xəbərin birinci cümlədə qeyri-müstəqil, ikinci cümlədə müstəqil olmasıdır ki, bu da birincinin feli bağlama, ikincinin təsriflənən felle ifadə olunmasından irəli gəlir.

3. **-anda (-əndə)** şəkilçisi vasitəsilə zaman, hal-vəziyyə, bəzən də eyni cümlədə həm zaman, həm də hal-vəziyyət məzmununu ifadə edən feli bağlamalar əmələ gəlir. Məsələn: *Qulam dayının bu cava-*

bını eşi d ə n d ə o özü n d ə n c ı x d ı (M.Hüseyn). Dərsə g ə l ə n d ə , d ə r s - d ə n q a y ı d a n d a S a b i r i n g ö z l ə r i k ü ç ə d ə k i a d a m l a r a r a s ı n d a y a l n ı z o n u a x t a r d ı (M.Hüseyn).

O biri feli bağlamalar kimi bunlar da sadə cümlədə feli bağlama tərkibi əmələ gətirir. Məsələn: *Ə d h ə m i b ü t ü n ş ə h ə r t a n ı - y a n d a S ə b r i h i r s l ə n i r d i (M.Hüseyn). M u ğ a n ı n p a m b ı ğ ı f a r a ş g ə l ə n d ə ; Q o z a l a r g ü l a c ı b , ü z ə g ü l ə n d ə ; Q ı z l a r i ş g ü n ü n ə i p ə k b ö l ə n d ə ; K ö n ü l l ə r m ü l k ü n d ə i l k b a h a r o l u r (S.Vurğun).*

4. Qeyri-qəti gələcək, indiki və nəqli keçmiş zaman şəkilçiləri ilə *ikən* ədatından əmələ gəlmiş *-arkən (-ərkən); -ırkən (-irkən, -urkən, -ürkən); -mişkən (-mişkən, -muşkən, -müşkən)* şəkilçilərini fel köklərinə əlavə etdikdə zaman və hal-vəziyyət məzmunu ifadə edən feli bağlamalar əmələ gəlir. Məsələn: *V u r u - ş a r k ə n u z u n d a n ı ş m a q m ə n ə ç o x b a h a o t u r d u (M.Hüseyn). O n l a r y e n ə v u r u ş m a ğ a h a z ı r l a ş a r k ə n q o c a k e ş i k ç i C a v a n ş i r ə y a n a ş d ı (M.Hüseyn). Z e y n a l o v g ə l m i ş k ə n k i t a b x a n a m ə s ə l ə s i n i d ə h ə l l e t m ə k l a z ı m d ı r .*

5. *-dıqda (-dikdə, -duqda, -dükdə)* şəkilçisi vasitəsilə zaman məzmunu ifadə edən feli bağlamalar əmələ gəlir. Məsələn: *X a v ə r F i r i d u n u g ö r d ü k d ə g ö y r ə k l ə n d i (M.İbrahimov). Q a p ı d ö y ü l d ü , k i m o l d u ğ u n u s o r u ş d u q d a b i r q a d ı n s ə s i e ş i t d i (M.İbrahimov).*

Bunlar sadə geniş cümlədə feli bağlama tərkibi əmələ gətirir və həmin cümlənin mürəkkəb zərfliliyi olur. Məsələn: *C ə l i l i ç ə r i g i r i b , s a l a m v e r d i k d ə o t u r a n l a r h a m ı s ı a y a ğ a d u r d u (M.İbrahimov). M ə r y ə m x a l a q a p ı n ı a c d ı q d a F i r i d u n v ə K ü r d Ə h m ə d i ç ə r i g i r d i (M.İbrahimov).*

6. *-dıqca (-dikcə, -duqca, -dükcə)* şəkilçisi ilə müxtəlif mənə növlərində işlənmiş fellərdən həm zaman, hal-vəziyyət, həm də davamiyyət məzmunu ifadə edən feli bağlama əmələ gəlir. Məsələn: *S e v i n c y a ş l a r ı l ə d o l u r g ö z l ə r i ; G ə z d i k c ə b u d o ğ m a , a z a d y u r d u n u (Ə.Bahar). Y ı ğ d ı q c a p a m b ı ğ ı o q a l a q - q a l a q ; H e y - r ə t d ə b u r a x ı r a z a d i n s a n ı (Ə.Bahar).*

Bu misaldakı *gəzdikcə, yığdıqca* feli bağlamaları həm zaman, həm hal-vəziyyət məzmunu ifadə edir, həm də dolmaq və heyətdə buraxmaq işlərinin nə qədər davam etdiyini bildirir. Bu feli bağlamalar da sadə cümlənin zaman və qismən də tərz-i hərəkət zərfliliyi olur. Məsələn: *A ğ ç ö r ə y i b o z b a ş ı n z ə f ə r a n l ı s u y u n a b a t ı r ı b y e d i k c ə a ğ z ı d a d a g ə l i r d i (M.Hüseyn). G ö z i ş l ə d i k c ə u z a n a n d ü z l ə r y a ş ı l - l ı q i ç i n d ə ü z ü r d ü (M.Hüseyn).*

Bunlar cümlədə feli bağlama tərkibi əmələ gətirir və həmin cümlənin zərfliliyi olur. Məsələn: *...Yarpaqlar tərپəndikcə elə bil iki sevgili haradasa gizləniб yavaşcadan pıçıldayırdı* (M.Hüseyn). *Hava işıqlandıqca Girdman qalasının möhtəşəm bürcləri aydın görünməyə başlayırdı* (M.Hüseyn).

7. **-ınca (-incə, -unca, -üncə)** şəkilçisini müxtəlif mənə növlərində işlənmiş fellərə artırıqda zaman miqdarı məzmunu bildiren feli bağlama əmələ gəlir. Məsələn: *O bir şey almayınca çıxıb gedəsi deyildi* (Makulu).

Bu misaldakı *almayınca* feli bağlamasının məzmununda həm zaman, həm də zaman hüdudu anlayışı vardır. Bəzən bu cür feli bağlamalar zamanın hüdudunu deyil, bir anını bildirir; yəni birinci iş baş verən kimi dərhal bitir, ikinci iş başlanır. Məsələn: *Bağırbəy Əlimərdanın alnında üstünə yağlı qara basılan yara yerini görüncə onu qərībā bir xəyalət götürdü* (Makulu). *Bu sözü eşidincə Rüstəmin qaşları çatıldı* (A.Şaiq).

Bunlar cümlədə feli bağlama tərkibi əmələ gətirir və həmin cümlənin mürəkkəb zaman zərfliliyi olur. Məsələn: *O, bir nöqtəyə qədər kiçilib gözdən itincə qız həsrətli gözlərini bir kərə belə qırpmadı* (M.Hüseyn). *Yurdunuzdan bu qanlı ləkə yuyulub getməyincə qoy Terek suları bir daha durulmasın* (M.Hüseyn).

8. **-alı (-əli)** şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamalar hərəkət və hadisənin hansı zamandan başladığını, birinci işlə ikinci işin (yaxud hadisənin) arasında nə qədər zaman olduğunu göstərir. Məsələn: *Bakiya gələli bu nöqsanı qismən düzəltmişəm* (M.Hüseyn). *Qabil məktəbə gedəli çox böyümüşdür*.

Bunlar bəzən ismi cümlədə işlənir və hadisə məzmunu ifadə edərək cümlənin mübtədası olur. Məsələn: *Səbri təhsildən qayıdalı iki ildir* (M.Hüseyn).

Bu feli bağlamalar cümlədə feli bağlama tərkibi əmələ gətirir və cümlənin mürəkkəb zaman zərfliliyi olur. Məsələn: *Sizin kəndinizə qonaq gələli; Şair də bu qıza bəsləyir hörmət* (İ.Səfərli). *O ağ xalətlı qız kəndə gələli; Xəstələr sağaltmış öz əllərilə* (Ə.Kürçaylı).

9. **-madan (-mədən)** şəkilçisi vasitəsilə, əsasən, hal-vəziyyəət, qismən də zaman bildiren feli bağlamalar düzəlir. Məsələn: *Gözələnilmədən sinfə gələn bu məchul adamın sifəti hər dəqiqə gəlib onun gözləri önündə dururdu* (M.Hüseyn).

Bu misalda *gözlənilmədən* feli bağlaması gəlmək işinin (burada *gələ*n feli sifətinin) nə halda, vəziyyətdə və nə kimi şəraitdə icra olunduğunu göstərir. Məsələn: *Ah, azadlıq... İnsanın qəlbində min həvəs və ehtiras oyadaraq yorulmadan yaratmağa, ağrı və əzab hiss etmədən yaşamağa, ülvə, müqəddəs bir həyatla yaşamağa ruhlandırır* (M.İbrahimov). Burada *yorulmadan, hiss etmədən* feli bağlamaları da hal-vəziyyət məzmununu ifadə edir.

Arxı hoppanmadan "hop" deməzlər atalar sözündə isə *hoppanmadan* feli bağlaması, əsasən, zaman, qismən də hal-vəziyyət, tərz məzmununu ifadə edir.

Bu feli bağlamalar cümlədə feli bağlama tərkibi əmələ gətirir və mürekkəb zaman zərfliyi olur. Məsələn: *Hələ Azərbaycanda milli hökumət qurulmadan mən onun əri Əzizi aradan qaldırıb: Toqayı almaq nəqşəsini çəkmişdim* (Makulu). *Kolxoz sədri onun nəzərə çarpan tutqunluğuna əhəmiyyət vermədən* birbaşa mətləbə keçdi.

10. Felin inkar formasının üzərinə *-miş* (*-miş*, *-muş*, *-müş*) şəkilçisi artırmaqla yenə də zaman və hal-vəziyyət bildirən feli bağlamalar əmələ gəlir. Məsələn: *O, dörd-beş gündən bəri ürəyini narahat edən bu sualların cavabını almamış, bu sirri öyrənməmiş əl çəkməyəcəkdi* (M.Hüseyn).

Bu feli bağlamalar da feli bağlama tərkibi əmələ gətirir və mürekkəb zaman zərfliyi olur. Məsələn: *Onlar gəlib bizə çatmamış biz yenə də yolumuza davam etməyə başladıq*.

11. Təkrarlanan eyni felin birincisi *-ar* (*-ər*), ikincisi *-maz* (*-məz*) şəkilçisini qəbul edərkən də feli bağlamalar əmələ gəlir. Bu feli bağlamalar həm zaman, həm də hal-vəziyyət məzmununu ifadə edərək zərflik olur (sadə cümlədə zaman və tərz-i-hərəkət zərfliyi olur). Məsələn: *Musa stansiyaya çatar-çatmaz ikinci zəng səsini eşitdi*.

Bunlar da bir sıra başqa feli bağlamalar kimi sadə cümlədə feli bağlama tərkibi əmələ gətirir və mürekkəb zərflik olur. Məsələn: *Yolçular və atlar ayaqlarını yerdən götürər-götürməz onların izlərini qar doldururdu* (Makulu).

12. Fəllərə artırılmış *-caq* (*-cək*) şəkilçisi də feli bağlama əmələ gətirir. Bunlar da sadə cümlələrdə zərflik olur və zaman məzmununu ifadə edir. Məsələn: *Gülşən tarlaya çatcaq pambığı yoxlamağa başladı. Yunis bileti götürcək yerində oturub hazırlaşdı*.

Bu feli bağlamalar da sadə cümlədə feli bağlama tərkibi əmələ gətirir və mürekkəb zaman zərfliyi olur. Məsələn: *Kolxoz sədri tarlaya çatcaq Dilşad onu öz manqasının işlədiyi sahəyə apardı*.

13. **-andan (-əndən)** şəkilçisi ilə də zaman bildirən feli bağlamalar əmələ gəlir. Məsələn: *Rəhim institutu bitirəndən bu vəzifədə çalışır. Pakizə instituta daxil olandan mən onu tanıyıram.*

Qeyd etmək lazımdır ki, **-andan (-əndən)** şəkilçisi ilə düzələn və zaman bildirən feli bağlamalar şəkilcə çıxışlıq halda işlənən feli sifətlərin eyni olsa da, məzmunca tamamilə fərqlidir. Məsələn: *Dünən Bakıya gələndən sənə həm məktub, həm də bağlama göndərdim (gələndən – çıxışlıq halda işlənən feli sifətdir, kimdən? sualına cavab olur). Dünən Bakıya gələndən əhvalım yaxşılaşıbdır (gələndən – feli bağlamadır, nə vaxtdan? sualına cavab olur).*

14. Fel köklərinə **-a (-ə)** şəkilçisini artırıb təkrar etməklə mürəkkəb feli bağlama yaranır. Məsələn: *baxa-baxa – Tahir bu mənzərəyə baxa-baxa "Moskviç" in sürətini artırırırdı (M.Hüseyn). Əsə-əsə – Rüstəm kişi barmaqları əsə-əsə trubkasını təmizləyirdi (M.İbrahimov). Tuta-tuta, iməkləyə-iməkləyə – Edik isə qayalardan tuta-tuta, iməkləyə-iməkləyə yeri yirdi (M.Hüseyn). İşləyə-işləyə – Tahir fəhlələrlə bərabər işləyə-işləyə onların söhbətlərinə qulaq asırdı (M.Hüseyn). Yüyürə-yüyürə – Tahir sudan çıxıb yüyürə-yüyürə özünü Lətifəyə yetirdi (M.Hüseyn). Sürünə-sürünə – Sürünə-sürünə özümü çörəyə yetirdim (M.Hüseyn). Gülə-gülə – O yenə gülə-gülə Nərgizi təriflədi (M.Hüseyn). Oxuya-oxuya, danışa-danışa, gülə-gülə. Qabaq toxumu ilə qarğıdalını Mərcan xala oxuya-oxuya, danışa-danışa, gülə-gülə sobanın üstündə qovurdu (Ə.Əylisli). Deyə-deyə, süzülə-süzülə, düşünə-düşünə, qışqıra-qışqıra, ağlaya-ağlaya, çeynəyə-çeynəyə, öskürə-öskürə, qaça-qaça, bilə-bilə, oynaya-oynaya, qorxa-qorxa, utana-utana və s.*

ZƏRF

ÜMUMİ MƏLUMAT

İş və hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, eləcə də əlamətin əlamətini bildiren sözlərə *zər f* deyilir.

Bütün nitq hissələrində olduğu kimi, zərfin də başqa nitq hissələri ilə şəkilcə eyniliyi vardır. Tərzi-hərəkət zərflərinin bir qismi şəkilcə sifətlərlə (sifət-zərf), kəmiyyət zərflərinin bir qismi saylarla (say-zərf) ortaqdır. Bunları bir-birindən ayırmaq üçün cümlədəki yerini, daşdığı vəzifəsini, əşyaya və ya hərəkətə, hadisəyə aid olmasını nəzərə almaq lazımdır. Sifət əşyaya, zərf isə hərəkətə (fele), əlamətə (sifətə və ya zərfe) aid olur. Məsələn: *Çox keçmişəm bu dağlardan; Durna gözlü bulaqlardan* (S.Vurğun) cümləsində *çox* sözü nə dağın, nə də bulağın çoxluğunu bildirir. *Çox* sözü keçmək işinin kəmiyyətini bildirdiyi üçün qeyri-müəyyən say deyil, kəmiyyət zərfidir. Yaxud: *Çoxdan çox pay düşər, azdan az pay* cümləsində *çox*, *az* sözləri qeyri-müəyyən miqdar sayı hesab edildiyi halda, *Burda şahlar, dəribəylər, xanlar; Şəni-şövkət keçirən xaqanlar; Çoxdan öz vaxtını tərk etmişdir. Göyün altında sönüb getmişdir* (S.Vurğun) şəirində *çoxdan* sözü heç bir əşyanın kəmiyyətini bildirmir, yalnız *tərk etmişdir, sönüb getmişdir* fəllərinin (hərəkətlərin) zamanını bildiren zaman zərfidir.

Zərflər həm şəkil, həm də mənacə müxtəlif olur. Zərfin quruluşca üç növü vardır: 1) sadə; 2) düzəltmə və 3) mürəkkəb zərflər.

Zərfin mənacə dörd növü vardır: 1) tərzi-hərəkət zərfi; 2) zaman zərfi; 3) yer zərfi; 4) kəmiyyət zərfi¹.

TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFİ

Hərəkətin icra tərzini və ya vəziyyətini bildiren zərfe tərzi-hərəkət zərfi deyilir. Tərzi-hərəkət zərfi *necə? nə cür? nə halda? nə vəziyyətdə?* suallarından birinə cavab verir.

Tərzi-hərəkət zərfləri quruluşca üç cür olur: 1) sadə; 2) düzəltmə və 3) mürəkkəb.

¹ Zərfin quruluşca növləri mənə növlərinin içərisində izah ediləcəkdir.

Sadə tərz-i-hərəkət zərfləri. Yalnız bir sadə sözdən ibarət olan və heç bir sözdüzəldici şəkilçisi olmayan tərz-i-hərəkət zərfinə sadə tərz-i-hərəkət zərfləri deyilir. Sadə tərz-i-hərəkət zərfləri aşağıdakılardır: *tez, düz, cəld, tək, dik, ağır, yavaş, sakit, sərt, yaman, bərk, asta, aşkar, ac, təkrar xəlvət, diri, yekə, havayı, salamat, arxayın, məyus, şax, əcəb, dürüst, çətin, yaxşı, əla, gözəl, pis*¹ və s. Məsələn: *Səttar tez atı tövləyə çəkdi* (Makulu). *Sən onu düz deyirsən ki, oxumaq kasıblara müyəssər olmurdu* (Mir Cəlal). *O cəld qalxıb yerində oturdu* (Ə.Məmmədخانlı). *Ana qaranlıq otaqda tək qaldı* (Ə.Məmmədخانlı). *Tahirzadə öz adını deyəndə Mirzə Rza diksinmiş kimi onun üzünə dik baxdı* (Mir Cəlal). *Səttarخانın bu sözləri bütün oturanlara, xüsusən deputatlara ağır təsir etdi* (Makulu). *Gülsəhər əvvəlcə yavaş danışdı* (Ə.Vəliyev). *Şirzad adəti üzrə sakit görünürdü* (M.İbrahimov). *Qışın axır ayı çox sərt keçmişdi* (M.İbrahimov). *Şərə düşdüm, saldılar məni şərə, yaman saldılar* (Mir Cəlal). *Əbil Gürşadın sözündən bərk qəzəbləndi* (Ə.Vəliyev). *Maşın asta gedirdi* (Ə. Vəliyev). *Səfeh olma, o xəyallara-zadə düşmə, ac qalarsan* (Mir Cəlal). *Kəblə İsrəfil təkrar soruşdu* (Mir Cəlal). *Kiri, ana, xəlvət gəlmişəm, haray salma* (Mir Cəlal). *Elə adamları dəyirmanın yuxarisından ölü sal, aşağısından diri çıxacaq* (S.Rəhimov). *Çox yekə danışma, arvad!* (Mir Cəlal). *Qaranlıqda çəpər dalından gələn səslərə Bəndəli heç cavab vermir, havayı da güllə atmırdı* (Mir Cəlal). *Sanki vəziyyəti yumşaltmaq üçün arxayın oturdu* (Mir Cəlal). *Adətən dərsin kəsilməyinə sevinən bəzi uşaqlar da nədənsə bu dəfə məyus, pərişan çıxdılar* (Mir Cəlal). *Gülsəhər ayağa qalxıb anasının qarşısında şax dayandı* (Ə.Vəliyev). *Firdovsi əcəb deyib* (Mir Cəlal). *Seyid qamış qələmi cızdığı kağız üzərində cırlıdadaraq kəşidə xətlə Tahirzadənin adını, yaşını, peşəsini soruşub dürüst yazdı* (Mir Cəlal). *Nərgiz xanım düşündü: yazıq Azad, Ulduz mənim qızımdırsa, o sənin bu eyhamını çox çətin başa düşəcək* (Ə.Məmmədخانlı). *Yəni ay Rüstəm, adamları, sən məndən yaxşı tanıyırsan?* (M.İbrahimov). *Məlumat üçün xəbər verim ki, mən imtahanı həmişə əla vermişəm* (Ə.Vəliyev). *Məşədi Hüseynin səsi eşidildi: Şair nə gözəl deyib* (Mir Cəlal). *Niyə, Məşədi, necə bəyəm, pis daşıyıram?* (Mir Cəlal).

¹ Sadə tərz-i-hərəkət zərfləri öz forma və məzmunlarına görə sadə sifətlərdən fərqlənir. Odur ki, belə sözləri sifət-zərf adlandırmaq da olar. Bu sözlər əşyaya aid olduqları zaman sifət, iş-hərəkətə aid olduqda zərf hesab olunur.

Düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri. Bunlar, əsasən, sifət və ya sadə tərz-i-hərəkət zərflərinin, bəzən də başqa nitq hissələrinin (isim, say) üzərinə sözdüzəldici şəkilçi, şəkilçiləşmiş qoşma və ədat artırmaqla düzəlir. Düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri aşağıdakı qayda üzrə əmələ gəlir:

a) sadə sifət və ya tərz-i-hərəkət zərflərinin üzərinə **-dan (-dən)** şəkilçisini artırmaqla: *bərkdən, ucadan, astadan, qəfildən, dərindən, yavaşdan, təzədən, alçaqdan, hüdürdən* və s. Məsələn: *Mahir bərkdən dedi* (Ə.Vəliyev). *Tahir Lətifənin əksinə olaraq ucadan soruşdu* (M.Hüseyn). *Əlini onun enli kürəyinə vurub astadan soruşdu* (Ə.Vəliyev). *Gülsəhər Əbilin gözlərinə baxıb dərindən köksünü ötürdü* (Ə.Vəliyev). *Az keçmədi ki, otaq qapısı yavaşdan taq-qıldandı* (Makulu). *Yolunu azmış su təzədən üzünəşağı kənd bağçalarına axdı* (Ə.Vəliyev). *Bu zaman Əncümənim üzvlərindən bir neçəsi papiros çəkir, bəziləri bir-biri ilə alçaqdan danışdı* (Makulu);

b) sadə isimlərin, bəzən də feldən düzələn sifətlərin sonuna **-yana** şəkilçisini artırmaqla: *ağayana, zarafatyana, saymazyanə* və s. Məsələn: *O, ağayana hərəkət etdi, tez qalxıb stolun dalında oturdu* (M.İbrahimov). *Səlim ərklə güldü, zarafatyana dedi* (M.İbrahimov). *Ancaq dilucu, guya saymazyanə bunu demişdi* (Mir Cəlal);

c) təkterəfli təyini söz birləşmələrinə **-nə** şəkilçisini artırmaqla: *tərsinə, kəcina, çəpina* və s. Məsələn: *Ay arvad, mən ha düzəldirəm, sən mənə tərsinə burur, kəcina çəkirsən* (Mir Cəlal);

ç) isimlərin sonuna **-la, -lə** şəkilçisini artırmaqla: *heyətlə, dəhşətlə, güclə, sürətlə, təəccüblə, diqqətlə, qəzəblə, aramla, məmnuniyyətlə, həsədlə, təəssüflə, həyəcanla, qeyzlə, məhəbbətlə, hərarətlə*. Məsələn: *Səkinə heyətlə geri döndü* (M.İbrahimov). *İnəklər burunlarını yerə tutub güllüyü iyləyir və dəhşətlə böyürdülər* (Makulu). *Hümmətəli iclasdakıların tutqun qışqabaqlarını görəndə boğazına tıxanmış ağrını güclə udub, sürətlə xəyalından keçirdi* (M.Hüseyn). *Vətən müharibəsi əlili olan qoruqçu təəccüblə çiyinlərini çəkdi* (Ə.Vəliyev). *Kirov bir an diqqətlə mənim gözlərimə baxdı* (Ə.Məmmədşanlı). *Səttarxan yerindən durub bu dəfə qəzəblə danışmağa başladı* (Makulu). *Bir az sonra onlar çox aramla addımlamağa başladılar* (Makulu). *Ramazan onu məmnuniyyətlə dinləyib, çiyinlərini çəkdi* (M.Hüseyn). *Əbil Qənbərov Müşgünəzə də, Ənvərə də həsədlə baxdı* (Ə.Vəliyev). *Həlim Qüdrətov, Məşədi Şərifin Əbil Qənbərovlə qohum olduğunu biləndə təəssüflə köksünü ötürdü* (Ə.Vəliyev). *Fırtına sizi bərk incitdimi? – deyə həyəcanla*

soruşdu (S.Rəhimov). Bu da şeytanın başqa bir cildi, – deyib qeyzlə içəri girdi (S.Rəhimov). O, rus fəhləsinin gücünü duyur, onun qəhrəmanlarını həqiqi bir məhəbbətlə sevir (M.Hüseyn). O, birinciləri nə qədər hərəratla sevirdisə, ikincilərə bir o qədər nifrət bəsləyirdi (İ.Qasimov, H.Seyidbəyli);

d) isimlərin sonuna **-ən** şəkilçisini artırmaqla: *qəflətən, qəsdən, cismən, qəlbən, ruhən*. Məsələn: *O qəflətən möhkəm bir səsə dedi* (Ə.Vəliyev). *Mən onu qəsdən eşiyə çıxartdım* (M.Hüseyn). *Arxayın olun! Cismən ayrılacaq da, qəlbən hamımız sizinləyik* (Mir Cəlal). *Özüdür, o, adamları həm cismən, həm də ruhən müalicə etmək istəyir* (Mir Cəlal);

e) isimlərin sonuna **-casına (-cəsinə)** şəkilçisini artırmaqla: *qəhrəmancasına, hiyləgərcəsinə, eybəcərcəsinə*. Məsələn: *Eh, necə olacaq, – deyər arvad hiyləgərcəsinə qımışaraq ağzını əydi* (M.Hüseyn). *Rüstəm kişiylə elə gəldi ki, Qoşataxanın çiyindəki kostyum eybəcərcəsinə tikilmişdir* (M.İbrahimov);

ə) bir sayının üzərinə ayrı-ayrılıqda **-dən** və **-gə** şəkilçilərini artırmaqla: *birdən, birgə*. Məsələn: *Birdən Salatın yerində diksindi* (Ə.Məmmədخانlı). *İki gün sonra raykomun bürosuna birgə getdilər* (Ə.Vəliyev);

f) sadə, bəzən də düzəltmə sifət və ya zərflərin sonuna şəkilçiləşmiş **-ca, -cə** ədatını artırmaqla: *yavaşca, sakitcə, gizlicə, yüngülcə, sadəcə, yamanca, xəfifcə, rahatca, səssizcə*. Məsələn: *Doğrudan da, iki dəqiqə keçməmiş eyvanda ayaq səsi eşidildi və evin qapısı yavaşca açıldı* (M.İbrahimov). *Mirzə Cəlil jurnalı birtəhər xilas etmək üçün sensorun sözlərini dinləyir, hərdən sakitcə işarə verirdi* (Mir Cəlal). *Əbil gizlicə köksünü ötürdü* (Ə.Vəliyev). *Atlı təpənin başındakı ağacın altına çatanda yüyəni yüngülcə dartdı* (Y.Şirvan). *O zaman kişini hələ "Rüstəm kişi" yox, sadəcə Rüstəm çağırırdılar* (İ.İbrahimov). *Onlar Səmədin yamanca tələsdiyini duymamış deyildilər* (M.Hüseyn). *O, Tahirin üzünə əvvəlcə çox sərin baxırdı, lakin onun incidiyini görüb, xəfifcə gülümsədi* (M.Hüseyn). *O bayaqkı qonaqlıqda rahatca oturub araq, konyak içənlərə təəcüb eləyirdi* (M.Hüseyn). *Hətta təyyarəçi mayor da yeməyinə ara verdi, çəngəlini səssizcə boşqaba qoyub diqqətlə Tahirə baxdı* (M.Hüseyn);

g) çəp, yan sözlərinin sonuna **-əki (-akı)** şəkilçisi artırmaqla: *çəpəki, yanakı*. Məsələn: *Bu qaradınmazın içərisi söznən doluymuş ki, – deyər Pərşan çəpəki Şirzadı süzdü* (M.İbrahimov). *Rüstəm kişi yanakı oturub balaca stola dirsəkləndi* (M.İbrahimov);

ğ) fellərə **-ıq** (**-ik**, **-uq**, **-ük**); **-caq**, (**-cək**); **-maz** (**-məz**) şəkilçilərini artırmaqla: *açıq, tələsik, sevincək, dinməz*. Məsələn: *Ay dost, – dedi, – niyə mənimlə açıq danışmırsan, siyasət işlədirsən*. (M.İbrahimov). *Sürmə xala Əzizi hamamxanaya salıb mətbəxə qayıtdı və tələsik yemək hazırlamağa başladı* (S.Rəhimov). *Xırda-paradan gözədiyi dolağı belədən-belə bağlayar, ayaqlarına baxa-baxa sevincək yeriyərdi* (Mir Cəlal). *Əziz dinməz oturdu* (S.Rəhimov);

h) isimlərin sonuna **-sız** (**-siz**, **-suz**, **-süz**) şəkilçisini artırmaqla: *halsız, mərifətsiz, pulsuz, gücsüz*. Məsələn: *Bəzən də Bəndəli gələn kimi içəri girər, çul kimi halsız düşərdi* (Mir Cəlal). *O bunların heç birindən mərifətsiz oturmaz, pis oxumazdı* (Mir Cəlal). *Naxoşlara pulsuz baxan həmin Nərimandır* (Mir Cəlal). *Rüstəm kişi indi özünü tamamilə gücsüz hiss edirdi* (M.İbrahimov);

x) **-luq** (**-lik**, **-luq**, **-lük**) şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlərə **-da** (**-də**) şəkilçisi artırmaqla. Məsələn: *Bir gün aqronom bu barədə Muxtar Zeynalovla təklidə danışdı* (Ə.Vəliyev). *Bu məsələni birlikdə düşünmək lazımdır. Sonra ikilikdə danışarıq*.

Mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfləri. Mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfləri iki eyni və ya müxtəlif sözün birləşməsi yolu ilə yaranır. Bu zərflər aşağıdakı qaydada düzəlir:

a) sadə sifət və ya tərz-i-hərəkət zərfinin təkrarı ilə: *tez-tez, ağır-ağır, yavaş-yavaş, bərk-bərk, sakit-sakit, həzin-həzin, heyran-heyran, məyus-məyus, mat-mat, acı-acı, tərs-tərs, dik-dik, əyri-əyri, qırmızı-qırmızı, valeh-valeh, yastı-yastı, bic-bic, xəfif-xəfif, mülayim-mülayim*. Məsələn: *Ənvər ləzzətli dolmanı iştah ilə yeyir, kəvərdən, turpdan tez-tez ağzına qoyurdu* (Ə.Vəliyev). *İndi sözlər də onun ağzında yağ kimi əriyirdi, ağır-ağır çıxırdı* (M.İbrahimov.) *Əbil Qənbərovun təklifləri yavaş-yavaş bura toplaşanların ürəyinə yol tapdı* (Ə.Vəliyev). *O, sözünün dalını gətirə bilməyib gözlərini bərk-bərk yumdu* (Ə.Vəliyev). *Polad zadə sakit-sakit danışdı* (Ə.Vəliyev). *Müşgünaz içəridə həzin-həzin oxuyurdu* (Ə.Vəliyev). *Uşaq heyran-heyran ətrafına baxırdı* (Mir Cəlal). *Şirmayı isə məyus-məyus gözlərini döyürdü* (M.Hüseyn). *Nə durmusan, mat-mat baxırsan* (Mir Cəlal). *Tahir Nərgizin sadəliyinə acı-acı gülürdü* (M.Hüseyn). *Yaxşı, yaxşı, mənə tərs-tərs baxma* (M.Hüseyn). *Sensor təəccüblü bir söz eşitmiş kimi ədibin üzünə dik-dik baxdı* (Mir Cəlal). *Hacı Rəsul çomaqlı kəndliyə əyri-əyri baxdı* (Mir Cəlal). *Bu*

mədəniyyətlə də sədr müavini olmaq istəyirsən? – deyə Şirzad qırmızı-qırmızı soruşdu (M.İbrahimov). Pərşan arxadan atasının boynunu qucaqlayaraq başını başına söykədi, valeh-valeh qulaq asdı (M.İbrahimov). Salman yastı-yastı güldü (M.İbrahimov). Gözləri bic-bic işıldayırdı (M.İbrahimov). Nərgiz həm tövşüyür, həm də xəfif-xəfif titrəyirdi (M.Hüseyn). O da mülayim-mülayim dedi (M.Hüseyn);

b) təkrar olunan isim və ya sayın arasına **-ba (-bə)** ünsürünü artırmaqla mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfi yaranır: *dalbadal, üzbəüz, taybatay, yanbayan, şəhərbəşəhər, kəndbəkend*¹ və s. Məsələn: *Rüstəm kişi trubkasını üç dəfə dalbadal sümürdü (M.İbrahimov). Qapılar avtomat kimi dərhal taybatay açıldı (Makulu). Rüstəmin yanına gəldi, onunla üzbəüz oturdu (M.İbrahimov). "Molla Nəsrəddin" niyə belə şəhərbəşəhər yayılır (Mir Cəlal). Onu tapmaq üçün kəndbəkend, evbəev gəzmək lazım idi;*

c) birincisi **-dən**, ikincisi **-ə** şəkilçisi qəbul edən bir sözünün təkrar olunması, bir sayı ilə *baş, dəfəlik* sözlərinin birgə işlənməsi ilə mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfi əmələ gəlir: *birdən-birə, birbaşa, birdəfəlik*. Məsələn: *Mən bunu birdən-birə hiss etdim (Ə.Məmmədخانlı). Qız qorxusundan dərhal satılını sudan yarımçıq çəkib birbaşa evlərinə tərəf götürülür (Mir Cəlal). Sənin kimi birdəfəlik unutmuram (Ə.Məmmədخانlı);*

ç) birincisi qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikincisi **-ı (-i, -u, -ü)** mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş iki ismin birləşməsindən mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfi əmələ gəlir: *gözaltı, gözucu, sözarası, addım-başı, dodaqaltı, dodaqucu, əlaltı, dilcavabı, ağızucu, əlüstü, sinədolusu, əlhavası* və s. Məsələn: *Səkinə gözaltı ona baxdı (M.İbrahimov). Ancaq həyatdən çıxanda gözucu gördüm ki, hamısı evin dalında, mətbəxin yanında qaynaşır (M.İbrahimov). Direktor müavini, – deyə sözarası Rüstəm kişi cavab verdi (M.İbrahimov). İran, İraq və Türkmənistan səfərlərində belə işlərə addım-başı rast gəlmişdi (Mir Cəlal). Sanki baş ağrısı duyduğu üçün sağ əlini alına qoyaraq bir xeyli hərəkətsiz dayanan müəllim qızın dalınca baxır, dodaqaltı təkrar edirdi (Mir Cəlal). Rüstəm kişi dodaqucu və etinasızcasına: – Yaxşı, keç əyləş, Mıxməmməd olma! – dedi*

¹ Bəzən təkrar olunmayan iki müxtəlif ismin **bə** ünsürü ilə birləşməsi mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfi olur: *Müşgünaz təpiklə, əlbəyaxa vuruşmaq istəyirdi (Ə.Vəliyev).*

(M.İbrahimov). *O əlaltından öz işini görürdü* (M.İbrahimov). *Mərdan Yəhyanın məktubunu Talibə verdi, dilcavabı müfəssəl danışdı* (Mir Cəlal). *Əziz artıq pul sərf edib özgə məşinə xəlvət minməyi sevməzdi, ona görə də ağzıucu cavab verdi* (S.Rəhimov). *Zıncırovlu və məftiltəkər faytonların müsəfir minikləri də bu səsi əlüstü seçərdilər* (Mir Cəlal). *O hər gün şərq səsi eşitdikdə həsrətlə, sənədolusu ah çəkərdi* (Mir Cəlal). *Gözləri hələ qaranlığa alışmadığı üçün əlhavası yeriyirlər* (İ.Qasımov və H.Seyidbəyli);

d) birincisi adlıq, ikincisi yönlük halda olan iki eyni ismin təkrarından mürekkəb tərzi-hərəkət zərfi düzəlir: *üz-üzə, baş-başa, yan-yana*. Məsələn: *Şükür, Gülənbər həkimlə üz-üzə oturmuşdur* (Ə.Vəliyev). *Kabab və çığırtma hazır olana yaxın Rüstəm kişi yuxarı qalxdı və üç stolu baş-başa qoydu* (M.İbrahimov). *Rüstəm kişi ilə Şərəfoğlu yuxarı başda yan-yana oturmaq istəyirdilər* (M.İbrahimov);

e) ilk sözü təktərəfli təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan mürekkəb tərzi-hərəkət zərfləri: *gözüyumulu, gözüyaşlı, əliboş, üzüstə; üzüyola, üzüqoylu, ağziyuxarı*. Məsələn: *Heç təhsili yox idi, amma uzun illərin təcrübəsi sayəsində Suraxanı neft təbəqəsini Ramana təbəqəsindən gözüyumulu fərqləndirə bilərdi* (M.Hüseyn). *Xavər daha bir söz deməyib, gözüyaşlı çıxıb getmişdi* (M.İbrahimov). *Di get, get gör təzə nə var, nə yox! Əliboş gəlmə* (Mir Cəlal). *Qara Məlik bərk işləyəndə Bəndəli üzüstə yıxıldı* (Mir Cəlal). *Adamlar məscid qapısından çıxanacan bu sayaq, quzu kimi üzüyola görünürdülər* (Mir Cəlal). *Rüstəm kişi bu sözləri deyib çıxdı və birbaş öz otağına gedib soyundu, üzüqoylu yıxıldı* (M.İbrahimov). *De, polis gətir, mərəkə, sür ağziyuxarı Sibir meşələrinə* (Mir Cəlal);

ə) iki düzəltmə sifətin və ya zərfin təkrarı ilə əmələ gələn mürekkəb tərzi-hərəkət zərfləri: *acıqlı-acıqlı, şübhəli-şübhəli, odlu-odlu, qəmli-qəmli, hirsli-hirsli, narazı-narazı, yuxulu-yuxulu, kəsmə-kəsmə, yanıqlı-yanıqlı, yavaşca-yavaşca, tutarlı-tutarlı*. Məsələn: *Çalsaqal, qara arxalıqlı, gümüş sapoçkalı; çalpapaq, gödək, kök bir kişi də irəliyə yeriyib oğlana və qıza nə isə deyirdi, acıqlı-acıqlı danışdı* (Mir Cəlal). *Xəlilov əvvəlcə qulaqlarına inanmadı, şübhəli-şübhəli Mollayevin üzünə baxdı* (M.Hüseyn). *Qəsəbədə düzəlmiş ilk özəyin katibi odlu-odlu danışdı* (M.Hüseyn). *Teymur qəmli-qəmli gülümsədi, yaylığı ilə əlini sildi və Qüdrətlə, Səlimlə görüşdü* (M.Hüseyn). *Qüdrət yenə papirosunu yandırıb, hirsli-hirsli sümürdü* (M.Hüseyn). *İnsanlara yaxşılıq eləməkdən qərībə bir*

zövq alan usta Ramazan şagirdinin sözlərindən inciyan kimi oldu, narazı-narazı başını buladı (M.Hüseyn). O yuxulu-yuxulu əsnəyirdi (M.Hüseyn). Anasını oyadıb kəsmə-kəsmə yuxusunu danışdı (Mir Cəlal). O, sakit və zərifsəslə yanıqlı-yanıqlı ağlayırdı (Ə.Məmmədخانlı). Yavaşca-yavaşca basıb yeyir fermanı özü üçün (M.İbrahimov). Belə düşündüyü üçün də yavaşca-yavaşca, lakin tutarlı-tutarlı danışdı (M.İbrahimov);

f) birincisi çıxışlıq, ikincisi ya adlıq, ya da yönük halda işlənən iki antonim mənəli və ya bir-birinə yaxın mənəli ismin və ya zərfin birgə işlənməsi ilə mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfi düzəlir: *başdan-ayağa, altdan-yuxarı, yuxarıdan-aşağı, boğazdan yuxarı*. Məsələn: *Ürəyi az qala yerindən çıxan Səkinə gəlini başdan-ayağa süzdü (M.İbrahimov). Maarif müdiri altdan-yuxarı Rüstəm kişini süzdü və "him" eyləyib gülümsədi (M.İbrahimov). Elə bil ki, hamıya yuxarıdan-aşağı baxır (M.İbrahimov). İnan ki, Hacı Axundun sözlərinə amin deyənlərin çoxu boğazdan yuxarı deyirlər (Mir Cəlal);*

g) iki ismin təkrarı ilə mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfi düzəlir. Bu zərflər müxtəlif qayda ilə əmələ gəlir:

1) İki eyni ismin adlıq halda təkrarı ilə: *qat-qat, lay-lay, dil-dil, dəstə-dəstə* və s. Məsələn: *De, xeyir olsun, yuxu gördüm ki, bir dərya kənarında; Töküblər yanbayan, qat-qat, bütün lay-lay hürriyyət (M.Ə.Sabir). Telli oğlu Rza "müqəssirə" tənbeh olunduğunu görüb, dil-dil ötdü (Mir Cəlal). İndi artıq bütün faşist soldatları dəstə-dəstə bu quyuya doğru gedirlər (Ə.Məmmədخانlı).*

2) İki antonim mənəli sözün yönük halda işlənməsi ilə. Məsələn: *Haradansa gətirilmiş bir şəkili kitabı həvəslə sağa-sola vərəqləyirdi (Mir Cəlal).*

3) Çıxışlıq halda işlənən iki sözün təkrarı ilə. Məsələn: *Camaat yavaşdan da olsa, altdan-altan deyiniirdi (Ə.Vəliyev);*

ğ) çıxışlıq halda işlənən isimlə felin və ya feli ismin birgə işlənməsindən mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfi düzəlir. Məsələn: *Görünür ki, onlar uşaqları ucdan tutma oxudur (Mir Cəlal). Bura bax ey, çox atılıb-düşmə. Qoymaram şumu başdan sovdur şumlayasan (M.İbrahimov);*

h) mənaca bir-birinə yaxın iki zərfin, əvəzliyin, ismin ya hər ikisinin, ya da ikincisinin *-sız (-siz, -suz -süz)* şəkilçisi qəbul edib birgə işlənilməsi ilə mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfi düzəlir. Məsələn:

Ər-arvad bir müddət oturub səssiz-səmirsiz bir-birinə baxdılar (Ə.Vəliyev). Mən də oxumuşlarımıza məsləhət görürəm ki, şəhərdə, kənddə hərəsi beş nəfər savadsız öyrədib gözünü açsınlar, xalq maariflənsə, tərəqqi, hürriyyət yolunu mənsiz-sənsiz də tapar (Mir Cəlal). Bu yandan da uşaq a c - s u s u z qalıbdır (Mir Cəlal);

x) öz sözünün təkrarı (ikincisi yönülük halda) və ya həmin sözə yönülük halında bir ismin birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri. Məsələn: *Məsmə bu cür xəyalata bəzən elə cumurdu, özünün də xəbəri olmadan öz - ö z ü n ə danışır* (Mir Cəlal). *O, dükkanda o tərəf-bu tərəfə gedir, öz - ö z ü n ə nə isə danışır* (Makulu). *Son günlər Salman tamamilə öz başına hərəkət edirdi* (M.İbrahimov).

Bunlardan başqa, *elə-belə, belədən-belə, dinməz-söyləməz, qeyri-ixtiyari, lal-dinməz* və s. sözlər də mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri kimi işlənir. Məsələn: *Məqsədi elə-belə oxutmaq* (Mir Cəlal). *Xırda-paradan gözədiyi dolağı belədən-belə bağlayar, ayaqlarına baxardı* (Mir Cəlal). *Yenə nəhəng gövdəsini şax tutmuş, çallaşmış başını dik qaldıraraq, enli sinəsini qabartmış, daş kimi lal - d i n m ə z oturmuşdu* (M.İbrahimov). *Tez - t ə l ə s i k kəndin kənarına çıxırsan* (Mir Cəlal). *Rast gələndə o mənim də qarşımda dayanıb dinməz-söyləməz açıq əlini uzadırdı* (Ə.Məmmədخان). *Gecədən xeyli keçdiyi üçün Nəcəfin gözləri qeyri-ixtiyari örtülməyə başladı* (Q.İlkin). *Rusiyada belə bu mujiklər ki var, dvoryanları, pomeşikləri, knyazları cücəboğaz eləyib, xoş - n a x o ş torpağı onlardan alacaqlar* (S. Rəhimov).

ZAMAN ZƏRFİ

İş və hərəkətin icrası zamanını, hal-vəziyyət və hadisənin vaxtını bildirən zərflərə zaman zərfləri deyilir. Zaman zərfləri *nə vaxt? nə zaman? haçan?* suallarına cavab verir. Zaman zərfləri quruluşca üç cür olur: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb.

Sadə zaman zərfləri. Sözdüzəldici şəkildə olmayan, yalnız bir cəzə sözə ibarət zaman zərflərinə sadə zaman zərfləri deyilir: *tez, gec, indi, bayaq, dünən, daim, hələ, həmişə, sonra, səhər, axşam, gecə, bildir, əvvəl, sabah, qabaqlar, dərhal* və s. Məsələn: *İclası tez başlamaq lazımdır. Tükəzban bu əhvalatdan çox gec xəbər tutmuşdu* (M.Hüseyn). *Onlar i n d i xoşbəxt yaşayırdılar.* (Ə.Vəliyev). *B a y a q*

nahaq yerə təbiətdən narazılıq edirdin (Ə.Vəliyev). Dünən bu hadisə onu bərk əsəbiləşdirmişdi (M.İbrahimov). Məndən sizə məsləhət, özünü də a i m gümrah saxlayın (Ə.Vəliyev). Siz hələ heç yerə getməyin. Elə iş tut ki, camaat həmişə yaxşı desin (M.İbrahimov). Sonra yenidən kəndə qayıtdı. Səhər o, xoruz banına ayıldı (Ə.Məmmədخانlı). Axşam birinin təvəllüd bayramına gedəcəkdi (Mir Cəlal). Maya evə g e c ə qayıtdı (M.İbrahimov). Əvvəl Əli dayı ilə məsləhətləş, sonra işə başla (Makulu). Qabaqlar biz onunla tez-tez görüşərdik (İ.Əfəndiyev). Salman dərhal bu təklifə də səs verdi (M.İbrahimov). Bildir məhsulumuz bol olub.

Düzəltmə zaman zərfi. Düzəltmə zaman zərfləri, əsasən, sadə zaman zərflərinə, bəzən də başqa nitq hissələrinə sözdüzəldici şəkilçilər və ya şəkilçiləşmiş ədat artırmaqla yaranır.

Düzəltmə zaman zərfləri aşağıdakılardır:

a) sadə zaman zərflərinə **-lik** şəkilçisini artırmaqla. Məsələn: *Yanaqlarının qırışığı azalsa da, hələlik yeddi ilimin əvəzini çıxmışam (Ə.Vəliyev). İndilik mənim konkret təkliflərim var (Ə.Vəliyev);*

b) sadə zaman zərflərinə **-liklə** və **-likdə** şəkilçilərini artırmaqla. Məsələn: *Məşədi Şərif Kürşadla bu tezliklə üzləşəcəyini gözləməirdi (Ə.Vəliyev). Hərgah üz görsəydin, bu tezlikdə getməzdin (Ə.Vəliyev);*

c) sadə zaman zərflərinə **-dan (-dən)** şəkilçisini artırmaqla. Məsələn: *Arabaçıların biri ilə danışib səhər tezdən yola çıxdı (Mir Cəlal). Baya qdan sizə qulaq asıram. Dünəndən onu gözləyirik;*

ç) qeyri-müəyyən kəmiyyət zərfi olan çox sözünə **-dan** şəkilçisini artırmaqla. Məsələn: *İndi Rüstəmin qara gur saçları çoxdan seyrəkləşmiş və çallaşmışdı (M.İbrahimov);*

d) hər təyin əvəzliyinə **-dən** şəkilçisini artırmaqla. Məsələn: *Əntiqə hərdən özünə cürət verib ağasından soruşurdu (Mir Cəlal);*

e) o işarə əvəzliyinə və zaman mənalı bezi isimlərə **-da (-də)** şəkilçisini artırmaqla. Məsələn: *Əgər onda mane olurdular, indi olmazlar (Mir Cəlal). Onda başa düşərlər ki, yaylaq bulaqlarının suyu loğman, çiçəklərin ətri dərmandır (Ə.Vəliyev). Ayda bir dəfə ıclasımız olur. İldə bir dəfə görüşürük. Onu gündə görürəm;*

ə) əvvəl, təzə, yeni, indi sadə zaman zərflərinə şəkilçiləşmiş **-cə** ədatını artırmaqla. Məsələn: *Əvvəlcə Ənvərlə Müşgünaz barədə danışdılar (Ə.Vəliyev). Hava təzəcə işıqlanmağa başlayanda yola*

düşdük. Stansiya yenidən yaradılmışdı və rayonda ən cavan MTS hesab olunurdu (M.İbrahimov). Yoldaş Polad zadə, indi sizə zəng eləmişdi (Ə.Vəliyev).

Mürəkkəb zaman zərfi. Mürəkkəb zaman zərfi iki sözdən ibarət olur. Bu zərflər aşağıdakı qayda üzrə düzəlir:

a) eyni sadə zaman zərfinin təkrarı ilə. Məsələn: *Əbil mədəniyyət evində tez-tez mühazirələr oxuyurdu (Ə.Vəliyev). Səhər-səhər qoy bir gözümlü açım, sonra qabağımı kəs (M.İbrahimov). Məclis indi-indi qızışırdı;*

b) düzəltmə zaman zərfinin təkrarı ilə. Məsələn: *Yenicə-yenicə top oynayır (S.Vurğun);*

c) bir-birinə yaxın mənalı iki sadə zaman zərfinin birgə işlənməsi ilə. Məsələn: *İlk əvvəl dükanlara, Hacı Səlim oğlunun türkəçarə həkiminin yanına yüyürmüşdü (Mir Cəlal). Səhər ertə göyün üzünü açıq, hava ayaz idi (Ə.Vəliyev). Dil gödəkliyi də o bəbətdən idi ki, Münəvvər xanımın bina dan-başdan uşağı olmurdu (Mir Cəlal);*

ç) antonim mənalı iki sadə zaman zərfinin yanaşı işlənməsi ilə. Məsələn: *Beləliklə, Rüstəm kişi səhər-axşam gözümlü buludludumanlı göylərə tutaraq havaların açılmasını gözləyirdi (M.İbrahimov). Gecə-gündüz yaş tökülər gözlərinin qarısından (S.Vurğun). Bu gündə-sabahda qayıd (M.Hüseyn). Gec-tezi Əbili böyüdəcəklər (Ə.Vəliyev). Əvvəl-axır işin üstü açılacaq (Ə.Vəliyev);*

d) birincisi çıxışlıq, ikincisi yönülük halda işlənen iki zaman bildirən zərfin, ismin və ya əvəzliyin təkrarı ilə. Məsələn: *Tahir tam duruxdu, sonradan-sonraya dilləndi (M.Hüseyn). Nəriman gündən-günə ayazıyır, özünə gəlirdi (Mir Cəlal). Polad zadə fikrə getdi və haçandan-haçana dedi (Ə.Vəliyev);*

e) birincisi adlıq, ikincisi çıxışlıq halda işlənen iki zaman bildirən ismin təkrarı ilə. Məsələn: *Dəstələrin sayı gün-gündən çoxalırdı.*

Bu zərf günü-gündən şəklində də işlənir. *Onsuz günü-gündən çoxalır qəmim; Oydu bu yerlərdə həmdəmə (S.Vurğun);*

ə) *hərdən*, *ara* sözlərinin bir və sıra sözləri ilə birgə işlənməsi ilə. Məsələn: *Gürşad stəkanı yerə qoyandan sonra şorbada gəvələyir, hərdən bir də odunları ocağın gözümlə itələyirdi (Ə.Vəliyev). Gecəyarı, hər yer sakit, hərdən-birdən verilir fit (S.Rüstəm). Arabir pəncərədən külək stol üstündəki təqvimin vərəqlərini tərpədi sükutu pozurdu (Ə.Vəliyev). Bəlkə də, ara-sıra dostunu narahat edən başağrısı təkrar gəlmişdi (Mir Cəlal);*

f) *bu*, *o* işarə əvəzlilikləri və zaman mənalı isimlərin birgə işlənməsi ilə. Məsələn: *Elə bu zaman qapını açan direktor onların qabağına çıxdı* (Ə.Rəhimov). *O vaxt mən neçə min camaatın rəhbəri olacağam* (Ə.Vəliyev). *Mən bilirəm ki, Əsədulla o gün vuruşmada olmayıbdır* (Makulu). *Bakıdadır, ancaq bu gün dayısıgilə çağırılıb* (Mir Cəlal). *Bakıda, yəqin, bu saat məni axtarırlar* (Mir Cəlal). *Bu il orta məktəbi qurtarıram*;

g) ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində mürəkkəbləşməklə. Məsələn: *Axşam çağı Canpoladın qapısı vurulur* (M.S.Ordubadı). *Kəlməbaşı barmağını silkələyir, yumruğunu düyür, müqəssirlərin tənbeh olunmasını tələb edir* (Mir Cəlal). *Axşamüstü Mürşüd kişi kəndin qənşərində dayanıb hər bir evə göz qoyurdu* (Ə.Vəliyev);

ğ) qeyri-müəyyənlik bildirən bir sözü ilə müddət, zaman, vaxt, dəfə isimlərinin birgə işlənməsi ilə. Məsələn: *O, qəlbinin necə döyündüyünü yoxlayırmış kimi bir müddət hərəkətsiz durdu* (Y.Şirvan). *Bir dəfə Qızılca Məscidindən bir neçə keçə oğurlanır* (Ə.Vəliyev).

Bunlardan başqa, *anbaan*, *ilbəl*, *get-gedə* və s. kimi həm zaman, həm tərz-i-hərəkət məzmunu verən mürəkkəb zaman zərfləri də vardır. Məsələn: *Bu mərkəyə tamaşa edənlərin sayı isə anbaan çoxalırdı* (Mir Cəlal). *Kolxozun bölünməz fondu ilbəl artırdı* (Ə.Vəliyev). *Köç yolundan ayrılıb içərilərə doğru dıklənən dar küçələrdə izdiham get-gedə artırdı* (Mir Cəlal).

YER ZƏRFİ

Hərəkətin və hadisənin icra yerini, istiqamətini, son nöqtəsini, çıxış nöqtəsini bildirən sözlərə yer zərfi deyilir. Yer zərfi *hara?* *haraya?* *harada?* (*harda?*) *haradan?* (*hardan?*) suallarından birinə cavab verir. Yer zərfləri cümlədə yer zərfliyi vəzifəsi daşıyan və yer zərflərinin suallarına cavab olan yer mənalı isimlərə həm forma, həm də məzmunca çox oxşayır; çünki bunlar cümlədə eyni vəzifə daşıyır və eyni cümlə üzvü olur. Yer zərfləri ilə yer bildirən isimlərin fərqi şəkli əlamətdə deyil, onların əşya anlayışına malik olub-olmamasındadır. Yer bildirən isimlər ismin hansı halında işlənirsə işlən-sin, cümlədə hansı vəzifə daşıyırsa daşısin, müəyyən yer bildirən varlıq kimi də təsəvvür olunur, yer zərfləri isə belə bir anlayış bildirmir. Müqayisə üçün aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək: *Qəsəbədə*

yaraşıqlı idman meydançası salındı. Avtobus kənddən yola düşdü. Bütün dünya Moskvaya ümidlə baxır. Mən yuxarıdan aşağı endim. Nümayişçilər dəstəsi irəli hərəkət etdi.

Bu cümlələrdə *qəsəbədə, kənddən, Moskvaya* sözləri əşya anlayışına malikdir və həmin yer mənalı isimlər müvafiq olaraq *harada? haradan? haraya?* (hətta *Moskva* sözü şəxs məfhumu kimi təsəvvür olunaraq *kimə?* sualına da cavab verir) suallarını tələb edir. Yer zərfləri olan *yuxarıdan, aşağı, irəli* sözləri isə əşya bildirməkdən uzaqdır. Yer mənalı isimlərlə yer zərflərini bir-birinə yaxınlaşdıran onların hər ikisinin cümlədə yer zərfliyi kimi işlənib eyni suala cavab verməsidir.

Yer zərfləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olaraq üç qismə bölünür:

Sadə yer zərfləri. Sadə yer zərfləri bir sözdən ibarət olur. İsmi yön, yerlik, çıxışlıq hal şəkilçilərinin iştirakı yer zərflərinin sadəliyinə xələl gətirmir. Sadə yer zərfləri aşağıdakılardır:

a) *icəri, icəriyə, icəridə, icəridən.* Məsələn: *Ana çayı dəmlədikdən sonra samovarı icəri apardı* (Ə.Vəliyev). *Mirzə Rza cəld icəri getdi* (Mir Cəlal). *Qoca nəqqaş onu qucağına alıb icəriyə apardı* (Ə.Məmmədخانlı). *İcəridə Trofim Mixayloviç taxtadan müvəqqəti stol və skamya düzəldirdi* (Ə.Məmmədخانlı). *İcəridən heç bir cavab eşitmədi* (Makulu);

b) *irəli, irəliyə, irəlidə, irəlidən.* Məsələn: *Əbil ürəkləndi, bir-iki kəsöv götürüb irəli yeridi* (Ə.Vəliyev). *Yenə cavab gəlməyəndə Nayib əldə beşaçılan çəpərdən çıxıb ata-ata irəliyə, ev qapısına tərəf yollandı* (Mir Cəlal). *İndi irəlidə bir işıq aydın göründü* (Ə.Məmmədخانlı);

c) *yuxarı, yuxarıya, yuxarıda, yuxarıdan.* Məsələn: *İsmayılzadə başını qeyri-ixtiyari yuxarı qaldırdı* (M.Hüseyn). *O, ayağını faytona qoyub yuxarıya boylandı* (Mir Cəlal). *Demək, yuxarıda o boyaq gülü artıq çiçək açmışdı* (Mir Cəlal). *Gəlirəm, anacan, – deyə qız yuxarıdan anasına səs verirdi* (Ə.Məmmədخانlı);

ç) *geri, geriye, geridə, geridən.* Məsələn: *Daha lazım olmadı – deyə o, qulluqçunu geri qaytardı* (Makulu). *Şirmayı geriye boylandı* (M.Hüseyn). *Bağırخان ondan geridə dayanmışdı* (Makulu). *Mən bəridən çıxanda sən geridən səs salarsan;*

d) *bura, buraya, burada (burda), buradan (burdan).* Məsələn: *Tiflisdə səni axtaranın hamısı bura gəlir* (Mir Cəlal). *Bu saat mister*

Şusterə telefon ilə de ki, xahiş edirəm tez buraya gəlin (Makulu). *Mən burada cinayət eləyirəm ki, cavab verməli olam* (M.İbrahimov). *Təəssüf ki, şəxsən burada iştirak etmir* (Mir Cəlal). *Gedək, buradan gedək* (Mir Cəlal);

e) *ora, oraya, orada (orda), oradan (ordan)*. Məsələn: *Maral yaylağını ki bu qədər tərifləyirlər, bu gün uşaqları da götürüb ora gedək* (Ə.Vəliyev). *Rüstəm kişi oraya yollandı* (M.İbrahimov). *Rüstəm kişinin siması getdikcə dəyişirdi, orada dərin bir fikrin və iztirabın əlamətləri görünürdü* (M.İbrahimov). *Oradan qadın səsi də gəlirdi* (Makulu);

ə) *yaxın, yaxına, yaxında, yaxından*. Məsələn: *Bir az yaxın gəl, açıq danış* (Ə.Vəliyev). *Birdən o lap yaxında, mənim pəncərəmin qarşısına gəldi* (Ə.Məmmədخانlı). *Bir az sonra onlar yaxında çox aramla addımlayan bir ayaq səsi eşitdilər* (Makulu). *Bir qədər irəli gəlib yaxından gözlərinin içinə dik baxdı* (Ə.Məmmədخانlı);

f) *aşağıya, aşağıda, aşağıdan*. Məsələn: *Az sonra tufan qulaq batıran gurultularla uzaqlaşdı, dağdan enən bir ayı kimi nərildəyə-nərildəyə aşağıya – dərələrə tərəf yuvarlandı* (Ə.Məmmədخانlı). *Aşağıda hamballardan ikisi yük daşıyırdı* (Ə.Məmmədخانlı). *Bu an birdən aşağıdan bir qışqırıq qopdu* (Ə.Məmmədخانlı).

Düzəltmə yer zərfi. Azərbaycan dilində *aralığa, aralıqda, ortalığa, ortalıqda, yaxınlığa, yaxınlıqda* kimi cəmi bir neçə düzəltmə yer zərfi işlənir.

Məsələn: *Küçələrə su səpmişəm; Yar gələndə toz olmasın; Elə gəlsin, elə getsin; Aralıqda söz olmasın!* (Xalq mahnısı). *O, başını aşağıya sazın üzərinə əyər, sanki simlərdən deyil, sinəsindən qopan səslərdən məst olaraq narın-narın ortalıqda süzərdi* (Ə.Məmmədخانlı).

Mürəkkəb yer zərfi. Mürəkkəb yer zərfləri ən azı iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Dilimizdə çox işlənən mürəkkəb yer zərfləri aşağıdakı qayda üzrə düzəlir:

a) antonim mənalı iki sözün (zərf-əvəzlilik, zərf-isim) yanaşı işlədilməsi ilə. Məsələn: *Ənvərin əlinə heç bir şey keçmədiyindən peşman-peşman ora-bura baxırdı* (Ə.Vəliyev). *Xoruz banında kəndə girib ora-buraya baxdı* (Ə.Vəliyev). *Gündə neçə dəfə irəlini-gerini yoxlayan bu adam, dostu ilə danışanda səsinə alçaldıb oraya-buraya baxar* (Ə.Vəliyev). *Bəzən orda-burda cib fənərləri yanıb-sönürdü* (İ.Qasimov və H.Seyidbəyli).

Çaparsan atını hey s o l a - s a ğ a (S.Vurğun). *Gödək əlləri ilə önlüklü adamları yan eləyib s a ğ a - s o l a* çöyrükür, sanki vahimə çəkirdi (Mir Cəlal). *Axund nəgəhani bir zərbə yemiş, bir an içində özünü itirmiş kimi çevrilib d a l a - q a b a ğ a* baxırdı (Mir Cəlal);

b) sinonim mənalı iki sözün (zərf-isim) birgə işlədilməsi ilə. Məsələn: *Yan-yörəsində çox baxdılar, bir şey tapmadılar* (Makulu). *Yan-yörəsində bir neçə cavan oğlan vardı* (Makulu). *Düzdür, arada-bərədə çox danışirlar, ancaq bahasına qəpik də vermir-lər* (Mir Cəlal);

c) o, bu işarə əvəzlilikləri ilə zərf-isimlərdən düzəlmiş mürəkkəb yer zərflərinin təkrarı ilə. Məsələn: *Heyvanlar hürküb o y a n - b u y a n a* qaçmışdısa da, özlərini bu dəcəl uşaqların əllərindən qurtara bilməmişdilər (Makulu). *Canım, biz də o y a n d a - b u y a n d a* bədəfkar axtarıyıq (Mir Cəlal). *Qaşqabaqlarını töküüb könülsüz-könülsüz keçəni o baş-bu başa* itələyirdilər. *Kəndin kənarındakı qəbiristanın qara yazılı baş daşları o tərəf-bu tərəfə* əyilmişdi (S.Rəhimov);

ç) hər, heç sözlərinin yan, yer, tərəf (zərf-isim) sözləri ilə birgə işlədilməsi ilə. Məsələn: *Hər yerdə mərhumun dərdinə əlac tapıl-madı* (Mir Cəlal). *Hər tərəfdən* alqış sədaları ucaldı (Mir Cəlal);

d) bir sözünün yan, tərəf, yer (zərf-isim) sözləri ilə birlikdə işlənməsi ilə. Məsələn: *Tahirzadənin işarəsi ilə hərəsi bir y a n d a* oturdu (Mir Cəlal). *Burada fikir müxtəlifliyi var, bir yerdə* düzəltmə söz kimi, *bir yerdə də mürəkkəb söz kimi* işlənir ("Kommunist"). *Bir tərəfdə* əlaçılar, *bir tərəfdə də* qeyri-kəfi qiymət alanlar oturmuşdu (Mir Cəlal).

Bunlardan başqa *üzüaşağı, üzüyuxarı* kimi mürəkkəb yer zərfləri də vardır: *Yuxulu kəndin orta küçəsi ilə ü z ü y u x a r ı* qalxdılar (Ə.Məmmədخانlı). *Rayon mərkəzindən çıxıb aşağı sovetlərə yollananlar ü z ü a ş a ğ ı* enməli idi (Ə.Vəliyev).

Misallardan görüldüyü kimi, yer zərflərinin mənacə üç növü vardır:

1. Hərəkətin və hadisənin icra olunduğu yeri bildirənlər. Bu zərflər *harada?* (*harda?*) sualına cavab verir: *irəlidə, geridə, aşağıda, yuxarıda, içəridə, bayırdə, eşikdə, üstə, altı, qabaqda, daldə, ortada, arada, ortalıqda, aralıqda, yaxında, uzaqda, qıraqda, kənardə, burada (burda), orada (orda), arxada, bəridə, hər yerdə, hər yanda, hər tərəfdə, bir yanda, bir yerdə, bir tərəfdə, bu yanda, o yanda, o tərəfdə, bu tərəfdə, orda-burda, orada-burada, arada-bərədə, yan-yörədə* və s.

2. Hərəkətin başlanğıc – çıxış nöqtəsini bildirənlər. Bu zərflər *haradan? hardan?* sualına cavab verir: *irəlidən, geridən, aşağıdan, yuxarıdan, içəridən, bayırdan, eşikdən, uzaqdan, yaxından, üstdən, altıdan, qabaqdan, daldan, ortadan, aradan, ortalıqdan, qıraqdan, kənardan, ətrafdan, buradan, oradan, bəridən, oradan-buradan, o yandan, bu yandan, o yandan-bu yandan, hər yandan, hər yerdən, heç yandan, heç yerdən* və s.

3. Hərəkətin istiqamət və son nöqtəsini bildirənlər. Bu zərflər *hara? haraya?* sualına cavab verir: *irəli, geri, aşağı, yuxarı, irəliyə, geriyyə, aşağıya, yuxarıya, içəri, içəriyə, bayıra, əşiyə, yaxına, uzağa, dala, qabağa, alta, üstə, kənara, yana, ora, oraya, bura, buraya, bəriyə, o yana, bu yana, heç yerə, hər yerə, heç yana, hər yana, aralığa, ortalığa, ortaya, o yan-bu yana, ora-bura, orada-burada* və s.

KƏMIYYƏT ZƏRFİ

Cümlədə hal-hərəkətin və əlamətin kəmiyyətini bildiren, *neçə? nə qədər? neçə-neçə?* suallarından birinə cavab verən zərfə kəmiyyət zərfi deyilir.

Kəmiyyət zərfi quruluşca üç cür olur: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb.

Sadə kəmiyyət zərfi. Sözdüzəldici şəkilçisi olmayan, yalnız bir sözdən ibarət kəmiyyət zərfinə sadə kəmiyyət zərfi deyilir.

Dilimizdə işlənən sadə kəmiyyət zərfləri miqdarca azdır. Sadə kəmiyyət zərfləri aşağıdakılardır:

1. *Çox.* Məsələn: *İncə nazik dodaqları, balaca zərif burnu, çəkilmə qara qaşları və kəsik qara saçları ağ üzünə, girdə çənəsinə çox yaraşdı* (M.İbrahimov). *Bu mənzərə Səttara çox təsir etdi* (Makulu). *Qonşular Əbil Qənbərovdan və ailəsindən çox razı idilər* (Ə.Vəliyev). *Baba, sən bu gün çox yoruldun* (Ə.Məmmədخانlı).

2. *Az.* Məsələn: *Boynuna alarsan ki, hər hektarda yeddi sentner taxılıma az olub, səkkiz sentner pambığımız* (M.İbrahimov). *Adətən, onlar süfrə üstündə az danışdılar* (Ə.Vəliyev). *Amma bir həqiqəti dürüst bilirik; çox bilib xalqa az xidmət etməkdənsə, az bilib çox xidmət etmək min dəfə məsləhətdir* (Mir Cəlal).

3. *Xeyli.* Məsələn: *Hüseyn başqa yoldaşlarına nisbətən xeyli şən görünürdü* (A.Şaiq). *Onlar dolana-dolana xeyli yol gəlmişdilər*

(Makulu). *Tahirzadə yenicə bağlanmış gül dəstəsini qəbrin üstünə qoydu və bir xeyli sakit dayanıb baxdı* (Mir Cəlal).

Düzəltmə kəmiyyət zərfi. Dilimizin sözyaratma prinsiplərinə əsasən düzəltmə kəmiyyət zərfləri də ya sadə kəmiyyət zərflərindən, ya da başqa sadə nitq hissələrindən sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla düzəlməli idi. Lakin düzəltmə kəmiyyət zərflərində bu proses çox zəif tərədə gedir. Əvvələn, dilimizdə düzəltmə kəmiyyət zərfləri miqdarca çox azdır. Digər tərəfdən, bunlar şəkilçiləşməyə doğru gedən *ilə* qoşmasını bir neçə sözə əlavə etməklə düzəlir: *tamamilə, bütünlüklə, dəfələrlə* və s. Məsələn: *Narınca tamamilə şənlandı* (S.Rəhman). *Əbil xəyalən Gülsəhərlə Dildarı balkonda seyr etdiyi zaman yoxuşun başına çıxdığını tamamilə unutmuşdu* (Ə.Vəliyev). *Bu sözü sən-dən dəfələrlə eşitmişik*.

Dilimizdə *-ən* və *-i* şəkilçisi qəbul edən *təkrar, nisbat, təxmin, təqrib* sözləri də *təkrarən, nisbatən, təxminən, təqribən, təxmini* və *təqribi* şəklində düzəltmə kəmiyyət zərfi kimi işləyə bilər. Məsələn: *Mən bu sözləri təxmini deyirəm. Anası bu sözləri Narınca təkrarən deməli oldu* (S.Rəhman).

Mürəkkəb kəmiyyət zərfi. Mürəkkəb kəmiyyət zərfləri iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir:

1) *Az* sözünün (zərfinin) təkrarı ilə. Məsələn: *İndi Əbil Qənbərov kəndlərə az-az gedirdi* (Ə.Vəliyev). *Azəri yurduunun oğluyam mən də; Az-az uydururam yeri gələndə* (S.Vurğun).

2) *Çox* sözünün təkrarı ilə. Məsələn: *O gündən sonra Maya Rüstəm kişinin gözündə çox-çox yüksəlmişdi* (M.İbrahimov).

3) *Az* və *çox* sözlərinin birgə işlənməsi ilə. Məsələn: *İlyas Mərdanı az-çox tanıyırdı* (Mir Cəlal). *Biz sizin şagirdlərin işlərinə az-çox kömək edərik, yoldaş müəllim* (S.Rəhimov). *Bu fikir onu az-çox təskin edirdi* (M.İbrahimov).

4) Müxtəlif miqdar saylarının təkrarı ilə. Məsələn: *Arvad bir-bir evin şeylərini nəzərdən keçirdi* (M.İbrahimov). *RİK sədri xəyalə dalıb, son illər Əbillə əlaqədar əhvalatları bir-bir fikrindən keçirdi* (Ə.Vəliyev). *Nabat xala dedi ki, əgər mən ağıllı uşaq olsam, ərikdən, alçadan rastıma nə çıxsa, üç-üç, beş-beş gətirib dama ataram* (Ə.Əylisli).

5) Müxtəlif saylarla *dəfə* sözünün birgə işlənməsi ilə. Məsələn: *Burada üzüm tənəklərini ancaq beş ildə bir dəfə kəsərmişlər* (M.İbrahimov). *Bir oğlum var, bir dəfə evləndirəcəyəm, yüz dəfə*

evləndirməyəcəyəm ki? (M.İbrahimov). *Əbil oxuduğu iki il ərzində Muxtar dörd dəfə görüşünə gəldi* (Ə.Vəliyev). *Anasına neçə dəfə təklif etdi ki, çıxıb getsin* (Mir Cəlal). *Artıq başqalarından soruşmağa üzüm gəlmirdi, üç dəfə mənə gedəcəyəm istiqaməti nişan vermişdilər, lakin yenə də xalamgilin evini tapa bilməmişdim* (Ə.Məmmədخانli).

6) Əvəzlilik və isimlərlə *qədər* sözünün birgə işlənməsi ilə. Məsələn: *Əjdər bütün günü o qədər gəzmış, o qədər yorulmuşdu ki, yavaş-yavaş mürgüləməyə başladı* (S. Rəhman). *Yaxşı, nənə, onu bu qədər sıxışdırma* (M.İbrahimov).

7) Yönlük halda olan bir sayı və adlıq halda olan başqa sayın birgə işlənməsi ilə. Məsələn: *Bir az keçməmiş hava birə-iki istiləşdi* (M.Hüseyn). *Bir eləmişən, əvəzini birə-beş görmüsən* (Ə.Vəliyev). *Sizi inandırırım ki, o vaxt qəzetimizin hörməti birə-min qalxar* (M.Hüseyn).

8) *Az* və çox zərflərinin çıxışlıq halda birgə işlənməsi ilə. Məsələn: *Mən də az da n - çox da n bu işlərin bir az içərisindəyəm* (S.Rəhimov).

9) *Qat*, *təkrar* sözlərinin təkrar edilməsi ilə. Məsələn: *Havanın bu qədər xoş olması kolxozçuların fərəhini qat-qat artırmışdı* (Ə.Vəliyev). *Hamı şəklin altındakı mənalı yazını təkrar-təkrar oxuyurdu* (Mir Cəlal).

10) Bəzi fəli bağlama təkrarları da tədricən idarəetmə xüsusiyyətinə itirərək zərf kimi işlənməyə başlayır: *dönə-dönə, gedə-gedə* və s. Məsələn: *O, iki il ərzində müntəzəm olaraq Əjdərdən aldığı məktubları indi gecələr qarşısına töküb dönə-dönə oxuyurdu* (Ə.Məmmədخانli). *Havalar gedə-gedə yaxşılaşmağa başlayır*.

11) *Az* zərfinə onun təhrif forması olan *maz* ünsürünü əlavə etməklə. Məsələn: *Əski əlifba ilə az-maz oxuyub-yazırdı. O dili mən də az-maz başa düşürəm*.

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

QOŞMA

ÜMUMİ MƏLUMAT

Qoşmalar əsas söz köklərindən əmələ gəlib, şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edən və hər ikisindən (həm müstəqim mənalı söz köklərindən, həm də müstəqil mənaya malik olmayan şəkilçilərdən) tamamilə fərqlənən bir nitq hissəsidir. Bu cəhətdən qoşmaların aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Qoşmaların təklikdə müstəqil mənası yoxdur. 2. Heç bir suala cavab vermir. 3. Müstəqil cümlə üzvü ola bilmir. Yalnız qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü ola bilər. 4. Müəyyən bir sözə qoşularaq həmin sözə fəel arasında sintaktik əlaqə yaradır. 5. Cümlədə, əsasən, yerini dəyişə bilmir. Ancaq qoşulduğu sözə birlikdə yerini dəyişə bilər, lakin bəzən qoşulduğu sözə qoşma arasında təyinədiciləşmə sözərlər işləyə bilər. 6. Qoşmanın sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmək imkanları da olduqca məhduddur. Belə bir vəziyyət yalnız istisna hallarda özünü göstərir. 7. Həmişə sözün sonuna qoşulur. 8. Qoşmaların bir qismi heç bir vurğuya malik olmur; bir qisminin isə yarım vurğusu olur. 9. İsmi yiyəlik, yönük və çıxışlıq hallarına qoşulur. 10. Qoşmalar sözlərə qoşulduqdan sonra müxtəlif mənalarla malik olur. 11. Bir neçə qoşma eyni bir mənə ifadə edə bildiyi kimi, bir qoşma da qoşulduğu sözə birlikdə müxtəlif mənalar ifadə edə bilər.

QOŞMANIN İNKİŞAFI

Qoşmalar mənşə etibarilə əsas nitq hissələrindən (əsas söz köklərindən) əmələ gələrək, müstəqil mənası olmayan şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirir.

Qoşmaları müasir vəziyyətinə görə dörd qismə ayırmaq olar:

- 1) Əsas nitq hissəsi ilə omonim olanlar;
- 2) Bağlayıcı ilə omonim olanlar;
- 3) Yalnız qoşma kimi işləyənlər (sabit qoşmalar);
- 4) Şəkilçi ilə oxşar olanlar.

Birinci qrupa bəri, qədər, tərəf, başqa, özgə, ayrı, əlavə, qeyri, qarşı və s. sözlər daxildir. Bu sözlər cümlədə həm müstəqil mənalı söz kimi, həm də müstəqil mənaya malik olmayan qoşma kimi işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər müstəqil söz kökü kimi işləndiyi zaman hansı mənaya malik olursa olsun, qoşma kimi işləndiyi zaman da qoşulduğu sözlə birlikdə eyni mənanı ifadə edir.

Bəri sözü müstəqil mənalı söz kimi: *Pəncərədən daş gəlir, ay bəri bax, bəri bax* (Xalq mahnısı).

Bəri sözü qoşma kimi: *Tahir dünəndən bəri səsinə çıxartmamışdı* (M.Hüseyn).

Qədər sözü müstəqil mənalı söz kimi: *Heç kəs qədərini bilmir.*

Qədər sözü qoşma kimi: *Bir məsələ haqqında qəti qərara gələndə qədər xeyli düşünərdi* (M.İbrahimov).

Tərəf sözü müstəqil mənalı söz kimi: *Kolxoz sədri ilə Eyvaz stolun bir tərəfində, Gülşən isə o biri tərəfində oturmuşdu* (Ə.Vəliyev).

Tərəf sözü qoşma kimi: *Şofer gündüz saat ikidə sement anbarından beş ton sement və silikat tozu alıb, şərqə tərəf yola düşdü* (M.Süleymanov).

Başqa sözü müstəqil mənalı söz kimi: *Mən isə başqa cürəm. Bəlkə mənim zahirim, paltarım, geyimim, səsimdəki başqa bir əlamət səni aldadır* (M.İbrahimov).

Başqa sözü qoşma kimi: *Tahirə anasından başqa bir adamın da içəri girdiyini duydu* (M.Hüseyn).

Özgə və **ayrı** sözləri müstəqil mənalı söz kimi: *Onu da bilmirlər ki, xəmirimə özgə mayası qatmamışam* (M.İbrahimov). *Biz ayrı yerdə mənzil tutmalı olduq.*

Özgə və **ayrı** sözləri qoşma kimi: *Olsaydı mənim bir ixtiyarım; Olmaz idi səndən özgə yarım* (M.Füzuli). *Qanı səndən ayrı dilbər; Qanı səndən özgə yar* (İ.Nəsimi).

Qeyri sözü müstəqil mənalı söz kimi: *Sovet hakimiyyəti illərində qeyri millətlər də xeyli tərəqqi etmişlər. Mənim qeyriləri ilə işim yoxdur.*

Qeyri sözü qoşma kimi: *Zərif İran xalçası ilə döşənmiş balaca otaqda Fəridundan qeyri heç kəs yox idi* (M.İbrahimov).

Əlavə sözü müstəqil mənalı söz kimi: *Müəllim biletdəki suallardan başqa, ona əlavə sual da vermişdi.*

Əlavə sözü qoşma kimi: *Ondan əlavə, biz birlikdə bəlayə düş-düyümüz kimi, birlikdə də oradan xilas olmalıyıq* ("Kəlilə və Dimnə").

Qarşı sözü müstəqil mənalı söz kimi: *Qarşıdan üç atlı çıxdı, bir az keçməmiş Qaraşla qarşılaşdı* (M.İbrahimov).

Qarşı sözü qoşma kimi: *Tələbələr də bu saf, səmimi və fədakar adama qarşı dərin bir hörmət bəslədilər* (A.Şaiq).

İkinci qrupa həm qoşma, həm də bağlayıcı kimi işlənən *ilə* sözü daxildir. Həmcins üzvlər arasında işlənərək və bağlayıcısı və ya vergül işarəsi ilə əvəz oluna bildiyi hallarda *ilə* sözü bağlayıcı olur. Məsələn: *Xalıqverdi ilə qonağı tapılmalıdır* (Ə.Vəliyev) cümləsində *ilə* sözü istənilən zaman həm və bağlayıcısı, həm də vergül işarəsi ilə əvəz oluna bilər; aralarında *ilə* işlənən sözlər (*Xalıqverdi, qonağı*) cümlənin həmcins üzvləridir.

İlə sözlərin sonuna qoşularsa, qoşulduğu sözlə birlikdə cümlənin tamamlığı və ya zərfliyi olarsa, və bağlayıcısı və ya vergül işarəsi ilə əvəz edilə bilməzsə, qoşma olur. Məsələn: *Elxan öz məktəb yoldaşları ilə çox mehriban dolanır*.

Üçüncü qrupa *üçün, ötrü, görə, kimi, tək, sarı, doğru, içrə, aid, dair, məxsus, savayı* qoşmaları daxildir. Bunlar yalnız qoşma kimi işləndiklərindən sabit qoşmalar hesab olunur. *Üçün, ötrü, görə* qoşmaları müvafiq hallarda işlənən *o, bu* əvəzliliklərinə qoşularaq, bəzi mürekkəb bağlayıcıların yaranmasında iştirak edirlər: *onun üçün, bunun üçün, onun üçün ki, onun üçün də, ona görə də, buna görə də, ondan ötrü ki* və s.

Dördüncü qrupa həm qoşma, həm də şəkilçi kimi işlənən *ilə* (*-la, -lə*), *-can* (*-cən*), *-dək* qoşmaları daxildir. Bunlar formaca şəkilçiləşsə də, məzmunca əvvəlki mənalərini saxlayır. *-can* (*-cən*), *-dək* qoşmaları həmişə sözə bitişik yazılır. *İlə* isə həm ayrı, həm də bitişik (*-la, -lə* şəklində) yazıla bilər.

QOŞMANIN MƏNA NÖVLƏRİ VƏ QOŞULDUĞU HALLAR

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qoşmalar təklikdə müstəqil mənaya malik deyildir. Onlar ismin müxtəlif hallarında işlənən sözlərə qoşulduqdan sonra müxtəlif mənalara kəsb edir. Bu cəhətdən qoşmaları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

I. İsmi qeyri-müəyyən və müəyyən yiyəlik, eləcə də yönük halında işlənən sözlərə qoşulanlar: *kimi (tək) qədər, -can, -cən*.

Məsələn: *qızıl kimi, sənin kimi, axşama kimi, igid tək, onun tək; Arif qədər, sənin qədər, ona qədər; bağacan, evəcən, axşamacan.*

Bu qoşmalar müxtəlif hallara qoşulduğu zaman müxtəlif mənalar ifadə edir.

a) *kimi* və *tək* qoşmaları qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən isim, sifət, məsdər, feli sifət və yiyəlik halda işlənən əvəzliyə qoşulduqda təşbih vasitəsi kimi müqayisə və bənzətmə mənasını ifadə edir. Məsələn: *O şeydə Səkinə güzəşt nə olduğunu bilmir, qaya kimi möhkəm dururdu* (M.İbrahimov). *O yaxşı bilirdi ki, son zamanlar qızının da, ərinin də nəbzi əvvəlki kimi vurmur, əvvəlki kimi sakit və rahat nəfəs almırdı* (M.İbrahimov). *Səhərlər, axşamlar Dəniz-kənarı parkda gəzmək kimi faydalı heç bir dərman ola bilməz. Bayatı səsi içəri dolanda Pərşan intizardan qurtarmış kimi köksünü ötürdü* (M.İbrahimov). *Bülbül oxuyan kimi heç kəs oxuya bilmir. Orada bu kimi hadisələr çox olur. Yəqin elə o da sənin kimi əvvəlcədən müştəbəh olub* (M.İbrahimov). *Onun gözləri ulduz tək parladı. Səkinə Qaraşı bağrına basdı, körpəni oxşar kimi oxşadı* (M.İbrahimov);

b) *kimi*, *-dək*, *-cən*, *-cən* qoşmaları qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən feli sifətə, yönlük halda işlənən zaman zərflərinə qoşulduqda zaman mənası ifadə edir; icranın, hadisənin ya dəqiq zamanını, ya da zaman məsafəsi ilə birlikdə son nöqtəsini bildirir. Məsələn: *Bunu eşidən kimi sanki üstündən ağır bir yük götürüldü* (M.İbrahimov). *Əsgər kəndə qayıdan kimi əhvalatı ona xəbər verdilər* (Ə.Vəliyev). *İndiyə kimi onun harada olduğunu bilmirlər. O gecə səhərə kimi yatmadılar, çap edib lazımi yerlərə göndərdilər. Axşamada kə nəticesini görəcəksiniz* (Makulu). *O, axşamacan çalışdı. Bəhrüz səhərəcən yatmadı;*

c) *kimi*, *-dək*, *-cən*, *-cən* qoşmaları yönlük halında işlənən yer mənalı isimlərə qoşulduqda məkan miqyası (iş-hərəkətin son nöqtəsini) bildirir. Məsələn: *Qonaqları vağzala kimi (vağzaladək, vağzalacan) yola saldıq;*

ç) *qədər* qoşması ismin qeyri-müəyyən və müəyyən yiyəlik halında işlənən sözlərə qoşulduqda kəmiyyətə ölçü miqyası məmununu, ismin yönlük halında işlənən sözlərə qoşulduqda isə zaman və məkana görə ölçü miqyasını bildirir. Məsələn: *Düzdür, boynuma alıram ki, bu səhədə səhvimiz var, kifayət qədər çalmamışıq*

(M.İbrahimov). *Yolunda ölümə də gedərəm, amma mən bilirəm ki, yüz il də əlləşsəm, bu nə nəm qədər sənə qulluq edə bilmərəm* (M.İbrahimov). *Mən bu vaxta qədər nə qulluq görmüşəm, nə pul* (M.İbrahimov). *Şeyda özünü yetirənə qədər Qüdrət bir neçə yerə zəng eləyib dünənki qazma işlərinin və neft istehsalının vəziyyətinə dair məlumat istədi* (M.Hüseyn). *Biz beləcə şirin söhbət edə–edə dəniz kənarına qədər getdik. Onu heç kəs mənə qədər tanıya bilməz. Siz də onun qədər say göstərsəniz, əlaçı olarsınız.*

II. İsmi qeyri-müəyyən və müəyyən yiyəlik halında işlənən sözlərə qoşulanlar – *üçün, ilə, uşaq üçün, mənim üçün, əl ilə, sizinlə, onlarla* və s. Bu qoşmalardan *üçün* müxtəlif mənalar ifadə edir.

a) *üçün* qoşması qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən isimlərə qoşulduğu zaman cümlənin xəbərinin ismi və ya fəli xəbər olmasından, fəli xəbərinin təsirli və ya təsirsiz fellə ifadə olunmasından asılı olaraq, səbəb, aidlik və tamamlamaq məzmunları ifadə edir. Bu qoşma ismin yönəlmiş hal şəkilçisi ilə əvəz oluna bildiyi və ya da cümlənin xəbəri ya təsirli fəle, ya da başqa nitq hissəsi ilə ifadə olunduğu zaman tamamlamaq və aid olmaq məzmunu bildirir. Məsələn: *İdarə heyətinin o biri üzvləri kimi, Hümmətəlinin bu hərəkəti Göl-sənəm üçün də gözlənilməzdi* (M.Hüseyn). *Bu, Qüdrət üçün də, Şeyda üçün də gözlənilməz bir hadisə idi* (M.Hüseyn). *Xavər əlindəki bağlamı Firiduna uzadaraq: bax, bu şeyləri Azad üçün almışam, – dedi* (M.İbrahimov);

b) qeyri-müəyyənlik halda işlənən isimlərə qoşulan *üçün* qoşması *ötrü* və *görə* qoşmalarının sinonimi kimi işlənsə və ismin yönəlmiş hal şəkilçisi ilə əvəz oluna bilməsə, məqsəd məzmunu ifadə edir. Məsələn: *Hər adam ancaq iş üçün yaşasa, iş üçün düşünsə, biz yarışda qalib çıxarıq* (M.İbrahimov);

c) bu qoşma müəyyən, bəzən də qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən əvəzliliklərə qoşulduğu zaman ismin yönəlmiş hal şəkilçisinin sinonimi kimi işlənersə, aidlik və tamamlamaq məzmunu, *ötrü* və *görə* qoşmalarının sinonimi kimi dərk edilərsə, səbəb məzmunu ifadə edir. Məsələn: *Yox, Tahirçik, bir qaz onun üçün azdır* (M.Hüseyn). *Bir dəfə mədəniyyət sarayında bizim üçün mühazirə oxudu* (M.Hüseyn). *Bu kitab kim üçün (kimin üçün) alınmışdır? Bu parça nə üçün yarar? Mən bu rayona yalnız sizin üçün gəlmişəm. Bu məruzə təkcə bizə yox, hamı üçün faydalı olacaqdır;*

ç) *üçün* qoşması feli sifətlərə qoşulduğu zaman ismin yönlük hal şəkilçisinin sinonimi olarsa, aidlik və tamamlamaq məzmunu, *ötrü* və *görə* qoşmalarının sinonimi kimi dərk edilərsə, səbəb məzmunu ifadə edir. Məsələn: *Lalə Şirmayını yalnız bir dəfə həyatda uşaqlarla oynayan zaman özündən kiçik bir qızı döyüb ağlatdığı üçün bərk şillələnmişdi* (M.Hüseyn). *Şübhəsiz ki, mən də yüksək familiyalı bir zatla tanış olduğum üçün yüksələcəyəm* (M.S.Ordubadi). *Oxuyub-çalanlar üçün ayrıca süfrə düzəldilər*;

d) bu qoşma qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən məsdərlərə qoşulur və əsasən məqsəd, qismən də səbəb məzmunu ifadə edir. Məsələn: *Lətifə nəfəsini dərmək üçün sözünə ara verdi* (M.Hüseyn). *Vaxtınızı almamaq üçün təklif etmək istəyirəm* (Ə.Vəliyev);

e) qoşma kimi də işlədilən *haqqında*, *barəsində*, *haqda*, *barədə* sözləri əsas nitq hissəsi ilə köməkçi nitq hissəsi arasında keçid mərhələ təşkil edir. Bunlar hələ qoşma kimi formalaşmadığından hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini də qəbul edə bilər. İsmi müəyyən yiyəlik halında işlənən sözlərə qoşulan bu yarımqoşmalar, başlıca olaraq, aidlik bildirir. Məsələn: *Bu haqda (bu barədə) mən də danışmaq istəyirəm. Söhbət Arif haqqında gedir, sizin haqqınızda getmir. O məsələ barədə (barəsində) yuxarı təşkilatlarla da razılaşmışıq. Belə qocalar haqqında o, nənəsindən maraqlı nağıllar eşitmişdi* (M.Hüseyn). *Bizim haqqımızda Qəzənfər sizinlə danışmışdır* (M.Süleymanov);

ə) *üstə*, *üstündə* sözləri də eyni vəziyyətdədir. *Üst* sözü həm müstəqil söz kimi (*üst mərtəbə*), həm mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək yarımüstəqil söz kimi (*stol üstündə*), həm də qoşma kimi (*balaca bir iş üstə*) işlənir və səbəb məzmunu ifadə edir. Məsələn: *Dam üstədir damımız; Ucadır eyvanımız* (Xalq mahnısı). *Araz üstə, buz üstə; Kabab yanar göz üstə; Qoy məni öldürsünlər; Bir alagöz qız üstə* (Xalq mahnısı). *Sənin üstündə hamımızı danayırlar*;

f) ismin qeyri-müəyyən və müəyyən yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənən qoşmalardan biri də *ilə* (*-la*, *-lə*) qoşmasıdır. Bu qoşma da sabit deyildir. O, dilimizdə həm qoşma, həm bağlayıcı, həm də şəkilçi kimi işlənir. Bu qoşmanın inkişafı şəkilçiləşməyə doğru gedir: *müvəffəqiyyətlə, sürətlə, tamamilə, cürətlə, bir sözlə* və s. Aşağıdakı misalda yerinə görə gah qoşma (birinci), gah da bağlayıcı kimi (ikinci) işlənir. Məsələn: *Bahadır anası ilə bərabər tövsüyə-tövşüyə içəri girəndə Pəri ilə Teybə bir-birinin saçından tutub dartışdırırdılar* (M.Hüseyn).

Bu qoşmanın aşağıdakı mənaları vardır:

a) vasitəli obyektı bildirir. Məsələn: *Nina Anilovna ilə vidalaşmağa gələnlər çoxdu* (Ə.Əbülhəsən). *Bir bölük boşboğazıq, heyvərəklik adətımız; Doludur lənət ilə, qeybət ilə söhbətimiz* (M.Ə.Sabir). *Aslanov onlarla vidalaşmış getdi* (M.Hüseyn). *O mənimlə ciddi danışmağa məcbur oldu*;

b) birgəlik və iştirak obyektı bildirir. Məsələn: *Biz səninlə Xəzərin qoynunda təhsil alacağıq* (M.Hüseyn). *Nurcahan neçə il qabaq Alo kişinin dərz daşıyarkən ala cöngə ilə süpürləşdiyini yadına saldı* (S.Rəhimov);

c) vasitə obyektı bildirir. Məsələn: *Tez-tez görüşməyə imkanları olmadığından çox vaxt telefonla hal-əhval bilirdilər* (M.Hüseyn). *Onlar əlləri ilə boz torpağı tərpədir, yeri çalalayır eşdilər* (S.Rəhimov);

q) tərz obyektı bildirir. Məsələn: *Rüstəm kişi otaqdan çıxan kimi Pərşan bir uşaq sevinci ilə Mayanın boynunu qucaqladı* (M.İbrahimov). *Sən çıxdın qarşıma duzla, çörəklə; Bağından dərdiyyin güllə, çiçəklə* (S.Rüstəm);

d) məkan obyektı ifadə edir. Məsələn: *O qarı yenə yorğun bir halda qoltuğunda bağlama dəniz kənarı ilə evinə qayıdırdı* (Ə.Məmmədcanlı),

e) zaman obyektı bildirir. Məsələn: *İmran kişi ürəyində keçən-ilkı bu vaxt ilə indiki vəziyyəti tutuşdururdu*.

III. İsmın qeyri-müəyyən yiyəlik halında işlənən sözlərə qoşulanlar: *icrə, üzrə*. Məsələn: *meşə icrə, eşq icrə, qəm icrə, adəti üzrə* və s. Yer, sahə və iç məzmunları ifadə edən, çox vaxt ismın yerlik hal şəkilçisinin sinonimi kimi işlənən *icrə* qoşması tarixən daha çox işlənmişdir. İndi öz işləkliyini itirmək üzrədir. Məsələn: *Hər necə ki, şöhreylə-cahansan; Eşq icrə səramədi-zamansan* (M.Füzuli). *Mən can ilə istəyəm çəkəm qəm; Mən can diləyəm qəm icrə hər dəm* (M.Füzuli). *Hər qanda ki aləm icrə qəm var; Qıl könlümü ol qəmə giriftar* (M.Füzuli). *Qatı könlünə bağrı daşların düşmüş qəmi eşqin; Bir oddur eşqi-dilsuzun ki, daşlar icrə pünhandır* (M.Füzuli). *Meşə icrə kəsilmiş ağacların iri kötökləri ona heybətli adam şəklində görünürdü* (S.Rəhimov) .

İsmın qeyri-müəyyən yiyəlik halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalardan ikincisi *üzrə* qoşmasıdır.

Tarixən səth və məkan mənasında da işlənmiş bu qoşma müasir dilimizdə əsas, isnad, mənbə mənalarını ifadə edir. Məsələn: *Bu*

vaxt ağına-bozuna baxmayan molla Qafar, adəti üzrə içini arıtlaya-arıtlaya daxil oldu (S.Rəhimov). *Gülşən* bizim trestin qazma üzrə baş mühəndisi, mənim müavinim təyin olunub (M.Süleymanov).

IV. İsmi yönük halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar: *görə, nisbətən, qarşı, doğru, sarı, tərəf, məxsus, aid, dair, əsasən, isnadən, -dək, -cən (-cən)* və s. Məsələn: *sənə görə, Arifə nisbətən, sizə qarşı, evə doğru, qapıya sarı, küçəyə tərəf, gəncliyə məxsus, onlara aid, işə dair, deyilənə əsasən, sizin fikrinizə nisbətən, axşamadək, səhərəcən* və s.

Görə qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) *görə* qoşması səbəb məzmunu ifadə edir. Məsələn: *Tahir ona zəhmət verdiyinə görə əvvəlcədən üzr istədi* (M.Hüseyn). *Mərdana görə Baharı da nökrəçiliyə götürən yox idi* (Mir Cəlal);

b) *görə* qoşması uyğunluq-müvafiqlik bildirir. Məsələn: *Hər kəs öz bacarığına görə nə bacarır, onu da danışır* (M.İbrahimov). *Heç ağılım kəsmir ki, o, işləri indiki zamana görə apara bilə* (M.İbrahimov);

c) *görə* qoşması əsas bildirir. Məsələn: *Təbirlərin tapşırığına görə iki ay Kislovodskda Narzan vannası götürdü* (A.Şaiq). *İndi də bu adətə görə elə daxmalar var ki, altında minlərlə arvadların iradələri boğulur* (M.İbrahimov);

ç) *görə* qoşması isnad bildirir. Məsələn: *Biz bu qapını açanda süfrəyə görə yox, adamına görə açmışıq* (M.İbrahimov). *Eşitdiyimə görə yaxşı havalər bilir* (M.İbrahimov);

d) *görə* qoşması nisbət bildirir. Məsələn: *Dünənə görə bu gün hava xoşdur. Kamrana görə Arif cavan görünür*.

Nisbətən qoşması yalnız nisbi müqayisə bildirir və *görə* qoşmasının sinonimi olur. Məsələn: *Sözüm yox, keçən illərə nisbətən bu il yaxşı işləmişsiniz* (M.İbrahimov). *Halbuki ona nisbətən Qarəs möhkəm və sağlamdır* (M.İbrahimov).

Qarşı qoşması. *Qarşı* qoşmasının aşağıdakı mənaları vardır:

a) bu qoşma heç bir ziddiyyət, qarşılıq bildirmədən müəqəbilik məzmunu ifadə edir. Məsələn: *Mən sevgimə qarşı əsil sevgi istəyirəm, sədəqə istəmirəm* (M.İbrahimov);

b) *qarşı* qoşması yenə də heç bir ziddiyyət bildirmədən istiqamət – yönəltmə məzmunu ifadə edir. Məsələn: *Maya Pərşanın sözlərində Şirzadə qarşı qəribə bir ərk və tənə olduğunu hiss etdi*

(M.İbrahimov). *Şirzadın Soltana sərə cavab verməsi Rüstəm kişiye xoş gəldi, ona qarşı hörmətini artırdı* (M.İbrahimov);

c) bu qoşma tam ziddiyyət bildirir. Məsələn: *Yaxşılığa qarşı pislik etmək insanlığa yaramaz*;

ç) *qarşı* qoşması müqabillik məzmunu ifadə edir. Məsələn: *Rüstəm kişiye cavab verməyə, getdikcə dərəcəsini aşan təzyiqinə qarşı durmasa, onun nəzərində hörmətini itirəcəyini hiss edirdi* (M.İbrahimov). *Lakin yavaş-yavaş üstünə gələn boğucu dumana qarşı durub yaşamaq çətin idi* (M.İbrahimov);

d) bu qoşma ziddiyyətli yönəltmə məzmunu bildirir. Məsələn: *Belə düşünəndə Mayanın ürəyində ona qarşı nifrətə oxşar bir duyğu hiss edirdi* (M.İbrahimov).

Tərəf, sarı, doğru qoşmaları. Bu qoşmaların hər üçü qoşulduqları sözlərlə birlikdə istiqamət məzmunu ifadə edir və biri digərinin sinonimi olur. Məsələn: *Tahir ona doğru gedib təşəkkür elədi. Şeyda Tahirin qolundan tutub özünə sarı çəkdi* (M.Hüseyn). *Gülsənəm arvad itlərin yaxınlaşan səsinə evə sarı gəldiyini açıq-aydın duyurdu* (M.Hüseyn).

Məxsus, aid, dair qoşmaları. Bu alınma qoşmalar aidlik məzmunu ifadə edir və biri digərinin sinonimi olur. Məsələn: *O, gəncliyə məxsus nə varsa, hamısını özündə əks etdirməyə çalışırdı. Onların mükafatlanmasına aid sənədləri göndərmək lazımdır. O, dostunun tətildə dair məsləhətlərini dinləyirdi* (M.Hüseyn).

Dək qoşması. Şəkilçiləşən bu qoşma yönülük halda işlənən zərf, isim, əvəzlik və fəli sifətə qoşularaq iş və hərəkətin son nöqtəsini bildirir. Məsələn: *Mən inanmıram ki, ömrünün axırınadək onu yerindən tərpətsinlər* (M.Hüseyn). *Tahir onu axıradək danışmağa qoymadı* (M.Hüseyn).

V. İsmi çıxışlıq halında işlənən sözlərə qoşulan qoşmalar: *bəri, ötrü, başqa, savayı, əlavə, özgə, qeyri*. Məsələn: *İşdən ötrü, Mayadan başqa, ondan savayı, ondan əlavə, səndən özgə, badi-səbadan qeyri*.

a) **bəri** qoşması. Bu qoşmanın qoşulduğu söz iş və hərəkətin, hadisənin başladığı vaxtı, qoşma isə həmin vaxtın başlanmasından sonrakı məsafəsini bildirir. Məsələn: *Kolxozun idarə heyətində məsələsi qoyulandan bəri Gülsənəmdən bacardığıca uzaq gəzirdi* (M.Hüseyn);

b) **ötrü** qoşması. Bu qoşma çıxışlıq halda işlənən isim və əvəzliklərə qoşularsa, səbəb və məqsəd məzmunu ifadə edir. Məsələn:

*Səndən ötrü mənə söz gəlir. Firidun öz gənc, xoşbəxt arzularını
Gülnazdan ötrü saxlayırdı (M.İbrahimov). Məhz səndən ötrü balıq
tutmuşam (M.Hüseyn).*

Ötrü qoşması çıxışlıq halda işlənən məsdərlərə qoşularsa, əsasən, məqsəd məzmunu ifadə edir. Məsələn: *O, Şirinə qovuşmaqdan ötrü dağları çapmırdımı?* (M.Hüseyn).

Ötrü qoşması bəzən çıxışlıq halda işlənən isim və əvəzlilərə qoşulduqda heç bir səbəb məzmunu ifadə etmir, aidlik bildirir. Məsələn: *O ölübsə də, xətri bu gün məndən ötrü əzizdir* (M.Hüseyn).

Bəzən ötrü qoşması əvəzinə *yana* qoşması da işlənir. Məsələn: *Bundan yana dönüb itə, mır-mır mırıldayır. Qoymur olam evimdə də rahat gavur qızı* (M.Ə.Sabir);

c) *savayı* qoşması. Bu qoşma xüsusiləşmə və seçilmə məzmunlarını ifadə edir. Məsələn: *Rüstəm kişi, elə güman edirsən ki, səndən savayı iş üçün yanan yoxdur* (M.İbrahimov).

BAĞLAYICI

ÜMUMİ MƏLUMAT

Biz sözlər və cümlələr arasında qrammatik və məntiqi əlaqələrin mövcud olmasının labüdlüyünü bilirik. Bu o deməkdir ki, sözlər arasında belə əlaqə olmazsa, söz birləşmələri və cümlələr əmələ gələ bilməz. Söz birləşmələrinin öz arasında həmin əlaqə olmazsa, mənalı-məntiqi cümlə yarana bilməz. Cümlələr arasında bu əlaqələr mövcud olmazsa, qrammatik-məntiqi cəhətdən formalaşmış nitq də meydana gələ bilməz. Şübhəsiz, bu əlaqələr yalnız həmcins sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında deyil, eyni zamanda biri digəri ilə qarşılaşdırılan, biri digərini aydınlaşdıran, biri digərinə müxtəlif cəhətdən tabe olan sözlər, söz birləşmələri, cümlələr və cümlə qrupları arasında da yaranır. Həmin əlaqələrin yaranması üçün müxtəlif qrammatik əlamətlərdən istifadə edildiyi kimi, bağlayıcı adlanan köməkçi nitq hissəsindən də geniş istifadə edilir.

Bağlayıcı dildə çox mühüm rola malik olan nitq hissəsidir, lakin əsas yox, köməkçi nitq hissəsidir. O, cümlədə müəyyən vəzifə daşıyır, lakin cümlə üzvü olmur. Bağlayıcı ayrılıqda lüğəvi mənaya malik müstəqil söz olmadığı üçün söz yaradıcılığında iştirak etmir, yəni sözdüzəldici şəkilçi qəbul edib, başqa nitq hissəsinə çevrilə bilmir. Bütün bunlara əsasən bağlayıcıya belə tərif vermək olar: söz birləşməsinin və cümlənin tərkibindəki sözlər, birləşmələr, cümlələr və cümlə qrupları arasında sintaktik-məntiqi əlaqə yaradan, lakin lüğəvi mənası olan, müstəqil bir söz kimi cümlə üzvü ola bilməyən köməkçi nitq hissəsinə **bağlayıcı** deyilir.

BAĞLAYICI İLƏ QOŞMANIN FƏRQİ

Nitqdə oynadıqları rol və daşdıqları köməkçi vəzifəyə görə bağlayıcılarla qoşmalar arasında müəyyən oxşarlıq vardır. Xüsusən tərkibində *görə, üçün, ötrü* qoşmaları olan tabelilik bağlayıcıları ilə eyni qoşmaların mənası arasında da yaxınlıq aydın dərk edilir. *İlə* sözünün həm qoşma, həm bağlayıcı kimi işlənməsi də bunların arasındakı yaxınlığın mövcud olmasını sübut edir. Bütün bu yaxınlıq və oxşarlığa baxmayaraq, bağlayıcılarla qoşmalar arasında çox mühüm fərqlər vardır. O fərqləri qısaca olaraq aşağıdakı kimi xülasə etmək olar:

a) bağlayıcılar öz quruluşu ilə qoşmalardan fərqlənir; bağlayıcılar sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşa malik olduğu halda, qoşmalar, başlıca olaraq, sadə sözlərdən ibarət olur;

b) qoşmaların inkişafı şəkilçiləşməyə doğru gedir və bir qismi də şəkilçiləşir. Bağlayıcılarda isə hələlik bu inkişaf prosesi (həm qoşma, həm bağlayıcı kimi çıxış edən *ilə* sözü istisna edilərsə) hiss edilmir;

c) bağlayıcılar nə ayrılıqda, nə də bağlandığı sözlərlə birlikdə cümlə üzvü ola bilmir. Qoşmalar isə qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü ola bilər;

ç) işləndikləri yerə görə də bunlar bir-birindən fərqlənir. Bağlayıcılar həm sözlər, həm də cümlələr arasında işləndiyi halda, qoşmalar yalnız sözlərin sonuna qoşulur;

d) bağlayıcılar heç bir şəkilçi qəbul edə bilmir. Qoşmalar isə həm sözlərə qoşularkən, həm də mürəkkəb bağlayıcıların tərkibində iştirak edərkən xəbər şəkilçisi qəbul edir və qoşulduğu sözlə birlikdə cümlədə xəbər vəzifəsi daşıyır. Bəzi qoşmalar cəm və hal şəkilçisi də qəbul edə bilər: *sənin kimilər, sənin kimilərin, sənin kimilərə, sənin kimiləri, sənin kimilərdə, sənin kimilərdən*;

e) bağlayıcılar heç bir hal şəkilçisi ilə əlaqədar deyildir. Qoşmalar isə ismin müxtəlif hallarına qoşulur;

ə) qoşmaları heç bir durğu işarəsi ilə əvəz etmək mümkün olmadığı halda, bağlayıcıların bir qismi durğu işarəsi ilə əvəz edilə bilər.

BAĞLAYICILARIN TƏSNİFİ

Bağlayıcıları aşağıdakı cəhətlərə görə təsnif etmək mümkündür:

1) quruluşuna görə; 2) sintaktik vəzifəsinə görə; 3) mənasına görə.

QURULUŞUNA GÖRƏ BAĞLAYICILARIN TƏSNİFİ

Bağlayıcılar quruluşca üç cür olur: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb.

Sadə bağlayıcılar. Sadə bağlayıcılar yalnız bir sözdən ibarət olur və tərkib hissələrinə ayrılmaz. Sadə bağlayıcılar aşağıdakılardır: *və, həm, ki, ya, da, də, gah, əgər, amma, ancaq, lakin, zira, hətta, yəni, nə* və s.

Düzəltmə bağlayıcılar. Düzəltmə bağlayıcılar düzəltmə əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Düzəltmə əsas nitq hissələri sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzəltdiyi halda, düzəltmə bağlayıcıların tərkibində heç bir sözdüzəldici şəkilçi iştirak etmir. Düzəltmə bağlayıcılar ya bağlayıcı ilə başqa bir morfemin, ya bağlayıcı ilə başqa bir sözün, ya da bir sözle bir morfemin birləşməsindən əmələ gəlir və sadə bağlayıcılığa doğru inkişaf edir.

Düzəltmə bağlayıcılar aşağıdakılardır: *çünki, yaxud, hərçənd, nəinki, yəinki, yoxsa.*

Mürəkkəb bağlayıcılar. Mürəkkəb bağlayıcılar dilimizdə daha çox işlənir. Bunlar ən azı iki sözdən ibarət olur və ayrı yazılır. Mürəkkəb bağlayıcılar müxtəlif yollar və vasitələrlə əmələ gəlir. Əmələ gəlmələrinə görə mürəkkəb bağlayıcıları başlıca olaraq iki qismə ayırmaq olar:

1. Sadə və düzəltmə bağlayıcılardan əmələ gələnlər.

2. Başqa sözlərdən və başqa sözlərlə sadə bağlayıcılardan əmələ gələnlər.

Sadə və düzəltmə bağlayıcılardan əmələ gələn mürəkkəb bağlayıcıların üç növü vardır:

a) *və, ki, da, də* sadə bağlayıcılardan biri ilə bir sadə və ya düzəltmə bağlayıcının birləşməsindən əmələ gəlir: *həm-həm də, gah-gah da, və ya, və yaxud, və habelə, habelə də, hərçənd ki, həmçinin də, yaxud da, nə-nə də, yəinki, yəinki də, madam ki, ya da* və s.

b) *və, ki, da, də* sadə bağlayıcılarından ikisi ilə bir sadə və ya düzəltmə bağlayıcının birləşməsindən əmələ gəlir: *həm də ki, gah da ki, də ki, və ya da, ya da ki, və yaxud da, yaxud da ki.*

c) *və, ki, da, də* sadə bağlayıcılarından üçü və bir sadə və ya düzəltmə bağlayıcının iştirakı ilə düzəlir: *və ya da ki, və yaxud da ki.*

Başqa sözlərdən və başqa sözlərlə sadə bağlayıcılardan əmələ gələn mürəkkəb bağlayıcıların aşağıdakı növləri vardır:

a) *bu* və *o* işarə əvəzliliklərinə *belə* sözünün və *görə, üçün, ötrü* qoşmalarının qoşulması ilə mürəkkəb bağlayıcı əmələ gəlir: *buna görə, bunun üçün, bundan ötrü, ona görə, onun üçün, ondan ötrü, bununla belə;*

b) *bu, o* işarə əvəzlilikləri, *görə, üçün, ötrü* qoşmaları və bir sıra bağlayıcıdan ibarət mürəkkəb bağlayıcılar: *buna görə də, buna görə ki, bunun üçün də, bunun üçün ki, bundan ötrü də, bundan ötrü ki, ona görə ki, ondan ötrü də, ondan ötrü ki.*

SİNTAKTİK VƏZİFƏSİNƏ GÖRƏ BAĞLAYICILARIN TƏSNİFİ

Bağladıcıları kəmiyyətlərə görə bağlayıcıların yeri, vəziyyəti və vəzifəsi müxtəlif olur. Bağlayıcıların bir qismi sözləri, söz birləşmələrini, tabesiz mürəkkəb cümlələri və cümlə qruplarını bir-birinə bağlayırsa, başqa bir qismi də tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki budaq cümlələri baş cümləyə bağlamağa xidmət edir. Bu cəhətdən bağlayıcıları iki qismə ayırmaq olar:

1) tabesizlik bağlayıcıları; 2) tabelilik bağlayıcıları.

Tabesizlik bağlayıcıları. Cümlə üzvləri və cümlələr arasında heç bir tabelilik münasibəti yarada bilməyən, bağladıcıları kəmiyyətlərin daxili mənalarına heç bir təsir göstərməyən, yalnız köməkçi vasitəçilik vəzifəsi daşıyan bağlayıcılara tabesizlik bağlayıcısı deyilir. Tabesizlik bağlayıcılarının hər iki tərəfindəki vahidlər bağlayıcının təsirinə məruz qalmadığından bərabərhüquqlu cümlə üzvü və cümlə olaraq qalır. Dilimizdə bu bağlayıcılardan çox geniş həcmdə istifadə olunur.

Sadə *ki, əgər; düzəltmə çünki, hərçənd; mürəkkəb hərçənd ki* və tərkibində *görə, üçün, ötrü* qoşmaları olan mürəkkəb bağlayıcılardan başqa, bütün bağlayıcılar tabesizlik qrupuna daxildir.

Tabelilik bağlayıcıları. Bu bağlayıcılar işləndikləri yerə və daşıdıqları vəzifəyə görə tabesizlik bağlayıcılarına nisbətən məhduddur. Birincilər həmcins üzvlər, həmcins budaq cümlələr, söz birləşmələrinin tərkibindəki həmcins tərəflər, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri və cümlə qrupları arasında işlənə bildiyi halda, tabelilik bağlayıcıları yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki budaq cümlələri baş cümləyə bağlaya bilir.

Bağlama vasitəsi roluna görə tabelilik bağlayıcıları birincilərə (tabesizlərə) nisbətən üstün mövqeyə malikdir. Bu bağlayıcılar tərəflərdən birinin digərindən asılı vəziyyətə düşməsinə, birinin digərinə tabe olmasına ciddi təsir edir.

Əgər ki, çünki, hərçənd, hərçənd ki və tərkibində *görə, üçün, ötrü* qoşmaları olan mürəkkəb bağlayıcılar tabelilik bağlayıcılarıdır.

MƏNASINA GÖRƏ BAĞLAYICILARIN TƏSNİFİ

Azərbaycan dilində işlənən bağlayıcılara aid aparılan tədqiqata əsasən onların (bağlayıcıların) məna növlərini on bir yerə bölmək olar. Daşdıqları sintaktik vəzifə ilə yaratdıqları məna bir-birinə müvafiq gəlidiyi üçün bağlayıcıların məna növlərini də vəzifələrinə əsasən iki böyük qrupa bölmək olar:

- 1) tabesizlik bağlayıcılarının məna növləri;
- 2) tabelilik bağlayıcılarının məna növləri.

Tabesizlik bağlayıcılarının məna növləri

Bu qrupa daxil olan bağlayıcıların altı məna növü vardır və bunlar (məna növləri) eyni ilə həmcins üzvlər, həmcins cümlələr, həm də tabesiz mürekkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında işlənən bağlayıcılara aiddir. Həmin məna növləri aşağıdakılardır:

- 1) birləşdirmə-bitişdirmə bildirənlər;
- 2) qarşılaşma bildirənlər;
- 3) bölüşdürmə bildirənlər;
- 4) iştirak bildirənlər;
- 5) inkarlıq bildirənlər;
- 6) aydınlaşdırma bildirənlər.

Birləşdirmə-bitişdirmə bildirənlər. Bu bağlayıcılar aşağıdakılardır: *və, ilə (-la, -lə).*

Və bağlayıcısı həm klassik, həm də müasir ədəbi-bədii dilimizdə çox işlənərsə də, canlı danışiq dilimizdə ondan az istifadə olunur. Bu bağlayıcı aşağıdakı hallarda işlənir:

a) cümlənin həmcins üzvləri arasında. Məsələn: *Həsey Hətəm-xana tərəf dönərək bərkdən və ağızdolu deddi* (S.Rəhimov). *Arvad çıxıb gedəndən sonra Məşədi Şərif kəndin aşağısında "Div damı" deyilən kahada saxladığı ata baş çəkməyə və ələf verməyə hazırlaşdı* (Ə.Vəliyev).

Əgər cümlədə bir necə həmcins üzv olarsa *və* bağlayıcısı yalnız son həmcins üzvlər arasında işlənir. Məsələn: *Heydər isə susub, iki-üç ay qabaq bu oğlanla əlbəyaxa olduğunu, atası Məşədinin hirsli oğlunun köməyinə gəldiyini və qəzetləri cırıq-cırıq edib küçənin ortasına səpələdiyini xatırlayırdı* (Q.İlkin);

b) ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsinin həmcins tərəfləri arasında. Məsələn: *Neft və milyonlar şəhəri Bakı həyəcanlı günlər*

keçirirdi (M.Hüseyn). *Mən sizin birlik, səadət və qələbə bayramınızı təbrik edirəm* (Mir Cəlal). *Qabaqcıl və nümunəvi olmaq üçün "Yüksəliş" in hər cür imkan və şəraiti vardır* (Ə.Vəliyev);

c) feli sifət və feli bağlama tərkiblərinin daxilindəki həmcins sözlər arasında. Məsələn: *Bu qədər kitab və dəftər alan adam, yaqın ki, müəllimdir. Mən hər gün qəzet və jurnal oxumağa adət etmişəm*;

ç) tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında. Məsələn: *Bəndənin öldürülməsini, bütün bu həngaməni bəy özü yaxşı bilirdi və öz əli ilə olan iş idi* (Mir Cəlal). *Bəndəni başını aşağı saldı, əlləri boşaldı, səsi açıldı və igidə yaraşmayan bir həzinlik kəsb etdi* (Mir Cəlal).

İlə bağlayıcısı, başlıca olaraq, iki yerdə işlənir: a) həmcins üzvlər arasında. Məsələn: *Darğa ilə molla söhbəti təzələdilər* (Ə.Vəliyev). *Südəbə ilə Xavər də böyük bir qarışıqlıq içində otaq şeylərini yığışdırdılar* (M.İbrahimov); b) təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfindəki sözlər arasında. Məsələn: *Kolxozun sədri ilə hesabdarı rayon mərkəzinə getməli oldular*.

Qarşılaşma bildirənlər. Qarşılaşma bildirən bağlayıcılar aşağıdakılardır: *amma, ancaq, lakin* (*leyk, və leyk, və lakin, vəli* klassik ədəbi dilimizdə), *fəqət, halbuki, yoxsa*. Bu bağlayıcılar qarşılaşdırılan iki zidd təsəvvürü bir-birinə bağlayır. Bağlayıcıdan əvvəlki cümlənin dinləyicidə doğurduğu ehtimalı bağlayıcıdan sonrakı cümlə aradan qaldırır, ona zidd bir təsəvvür yaradır. Bu bağlayıcılar çox vaxt biri digərinin sinonimi kimi işlənir və bağladıkları vahidlərin məzmununa xələl gətirmir. Bunlardan *amma, ancaq, lakin* bağlayıcıları həm müasir, həm də klassik ədəbi dilimizdə, *leyk, və leyk, və lakin, vəli* bağlayıcıları ancaq klassik ədəbi dilimizdə məhsuldardır. *Fəqət, halbuki* bağlayıcıları həm klassik, həm də müasir ədəbi dilimizdə az işlənən bağlayıcılardır.

Amma, ancaq, lakin bağlayıcıları aşağıdakı hallarda işlənir:

a) həmcins üzvlər arasında. Məsələn: *Bu sükut anı idi, lakin çox mənalı idi* (Mir Cəlal). *Biz çörək yediyimiz zaman Musa kişi eyvana çıxıb çox ədəblə, lakin quru və sərt bir ifadə ilə: hamınız xoş gəlmişsiz, – dedi* (İ.Əfəndiyev). *Söhbət genişlənir, ancaq Şuşadan o yana adlamırdı* (Ə.Vəliyev). *Səlbə beləcə qovrulur, amma gələnlərə heç nə sezdirməmək üçün özünü onda qoymur, şad görünməyə çalışırdı* (Ə.Vəliyev);

b) tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında. Məsələn: *Mən incimirəm, ancaq Qarışa yazığın gəlsin, iki gündür ki, o yan-bu yana qaçmaqdan həlak olub* (M.İbrahimov). *Buna da minə bilərik*,

a m m a bu yandan gedəndə yolumuz xeyli uzanır (M.Hüseyn). *Sağlıq olsun, buranı da görərsən, a n c a q sən gərək mənə kömək edəsən* (Mir Cəlal). *Kərim etiraz etmək istədi, l a k i n Hüseynağa əl çək-mədi* (M.İbrahimov);

c) bu bağlayıcılar cümlə qruplarını bir-birinə bağlayır; yəni *amma*, *ancaq*, *lakin* bağlayıcılarından əvvəlki bir neçə cümlədə irəli sürülən fikrə qarşı sonrakı cümlələrdə zidd fikir söylənilir. Məsələn: *A m m a bil ha, Muğan ağır yerdir, qışına baxma, yazla payız yaxşı olur, bircə palçıq bir az əziyyət verir, a m m a yayının istisinə hər adam dözməz* (M.İbrahimov). *Əlinə keçən boşqabı oğluna atmaq istərkən ana yenə də araya girdi, l a k i n o dəqiqə də tirtap yerə sərildi – boşqab onun başından dəymişdi* (Q.İlkin).

Yoxsa bağlayıcısı cümlədə şərtli qarşılaşdırma mənasının yaranmasına kömək edir. Özündən əvvəlki cümlənin icrasında şərt anlayışı yaradır, icra yerinə yetirilmədikdə özündən sonrakı cümlədə əvvəlkinin əksi olmalıdır. Məsələn: *Vaxt ikən cilovu çəkilməlidir, y o x s a baş alıb gedər* (M.İbrahimov). *Bir az dişli-başlı adam olsun, y o x s a çoban Kərəm elə basdırar ki, bir çöp də tapmaq olmaz* (M.İbrahimov). *Körpünü niyə dağıdırsan, cavab ver, y o x s a gözünü oya-ram* (M.İbrahimov).

Yoxsa bağlayıcısı bəzi hallarda *yaxud* bağlayıcısının sinonimi kimi işlənir. Məsələn: *Qonaqlıq günü Paşa bəyin kefi kök idi, y o x s a qanı qara idi?* (Ə.Vəliyev). *Dəyanətlidir, yoxsa qorxaq?* (Ə.Vəliyev). *Yol azmışdın, y o x s a itiyin itmişdi?* (Ə.Vəliyev).

Bölüşdürmə bildirənlər. Bölüşdürmə bildirən bağlayıcılar *ya*, *və*, *ya da*, *ya da ki*, *və ya da ki*, *ya ki*, *yaxud*, *yaxud da*, *və yaxud*, *yaxud ki*, *və yaxud da*, *yaxud da ki*, *və yaxud da ki*, *və yaxud ki*, *yainki*, *yainki də*, *və yainki də*, *gah*, *gah da*, *gah da ki*, *və gah da*, *və gah da ki*, *istər*, *istərsə*, *istərsə də* bağlayıcılarından ibarətdir. Bu bağlayıcıların bəziləri (*ya*, *gah*, *istər*, *istərsə*) əsasən bağlanan vahidlərin yanında təkrar edilərkən işlədilir.

Bölüşdürmə bildirən bağlayıcıların işlənmə qaydası aşağıdakı kimidir:

a) *ya* bağlayıcısı cümlədə biri digərinin antonimi olan iki həmcins üzvü həm ehtimal, həm də bölüşdürmə mənalı ilə bağlayarkən tək işləyə bilər. Məsələn: *Şəhərdən bir atlı, y a piyada gəldimi, sual-cavaba tuturdu* (Mir Cəlal). *Bilmirdi bu həngamə həqiqətdi, y a vahimədi, olan şeydir, y a xəyaldır, aşkardır, y a yuxudur* (Mir Cəlal). *Bizim də bir şeyimiz var, y a yox?* (M.İbrahimov);

b) *ya* bağlayıcısı antonim mənə bildirməyən iki həmcins üzv arasında tək işləne bilər. Məsələn: *İstanbul ya Məkkə sevdası çoxdan köhnəlib getmiş və ziyanlı bir sevdadır* (Mir Cəlal);

c) *ya* bağlayıcısı üçüncü növ təyini söz birləşməsinin həmcins olan birinci tərəfləri arasında tək işlənir. Məsələn: *Dayının ya xalanın qayğısı ata-ana qayğısını əvəz edə bilməz*;

ç) *ya* bağlayıcısı üçüncü növ təyini söz birləşməsinin həmcins olan ikinci tərəfləri arasında tək işlənir. Məsələn: *Polisdə, suddə elə adamın zəminliyini ya şahidliyini az qala yaxına qoymurlar* (Mir Cəlal);

d) *ya* bağlayıcısı tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələr arasında tək işlənir və həmin cümlələrə bölüşdürmə mənası ilə bağlayır. Məsələn: *Bu işi tək görə bilərsən, ya bir nəfər də sənə kömək etsin?*

e) əksər hallarda *ya* bağlayıcısı gah təkrar olunur, gah da onunla müqabil tərəf kimi həmin bağlayıcının iştirak etdiyi başqa bir mürəkkəb bağlayıcı işlədilir. Məsələn: *Kömək köməkdir, ya maddi olsun, ya da mənəvi olsun* (Mir Cəlal). *İndi oxuyub-oynamamış bir adam qoymayacağam qalsın; hamı ya çalacaq, ya oynayacaq, ya oxuyacaq* (M.İbrahimov). *Bu, qızın ya qardaşı, ya əmisidir* (Mir Cəlal). *Koroğlu! Ballı Əhməd ölüm ayağındadır, naməm sənə çatan kimi ya özün gəl, ya da bir tədbir töküb onu ölümdən qurtar* ("Koroğlu"). *Əliquluya demişəm, bəhanə-zad məqamı deyil, ya bu yaz Qızılhacıya dönməyəcəyəm, ya, da ki, sizi ora aparacağam* (Mir Cəlal);

ə) *və ya* bağlayıcısı həmcins üzvlər arasında tək işlənir. Məsələn: *Küfr danışmayın, Qurani heç bir qazı və ya hacı yaza bilməz* (Mir Cəlal);

f) *və ya* bağlayıcısı üçüncü növ təyini söz birləşməsinin həmcins birinci tərəfləri arasında tək işlənir. Məsələn: *Bu söhbət yalnız bir şairin, bir xəstənin və ya bir müəllimin haqqındakı söhbət dərəcəsiindən çoxdan çıxmışdı* (Mir Cəlal);

g) *və ya* bağlayıcısı üçüncü növ təyini söz birləşməsinin həmcins ikinci tərəfləri arasında tək işlənir. Məsələn: *İsrafil bəy "Onun ölüsünü və ya dirisini gərək tapam" demək istəyirdi* (Mir Cəlal);

ğ) *ya da, ya da ki, yaxud, və yaxud, və ya da ki, yəinki* bağlayıcıları həmcins üzvlər, təyini söz birləşməsinin həmcins tərəfləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələr arasında tək işləne bilər. Məsələn: *Ona elə gəldi ki, həyatda, yaşadığı əsrin mübarizələrində öz yerini tapa bilməmiş, ya da tapdığı yerin qüvvələr tənəsübünü yaxşı öyrənə bilməmişdi* (Mir Cəlal). *Bu bulvar roma-*

nıdır, ya da ki kiminsə kəbin, evlənmək macərasıdır (Mir Cəlal). Şirzad bilirdi ki, yazda səmərəsiz keçən hər saat, yaxud vaxtında görülməyən ən xırda bir iş tonlarla məhsulun itməsi deməkdir (M.İbrahimov). Ona elə gəlirdi ki, Qüdrət məhz obyektiv görünmək üçün əsil həqiqəti təhrif eləyir, nəhaq yerə Xəlilovun yaltaqlığını daha dərin və yaxud daha ciddi bir səbəblə izaha çalışır (M.Hüseyn). Lətifə Tahiri gördüyü, onunla üzbəüz durub, söhbət elədiyi və ya da ki telefonla danışdığı vaxtlarda elə bilirdi ki, onunla uzun müddət görüşməyə də, buna asanlıqla dözər (M.Hüseyn). Dəxi bizə nə, boşda qalıb dəst sualın; Ya i n k i acından mələşir əhlin, əyalın (M.Ə.Sabir);

h) sadə **gah** bağlayıcısı cümlənin həmcins üzvləri, söz birləşməsinin həmcins tərəfləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında təkrar olunaraq işlənir və bölgü bildirir. Məsələn: *Adamlar gah komalaşır, gah kənara çəkilir* (Mir Cəlal). *Kolxozun gah mühasibi, gah anbardarı onun yanına gəlirdi. Gah yağış yağır, gah gün çıxırdı;*

x) sadə **gah**, mürəkkəb, **gah da, gah da ki** bağlayıcıları təkrar olunaraq cümlənin həmcins üzvlərini, təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasındakı sözləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bölüşdürmə mənası ilə bir-birinə bağlayır. Məsələn: *Qonaq gah yerə baxır, gah da altdan-altdan Xalıqverdi kişini nəzərdən keçirirdi* (Ə.Vəliyev). *Aslanov bir xeyli sükuta dalıb, gah Qüdrətin üzünə baxır, gah da ki məchul bir nöqtəyə baxa-baxa nə barədəsə düşünürdü* (M.Hüseyn);

1) **istər, istərsə, istərsə də, və istərsə də** bağlayıcıları söz birləşməsinin tərkibindəki sözləri, cümlədəki həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələri bir-birinə bağlayır. Məsələn: *İstər işdə, istərsə məişətdə “mən demişəm olmamışdır” düsturunu ilə hərəkət edən adamlar onun nəzərində təbiətin anlaşılmaz bir ecazi idi* (M.İbrahimov). *Bu kişi tayfası ki var, görünür, elə ürəyinin bir güşəsi anadangəlmə qaranlıqdır, istər uşaq olsun, istər böyük* (M.İbrahimov). *Kolxozun istər sədri, istərsə briqadiri, istərsə də manqa başçıları bu şərəfli işdən kənarda qalmamalıdır.*

İştirak bildirenlər. Tabesizlik bağlayıcılarının bir qismi də iştirak bildiren bağlayıcılardır. Bu bağlayıcılar həm mənə, həm də vəzifə etibarını ilə birləşdirmə bildiren bağlayıcılara çox yaxın olsa da, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənir. Onların vəzifəsi birləşdirdikləri tərəfləri sadəcə sadalamaqla bitmir: bunlar eyni zamanda

iştirak məzmunu da bildirir. İşlənmə yerinə görə də bu bağlayıcılar birləşdirmə bildirenlərdən fərqlənir.

İştirak bildirən bağlayıcılar aşağıdakılardır: *həm, həm də, həm də ki, da, də, hətta, habelə, habelə də, həmçinin, həmçinin də, özü də, bir də, o cümlədən*.

Bu bağlayıcılar aşağıdakı qayda üzrə işlənir:

a) *həm, həm də, həm də ki* bağlayıcıları təkrar olunaraq sadə cümlənin həmcins üzvlərini, söz birləşməsinin tərkibindəki sözləri və tabesiz mürekkəb cümlənin tərkibindəki cümlələri bir-birinə bağlayır. Məsələn: *Qızı Bakıya gedəndən sonra Məsmə həm sevinmiş, həm qüssələnmişdi* (Mir Cəlal). *Bəzən eyni gündə həm yayı, həm qışı, həm yazı, həm payızı andıran əlvan havalar olur* (Mir Cəlal). *Kənddə müəllim həm mirzədi, həm artistdi, həm doktordu, həm vəkil, aqronom, həm qazı* (Mir Cəlal). *İmdad əminin həm qohum-qardaşı çoxdur, həm də ətraf kəndlərdə bir sözü iki deyil* (Ə.Vəliyev). *Aşıq gərək həm çalsın, həm oxusun və həm də oynasın* (M.Hüseyn). *Dedim ki, həm səni görüm, həm də ki uşaqlara baş çəkim* (M.Hüseyn).

Bəzən *həm də* bağlayıcısı həmcins üzvlər və cümlələr arasında tək də işləyə bilər. Məsələn: *Vaqonun barmaqlı pəncərəsindən yorğun, həm də həyəcanlı bir səs eşidildi* (Mir Cəlal). *Əsgər bəy razı qalsın, həm də kənddə təriflənim* (Ə.Vəliyev). *Doktordur, həm də müəllimdir* (Mir Cəlal);

b) *özü də* bağlayıcısı *həm də, habelə* bağlayıcılarını mənaca əvəz edir və bu vaxt qoşulma əlaqəsi yaradaraq, söylənmiş fikri dəqiqləşdirici məlumatla tamamlayır. Məsələn: *Əgər bir çinar yeməli bir meyvə gətirsə, özü də yaxşı tutsa, bütün bir kəndin ruzisi olar. Namizədləri diqqətlə nəzərdən keçirmək, özü də ən layiqlisinə üstünlük vermək lazımdır*;

c) *bir də* bağlayıcısı həmcins üzvlərin və tabesiz mürekkəb cümlədə sadə cümlələrin sonuncusundan əvvəl işlənir və həmin üzvün iştirakını təmin etmiş olur. Məsələn: *Ogünkü iclasda Tofiq, Hafiz, bir də Gündüz yaxşı çıxış etdi. Mayisin xətti, şəkil çəkməyi, bir də piano çalması mənim xoşuma gəlir. Bu gün Universitetdə şairlə görüş olacaq, dilçilik dərnişinin növbəti məşğələsi olacaq, bir də yaradıcılıq gecəsi keçirəcəyik*;

ç) *da, də* bağlayıcısı həmcins üzvlər, tərkib daxilindəki sözlər və cümlələr arasında işlənir. Məsələn: *Bir eyni rəng aldı Mil də, Muğan da* (S.Vurğun). *Gündüz də, gecə də onu təqib edir; qorxulu kabus kimi xəyalından çıxmırdı* (M.İbrahimov). *Gələr təslim olar polisə,*

həyatində-zadda bir az girlənər, söz-söhbət də kəsilər, müddəilər sakitləşər, silis də, sud da soyuyar, dalısını görək neyləyərək (Mir Cəlal);

d) **həttə** bağlayıcısı sintaktik vəzifəsinə görə sadə cümlənin həmcins üzvlərini, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Məna xüsusiyyətinə görə iştirak, seçilmə, qayə bildirir və aşağıdakı hallarda işlənir:

1) Təkrar olunan həmcins üzvlərin sonuncusundan əvvəl işlənir və həmin üzvün iştirakını seçilmə tonu ilə əvvəlkilərə bağlayır. Məsələn: *Şuşada, Ağdamda, Qərvəndə, Göytəpədə, Muradbəylidə, həttə Bağbanlarda bir çox adam "Molla Nəsrəddin" jurnalını alıb oxuyurdu* (Ə.Vəliyev).

2) **Həttə** bağlayıcısından əvvəl *nəinki* bağlayıcısı işlənir, seçilmə, iştirak daha qüvvətli olur. Məsələn: *Heç şey olmamış kimi nəinki Aslanın, həttə Rüstəm kişinin də üzünə gülümsəyib cavab vermək istəyəndə Aslan Rüstəm kişiye baxdı* (M.İbrahimov);

e) **o cümlədən** bağlayıcısı həmcins üzvlərin və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işlənərək bütövün içərisindən hissəni ayrıca xatırlatmaqla dəqiqləşdirici – aydınlaşdırıcı iştirak məzmunu yaradır. Məsələn: *"Rüstəm və Söhrab" dastanı bir çox dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir*.

ə) **habelə, habelə də, və habelə** bağlayıcıları sadə cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında bir-birinin sinonimi kimi işlənir. Məsələn: *Son illər respublikamız sənayedə, tikintidə, habelə kənd təsərrüfatının inkişafında böyük nailiyyətlər qazanmışdır. İməcilikdə universitetin bütün tələbələri, həmçinin professor-müəllim heyəti fəal iştirak edirdi. Qrupun tərkibinə Azadı, Elxanı və habelə Səbuhini də daxil etmək yaxşı olardı*.

İnkarlıq bildirənlər. İnkarlıq bildirən bağlayıcılar sintaktik vəzifəsinə görə təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasındakı sözləri, sadə cümlənin tərkibindəki həmcins üzvləri, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Bu bağlayıcılar mənaya görə inkarlıq bildirir. Bunlar felləri bir-birinə bağlayarkən inkarlıq bildirən **-ma, -mə** şəkilçisini, başqa nitq hissələrini bağlayarkən isə *deyil* və *yox* sözlərini əvəz edir.

İnkarlıq bildirən bağlayıcılar aşağıdakılardır: *nə – nə, nə – nə də, nə də ki*. Məsələn: *Nə bir gələn var, nə yoxlayan var* (O.Salamzadə). *Axırı ki, bu qədər işgəncədən sonra bic oğlu bic Əsədulla nə qızın,*

nə də Səmədin yerini söylədi (Makulu). Nə az, nə də çox, düz yeddi kilometr piyada getməli olduq. Nə turş, nə şirin, meyxos alma daha dadlı olur. Nə çox böyük, nə də çox balaca, ortabab yaxşıdır. Nə mülkədersən; Nə torpağın var sənin; Nə bura Firəngis-tandır, Nə sən rantyesən (R.Rza). Axı, mən nə qara köpəkdən, nə mənə onun nağılını danışan Səlim dayıdan, nə də hər dəfə qara köpəyi görəndə oğurlanmış xalçası yadına düşən o qəssabdan bibimə bir kəlmə söz demişdim (Ə.Əylisli).

Bəzən bu bağlayıcılar mürəkkəb cümlənin tərkibindəki fəli və ismi cümlələrin də bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Məsələn: *Çünki nə Qaçay bizi görüb, nə Mürsəllə tanış, nə də ki Qön-çənin üzünü görmüşük. Səməndər nə özü yorğan-döşək gətirmişdi, nə də burada artıq yataq vardı (B.Bayramov).*

İnkarlıq bildirən *nə, nə də* bağlayıcıları *-ma, -mə* inkar şəkilçisi işlənən fəllərdən *və deyil, yox* inkar sözləri ilə bitən ismi xəbərlərdən sonra işlənərsə, inkarlıq anlayışını itirir, iştirak bildirən *da, də* bağlayıcısının məzmununu ifadə edir. Məsələn: *Ona elə gəlirdi ki, ömründə indiyəcən bu qədər xoşuna gələn adam görməmişdi, nə kənddə, nə şəhərdə, nə qocalar, nə cavanlar, nə ağalar, nə fəhlələr içində (Mir Cəlal). Yox, biz təslim olmayacağıq. Nə mən, nə də Valentina (O.Salamzadə). Onu heç bir şey maraqlandırmırdı; nə adam boyu qalxan taxıl, nə yolların pis olması, nə də bağlanan maşın (O.Salamzadə). Mənə lazım deyil; nə pulu, nə malı. Daha mənim üçün kənddə heç nə dəhşətli deyildi: nə Yaqubun bizə gəlməyi, nə camaatın dedi-qodusu... (Ə.Əylisli). İndi heç nəyin əhəmiyyəti yox idi; nə təsəllinin, nə də göz yaşlarının.*

Bu misallardakı *nə, nə də* bağlayıcılarını *da, də* bağlayıcısı ilə əvəz etsək, cümlələrin məzmununa xələl gəlməz.

Aydınlaşdırma bildirənlər. Yalnız üç sözdən (*yəni, yəni ki, məsələn*) ibarət olan bu bağlayıcılar özündən əvvəl işlənən və izahı lazım olan sözü, söz birləşməsini və ya cümləni aydınlaşdırmağa, dəqiqləşdirməyə xidmət edir.

Yəni, yəni ki bağlayıcıları həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini aydınlaşdırma yolu ilə bir-birinə bağlayır. Məsələn: *Bayla dağanı aralığa alan camaat bəyə üz vurur, dağadan təvəqqe eləyir, ağsaqqalları nahaq yerə dilə-dişə sal-mamağı, cavanları, yəni Mürsəli, Soltanı qorxuya salmamağı məsləhət görürdülər (Ə.Vəliyev). Hərgah Veysəl Kəngərli sözünün üstündə durub dediyini eləsə, yəni Mirzə Cəməli də, Əsgər bəyi də*

fəhlələrin qabağında işə eləsə, gələcək işlərimizdə ondan istifadə eləyə bilərik (Ə.Vəliyev). *Bu gündən məsuliyyətimiz daha da artır, yəni ki hər kəs nə edəcəyini, özü də necə edəcəyini dəqiq ölçüb-biçməlidir.*

Məsələn bağlayıcısı əvvəl işlənən və aydınlaşması zəruri olan ümumiləşdirici həmcins üzv ilə sonra işlənib əvvəlkinə aydınlaşdırılan həmcins üzv və eyni vəziyyətdə olan cümlələr arasında işlənir. Məsələn: *Dil dərnəyinin üzvləri, məsələn, Hacığa, Zemfira, Xanım, Çingiz və başqaları maraqlı məruzələrlə çıxış etdilər.*

Tabelilik bağlayıcıları. Dilimizdə işlənən bağlayıcıların bir qismi də yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi ilə budaq cümləsini bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Bu bağlayıcıların bağladığı tərəflər heç vaxt bərabərhüquqlu olmur. Bunlar bir cümləni başqa bir cümləyə bağlamaqla tabelilik münasibəti yaradır, biri tabe, digəri tabe edən cümlələrdən ibarət tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gəlir.

Tabelilik bağlayıcılarının mənə növləri aşağıdakılardır:

- 1) aydınlaşdırma bildirənlər;
- 2) səbəb bildirənlər;
- 3) müqayisə və bənzətmə bildirənlər;
- 4) şərt bildirənlər;
- 5) güzəşt bildirənlər.

Aydınlaşdırma bildirən bağlayıcılar. Bu bağlayıcılar tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsini müxtəlif cəhətlərdən aydınlaşdırma mənaları ilə bağlayır. Bunlar *ki, belə ki* bağlayıcılarından ibarətdir.

ki bağlayıcısı aşağıdakı budaq cümlələrin baş cümlələrə bağlanmasına və mənə variantlarının yaranmasına kömək edir:

a) *ki* bağlayıcısı mübtədə budaq cümləsini baş cümləyə bağlayarkən baş cümlədə iştirak etməyən mübtədanın aydınlaşmasına kömək edir. Məsələn: *Sənə yaraşmaz ki, onun-bunun sözünü danışasan* (M.İbrahimov). *Dəmirin danışdığından məlum oldu ki, təşkilatın fəal nümayəndəsidir* (Ə.Vəliyev);

b) *ki* bağlayıcısı xəbər budaq cümləsini baş cümləyə bağlayarkən baş cümlənin xəbərinin aydınlaşmasına kömək edir. Məsələn: *Əsil mətləb orasındadır ki, bu quyunun sayəsində zəngin neft yataqları ala biləcəyik* (M.Hüseyn);

c) *ki* bağlayıcısı tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlayarkən ya baş cümlədə iştirak etməyən, ya da əvəzliliklərlə ifadə olunub aydınlaşdırılması labüd olan tamamlıqların müəyyənləşməsinə

xidmət edir. Məsələn: *O haradan bilir ki, mən xəstəyəm* (M.Hüseyn). *İndi ona təəccüb edirəm ki, bura necə düşmüşəm* (M.İbrahimov);

ç) *ki* bağlayıcısı baş cümlənin müxtəlif üzvlərini təyin edən budaq cümlələri baş cümləyə bağlanmasına kömək edir. Məsələn: *Elə oğlanlarımız var ki, gözünün içinə güllə sıxsan, yenə geri qayıtmaz* (Ə.Vəliyev). *Bir sədr ki, tüpürdüynü yalaya, onda abırmı qalar?* (M.İbrahimov). *Bu elə bir işdir ki, sən onun öhdəsindən layiqincə gələ bilərsən* (M.Hüseyn);

d) bu bağlayıcı tərz-i-hərəkət və nəticə bildirən budaq cümlələri baş cümləyə bağlamağa xidmət edir və baş cümlədəki iş-hərəkətin həm tərz-i-hərəkət, həm də nəticəsini aydınlaşdırmağa kömək edir. Məsələn: *Aslanov elə danışdı ki, bütün fəhlələr onu sürəkli alqışlarla qarşıladılar* (M.Hüseyn);

e) bu bağlayıcı kəmiyyət-nəticə bildirən budaq cümlələri baş cümləyə bağlayır. Məsələn: *Külqabı ora-bura o qədər sürüdülmüşdü ki, süfrənin üstündə izlər əmələ gəlmişdi* (Ə.Vəliyev);

ə) *ki* bağlayıcısı zaman budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlanmasında böyük rol oynayır. Bu bağlayıcı ya tək-cə işlənərək zaman budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır və onu (baş cümləni) zamana görə aydınlaşdırır, ya da *elə ki, onda ki, o gün ki, o zaman ki, nə vaxt ki, nə qədər ki, nə zaman ki, necə ki* mürekkəb bağlayıcıların tərkibində iştirak edərək budaq cümlələrin baş cümlələri zamanca aydınlaşdırmasını təmin edir. Məsələn: *Rüstəm kişi küçənin o başına çatmışdı ki, arxadan Qızıyetərin səsinə eşitdi* (M.İbrahimov). *Tahir küçəni keçirdi ki qızlar onun qarşısına çıxdılar* (M.Hüseyn). *Elə ki boz inək soyulub qurtardı, maraq daha da artdı* (Ə.Vəliyev). *Elə ki qəti qərara gəldi, fikrindən dönməzdi* (M.İbrahimov). *Nə qədər ki biz arvadlara belə baxırıq, hələ çox utanıb-qızarmalı olacağıq* (M.İbrahimov). *On da ki səndən üz döndərdilər, on da ki səndən doyub soyudular, bil ki, səni gözünün üstündə saxlayacaq adam var* (M.İbrahimov). *O zaman ki qaranlıq içərimə kölgə salmağa başlayıb, tənhalıq duyğusu ürəyimi qurd kimi yeməyə başlayıb, onda sənün munis, mehriban, müqəddəs səsinə eşitməmişəm* (M.İbrahimov). *Necə ki atasından bəraət kağızı gəlməmişdi, quzu kimi idi, indi az qalır göz çıxartısın* (M.İbrahimov);

f) *ki* bağlayıcısı ya tək-cə səbəb, ya da həm səbəb, həm də məqsəd bildirən budaq cümlələri baş cümləyə bağlayır. Məsələn: *Günah məndədir ki, sənün kimi demaqoqla ağız-ağıza verirəm* (M.İbrahimov). *Xoş oldu, qeyri-xoş oldu, eşitdiyimi deyirəm ki, sədrsən,*

tədbir tökəsən (M.İbrahimov). *Qadınızı alım, qızlar, bir də əyər-askiyi yoxlayın ki, söz-sov olmasın* (M.İbrahimov);

g) *belə ki* bağlayıcısı nəticə budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır və baş cümlədə icra olunmuş işin və baş vermiş hadisənin nəticəsini aydınlaşdırmağa xidmət edir. Məsələn: *Müzakirəyə qoyulmuş məsələlər yaxşı həll olundu, belə ki hamı razı qaldı*.

Səbəb bildirən bağlayıcılar. Bu bağlayıcılar biri digərinə səbəb olan və səbəbə görə də biri digərinə təbə olan iki cümlə arasında işlənir, onları bir-birinə bağlayır. Səbəb bildirən bağlayıcılar aşağıdakılardır: *çünki, ona görə ki, buna görə ki, onun üçün ki, bunun üçün ki, ondan ötrü ki, bundan ötrü ki, o səbəbə ki, ona görə, buna görə, ona görə də, buna görə də, onun üçün, bunun üçün, onun üçün də, bunun üçün də, ondan ötrü, ondan ötrü də, o səbəbə, o səbəbə də, odur ki*.

Bunlar tabeli mürekkəb cümlənin tərkibindəki səbəb budaq cümlələri baş cümləyə üç cür bağlayır:

a) *çünki, ona görə ki, buna görə ki, onun üçün ki, bunun üçün ki, o səbəbə ki, bu səbəbə ki* bağlayıcıları baş cümlədən sonra gələn səbəb budaq cümləsinin əvvəlində işlənir, budaq cümləni aid olduğu baş cümləyə bağlayır və baş cümlədəki hərəkət və əlamətin səbəbini bildirir. Məsələn: *Mənə elə ittiham verə bilməzlər; çünki o cür günahdan uzağam* (M.İbrahimov). *O, üzünü Tahirə tərəf çevirdi, ona görə ki onunla gizli danışmaq istəyirdi* (M.Hüseyn). *Mən dünənki yığıncağa iyirmi dəqiqə gecikmişdim, onun üçün ki (ona görə ki, ondan ötrü ki, o səbəbə ki) dərsim var idi*;

b) səbəb budaq cümləsi yenə də baş cümlədən sonra gəlir, baş cümlədə ifadə olunan fikrin səbəbini aydınlaşdırır. Belə hallarda *ona görə, onun üçün, ondan ötrü, o səbəbə* bağlayıcıları baş cümlənin tərkibində olur və baş cümlə ilə budaq cümlə arasında *ki* bağlayıcısı işlənir. Məsələn: *Səndən küsmürəm, ona görə küsmürəm ki, nöqsanımı deyirsən. Ona görə küsmürəm ki, mənim bədxahlarıma inanırsan* (M.İbrahimov). *Maya bir də ona görə (onun üçün, ondan ötrü, o səbəbə) Rüstəm kişinin qəzabını coşdururdu ki, evində yetişmiş Pərşan vardı* (M.İbrahimov);

c) *ona görə, buna görə, ona görə də, buna görə də, onun üçün, bunun üçün, onun üçün də, bunun üçün də, ondan ötrü, bundan ötrü, ondan ötrü də, bundan ötrü də, o səbəbə, o səbəbə də, odur ki* bağlayıcıları baş cümlədən sonra gələn nəticə budaq cümləsinin tərkibində işlənir, budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. Məsələn: *Öz ürəyi çirkəlidir, ona görə belə şeyləri söz qayırır* (M.İbrahimov). *Maya bacının*

ürəyi təmizdir, ona görə də nəyimiz var, xoşuna gəlir (M.İbrahimov). *Kələntər onun sözlərini eşitmirdi; onlara qulaq asırdı, buna görə də (bunun üçün də, onun üçün də, o səbəbə də, bu səbəbə də), saata baxdı* (M.İbrahimov). *Kələntər harasa tələsirdi, o dur ki, sözü tez kəsdi* (M.İbrahimov).

Müqayisə və bənzətmə bildirən bağlayıcılar iki təsəvvürü, iki iş-hərəkət, iki hal-vəziyyəti bir-birinə bənzətmək və bir-biri ilə müqayisə etmək üçün işlədilir. Bunlar ən çox tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki müqayisə çalarlı tərz-i-hərəkət budaq cümləsini baş cümləyə bağlamağa xidmət edir.

Buraya *necə, necə ki, nə cür, nə cür ki* bağlayıcıları daxildir. Məsələn: *Zəhlən getsə də, hirsini ye, necə ki mən yedim* (M.İbrahimov). *Sən də döz, nə cür ki mən dözürəm*.

Şərt bildirən bağlayıcılar. *Əgər, hərgah, indi ki, madam, madam ki* sözlərindən ibarət olan şərt bağlayıcıları, əsasən, tabeli mürəkkəb cümlənin şərt budaq cümləsini baş cümləyə bağlamağa xidmət edir. Bu bağlayıcılar şərt bildirən bağlayıcı adlansa da, aralarında bəzi xüsusiyyətlər nəzərə çarpır.

Əgər bağlayıcısı həm də budaq cümləyə şərt məzmunu verən *-sa, -sə* şəkilçisinin iştirak etdiyi cümlənin həm də həmin şəkilçilərin iştirak etmədiyi budaq cümlənin tərkibində işlənir və şərt budaq cümləsinin baş cümləyə bağlanmasına xidmət edir.

Birinci halda *əgər* bağlayıcısının rolu və vəzifəsi ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir; çünki bağlayıcı sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlədə iştirak etdiyi üçün şərt anlayışını bir qədər gücləndirməyə xidmət edir. Əsas şərt məzmunu *-sa, -sə* şəkilçisi ilə yaranmış olur. Məsələn: *Əgər səni bu Pərşandan, bu Qaraşdan az istəyirəmsə, üzüm gülməsin* (M.İbrahimov). *Əgər istəyirsənsə, sabah bir də gedə bilərəm* (M.Hüseyn). *Əgər Ələsgər razı olsa, Mürsəlin oğlunu onlardan gizlədərik* (Ə.Vəliyev).

Bu cümlələrdən *əgər* bağlayıcısı atılsa, cümlənin əsas şərt məzmununa heç bir xələl gəlməz. Odur ki, çox vaxt şərt budaq cümləsi *əgər* bağlayıcısının iştirakı olmadan işlədilir. Məsələn: *Qonşular qaçıb qızı qaytarmasaydı, kim bilir, Kiçikxanım haralara gedəcəkdi* (Mir Cəlal). *Əsil gözəlliyin iki şeydir nişanəsi; Zülfü qaraysa, sineyi-safi bəyaz ola* (Ə.Vahid). *Zənnimcə, bu qız pis bir adamın əlinə düşərsə, mütləq həyatını böyük bir faciə ilə qurtaracaq* (M.İbrahimov).

İkinci halda budaq cümlədə *-sa, -sə* şərt şəkilçisi iştirak etmir, şərt məzmunu yalnız *əgər* bağlayıcısı vasitəsilə yaranır. Məsələn:

Əgər öldürməklə iş qurtarır, üçümüzün də bir qaşığı qanı sənə halaldır (M.İbrahimov). *Əgər buruq ustası deyil, bəs buralarda nə gəzir* (M.Hüseyn).

Hərgah bağlayıcısı *əgər* bağlayıcının sinonimi kimi sintetik tipli, yəni *-sa, -sə* şərt şəkilçisi iştirak edən budaq cümlələrdə işlənir. Məsələn: *And olsun qardaşımın canına, hərgah sözümün biri o yan-bu yan olsa, səni diri-diri quşlara yedirəcəyəm* (Ə.Vəliyev).

İndi ki, madam ki bağlayıcıları baş cümlədən əvvəl gələn budaq cümlənin tərkibində işlənərək, onu baş cümləyə bağlayır və bu vaxt güzəştli şərt məzmunu yaradır. Məsələn: *İndi ki boyunduruq yoldaşı olmuşsunuz, gərək bir-birinizi gözləyəsiz* (M.İbrahimov). *İndi ki sən oldun dərdimə şərik; Qoy açım qəlbimi, qulaq as, qardaş* (S.Rüstəm). *Mürsəl, madam ki bizimlə əl-ələ vermişən, gərək belə şeyləri başa düşəsən* (Ə.Vəliyev).

Güzəşt və qarşılaşdırma bildirən bağlayıcılar tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki budaq cümləni güzəşt yolu ilə baş cümləyə bağlayır. Bunlar *hərçənd, hərçənd ki, gərçi, əgərçi* bağlayıcılarından ibarətdir. *Gərçi, əgərçi* bağlayıcıları klassik ədəbi dilimizdə çox işlənmişdir:

Sən gərçi olubsan ona məftun; Oldur tələbində səndən əfzun (M.Füzuli). *Leylidə əgərçi dərd çoxdur; Məcnuni-həzincə dərdi yoxdur* (M.Füzuli). *Əgərçi qaçarkən atı yormuşam; Yenə hər nə hökmün ola, durmuşam* (M.Ə.Sabir). *Gərçi bazarımı etməkdə kəsad; Səy edir bir para İrani-nəjad; Leyk mən baxmayıram, hey satıram. Ay alan!.. Məmləkəti-Rey satıram* (M.Ə.Sabir).

Hərçənd, hərçənd ki bağlayıcıları xalis güzəşt məzmunu yaratmağa xidmət edir. Məsələn: *Hərçənd ilk söz böyüyündür, ancaq Mədət adəti pozub dedi* (Ə.Vəliyev). *Hərçənd ki xanım özünü pis hiss edirdi, ancaq bunu qonaqlara bildirmədi*.

Müasir Azərbaycan dilində *-sa da, -sə də* şərtli güzəşt bağlayıcısı da işlənir. Tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsində *-sa, -sə* şəkilçisi şərt məzmunu yaradır, onlardan sonra artırılan *da, də* bağlayıcısı budaq cümləni baş cümləyə bağlayarkən güzəşt məzmununun yaranmasına kömək edir. Məsələn: *Özü gəlmək istəsə də, oradan onu qoparmaq çətin olacaqdır* (Mir Cəlal). *Qul belə mənzum mükalimələri çox eşitmişə də, yenə heyratından qulaqlarındakı sırğalar yırğalandı* (A.Zöhrəbəyov).

ƏDAT

ÜMUMİ MƏLUMAT

Ədatlar dilimizdə ən çox işlənən köməkçi nitq hissələrindəndir. Onların nitqdəki rolu geniş və çoxcəhətlidir.

Müasir qrammatikalarda işlədilən ədat termini, bu termin altında izah və şərh edilən köməkçi nitq hissəsi əvvəlki qrammatika kitablarında “ədat”, yaxud “ədavat” terminlərindən və həmin terminlər altında verilən qrammatik materiallardan tamamilə fərqlidir. Əvvəlki kitablarda “ədat”, “ədavat” bəhsinə bütün köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, nida, ədat) və bütün şəkilçilər daxil edilirdi. Müasir qrammatikalarda verilən ədatlar köməkçi nitq hissələrindən fərqli olan, vaxtilə ya onların içərisində itib-batan, ya da heç hesaba alınmayan sözlər və morfemlərdir.

Ədatlar cümlə üzvü olmur, lakin cümləyə müxtəlif cəhətdən mənə incəlikləri verir, ifadənin səlisləşməsinə, fikrin məntiqi qurulmasına kömək edir. Bunlar cümləyə, yaxud aid olduğu sözə elə bir incəlik verir ki, dinləyicinin diqqəti nəzərdə tutulan cəhətə cəlb olunur. Ədatların bir qisminə modallıq qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Ədat müstəqil nitq hissələrindən törəyib, köməkçi nitq hissəsinə, oradan da şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirməkdə olan bir nitq hissəsidir. Bu cəhətdən ədatları dörd yerə bölmək olar:

- 1) müstəqil nitq hissəsi ilə omonim olanlar;
- 2) bağlayıcı ilə omonim olanlar;
- 3) sabitləşmiş-xalis ədatlar;
- 4) şəkilçiləşməyə doğru gedən ədatlar.

Müstəqil nitq hissəsi ilə omonim olanlar. Dilimizdə elə ədatlar vardır ki, onlar ayrılıqda lüğəvi mənaya malik olan və cümlə üzvü vəzifəsi daşıyan əsas sözlərdən tamamilə təcrid olunub köməkçi nitq hissəsinə (xalis ədata) çevrilə bilməmişdir. Onlar cümlədə həm əsas, həm də köməkçi söz (ədat) kimi işlənir. Həm müstəqil nitq hissəsi, həm də ədat kimi işlənən sözlər aşağıdakılardır:

a) *belə, elə* sözləri tərkib və ya cümlə daxilində işarə əvəzliyi, ya da tərzi-hərəkət zərfi kimi işlənib təyin, zərflik vəzifəsi daşıya və *bu cür, o cür* sözləri ilə əvəz oluna bilsə, müstəqil söz olur. Məsələn: *O belə adamlara həmişə hörmət etməyi sevirdi. Mən belə başa düşürəm ki, paraya dəymə, bütününü kəsmə, doğra, doyunca ye demək*

asandır (Ə.Vəliyev). *Elə şahın, – dedi, – taxtı tərəc olsun* (Mir Cəlal). *Adam özündən böyük ilə elə danışmaz* (Mir Cəlal).

Belə, elə sözləri cümlədə heç bir vəzifə daşımazsa, *bu cür, o cür* sözləri ilə əvəz edilə bilməzsə və başqa bir ədatla əvəz oluna bilərsə, ədat olur. Məsələn: *Bu zaman onun üçün təsadüfən bir iş çıxsə belə, etina etmir* (Ə.Məmmədخانlı). *Elə bu anda onun pəncərəsində nə isə bir şölə titrədi və söndü* (Ə.Məmmədخانlı).

Bəzən bu sözlər eyni cümlədə həm müstəqil söz, həm də ədat kimi işlənir. Məsələn: *Osipov haqqında belə bir danışq gedirdi ki, onun əli dəyən xəstə dərman belə içməyə sağalar* (S.Rəhman);

b) *axır* sözü cümlədə bir vəzifə daşısı, *son* sözünün sinonimi, *əvvəl* sözünün antonimi ola bilsə, müstəqil söz, *axı* sözünün sinonimi olsa, ədat olur. Məsələn: *Axır günlər bizim də evimiz belə idi* (M.İbrahimov). *Bu qədər ört-basdır eləmək olmaz axır, canım!* (S.Rahimov);

c) *artıq* sözü *əskik* sözünün antonimi, *ziyadə* sözünün sinonimi olarsa, cümlədə vəzifə daşıyarsa, müstəqil söz, heç bir müstəqil sözün sinonimi və ya antonimi olmazsa və cümlə üzvü vəzifəsi daşımazsa, ədat olur. Məsələn: *Artıq tamah baş yarar* (Atalar sözü). *Artıq-əskik danışmaq lazım deyildir. Artıq həyat məni tərk edir, nəfəsim boğulur* (Ə.Məmmədخانlı);

ç) *tək, təkə, bir, birçə* sözləri cümlədə vəzifə daşısı, müəyyən suala cavab olsa, *yalnız, ancaq* sözləri ilə əvəz edilə bilməyə, müstəqil söz olur. Məsələn: *Birçə dəqiqə o xalçaya baxıb yenə kəndə qayıdırıq* (Ə.Məmmədخانlı). *Həmı çıxdı, Nəyib evdə tək qaldı* (Makulu). *Çox gözlədim, gəlmədi, gecə növbətçiliyini də təkçə çək-məli oldum. Bayrama bir gün qalmışdı.*

Bu sözlər heç bir suala cavab olmazsa, heç bir sintaktik vəzifə daşımazsa və *yalnız, ancaq* ədatları ilə əvəz edilə bilsə, ədat olur. Məsələn: *Tək bu rəhmətlikdə olan hümmətin yarısı indiki dirilərdə olaydı* (Mir Cəlal). *Bunu birçə onlar bilir* (Makulu). *Ərinə köməkçi olmaq təkçə bişmiş bişirmək, paltar yumaq, təsərrüfatla məşğul olmaqdan ibarət deyil* (Ə.Vəliyev). *Bir sənə etibar edirəm;*

d) *bax, gəl, gəlin, qoy, qoyun, gör, görün, görüm, görək* sözləri cümlədə xəbər vəzifəsində olub, həqiqətən, *baxmaq, gəlmək, qoymaq, görmək* mənalarını ifadə edərsə, müstəqil söz kimi işlənir. Məsələn: *Hər şeyə diqqətlə bax. Gecikmə, vaxtında gəl. Uşaqlara da xəbər ver, saat beş tamamdə məktəbə gəl in. Sən o evin binasını qoy, mən tikib başa çatdıraram. Götürdüyünüz kitabları öz yerinə*

qoyun. Bir az tez gedib onu evində gör, bizim də sözümüzü çatdır. Elə otur ki, mən də görüm. Məsləhətdirsə, biz də gedək görək, siz də görün.

Həmin sözlər eyni şəkildə müstəqil söz kimi deyil, ədat kimi də işlənir. Məsələn: *Nə olar, qoy azadlıq alağ, qoy bu köpək oğlunu qovaq, təzə məclis seçək, torpaq məsələsinə də baxarıq* (M.İbrahimov). *Gəlin hamılıqca karvansaraya gedib, məlun kazakı da oradan götürüb aparaq şəriət qapısına* (Makulu). *Ağalar, gəlin bir az açıq danışağ* (Makulu). *Bax bir də deyirəm, yerinizdən tərpənməyiniz ha!* (Makulu). *Danış görüm yaralı necədir?* (Makulu). *Bir danış görək bu gün nə etməlisən* (Ə.Rəhimov).

Bağlayıcı ilə omonim olanlar. Dilimizdəki ədatların bir qismi də həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənir. Başqa sözlə desək, bağlayıcıların bəzisi ədatlaşır, öz əvvəlki şəklini saxlamaqla bağlayıcılıq vəzifəsini itirib, ədatlıq vəzifəsini daşıyır. Buraya *ki, hətta, da, də, ancaq, fəqət* sözlərini daxil etmək olar:

a) *ki* köməkçi sözü tabeli mürekkəb cümlənin budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamaq vəzifəsi daşdığı zaman tabelilik bağlayıcısı olur (*ki* bağlayıcısı bəhsinə bax). Həmin köməkçi söz ayrı-ayrı sözlərdən və cümlələrdən sonra işlənib onların ifadəsini qüvvətləndirərsə, yaxud onlara sual məzmunu gətirərsə, ədat hesab olunur. Məsələn: *Ay Rüstəm, od olub məni yandırmayacaqsan ki!* (M.İbrahimov). *Əsil-nəcabətdə bir məlik olubsan ki!* (A.Zöhrəbəyov). *Bu ki uşaqdır!* (Xoşkinabi). *Biz rayon üçün nə eləmişik ki...* (M.İbrahimov); b) *hətta* sözü bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənir. Bağlayıcı kimi: *Şirzadə elə gəldi ki, Rüstəm kişi bu hərəkəti ilə nəinki çoban Kərəmi heç adam yerinə qoymur, hətta ona və Qoşatxana da meydan oxuyur* (M.İbrahimov). Ədat kimi: *Hətta Nyura xala ona deyir ki, böyüyəndə sən hələ çox dil biləcəksən* (Ə.Məmmədخانlı);

c) *da, də* cümlədə təkrar olunarsa, və bağlayıcısı ilə əvəz olunsa bilərsə, bağlayıcı olur. Bunlar tək işlənersə, özündən əvvəlki sözün üzərinə vurğu gətirərsə və başqa bir bağlayıcı ilə əvəz olunmazsa, ədat olur. Məsələn: *Nə olar, bir az baş apardı da* (Ə.Vəliyev). *Belə bir şey onu maraqlandırmırdı da* (Mir Cəlal). *Bu cərx-i-fələk tərsinə dövrən edir indi; Fələ də özün daxili-insan edir indi!* (M.Ə.Sabir);

ç) *ancaq, amma, fəqət* sözləri bağlayıcı olduqları kimi, ədat da ola bilər. (Bağlayıcı bəhsinə bax.) *Amma* heç bir ziddiyyət məzmunu bildirməyə, qeyd-şərt və ya istehza, bəyənmə məzmununu ifadə etsə, ədat olur. Məsələn: *Plov, amma plov ha! Amma nə dedin!*

Var-yoxun bəzmi-islam etdi! Amma, millət a! Moldayı, gördün nə iqdəm etdi? Amma millət a! (M.Ə.Sabir).

Ancaq, fəqət sözləri heç bir ziddiyyət bildirmədən məhdudluq məzmunu ifadə etsə və *təkcə, bircə, yalnız* ədatlarının sinonimi kimi işlənsə, ədat olur. Məsələn: *Yadında qalan Nəcəf komsomola dediyi kimi, ancaq təriflər və yenə təriflər idi* (M.İbrahimov). *Xəstəxanaya gətirilmiş adam həkim üçün ancaq xəstədir* (Ə.Vəliyev). *Palıt-qadır hər işləri, alışları, verişləri. Olarda bir əməl fəqət quru, boş iftixarı gör* (M.Ə.Sabir).

Sabitləşmiş-xalis ədatlar. Azərbaycan dilinin inkişafı prosesi ilə bağlı olaraq vaxtilə müstəqil mənaya malik sözlərin bir qismi indi yalnız ədat kimi çıxış edir. Dilimizdə işlənən *lap, axı, məhz, məgər, kaş, bari, bəs (də), di* kimi sözləri müasir vəziyyətlərinə və mövqelərinə görə sabitləşmiş ədat hesab etmək olar.

Şəkilçiləşməyə doğru gedən ədatlar. Müasir dilimizdə işlənən ədatların bir qismi də şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edir; yəni şəkilçiləşərək sözə bitişik yazılır. Belə şəkilçiləşmiş ədatların bir qismi hətta sözdüzəldicilik rolu oynayaraq, müxtəlif nitq hissələrinin sonuna bitişməklə eyni nitq hissəsinin düzəltmə şəklini əmələ gətirir. Buraya *-ca (-cə); -sana (-sənə)* morfemlərini daxil etmək olar. *-mı (-mi, -mu, -mü)* morfemi də şəkilçiləşmiş ədat hesab olunur.

ƏDATIN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Ədatlar quruluşu etibarilə üç yerə bölünür: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb.

1) Sadə ədatlar yalnız söz köklərindən ibarət olur: *axı, lap, daha, dəxi, ancaq, amma, fəqət, belə, elə, yalnız, məhz, məgər, bəs, bir, bax, gör, əsil, di, gəl, qoy, ki, ha, artıq, bari, biri, tək* və s.

2) Düzəltmə ədatlar sadə ədatların bir qisminə şəkilçiləşmiş *-ca, -cə* ədatlarını artırmaqla düzəlir: *beləcə, eləcə, bircə, təkcə* və s.

3) Mürəkkəb ədatlar ya iki və daha çox sadə, ya da sadə və düzəltmə ədatlardan əmələ gəlir: *beləcə də, eləcə də, bir də, bir də ki* və s.

ƏDATIN MƏNACA NÖVLƏRİ

Dilimizdə işlənən ədatlar mənaca da müxtəlif olur. Hələlik ədatların aşağıdakı mənə növləri müəyyən edilmişdir:

1) qüvvətləndirici ədatlar; 2) dəqiqləşdirici ədatlar; 3) məhdudlaşdırıcı ədatlar; 4) sual ədatları; 5) əmr ədatları; 6) təsdiq və inkar ədatları; 7) arzu və qeyd-şərt ədatları.

Qüvvətləndirici ədatlar

Qüvvətləndirici ədatlar ya cümlə daxilindəki sözlərin, ya söz birləşmələrinin, ya da bütünlüklə cümlənin mənasını qüvvətləndirir. Bu o deməkdir ki, həmin ədatlar bir sözə, söz birləşməsinə, yaxud bütün cümləyə aid olduqda həmin sözün, söz birləşməsinin, ya da cümlənin təsir qüvvəsini aid olmadığı söz və cümləyə nisbətən artırır və onun daha tez nəzərə çarpmasına kömək edir, aid olduğu cümlədə yürüdülmən fikrin emosional təsirini başqa cümlələrdən fərqli bir tərzdə dinləyiciyə çatdırır.

Qüvvətləndirici ədatlar aşağıdakılardır: *axı (axır), ki, lap, ha, hətta, belə, elə, artıq, daha, bir, bircə, da, də, ca, cə*.

Qüvvətləndirici *axı (axır)* ədatı. Bu ədat, bir tərəfdən, cümlənin ümumi məzmununu qüvvətləndirir, hökmü müəyyən dərəcədə qətiləşdirir və cümləyə nida intonasiyası verir. Digər tərəfdən də, əvvəlki və ya sonrakı hadisələrlə əlaqə yaradır. Mənşə etibarilə *axı* ədatı *axır* sözündən əmələ gəlmişdir. Son və nəticə bildirən *axır* sözü ədat kimi işlənməklə tədricən *axı* şəklinə düşməyə başlamışdır. Bu ədat indi də *axı*, bəzən də *axır* şəklində işlənməkdədir. Məsələn: *Hacı ağa, oxumağın faydasını kim qanmaz axı* (Mir Cəlal). *Ağa, sudyə yalan danışır axır* (Mir Cəlal). *Bu qulluq işi, bu divanla zarafat olmaz axır* (S.Rəhimov). *Qulluq əmridir, axır, günü-günə satmaq da olmaz* (S.Rəhimov).

Qüvvətləndirici *axı* ədatı işlənmə yerinə görə tam sərbəstdir; o, cümlənin hər yerində gələ bilər, lakin ən çox cümlənin başında və axırında işlənir.

Cümlənin başında: *Axı mən nə günahın sahibiyəm?* (Mir Cəlal). *Axı Tahirzadəni niyə araya qatırsan?* (Mir Cəlal). *Axı mən sənə yalvarmışdım, Yaqut, getmə demişdim* (Ə.Məmmədخانlı). *Axı sən məndən nə istəyirsən?* (S.Rəhimov).

Cümlədə xitabdan sonra: *Eh, qızım, qızım, – dedi, axı ona qara haşiyə yaraşmazdı. Axı o bizim qaralmaz günəşimizdi* (Ə.Məmmədخانlı).

Cümlədə modal sözdən sonra: *Xalaoğlu, deyəsən, axı siz şəriət xadimi olmuşsunuz* (Makulu).

Cümlənin ortasında: *Molla Nəsrəddin də axı, necə olsa, gülməli sözlər danışır* (Mir Cəlal).

Cümlənin sonunda: *Mən heç onu yaddan çıxara bilmirəm axı* (Mir Cəlal). *Xalqın başı qalmaqaldan təzə qurtarır axı* (Mir Cəlal).

Mürəkkəb cümlənin tərkibində: *Axı heç qeyrətdəndi ki, el-oba dağa çıxsın, düşmənlə üz-üzə gəlsin, mən durub baxım* (Makulu). *Axı deyirlər: kim ki sözünün üstünə gəldi, o, ürəyi açıq adamdır* (Makulu).

Qüvvətləndirici ki ədatı. Bu ədat da *lap* ədatı kimi cümlənin müxtəlif üzvlərinin üzərinə vurğu gətirir və onların ifadə etdiyi mənanı gücləndirir. *Lap* ədatı ilə *ki* ədatının fərqi aid olduqları sözdən əvvəl və ya sonra işlənmələrindən ibarətdir. *Lap* ədatı aid olduğu sözdə əvvəl, *ki* ədatı isə sonra işlənir.

Qüvvətləndirici *ki* ədatı cümlənin ya ortasında, ya da axırında işlənir.

Cümlənin ortasında: *Bu ki səs deyil – bu ki Cavahirdir* (Ə.Məmmədخانlı). *Amma siz ki həmd olsun, məxsusi kamal sahibisiniz. Siz ki bilirsiniz* (S.Rəhimov).

Cümlənin sonunda: *Səsimi almayacaqsan ki!* (Mir Cəlal). *Yaxşı əkin sahələri təkcə bu sahədən ibarət deyil ki* (M.İbrahimov).

Qüvvətləndirici lap ədatı cümlənin ya əvvəlində, ya da ortasında işlənir.

Cümlənin əvvəlində: *Lap yüzbaşı gələ, ağzını açma* (Mir Cəlal). *Lap ağıllı iş görüb, – dedi* (Makulu).

Cümlənin ortasında: *Yekə-yekə danışan sən özünsən, o lap doğru deyir* (Makulu). *Zalımın qızı lap möcüzə görsədir* (Mir Cəlal).

Lap ədatı cümlə üzvlərinə aid olması və onların ifadə etdiyi mənanı qüvvətləndirməsi cəhətdən çox sərbəstdir. O, cümlənin bütün üzvlərinə aid olur, onların üzərinə vurğu gətirir və onlarla birlikdə bir cümlə üzvü hesab olunur. Məsələn:

Mübtədaya aid: *Lap Rüstəm kişi quyruğunu yerə də dirəyə, başqasına verən deyiləm* (M.İbrahimov).

İsmi xəbərə aid: *Bu, Molla Nəsrəddinin lap özüdür* (Mir Cəlal). *Əntiqə şəhərdə, lap Hacı'nın yanındadır* (Mir Cəlal). *Adam özünə lənət oxumaz! Sən özün ki lap şeytansan* (Makulu).

Feli xəbərə aid: *İkinci məhbus irəli gələndə kəndlilər lap dəhşətə gəldilər* (Makulu). *Əntiqənin hərdən ağzına atdığı üzüm gilələri ürəyini lap siyirirdi* (Mir Cəlal). *Onun verdiyi həblər xəstəni lap dildən salmışdı* (Mir Cəlal).

Tamamlığa aid: *Yusif elə deyir ki, guya lap öz gözü ilə görür* (Makulu). *Deyəsən, bu sözləri lap mənə qoşublar* (Mir Cəlal). *Lap dul Məsmənin özünü götürək* (Mir Cəlal).

Təyine aid: *"Molla Nəsrəddin" sözünün lap ilk hərflərini görəndə, sanki öz əksinin eybəcər şəkildə çəkildiyini görəndə Hacı özünü saxlaya bilmədi* (Mir Cəlal). *Ona ad qoymaq lap nabikə işdir* (Mir Cəlal).

Zaman zərfliliyinə aid: *Qarı yerindən qalxan kimi lap aləqaranlıqda ətrafına diqqətlə baxdı* (Mir Cəlal). *Çünki kəsüb evdən gedib, lap çoxdan gedib* (Ə.Məmmədخانlı).

Yer zərfliliyinə aid: *Birdən lap yaxına, mənim pəncərəmin qarşısına gəldi* (Ə.Məmmədخانlı). *Bu qapının lap ağzında ikimərtəbəli bir binada Təbriz nəzmiyyə idarəsi yerləşirdi* (Makulu).

Qüvvətləndirici ha ədatı. Bu ədat çox vaxt feli cümlələrin sonunda işlənir və inkarlıq bildirən feli xəbərin mənasını qüvvətləndirir. Qüvvətləndirici *ha* ədatı qüvvətləndirici *ki* ədatının sinonimi kimi işlənir və istənilədiyi zaman onunla əvəz oluna bilər. Məsələn: *Rüstəm dayıdan az yazmayıblar ha* (M.İbrahimov). *Camaat nəhaq yerə basımıza and içmir ha!* (M.İbrahimov).

Ha ədatı ismi cümlələrin sonunda da işlənir. Məsələn: *Cənab nazir, yaman da qəhrəmansanmış ha!* (Makulu). *Bir şeyə şübhə eləmək zəiflikdən deyil ha!* (M.İbrahimov). *Elə indinin özündə kolxoza sən ondan az cavabdeh deyilsən ha!* (M.İbrahimov).

Qüvvətləndirici hətta ədatı. Həm bağlayıcılıq, həm də ədatlıq keyfiyyətinə malik olan *hətta* son vaxtlara qədər yalnız bağlayıcı kimi izah edilirdi. Onun qüvvətləndirici keyfiyyəti nəzərə alınmırdı. Son tədqiqat nəticəsində bunun ədatlıq keyfiyyəti də zahirə çıxarılmışdır. *Hətta* sözü özündən sonra gələn sözün təsir dərəcəsini artırır, onun başqa sözlərdən qüvvətli ifadə edilməsini təmin edir. *Hətta* ədatı ya təsir dərəcəsini artırdığı sözün yanında, ya da ondan aralı işlənir. *Hətta* ədatının hansı sözə aid olduğunu bildirmək

üçün həmin söz sonra *da, də* ədatlarından biri işlədilir. Məsələn: *Hətta yuxarılarda da belələri var* (M.İbrahimov). *Hətta Qoşatxanı da qolundan tutub ortalığa çəkdlər, oynatdılar* (M.İbrahimov).

Qüvvətləndirici *belə* ədatı. Son vaxtlara qədər yalnız işarə əvəzliyi, yaxud zərf kimi izah edilən *belə* ədatı qüvvətləndirmə dərəcəsinə görə *hətta* ədatına uyğun gəlsə də, işlənmə yerinə görə ondan fərqlənir. *Hətta* ədatı qüvvətləndirdiyi sözdən əvvəl işləndiyi halda, *belə* ədatı qüvvətləndirici sözdən sonra gəlir. Bu ədat *da, də* qüvvətləndirici ədatları ilə sinonim olur. Məsələn: *Anamı və atamı harada itirdiyimi belə yaxşı bilmirdim* (Ə.Məmmədخانlı). *O, Pərşanı incidə biləcək bir kəlmə belə dilinə gətirmədi* (M.İbrahimov). *Şirzadın dodağını belə tərptəmədən ürəyində dediyi bu sözləri hamı eşitdi* (M.İbrahimov).

Qüvvətləndirici *elə* ədatı. Bu ədat özündən sonra gələn sözün təsir qüvvəsini artırır. *Elə* ədatı cümlənin başında və ortasında işlənir. Məsələn: *Elə mən də o fikirdəyəm* (Makulu). *Azərbaycanlı qonaqların kürd obalarına gəlməsi xəbəri dodukanlılara elə birinci gün çatmışdı* (Makulu).

Bu ədatın qüvvətləndirdiyi sözdən sonra *da, də* ədatı bəzən işlənir, bəzən işlənmir. Məsələn: *Bir azdan sonra məlum oldu ki, elə Həsən əminin özünü də axtarırlar. Onu elə Atabəy ilə qutudarı aparən gün həbs edəcəkmışlər* (Ab.Qədiri).

Elə ədatı çox zaman *lap* ədatının sinonimi kimi işlənir; yəni bu ədatları bir-biri ilə əvəz etmək mümkündür. Məsələn: *Biz Atabəy kimi xainləri elə (lap) bu dəqiqə öz cəzalarına çatdırmalıyıq* (Makulu).

Qüvvətləndirici *artıq* ədatı. Bu ədat ifadə qüvvəsini artırdığı sözdən əvvəl işlənərək bir iş və hadisənin tamamlandığını və həmin tamamlanmış hadisənin başlanğıcını göstərir. O, cümlənin əvvəlində, ortasında işlənir və çox zaman (xüsusən canlı danışq dilimizdə) *daha* ədatı ilə əvəz oluna bilər.

Cümlənin əvvəlində: *Artıq zaman çatmışdı* (Ə.Məmmədخانlı). *Artıq nə iş, nə oyun, nə əyləncə, nə dostlar ona atasının qatillərini unutdura bilirdilər* (Makulu).

Cümlənin ortasında: *Rüstəm kişi artıq səbri də, təkini də itirmişdi* (M.İbrahimov). *Bir neçə dəqiqə sonra artıq hamı öz yerində oturmuşdu* (Makulu).

Daha ədatı ilə əvəz oluna bilənlər: *O artıq (daha) özünü dədə-baba kəndli kimi hiss edirdi* (M.İbrahimov). *O hələ uzaqdan daxma-*

sının pəncərəsini əvvəlki kimi qaranlıq görərkən – artıq (daha) irəli gedə bilmədi (Ə.Məmmədخانlı).

Daha ədatı. Həm canlı danışq dilimizdə, həm də ədəbi dilimizdə işlənən *daha* ədatı qüvvətləndirici *artıq* ədatının sinonimi kimi işlənməklə bərabər, ondan fərqli olaraq sözün emosional təsirini artırır. Bu ədat özündən sonrakı sözü və ifadəni qüvvətləndirir, onun daha təsirli, daha qabarıq ifadə olunmasını nəzərə çatdırır. O, əsasən, cümlənin əvvəlində, bəzən də ortasında işlənir. Məsələn: *A bala, sözdü, ağzıma gəldi, dedim, d a h a qanın niyə qaralır* (Ə.Məmmədخانlı). *Mən deyirdim ki, d a h a otaq tərəfdən qulağım dincdir* (M.İbrahimov). *Yoxsa adsız kağızlara yazmağa d a h a söz tapa bilmirsən?* (M.İbrahimov). *D a h a heç kəs xəbər tutmayacaq* (M.İbrahimov).

Bəzən *daha* ədatı bir ədatı ilə birgə işlənir və ifadəni daha da qüvvətləndirir. Məsələn: *Bir d a h a Şamaxıda yaşamağa tabü tavanım qalmayıbdır* (Mir Cəlal).

Bəzən *daha* ədatı ilə birgə işlənir. Məsələn: *Əlyar xan əsəbi bir halda otaqda gəzinir, dəqiqələr keçir, qırmacların səsi d a h a da şiddətlənirdi* (Ə.Məmmədخانlı).

Daha ədatı *lap* və *ən* ədatı kimi sifətin və zərfin dərəcəsini artırır, qüvvətləndirir. Məsələn: *Onun sözünün özündə də, nidasında da lap köhnə, lap çürük bir dünya yaşayır* (M.İbrahimov). *Bu vaxta qədər sükut d a h a mənalı, d a h a gözəl idi* (Ə.Məmmədخانlı). *Yarməmməd ən aydın həqiqətləri belə gücə qurban verməyə hazır idi* (M.İbrahimov). *O, kolxozun qüvvə və imkanlarını d a h a yaxşı bilirdi* (M.İbrahimov).

Bir, bircə ədatları. Dilimizdə *bir* və *bircə* ədatları da vardır ki, bunlar əmr cümlələrində işlənir və cümlədəki təkid, hədə, təsəlli, nəsihət mənalарını daha da qüvvətləndirir. Yuxarıda göstərilən mənaları verərkən də ifadəni qüvvətləndirir. Bu ədatlar ona görə də vaxtilə əmr ədatları sırasında verilmişdir. Əslində isə bunlar əmr mənasını yaratmır, cümlədə olan əmr mənasını qüvvətləndirməyə xidmət edir. Bu ədatlar ya əmr sözündən əvvəl, ya da sonra işlənir. Məsələn: *Ay bədbəxtin qızı, bir məsləhət elə, bir soruş-soraqlaş, bir gör nədi, nə deyil* (Mir Cəlal). *Bunda üzə bax bir* (M.İbrahimov). *Ay İsa bəy, bir qulaq as* (Mir Cəlal). *Əllərin ağrıməsın, Şatır dadaş, bircə tez ol* (Makulu). *Bunun iştahasına bax bir* (Mir Cəlal). *Bircə gəl bu tərəfə* (Makulu).

Da (də) ədatı. Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında uzun müddət yalnız bağlayıcı kimi qəbul edilən və dilimizdə çox

işlənən *da* (*də*) ədatı aid olduğu sözdən sonra işlənir; həmin sözün üzərinə qüvvətli vurğu gətirir. Bu ədat vasitəsilə oxucunun və ya dinləyicinin nəzəri müəyyən sözə, ya da bütün ifadəyə daha artıq cəlb olunur. Aid olduğu sözü və ya ifadəni qüvvətləndirərkən bu ədat təkid, təəssüf, etiraf, istehza, kinayə və s. kimi emosional mənə çalarlığı da yaradır.

Yerinə görə bu ədat cümlənin ortasında və sonunda işlənir. Məsələn: *Ata-anasından xəbərsiz özünə adaxlı da tapmışdı* (M.İbrahimov). *Camaat da danışır-danışır, dayanır* (M.İbrahimov). *Belə şey onu maraqlandırmır da* (Mir Cəlal).

-ca (-cə) ədatı. Bu ədatı qüvvətləndirici başqa ədatlardan fərqləndirən cəhət onun formaca şəkilçiləşməsi və sözə bitişik yazılmasıdır. Bu, məzmunca bitişdiyi sözlərin təsir dərəcəsini qüvvətləndirir; ən çox zərf və sifət dərəcəsinin qüvvətlənməsinə xidmət edir. Məsələn: *Qızıyətər Nəcəfin sözlərini eşitmədi, lakin ürəyindən keçəni yaxşıca bildiyindən sevinərək uçundu* (M.İbrahimov). *Qaraş qapını açıb yavaşca həyəətə çıxdı* (M.İbrahimov). *Elə bu saatca açıb bütün fikirlərini Qaraşa anlatmaq istəyirdi* (M.İbrahimov). *Gələn günün sabahısı evindən sahmanlıca bir yorğan gətirdi* (Mir Cəlal). *On-on beş ilin ürək dostu kimi şirincə söhbət edirdi* (Mir Cəlal).

Dəqiqləşdirici ədatlar

Dilimizdə işlənən ədatların bir qismi də aid olduqları sözün mənasının dəqiq müəyyənələnməsinə xidmət edir. Belə ədatlar miqdarca azdır. Onlar *elə*, *məhz*, *əsil* sözlərindən və *-ca*, *-cə* morfemlərindən ibarətdir. Bu ədatlar dəqiqləşdirdiyi sözün üzərinə vurğu gətirir, həmin sözün başqalarından fərqlənməsini təmin edir. Bunlar təkcə dəqiqləşdirdiyi sözün deyil, ifadənin və ya cümlənin ümumi mənasının dəqiqləşməsində də müəyyən rol oynayır.

***Elə* ədatı.** Eyni şəkildə həm işarə əvəzliyi, həm tərz-i-hərəkət zərfi, həm qüvvətləndirici ədat, həm də dəqiqləşdirici ədat kimi işlənən *elə* sözü aid olduğu sözün mənasını dəqiqləşdirmədə daha çox iştirak edir. *Elə* ədatı ona görə həm qüvvətləndirici, həm də dəqiqləşdirici ədat hesab olunur ki, cümlədə *bu*, *o*, *belə* işarə əvəzlilikləri təyin vəzifəsində işləyərkən təyin etdiyi sözü dəqiq müəyyənləşdirir. Əgər belə cümlələrdə həmin işarə əvəzliliklərindən əvvəl *elə* ədatı işlənərsə, həmin ədat dəqiqliyin dərəcəsini daha da qüvvətləndirir. Deməli, *elə* ədatı həm dəqiqləşdirir, həm də dəqiqliyi qüvvətləndirir.

Məsələn: *Elə o saat tapşırıdım ki, uşaqlar, o qızı çöldə, vəhşilər içində qoymaq olmaz* (Mir Cəlal). *Elə bu saat çağırıdır gəlsin* (Mir Cəlal). *Elə bunun üstündə sürgünə gedir* (Mir Cəlal).

Bu ədat xalis dəqiqləşdirmə ədatı kimi də çox işlənir. Məsələn: *Elə Muğanın da dərdi su dərdir* (M.İbrahimov). *Elə biri qonşun Qara Kərəmoğlu, müəllimlərə onotaqlı, eyvanlı, bağçalı ev tikdirib* (M.İbrahimov).

Yerinə görə bu ədat cümlənin əvvəlində və ortasında işlənir. Məsələn: *Elə bizi şəriət adı ilə bu günə salan sizsiniz* (Makulu). *Qaraş elə bil özü də onu deyirdi* (M.İbrahimov).

Məhz ədatı. Əsasən ədəbi dildə işlənən məhz ədatı da *elə* ədatı kimi özündən sonra gələn sözü dəqiqləşdirməklə cümləyə xüsusi bir intonasiya əlavə edir, özündən sonra gələn sözə vurğu gətirir və onu daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır. *Məhz* ədatı da cümlənin əvvəlində və ortasında işlənərək, onun bütün üzvlərini dəqiqləşdirə bilir. Məsələn: *Bu sözü məhz Rüstəm kişi deməli idi* (M.İbrahimov). *Bütün bunlar məhz Maya gələndən sonra baş vermişdir* (M.İbrahimov). *Amma mənim ələməmdə xalqına, torpağına xidmət etmək istəyənin yeri məhz xalqın öz içindədir* (Mir Cəlal).

Əsil ədatı. Bu, dilimizdə həm müstəqil mənalı söz, həm də ədat kimi işlənir. *Əsil* sözü sifət mənasında təyin vəzifəsində işləndiyi zaman müstəqil mənalı söz olur. Məsələn: *O adamlardan istifadə etməyin əsil vaxtı indidir* (Makulu). *Əsil yoldaş yalnız belə hərəkət edə bilərdi*.

Əsil ədatı cümlədə heç bir vəzifə daşımasa, heç bir suala cavab verməyə və *məhz* ədatının sinonimi kimi işlənərsə, dəqiqləşdirici ədat olur. Məsələn: *Bu mövzu əsil sənə malındır. Bu tələbə əsil sən deyəndir*.

Şəkilçiləşmiş -ca (-cə) ədatı yalnız mənacə ədat hesab oluna bilər, formaca tamamilə şəkilçiləşmişdir. O, əsasən, zaman və yer bildirən sözlərə bitişir, sadə sözdən düzəltmə söz əmələ gətirir və sadə sözün mənasını dəqiqləşdirir. Məsələn: *İndicə sən düşünürdüm, sənə xəyalınla yaşayırdım* (Makulu). *Əvvəlcə məndən üzr istəyib dil-ağız elədi* (Ə.Vəliyev). *Onlar əvvəlcə bunu başa düşmürdülər* (Makulu). *Müşgünaz orta məktəbi qurtaran ili Böyük Vətən müharibəsi yenidən başlamışdı* (Ə.Vəliyev). *Avtomobil təmiri idarəsində təzəcə iş girmişdim* (Ə.Məmmədcanlı). *Mən sənə karvansara qapısında gözləyəcəyəm* (Makulu). *Qasım oradaca Yusif əminin işini bitirmək istəyirdi* (Makulu). *O, günorta azanını burada – bazar – dəcə gözləməyi qat etdi* (Makulu).

Məhdudlaşdırıcı ədatlar

Qüvvətləndirici və dəqiqləşdirici ədatlardan fərqli olaraq dilimizdə *elə* ədatlar da vardır ki, onlar özlərindən sonra gələn sözün və ya söz birləşməsinin, bəzən də bütün cümlənin mənasını məhdudlaşdırır. Məhdudlaşdırıcı ədatlar aşağıdakılardır: *yalnız, ancaq, bir, bircə, təkcə, elə*.

Yalnız ədatı. Ədəbi dilimizdə daha çox işlənən bu ədat özündən sonra gələn sözün, söz birləşməsinin üzərinə təsirli vurğu gətirməklə cümləyə məhdudluq mənası verməyə xidmət edir. *Yalnız* ədatı cümlənin əvvəlində və ortasında işlənir. Məsələn: *Yanıdakı mücahidlərdən yalnız iki nəfəri onunla içəri girdi* (Makulu). *Yalnız axşamlar günəş batıb gedəndən sonra hava sərinləşirdi* (M.İbrahimov).

Ancaq ədatı. Bu ədat da *yalnız* ədatı kimi özündən sonra gələn söz və söz birləşməsinə məhdudluq məzmunu verir. Bu iki ədat birbirini əvəz edə bilər və bəzən də hər ikisi eyni cümlədə işlənir. Məsələn: *Ondan yalnız yuxuda olduğu zaman və ya tək qaldığı vaxtlar eşidilən söz ancaq Mahmudun adı və bəxtindən etdiyi şikayətlər idi* (Makulu).

Ancaq ədatı cümlənin əvvəlində və ortasında işlənə bilər. Məsələn: *Ancaq sən bu işi görə bilərsən. O bu işdə ancaq özünü günahkar hesab edir, özünü danlayırdı* (Makulu).

İstisna hallarda üslubla bağlı olaraq *ancaq* ədatı cümlənin sonuna da keçə bilər. Məsələn: *Kəfi gələndə, özü havalananda oxuyur ancaq* (Mir Cəlal).

Bircə ədatı. Bu ədat müxtəlif mənalar daşıyan *bir* sözünə dəqiqləşdirici *-cə* morfemini artırmaqla düzəlir, özündən sonra gələn söz və ya söz birləşməsinin mənasında məhdudluq yaradır və cümlənin əvvəlində, ortasında işlənir. Məsələn: *Bircə onu əlavə etmişdi ki, arvadın deməqoqu dəhşətlidir* (M.İbrahimov). *Bunu bircə onlar bilir* (Makulu). *Rüstəm kişinin sərt xasiyyəti bircə Nəcəf qorxub susmadı* (M.İbrahimov).

Bircə ədatı da üslubla əlaqədar cümlənin axırına düşə bilər. Məsələn: *Ondan qorxmuram bircə*.

Bəzən məhdudlaşdırıcı *elə* ədatı ilə məhdudlaşdırıcı *bircə* ədatı birgə işlənərək məhdudiyyət mənasını daha da qüvvətləndirir. Məsələn: *Elə bircə onu görməyəcəklər* (Makulu).

Təkcə ədatı. Bu ədat da cümlənin əvvəlində və ortasında işlənərək özündən sonra gələn söz və ya söz birləşməsinin üzərinə təsirli

vurğu gətirir, cümlədə məhdudluq, fərqlənmə mənasının yaranmasına kömək edir. Məsələn: *Təkcə məhkəməyə düşənlər yox, onların qohum-əqrəbası da qayğılı idi* (Mir Cəlal). *İş təkcə naşı başına gəlmir ki* (M.İbrahimov).

Ancaq, yalnız, birçə, təkcə ədatlarının yaratmış olduğu məhdudluq, seçilmə, istisna etmə mənasını *bir* və *tək* ədatları vasitəsilə də ifadə etmək mümkündür. Məsələn: *Bir (ancaq, yalnız, birçə, tək, təkcə) ona deməmişəm. Bütün bu işlərdən tək (ancaq, yalnız, birçə, bir) sənin xəbərin var idi.*

Elə ədatı. Bu ədat *yalnız, təkcə* ədatlarının sinonimi kimi işləndikdə məhdudlaşdırıcı ədat olur və özündən sonra gələn sözün və ya söz birləşməsinin mənasına dəqiq məhdudluq çalarlığı verir. Bu ədat da cümlənin əvvəlində və ortasında işlənir. Məsələn: *Elə götürək sənin köhnə, uşaqlıq rəfiqlərin Səttarxan və Bağırxanı* (Makulu). *Mənə heç şey lazım deyil, – dedi, – elə İsmayıl dayını görmək istəyirdim* (Makulu). *Məsumə xanıma da elə bu söz lazım idi* (Makulu).

Sual ədatları

Azərbaycan dilində çox işlənən ədatlardan biri də *sual ədatları*dır. *Sual ədatları*, başlıca olaraq, *sual cümlələrində* işlənir və cümlənin ümumi məzmununa aid olan *sualın* daha da qüvvətlənməsinə kömək edir. *Sual ədatları* aşağıdakılardır: *ki, bəs, məgər, yəni, ha, –mı (–mi, –mu, –mü).*

Ki ədatı. Dilimizdə müxtəlif vəzifə daşıyan *ki* sözü cümlədə ədat kimi işləndiyi zaman həm qüvvətləndirici, həm də *sual ədatı* olur. *Ki* ədatı *sual ədatı* kimi işləndikdə də öz qüvvətləndiricilik rolunu itirmir, *sual intonasiyasını* artırır və qüvvətləndirir. *Sual ədatı* kimi işlənən *ki*, başlıca olaraq, cümlənin sonunda işlənir. *Ki* *sual ədatı* həm ismi, həm də feli cümlələrdə, həm *sual əvəzlilikləri* iştirak edən, həm də etməyən cümlələrdə işlənir. Məsələn: *Ürəklərdə niyə nisgil qalsın ki?* (Ə.Məmmədخانlı). *Burada qorxulu nə var ki?* (Mir Cəlal). *Şeir çap olunmuşdu ki?* (Mir Cəlal). *İndi daha bir qorxun yoxdur ki?* (M.İbrahimov). *Muğandan qaçmaq istəmirsən ki?* (M.İbrahimov). *Nə olub, burada nə var ki?* (M.İbrahimov).

Bəzən *ki* *sual ədatı* cümlənin ortasında da işlənir. Məsələn: *Buna ki sözün yox?* (Mir Cəlal).

Bəs ədatı. Bu ədat da sual cümlələrində işlənir və cümlənin məzmununa aid sualı artırır.

Bəs ədatı işlənmə yerinə görə ki sual ədatına nisbətən sərbəstdir. Bu ədat cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işləyə bilər. Məsələn: *Bəs nə üçün ağlayırsan?* (Ə.Məmməd-xanlı). *Bəndəli şuluqluq salanda bəs siz nə dediniz?* (Mir Cəlal). *Bağbanın səsinə eşitmirsiniz bəs?* (Makulu). *Məndən, könül, o nazlı nigara nə dedin bəs?* (Ə.Vahid). *Çəkdin o güləndəmi kənara, nə dedin bəs?* (Ə.Vahid).

Məgər və bəyəm ədatları. Ədəbi dilimizdə işlənən *məgər*, canlı danışq dilində işlənən *bəyəm* ədatı da başqa sual ədatları kimi cümlənin sual intonasiyasını artırır. *Məgər* ədatı və ondan törəmiş *bəyəm* ədatı sual cümləsinin tərkibində sərbəst işlənir; yəni cümlənin həm əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda gələ bilər. Məsələn: *Məgər sən mücahid deyilsən?* (Makulu). *Bəyəm mən adam deyiləm?* (M.İbrahimov). *Siz məgər onu Azərbaycandakı qüvvələrdən ayıra bilməzsiniz?* (Makulu). *Ay bala, xoşbəxtlik məgər toyun zorbalığındadır?* (M.İbrahimov). *Bu arvad bəyəm mənim zahirimə aldanıb gəlib?* (M.İbrahimov). *Eşitməyibsen məgər?* (Makulu). *Ay kişi nə olub məgər?* (M.İbrahimov). *Ahın dağlara, daşlara, yoldaş briqadir, sahə kənarında da gübrə vacibdir bəyəm?* (M.İbrahimov).

Yəni ədatı. Sual cümləsinin tərkibində işlənilib, suallıq intonasiyasını artıran, istənilən zaman *məgər*, *bəyəm* ədatları ilə əvəz edilə bilən *yəni* sözü də ədat kimi işlənir. *Yəni* ədatı işlənmə yerinə görə sərbəstdir; cümlənin əvvəlində də, ortasında da, sonunda da işlənir. Məsələn: *Yəni, ay Rüstəm, adamları sən məndən yaxşı tanıyırsan?* (M.İbrahimov). *Siz yəni belə tüğyan eləmişiniz?* (Mir Cəlal). *Bu mənim deyil yəni?* (Makulu).

Yəni sual ədatı, əsasən, intonasiya ilə ifadə olunan sual cümlələrində işlənir; lakin bəzən cümlənin başında *necə* sual əvəzliyi ilə birgə də işləyə bilər. Məsələn: *Necə yəni bilmir?* (Ə.Məmməd-xanlı). *Necə yəni quş qəfəsdən uçub?* (Makulu).

Hə ədatı. Bu ədat eyni şəkildə müxtəlif cümlələrdə müxtəlif ədat kimi işlənir və işləndiyi cümləyə müxtəlif mənalar gətirir. Onun yaratdığı mənalardan biri də sual mənasıdır ki, bu da sual cümləsində işlənərkən əmələ gəlir.

Hə sual ədatı ən çox sual cümləsinin sonunda işlənərək aid olduğu cümlədə güclü bir sual intonasiyası yaradır və dinləyicidən qəti cavab tələb olunmasını təmin edir. Məsələn: *Demək, sən də o biri yoldaşın*

kimi ağac altında döyülmək istəyirsən, h ə ? (Makulu). Belə çıxır ki, plan dolduran nə istəsə eləyə bilər, h ə ? (M.İbrahimov).

-mı (-mi, -mu, -mü) ədatı. Bu ədat tamamilə şəkilçiləşdiyi üçün bir müddət sual şəkilçisi kimi tanınmışdı. Şekli cəhətdən bunun şəkilçi olduğunu və sözə bitişik yazıldığını inkar etmək olmaz. Digər tərəfdən, yalnız bir nitq hissəsinə deyil, bütün əsas nitq hissələrinə bitişib onlarda sual mənası yarada və cümləni bütünlüklə sual cümləsinə çevirə bildiyi üçün bunu yalnız bir nitq hissəsinin (məsələn, felin) sual şəkilçisi qəbul etmək də doğru deyildir. Odur ki, bunu şəkilçiləşmiş ədat adlandırmaq həqiqətə daha uyğundur. Bu ədat bitişdiyi sözün üzərinə təsirli sual vurğusu gətirir və bitişdiyi söz cümlənin hər yerində müxtəlif sintaktik vəzifə – cümlə üzvü vəzifəsi daşıyır. Məsələn: *O istirahət edirmi, dincəlmirmi?* (Ə.Məmmədخانli). *Bu qədər qeyri-adi addım atan qız həyəcanlanmaya bilərmi?* (M.İbrahimov). *İsmayıl kişinin oraya getməsi azmı xeyir verə bilərdi?* (Makulu). *Fələ özünü sən də bir insanmı sanırsan? Pulsuz kişi, insanlığı asanmı sanırsan?* (M.Ə.Sabir). *Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?! Söz qanmayana zor ilə qandırmaq olurmu?!* (M.Ə.Sabir).

Bəzən təkrar olunan həmcins üzvlərin yalnız sonuncusuna **-mı** (-mi, -mu, -mü) artırılır, lakin həmin ədat həmcins üzvlərin hamısına aid olur. Məsələn: *Oxumaq sən qapazlı başına, ac qarnına, çıpaq əyin-başınamı yaraşır?* (Mir Cəlal). *Nuri-çəşmanımısan, ey pul ya canımısan? İsmətim, namusum, irzim, qeyrətim, qanımmısan? Hörmətim, fəxrım, cəlalım, şövkətim, şanımmısan?* (M.Ə.Sabir).

Bunlardan başqa, dilimizdə **əcəbə** və **aya sual ədatları** da vardır. Məsələn: *Ə c ə b ə , haman yaralı qadın nədən ötrü evdə saxlanmışdır?* (M.S.Ordubadı). *A y a , bunun sənə bir mənfəəti olacaq?*

Əmr ədatları

Əmr ədatları aid olduqları cümlədə və nitqdə arzu, məsləhət, təkid, xəbərdarlıq, sövqetmə, diqqəti cəlb etmə və sair mənalara yaranmasına kömək edir.

Əmr ədatlarının bir qismi həm müstəqil söz kimi (felin əmr şəkli kimi), həm də modallıq bildirən əmr ədatı kimi, bir qismi həm başqa köməkçi nitq hissəsi və başqa ədat, həm də əmr ədatı kimi, bir qismi ancaq ədat kimi, bir qismi də şəkilçi kimi işlənir.

Əmr ədatları aşağıdakılardır: *bax, gəl, gəlsən, gələsən, gəlsənə, gəlin, gələsiniz, qoy, qoyun, gör, görün, görək, görsün, ha, da, də, di, -sana, -sənə.*

Bax ədatı. Bu ədat dinləyicidə xəbərdarlıq yaratmaq, onun diqqətini müəyyən hadisəyə cəlb etmək, həvəsləndirmək, razılıq ifadə etmək kimi mənalara yaranmasını təmin edir; cümlənin əvvəlində və ortasında işlənir. Məsələn: *Bax bizim qəti cavabımız ancaq bu ola bilər* (Makulu). *Sözü deyəndə bax beləcə gərək açıq deyəsən* (M.İbrahimov). *Bax belə sual ver, cavabını o saat deyim* (M.İbrahimov). *Bax bu saat gedirəm şikayətə* (M.İbrahimov). *Sən bax hələ uşaqsan* (Ə.Məmmədşanlı).

Gör, görün, görüm, görək, görsün ədatları. Bu ədatlar məna cəhətdən eyni ilə *bax* ədatının yaratdığı mənalara yaradır, amma işlənmə yerinə və şəxsə görə ondan fərqlənir. Bunlar cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işləndiyi kimi, hər üç şəxsə də aid ola bilər. Məsələn: *Gör necə də onlar dirildi, gör necə cana gəldi* (M.İbrahimov). *Görün bir necə ötür. Görün bizi haralara gətirib çıxartdı. Niyə belə fikirləşirsiniz, deyin görüm dərdiniz nədir* (Ə.Rəhimov). *Bir otur görüm* (Ə.Məmmədşanlı). *Kim mənə mane olmaq istəyirsə, buyursun görək* (Makulu). *Gədə, Məmmədəğa, gəl otur görək* (Makulu). *Görək başımıza daha nələr gələcək. Heç eybi yoxdur, görsün mən onun başına nə oyun gətirəcəyəm.*

Görsün sözü əsas sözdən ədatlığa doğru keçid vəziyyətində də işlənir. Məsələn: *Aftab xanım səbirsizliklə gözləyirdi ki, görsün əri nə deyəcək* (Ab.Qədiri).

Gəl, gəlin, gəlsən, gəlsəniz, gələsən, gələsiniz, gəlsənə ədatları. Şəkilcə fəlin əmr şəklinin eyni olan, lakin iş-hərəkət bildirməyən, cümlədə heç bir vəzifə daşımayan, heç bir suala cavab verməyən və işlənmə yerinə görə də ondan fərqlənən *gəl, gəlin, gəlsən* və s. əmr ədatları dinləyicini (müraciət olunanı) birgə iş görməyə sövq etmək, məsləhət vermək, nəyə isə təhrik etmək kimi mənalara yaranmasına xidmət edir. Bu ədatlar ən çox cümlənin əvvəlində, bəzən ortasında və ya xitabdan sonra işlənir. Məsələn: *Gəl boğazını arıtla, Maya bacının, Qaraş yoldaşın sağlığına bir şikəstə də* (M.İbrahimov). *İndi gəlin bir qədər geri qayıdaq* (Ab.Qədiri). *Gələsən (gəlsənə) biz də onların dalınca gedək. Gəlsəniz (gələsiniz) zərəfatı buraxasınız. Gəlsənə o barədə sonra danışaq* (Makulu).

Bəzən üç ədat birgə işlənir. Məsələn: *Di gəl ki heç kəsdən kömək yoxdur* (Ab.Qədiri). *Di gəl ki nə oğlum var, nə qızım* (Ab.Qədiri).

Qoy, qoyun ədatları. Bu ədatlar cümləyə arzu, məsləhət, nəsihət, təsəlli, hədə mənaları vermək məqsədilə işlənir. *Qoy, qoyun ədatları* cümlənin əvvəlində və ortasında gəlir. Məsələn: *Qoy çalsın, qoy ah çəksin, Salatın hələ səsini çıxartmayacaqdır. Qoy gözləsin, qoy yol çəksin, indi də Salatın ondan hayıf alacaqdır* (Ə.Məmmədخانlı). *Nə olar, qoy bir azadlıq ala, qoy bir bu köpək oğlunu qovaq, təzə məclis seçək, torpaq məsələsinə də baxarıq* (M.İbrahimov). *Ay nənə, qoy Qaraş qağama yaxşı bir toy quraq* (M.İbrahimov). *Qoyun bircə işimizi görək. Qoyun Mirzə başa salsın* (Mir Cəlal).

Ha ədatı. Bu ədat cümləyə təkid, etiraz, təhdid mənaları gətirməklə və əmr cümləsinin sonunda işlənməklə qüvvətləndirici *ha* ədatından fərqlənir. Məsələn: *Apar, amma uzağa getmə ha* (Ə.Məmmədخانlı). *Sən bunun ariqlığına baxma ha* (Ə.Məmmədخانlı). *Sən bunun ariqlığına baxma ha, cins atın balasıdır, böyüyəndə lap Qırat olacaq* (Makulu). *Ehey, həddinizi bilin ha. Savaşmayın ha* (Makulu). *Ay dədə, qızına yaxşı bax ha* (M.İbrahimov).

Da, də ədatı. Bağlayıcı kimi işlənən *da, də* eyni şəkildə əmr ədatı kimi işlənir. Bu ədat əmr cümləsinin sonunda gəlir və başqa əmr ədatlarının yaratdıqları mənaları yaradır. Məsələn: *Harada lazımsa, olsun da* (Mir Cəlal). *Deyirəm, ay Mirzə Ələkbər qardaş, uşaqdır, qoy oxusun da* (Mir Cəlal). *Elə birdəfəlik deyindən, adam hesab eləmə də* (Mir Cəlal). *Nə deyirəm, necə məsləhətdirsə, eləyək də* (Mir Cəlal).

Di ədatı. Bu ədat xalis ədatlardan hesab olunur, cümlənin əvvəlində işlənir, sövqetmə, təhrik və s. kimi mənaların yaranmasına xidmət edir. Məsələn: *Di gəl gedək!* (A.Zöhrabbəyov). *Di get, səni Şirvanşah gözləyir!* (A.Zöhrabbəyov). *Di onda tez ol, uşağa çarə elə* (Makulu). *Di get, get gör təzə nə xəbər var?* (Mir Cəlal). *Di get, gecən xeyrə qalsın* (M.İbrahimov).

Bəzən *di* ədatı canlı danışq dilində *de* şəklində də işlənir. Məsələn: *De çıx, baş-qulağımy aparma!* (M.İbrahimov). *De yeri, xoş gəldin* (Mir Cəlal).

-sana, -sənə ədatları. Bu ədat şəkilçiləşmiş əmr ədatı sayılır. Həmin ədat ya *qoy, gəl* əmr ədatlarının sonuna artırılıb, onların yaratdıqları mənaları daha da gücləndirir, ya da *felin* əmr şəklində olan sözlərə artırılıb, onlara məsləhət, təkid mənaları verir. Məsələn: *Gəl-sənə, ay aşna, səni müavin eləyim* (M.İbrahimov). *Qoysana işimizi görək, get, əl-ayağa dolaşma* (Makulu). *Çoban baba, bu çox əmr etməyin sirrini bizə desənə!* (M.İbrahimov).

Təsdiq və inkar ədatları

Dilimizdə işlənən ədatların bir qismi də cümlədə ifadə olunan fikrin ya təsdiq, ya da inkar olunması haqqında razılıq mənalарının əlaməti rolunu oynayır.

Bu ədatları təsdiq və inkar ədatı adı ilə iki yerə bölmək olar:

Təsdiq ədatları. Çox zaman söz-cümlə kimi işlənən *bəli*, *ha*, *aha*, *bəli də*, *bəli a* sözləri təsdiq ədatı kimi də işlənir. Məsələn: *Bəli, atam Muğanda doğulmuşdur* (M.İbrahimov). *Bəli, bəli, elədir ki var, – deyə başqa bir tiryəki dilləndi* (Makulu). *Bəli də, demək, kolxoz sədrinin kefi istədikdə iclas çağırmağa da ixtiyarı yoxdur* (S.Rəhman). *Bəli a, yanmağına yandı, ancaq o qamisya məsələsi məni açmır* (C.Cabbarlı). *Hə, əmican, anamla atam oturub davadan danışırıdılar* (Ə.Məmmədخانlı).

İnkar ədatları. *Yox, xeyr, heç, heç də* sözləri inkar ədatı kimi işlənərək, cümlədə inkarlıq mənasının yaranmasına xidmət edir. Məsələn: *Yox, bilmirəm, İsmayıl* (Makulu). *Xeyr, ağa, bu mümkün deyil* (Makulu). *Xeyr, fikrim işləməkdir* (M.İbrahimov). *Heç özündən kiçiyə də pis söz demək olmaz* (Ə.Məmmədخانlı). *Bu heç də kürdə yaraşan iş deyil* (Makulu).

Arzu və qeyd-şərt ədatları

Azərbaycan dilində bir neçə ədat vardır ki, onlar yalnız feli cümlələrdə işlənir və cümləyə müxtəlif növlü arzu mənalарı gətirir. Arzu ədatı işlənən cümlənin xəbəri felin ya əmr, ya da arzu şəkli ilə ifadə olunur və bunun nəticəsində də arzu mənasının müxtəlifliyi yaranır. Arzu ədatı iştirak edən cümlənin xəbəri felin əmr şəkli ilə ifadə olunarsa, cümlədə ümidli, həsrətli arzu; cümlənin xəbəri felin arzu şəkli ilə ifadə olunarsa, təəssüflü arzu mənalарı ifadə olunur.

Dilimizdə işlənən *kaş*, *kaş ki*, *təki* sözləri arzu bildirən ədatlardır. Bunlardan başqa, dilimizdə qeyd-şərti arzu bildirən ədatlar da vardır ki, onlar *bari//barı*, *bir//birçə*, *nə ola//nola* sözlərindən ibarətdir.

Kaş, kaş ki ədatları. Bu ədatlar başlıca olaraq, xəbəri felin arzu şəkli ilə ifadə olunan cümlələrdə işlənir və təəssüflü arzu bildirir. Məsələn: *Kaş mən də böyüyüb Səttarxan qoşununa fədai yazılaydım* (Mir Cəlal). *Kaş o vaxtlar mənim qulaqlarım kar, gözlərim kor olaydı* (Makulu). *Mən deyirəm ki, kaş insan tək olmayaydı, kaş*

adamin bir necə qoçaq, zirək yoldaşı olaydı (Makulu). Kaş o günləri geri qaytara biləydim (Ə.Vəliyev).

Kaş və kaş ki ədatları xəbəri felin əmr, ya da sadə arzu şəkli ilə ifadə olunan cümlələrdə işlənəndə həsrətli, ümidli arzu mənası bildirir. Məsələn: *Kaş sən deyən olsun (Ə.Vəliyev). Kaş o oxusun, dərs deyənə nə gəlib (Mir Cəlal). Kaş ki o sağ-salamat qayıtsın, qonaqlığı mənim boynuma.*

Təki ədatı. Bu ədat, əsasən, xəbəri felin əmr şəkli ilə ifadə olunan cümlələrdə işlənir və ümidli, həsrətli arzu mənası yaradır. Məsələn: *Təki bu komacığında səsin gəlsin (Mir Cəlal). Təki bir uşaq, təki bir uşaq sahibi olsun (Mir Cəlal). Təki aşkar üzə vurub, Mələknin sənənin yolunu kəsməsinlər (Mir Cəlal).*

Təki ədatı əmr cümləsində qeyd-şerti arzu bildirir. Məsələn: Bu saat xəbər verərəm iki yüz adam üçün xörək gətirərlər, təki pul olsun, qalanı asandır (Makulu). Təki haram olmasın, nə deyirəm ki! (Makulu).

Təki ədatı xəbəri felin arzu şəkli ilə ifadə olunan cümlələrdə təəssüflü arzu mənası yaradır. Məsələn: Təki mən də gedəydim (Mir Cəlal). Təki qoca dünya sizin iyirminci əsrin ilk müjdəçiləri olan yeniyetmələrin üzlərinə gülə idi (Mir Cəlal).

Bari/barı, bir/bircə, nə ola/nola ədatları. Bu ədatlar həm xəbəri felin əmr, arzu şəkli ilə ifadə olunan cümlələrdə, həm də -mı (-mi, -mu, -mü) sual ədatı ilə bitən feli və ismi cümlələrdə işlənərək qeyd-şerti arzu, güzəştli arzu, kifayətli arzu mənalərini yaradır. Məsələn: *Qoy hava işıqlansın, bari bir dəqiqə üzünü görüm (Ə.Məmmədخانlı). Bari başa salın siz o afəti; Yetirməz bir daha bu dövrən məni (M.Rahim). Barı siz yemisinizmi? (M.İbrahimov). Barı oxuduğundan xoşuna gəlibmi? (M.İbrahimov). Utanın, barı qadın xeyləyinə aman verin keçsin (Mir Cəlal). Bircə (bir) oğlum gələydi, görəydin sənə nə yaxşılıq edərdim. A bala, nola sən də oxuyub həkim olasan.*

Dilimizdə təəssüflü arzu bildirən *mağul* ədatı da vardır. Məsələn: *Mağul əvvəllər həftədə, ayda bir dəfə görüşə bilirdik, indi o da olmur.*

MODAL SÖZLƏR

ÜMUMİ MƏLUMAT

Müasir Azərbaycan dilində işlənən nitq hissələrindən biri də modal sözlərdir. Söylənən fikrə aid müəyyən münasibət ifadə edən modal sözlər digər köməkçi nitq hissələrindən (qoşma, bağlayıcı, ədat) xeyli dərəcədə seçilir. Müəyyən suala cavab verib cümlə üzvü vəzifəsi daşımasalar da, bu sözlərdə çox hallarda lüğəvi məna əlamətləri özlüyündə çox aydın sezilir. Bu isə təsadüfi deyildir, çünki modal sözlər mənşə etibarilə əsas nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir. Həm də bu sözlər o biri köməkçi nitq hissələri ilə müqayisədə nisbətən yaxın zamanlarda yarandıkları üçün, təbii ki, ilkin məna ilə əlaqəsini də az-çox saxlamalı olur. Modal sözlər mənşəcə əsas nitq hissələrindən yaranıb inkişaf etsələr də, bugünkü vəziyyətində onlar tam müstəqil mənaya malik bir söz deyildir. Bunlar əmələ gəl-di-yi əsas nitq hissəsinin malik olduğu funksiyaları itirərək, ya bütün cümləyə, ya da cümlənin bir hissəsinə müxtəlif modallıq məzmunu verən bir söz vəzifəsini daşımalı olmuşdur.

Modal sözlər uzun müddət doğru olmayaraq ya zərflərə, ya da başqa nitq hissələrinə aid edilmişdir. Halbuki modal sözlər cümlədə tam müstəqil mənalı, müəyyən suala cavab verən bir söz kimi işlən-mir və cümlədə yalnız ara söz kimi qəbul edilir.

Məlumdur ki, bütün əsas nitq hissələri lüğəvi mənaya malik olmaqla bərabər, cümlə daxilində qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olur. Modal sözlər isə bunlardan tamamilə məhrumdur. Modal sözlər tam müstəqil mənaya malik olmadığı, cümlə üzvü vəzifəsi daşmadığı və qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmadığı kimi, heç bir şəkilçi də qəbul edə bilmir.

Modal sözlərin əsas vəzifəsi modallığı müxtəlif tərzdə ifadə etməkdən ibarətdir. Modallıq isə müəyyən bir iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında verilən hökmün gerçəkliyini, həqiqiliyini ya təsdiq, ya da inkar edən, söylənilən fikirlə bağlı müəyyən münasibət bildirən məntiqi-qrammatik kateqoriyadır. Modallığın dildə ifadəsi daha geniş və rəngarəngdir. Dildə modallığın ifadə vasitələrinə modal sözlər, ədatlar (modallıq bildirən ədatlar), felin şəkilləri və intonasiya daxildir. Modal sözlər modallığın leksik-qrammatik ifadə vasitələrinə aiddir. Qrammatik modallıqda hökmün təsdiq və ya inkar edilməsi ilə kifayətlənilmir; burada gerçəkliyin həqiqi və ya şübhəli olması gerçəkliyə qarşı müxtəlif münasibətlərdə təzahür edir.

Müasir vəziyyətinə görə modal sözləri iki qismə ayırmaq olar:

1) əsas nitq hissəsi ilə omonim olanlar;

2) yalnız modal söz kimi işlənənlər.

Həm əsas nitq hissəsi, həm də modal söz kimi işlənən sözlər aşağıdakılardır: *görünür, görəsən, deyəsən, demək, deməli, şübhəsiz, olsun ki, müxtəsər, demə* və s.

Əsas nitq hissəsi kimi işlənənlərə misallar: *Əhli-İranda, pahlı oğlan, yenə hümmət görünür! Yenə hər guşədə bar təzə camaət görünür!* (M.Ə.Sabir). *Bakıda bir neçə gün rahat edib dincələsən; Hacılarla olasan hər gecə həmməşğələ sən. Görəsən, bir para yerlərdə nə canlar var, əmu! Necə keş çəkməyə xəlvətcə məkanlar var, əmu!* (M.Ə.Sabir). *Bütün bu dediklərimin hamısını gərək müəllimimə deyə sən. Sözü demək asandır, yerinə yetirmək isə əsas şərt-dir. Ona hələ çox şey deməli, çox şey başa salmalısan. Bütün bunlara şübhəsiz (şübhə etmədən) inanmaq olar. Hafiz axşamüstü gərək evdə olsun ki, gəlib kitabları apara bilək. Müxtəsər cümlə yalnız baş uşqlardan ibarət olur. Hələlik heç kəsə demə.*

Modal söz kimi işlənənlərə aid misallar: *Görünür, uşaqlar ağır haldadır, gecikmək olmaz* (Q.İlkin). *Sən də çatırsan, deyəsən? Demək, doktoru qonaq apardılar* (S.Rəhimov). *Deməli, hər şey öz qaydasındadır, eləmi? O da, şübhəsiz, bir alicənab kişinin oğlu idi. Müxtəsər, hər cür geriliyə son qoyulmalıdır. Görəsən, bu il hansı komanda birinciliyi qazanacaq? Demə, bu tamam ayrı adam imiş.*

Modal sözlər bir sadə və ya düzəltmə sözdən ibarət olduğu kimi, iki və daha artıq sözdən də ibarət ola bilər. Sadə və düzəltmə sözlərə misal: *doğrusu, əlbəttə, şübhəsiz, həqiqətən, əksinə, düzü, görünür, görəsən, bəlkə, deyəsən, beləliklə* və s.

Bağlayıcılarla birlikdə işlənənlər: *əlbəttə ki, yaxın ki, ehtimal ki, şübhəsiz ki, demək ki, deməli ki, olsun ki, güman ki, guya ki* və s. Ədatlarla işlənənlər; məsələn: *bəlkə də, doğrudan da, doğrudan da ki* və s.

Modal sözlər əsas nitq hissələrindən əmələ gəldikləri üçün onlarla (əsas nitq hissələri ilə) əlaqəsi cəhətdən də iki qismə ayrılır: 1) ismi modal sözlər; 2) feli modal sözlər.

İsmi modal sözlər isim, sifət, say, əvəzlilik və zərflə əlaqədardır. İsmi modal sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *təəssüf ki, doğrusu, düzü, əlbəttə, həqiqətən* və s.

Feli modal sözlər mənşə etibarilə fellərlə bağlıdır: *görünür, deyə sən, olsun ki, demə* və s.

MODAL SÖZLƏRİN MƏNA NÖVLƏRİ

Modal sözlərin məna növləri gerçəkliyə qarşı münasibətin müxtəlifliyindən irəli gəlir; yeni modal sözlər cümlədə ifadə olunan fikrə qarşı müxtəlif münasibətlərin təzahür etdiricisi olduqları üçün müxtəlif növlərə bölünür. Modal sözlərin aşağıdakı məna növləri vardır:

1. Gerçəkliyə münasibətin dərəcəsini bildirenlər. Belə modal sözlər cümlədə ifadə olunan fikrin gerçəkliyə uyğunluq dərəcəsini göstərməyə xidmət edir. Gerçəkliyə uyğunluğun dərəcəsini göstərən modal sözlər üç yerə bölünür:

a) gerçəkliyə uyğunluğun adi dərəcəsini göstərənlər: *təbiidir*, *təbi ki*, *qaydadır* və s.;

b) gerçəkliyə uyğunluğun qəti təsdiqini bildirenlər: *əlbəttə*, *həqiqətən*, *şübhəsiz*, *doğrudan*, *doğrudan da*, *doğrudan-doğruya*, *heç şübhəsiz ki*, *doğrusu* və s. Məsələn: *Doğrudan da*, yaxşı qızıdır. *Əlbəttə*, Salmanda yalnız bu keyfiyyətlər olmasaydı, şübhəsiz ki, heç bir qız Şirzad kimi cəsur, qoçaq bir adamı qoyub onu seçməzdi (M.İbrahimov). *Doğrusu*, yazıq arvada lap ürəkdən acıyıram (M.Hüseyn);

c) cümlədə ifadə olunan fikri gerçəkliyinə şübhə, güman bildirenlər: *bəlkə*, *bəlkə də*, *güman ki*, *ehtimal ki*, *olsun ki*, *deyərsən*, *görünür ki* və s. Məsələn: *Deyərsən*, sədrin gəlininə göz dikən çoxdur (M.İbrahimov). *Bəlkə*, əvvəlcə bir stəkan çay içələr (M.İbrahimov). *Çox güman*, o gəlməsin. Kim bilir, *bəlkə də*, bu səslər onun ürəyində çoxdan susmuş telləri tərpədirdi (M.İbrahimov). *Ehtimal ki*, sabah o buraya gələcəkdir (M.Hüseyn). *Güman ki*, Vasili səhər gəzintisindən belə məhrum ediləcəkdə (M.Hüseyn).

2. Cümlədə ifadə olunan fikrə qarşı emosional münasibət (təəssüf, təəccüb, kədər) bildirenlər: *təəssüf ki*, *əcəbdir ki*, *təəccüblüdür ki*, *hayıf ki*, *heyif ki*, *qəribədir*, *demə* və s. Məsələn: *Təəssüf ki*, nə vaxt götürüləcəyini öyrənə bilməmişik (M.Hüseyn). *Kür qırağının əcəb seyrəngahı var*; Yaşılbaş sonası, *hayıf ki*, yoxdur! (Vaqif). *Onun, hayıf ki*, xozeyinlərlə arası kökdür (M.Hüseyn). *Demə*, qurdun böyüyü damda qalıbmış.

3. Nəticə və davamiyyət bildirenlər: *deməli*, *deməli ki*, *demək*, *demək ki*, *bir sözlə*, *müxtəsər*, *ümumiyyətlə*, *beləliklə*, *beləliklə də*, *nəhayət* və s. Məsələn: *Deməli*, sizin fikrinizə görə, mən də orada

olmalıyam. Demək, şəhərə az qalırdı (M.Hüseyn). Beləliklə, o, dikdirə qalxıb, ətrafına boylandı (M.Hüseyn). Xülasə, qonaq ayağa qalxaraq getməyə hazırlaşdı (M.Hüseyn). Müxtəsər, səninlə üzləşməyin vaxtı çatıb.

4. Bənzətmə və müqayisə bildirənlər: *sanki, guya, guya ki, elə bil, elə bil ki, deyərdin* və s. Məsələn: *Gülsənəm arvad elə baxırdı ki, sanki Tahir “Hə, bəyənəm” desəydi, hədsiz dərəcədə kədərlənəcəkdə (M.Hüseyn). Özü də elə qırılmışdı ki, sanki bu işi qəsdən görmüşdülər (Ə.Vəliyev). Əşraf Molla Qurbanın yanından elə çıxdı ki, guya qapısı açılmış qəfəsdən tərlən uçub getdi (Ə.Vəliyev). İştaham elə kəsib ki, elə bil bir qazan yağ içmişəm (Ə.Vəliyev). Elə tutulmuşdu ki, bəs deyirdin indi ağlayacaq.*

Modal sözlərin cümlədə işlənmə yerləri sərbəstdir; onlar cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər.

XÜSUSİ NİTQ HISSƏLƏRİ

YAMSILAMALAR

Dilimizdə bir sıra sözlər vardır ki, onlar təbiət və cəmiyyət hadisələrinin təsiri ilə insanda olan eşitmə və görmə təsəvvürlərini ifadə edir. Bu sözlər insanların, heyvanların çıxardığı təbii səsləri və habelə təbiət hadisələri ilə əlaqədar eşidilən səsləri təqlid etmək, yamsılamaq yolu ilə yaranmışdır. Bu təbiətindən çıxış edərək həmin sözlərə yamsılamlar deyilir. Belə sözlər müxtəlif dilçilik ədəbiyyatında başqa-başqa terminlərlə adlandırılmışdır. Belə ki, həmin sözlər “mimemlər”, “mimeoqrafik sözlər”, “obrazlı sözlər”, “təqlidi sözlər” adı altında verilir, hətta bəzi qrammatika kitablarında təqlidi sözlərin tərkibinə daxil olan bir qrupun adı ilə “səs təqlidi sözlər” termini işlədilir¹.

Təbiət, cəmiyyət hadisələri ilə bağlı səsləri təqlid etmək, yamsılamaq yolu ilə yaranan bu tipli sözləri öz təbiətindən çıxış edərək “yamsılamlar” termini altında birləşdirmək məqsəduyğundur. Dil vahidi kimi, təqlidi sözlər emosional-ekspressiv leksikaya daxil olub, orada xüsusi bir yer tutur.

Semantik müxtəlifliyinə görə yamsılamlar iki qrupda birləşir:

1. Səs yamsılamları: *vız, tiq, çaq, şırr, pırr, gurr, tiq-tiq, çiq-çiq, şır-şır, xor-xor, taraq-turuq* və s.

2. Görünüş yamsılamları: *bıldır-bıldır, gildir-gildir, puçur-puçur, par-par, işim-işim* və s.

Səs yamsılamları təbiət səslərinin, eləcə də insanların qeyri-iradi olaraq çıxardıqları səslərin təqlid edilməsidir. Məsələn, ağacın və ya bu tipli digər predmetlərin sınımasından alınan səsi bildirmək üçün *şaraq/şarak/şarrak* sözü yaranmış olur. Eyni ilə *cik-cik* – cücənin çıxardığı səsi, *çık-çık* – işləyən saatın səsinə, *öhö* – insanın öskürək səsinə, *tıp-tıp* ürəyin döyünməsinə ifadə edir.

Görünüş yamsılamları görmə təsəvvürü ilə bağlı olub, zahiri görünüşün, işıq hadisələrinin (parıltı) yaratdığı təəssüratı ifadə edir. Məsələn: *bıldır-bıldır* gözdən axan yaşın əlamətini, *lap-lap* göz qırpımını ifadə edir.

Səs yamsılamları ilə görünüş yamsılamları arasında bir sıra fərqli və ümumi cəhətlər vardır. Fərqli xüsusiyyətlər bunlardır:

¹ Bu haqda bax: M.İ.Adilov. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1979.

1. Səs yamsılamaları eşitmə, görünüş yamsılamaları isə görmə duyğuları ilə bağlıdır.

2. Səs yamsılamaları ilə təbiət hadisələri arasında müstəqim, bilavasitə əlaqə özünü göstərdiyi halda, görünüş yamsılamaları görmə duyğuları və onların fərdi qavranılması ilə bağlı olduğu üçün belə yamsılamalarla təbiət hadisələri (hadisə, vəziyyət, işıq) arasında bilavasitə deyil, dolaylı əlaqə olur.

Səs yamsılamaları ilə görünüş yamsılamaları arasında oxşar cəhətlər aşağıdakılardır:

1. Hər ikisində, adətən, samitlərin yanaşı işlənməsi: *zıncı, vızz, gurp, şart, part, şarp, murt, nıqq, gumbur-gumbur, gildir-gildir, bildir-bildir* və s.

2. Təkrar formada işlənmələri: *gup-gup, murt-murt, vız-vız, parıl-parıl, işim-işim, gildir-gildir, puçur-puçur* və s.

3. Qrammatik əlaqə və sintaktik funksiyaca oxşarlığı: hər ikisinin feli birləşmələrdə çıxış etməsi (*vaq-vaq vaqqıldamaq, parıl-parıl parıldamaq, işim-işim işildamaq* və s.) və daha çox tərzi-hərəkət zərfliyi kimi işlənmələri.

Bütün bu sayılan xüsusiyyətlər bir daha göstərir ki, səs yamsılamaları ilə görünüş yamsılamaları arasında bir sıra fərqlər olsa da, ümumi cəhətlərin çoxluğunu nəzərə alaraq, onları “yamsılamalar” adı altında birləşdirmək məqsəduyğundur.

Yamsılamalar dildə geniş şəkildə yayılaraq, kommunikativ funksiyanın həyata keçməsinə xidmət edir. Lakin başqa sözlərdən fərqli olaraq, yamsılamalar dildə sərbəst, yəni ayrıca işlənmir, onlar yalnız cümlə daxilində yaşayırlar. Səs yamsılamalarının leksik-semantik mahiyyəti və fərqləndirici xüsusiyyəti onların müxtəlif səsləri bilavasitə təqlid etməsidir.

Bəzi yamsılamalar heç bir fonetik variantda düşmədən müxtəlif təbiət səslərini ifadə edir. Məsələn: *vız* sözü iki başqa-başqa hadisəni təqlid edə bilər. Birinci halda bu söz ağcaqanadın, yaxud digər milçək və həşəratın uçarkən çıxardığı səsi bildirirsə, ikinci halda hər hansı bir əşyanı tullayarkən onun havada çıxardığı səsi ifadə edir. İkinci mənada *vıy* sözündən də istifadə edilir ki, bu da səsin akustik xüsusiyyəti və alınan təəssüratla bağlıdır.

Eyni yamsılama müxtəlif hadisələri bildirdiyi kimi, bəzən eyni hadisə də müxtəlif fonetik variantlı yamsılamalarla ifadə oluna bilər. Saatın işləməsini bildirmək üçün həm *çıq-çıq*, həm də *tıq-tıq* sözündən istifadə edilir. Məsələn: *Saat aramsız işləyir: çıq, çıq, çıq...*

Çiq-çiq, çiq-çiq çıqqıldayır saat (Y.Həsənbəy). *Ancaq divardakı saat "tığ-tığ" vururdu* (C.Cabbarlı).

Müxtəlif fonetik variantların işlənməsi həm də səs özünün müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Yəni hər iki səsi çıxaran saat olsa da, hər halda, bunlar başqa-başqa saatlardır: *çiq-çiq* qol saatının, *tığ-tığ* isə divar saatının səsini ifadə edir.

Eləcə də ürəyin normal, adi qaydada döyünməsinə göstərmək üçün *tıp-tıp* sözündən istifadə edildiyi halda, insanın qeyri-adi vəziyyətdə olduğunu, ürəyin təşvişini, narahatlığını ifadə etmək üçün *gup-gup* yamsılaması işlədilir: *Gup-gup döyünüb darıldı bağrım* (M.Ə.Sabir). *Gup... Ürəyim sanki dayandı*.

Misallardan görüldüyü kimi, müxtəlif variantlarda işlənmə yamsılamalar üçün xarakterikdir. Bu isə onunla bağlıdır ki, ya həmin səsi çıxaran varlıqlar və ya onların vəziyyəti bir-birindən fərqlənir, ya da bu təbii səslər müxtəlif adamlar tərəfindən müxtəlif tərzdə qavranılıb ifadə olunur. Beləliklə, bu təbii səslər ayrı-ayrı fonetik variantlara düşür. Sərcənin çıxardığı səs *cik-cik, cük-cük, civ-civ, cip-cip* və sair şəkillərdə öz ifadəsini tapır. Məsələn: *Builki sərcə bildirki sərcəyə cik-cik öyrədir* (Atalar sözü). *Quşların cük-cük səsi baği doldurmuşdur* (B.Adil). *Dünyaya yenica göz açmış körpələr yuvada civ-civ civildəyirdilər* (S.Azəri). Eyni hadisəni bildiren yamsılama müxtəlif fonetik şəkillərdə işlənərkən onlarda ya ilk səs (məsələn: *çiq-çiq//tığ-tığ, cız//cız*); ya son səs (məsələn: *cik-cik//civ-civ//cip-cip, ham-ham//hav-hav*); ya da ortadakı səs, yəni sait dəyişir (məsələn, *cik-cik, cük-cuk, tık-tık//tak-tak*), hətta əvvəlki səs qalmaqla sonrakı iki səs də dəyişə bilər (məsələn: *cük-cük//civ-civ, cip-cip*).

Quruluş etibarilə yamsılamalar iki yerə bölünür: sadə yamsılamalar, mürəkkəb yamsılamalar.

Sadə yamsılamalar birhecalı olub, adətən, iki (*qa, qu, du, dü*) və üç (*vız, tap, tak, cız, fis, qij, cik*) səsdən ibarət olur. Məsələn: *Qarğa edib qa, qondu budağa; Maşın signalı lap yaxından eşidilməyə başladı: bap* (B.Adil). *Yenə nömrələri yığdı, yenə qulaq asdı, yenə həmin səslər: du... du... du...* (Elçin). *Tap... Tap... Damcıları. Yanaqlarından yuvarlanıb yerə düşən damcılar* (G.Hüseynoğlu). *Qapının sakitcə döyüldüyünü eşitdim: tak*.

Təbiətdəki mürəkkəb səsləri ifadə etmək üçün bir çox hallarda iki və ya üç səs bəş etmir və təbii ki, daha çox danışiq səslərindən ibarət olan yamsılamalar yaranır; *dinq, zinq, part, gup, xırç, hort, xrip, zırinq, ziring, dırinq, dirink, şaraq, şarraq* və s. Məsələn: *Part!*

Bir güllə – bu sənin. Part! Bir güllə – bu da Səfərin (N.Abbasova). *Üstünə necə qışqırdımsa, səsinə xırp kəsdi, dərhal oturdu* (G.Hüseyn-oğlu). *Həyat qapısının zəngi eşidildi: zı n q, z ı r ı n q* (İ.Əfəndiyev). *Ağa atama yanaşib üzünə ş art bir sillə vurdu* (C.Cabbarlı).

Bəzən sadə yamsılamalarda son samit iki dəfə və ya daha çox təkrar olunur: *piqq, tapp, şapp, şırr, pırr//pırr... gurr//gurr...* və s. Belə hallarda yamsılama uzunmüddətliklik bildirir, yəni onun ifadə etdiyi səsin özü nisbətən sürəkli, davamlı olur. Məsələn: *Bu zaman yaxındakı kollar arasından hansı quşdusa p ı r r eləyib uçdu* (M.Süleymanlı). *Vurulan sillə otaqda əks-səda verdi: ş a p p* (M.Hüseyn).

İntensivlik, sürəklilik, müxtəlif emosional çalarlar ifadə etmək üçün söz ortasında da samitlər qoşalaşır. Məsələn bir *r* ilə tələffüz olunan *şaraq* (*şarak*) sözündən fərqli olaraq iki *r* ilə tələffüz olunan *şarra* (*şar-rak*) sözündə başqa bir emosional çalar (gurultu, səsən bərk çıxması) vardır.

Müşahidələr göstərir ki, əksər yamsılamalarda söz sonunda fərqləndirici əlamət olaraq ya *k, g, q, p, b, ç, t, y, z, r* samitlərindən biri, ya *-ır, -ir, -ur, -ür; -ıl, -il, -ul, -ül; -dır, -dir, -dur, -dür* struktur ünsürləri işlədilir: *danq, zı n q, diring, pıq, xı r ç, part, şart, şarp, gurup, şırr, pırr, pırıl, şırıl, bildir-bildir, gildir-gildir, gumbur-gumbur, puçur-puçur* və s.

Mürəkkəb yamsılama lar başlıca olaraq iki sadə təqlidi sözün təkrarından yaranır: *çak-çak, tak-tak, vaf-vaf, cik-cik, xırt-xırt, hort-hort, qa-qa, şırıl-şırıl, pırıl-pırıl, gildir-gildir, bildir-bildir*. Məsələn: *Cücələr cik-cik deyə oxumağa başladılar* (A.Şaiq). *Saat aramsız olaraq işləyir: ç ı q - ç ı q - ç ı q. O isə hələ də xəyal aləmindədir* (B.Adil). *Bu zaman həyətdə it səsi eşidildi: h a m - h a m* (B.Bayramov). *Cənnətəli əlindəki almanı x art - x art yeyib üzünü içəri girənlərə tutdu: Siz də xoş gəlmisiniz* (N.Abbasova). *Təhlükəni hiss edən qazlar təşvişə düşdülər... qa-qa-qa* (F.Səfərov). *Yağış yağır, şırıldayır novalçalar ş ı r ı l - ş ı r ı l; Quşlar uçur budağından p ı r ı l - p ı r ı l; Göydə iki qara bulud toqquşaraq; Şaqqıldayır ildırımlar ş a r a q - ş a r a q* (M.Müşfiq). *Qapı sürətlə və aramsız döyülməyə başladı: tak-tak* (M.Hüseyn). *Tara q - turuq atıllar; Atları qanadlılar* (A.Şaiq).

Mürəkkəb yamsılama sözün üç dəfə, hətta dörd dəfə təkrarı ilə də ifadə oluna bilər. Məsələn: *Əri Novruzun işarəsi ilə qapını üç dəfə döydü: ta k - ta k - ta k* (F.Səfərov). *Ta q - ta q - ta q. İşdən bir*

qorxumuz yox (A.Şaiq). *Saat aramla işləyirdi: çaq-çaq, çaq-çaq* (B.Adil).

Təkrarlanan yamsılamaların ikinci tərəfi müəyyən dəyişikliyə də uğraya bilər: *çaq-çuq, şap-şup, şarap-şurup* və s.

Azərbaycan dilində yamsılamalardan söz yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə edilir.

Ya müəyyən sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması, ya da təkrar yolu ilə yamsılamalardan isim, fel, zərf düzəldilir.

Yamsılamalardan düzələn isimlər: *çəpik, qıdıq, xorultu, gurultu, fisilti, nərilti, pıçilti, şaqqıltı, qaqqıltı, parıltı, qaqqanaq, çaqqanaq, tufəng, fişəng, xortum, qurtum, şapşap, hophop, çaxçax, düdük, tütək, miğmiğa, pişpişi, pıspısa, xirtək, zurna, şapalaq* və s.

Yamsılamalardan düzələn fəllər: *qıcamaq, zarımaq, şoqqumaq, fısqırmaq, partlamaq, xortlamaq (xortdamaq), fisildamaq, pıçıldamaq, qaqqıldamaq, tıqqıldamaq, guruldamaq, şaqqıldatmaq, üfürmək, tüpürmək, gəyirmək, bəyirmək, asqırmaq, mələmək* və s.

Yamsılamalardan düzələn zərflər: *guppadan, guruppadan, şarap-padan, lapdan* və s.

Bəzən yamsılamalar intensivlik ifadə edərək, eyni kökdən düzəlmiş fəllə birlikdə işlənir: *zar-zar zarımaq, fir-fir fırlamaq, par-par parıldamaq, şır-şır şırıldamaq, gur-gur guruldamaq, işim-işim işildamaq, fis-fis fisildamaq* və s.

Göründüyü kimi, yamsılamalar yeni mövqedə işləndikdə yalnız kök etibarilə təqlid mənasını saxlayır, özünün bütün qrammatik səciyyəsi baxımından tərkibinə daxil olduğu nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini daşıyır. Məhz bu cəhətinə görə də həmin sözlər artıq yamsılama olmaqdan çıxır.

Yamsılamalar bədii ədəbiyyatda, xüsusən uşaqlar üçün yazılan əsərlərin dilində ekspressivlik, bədii təsir yaratmaq üçün ən çox istifadə edilən vasitələrdəndir. Faktlar göstərir ki, yamsılamalar söz oyunu (kalambur), alliterasiya yaratmaq üçün çox mühüm mənbələrdəndir. Xalq ədəbiyyatı nümunələrində belə faktların çoxluğu da bunu sübut edir. Məsələn: *Şap elə bilər şupdadır, şup elə bilər şapdadır; Nə şapdadır, nə şupdadır; Yazıq şarap-şurupdadır* (Məsəl). *Taxçadan düşdü tapp elədi; Gülsənəm onu happ elədi* (Tapmaca).

M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Aşıq Ələsgər, M.Müşfiq və başqaları yamsılamalardan geniş istifadə etmişlər.

Bütün bunlar sübut edir ki, yamsılamalar dildə mühüm əhəmiyyəti olan leksik-morfoloji kateqoriyadır.

NİDA

ÜMUMİ MƏLUMAT

Cümlədə qrammatik vəzifə daşımayan nitq hissələrindən biri də nidalardır.

Anlaşma, bir-birini başa düşmə həm əqli yolla – müstəqil sözlərlə, həm də hisslərlə – nida sözləri ilə mümkün olur. Biz “başım ağrıyır” cümləsində ifadə etdiyimiz fikri əlimizi alnımıza qoyaraq “uf!” deməklə də ifadə edə bilərik. Nidalar məfhum bildirmir, başlıca olaraq, subyektin daxili aləmi ilə bağlı olur və müxtəlif hisslər – duyğular ifadə edir ki, həmin hisslər – duyğular “nidaların mənası” adlandırılır. Şifahi nitqdə nidaların mənası situasiya və intonasiya ilə, yazılı nitqdə isə mətn, kontekst vasitəsilə müəyyən edilir. Hərəkət, mimika və jestlər bu mənalara çatdırılmasında yardımçı rol oynayır. İnsanın hiss-həyəcanını, duyğularını, istək və arzularını, hiddət və nifrətini, coşqunluğunu, nəşə və kədərini bilavasitə adlandırmadan təzahür etdirən sözlər – nidalar, həmin xüsusi səciyyəli sözlərin birləşdiyi söz kateqoriyası isə nida adlanır. Nitq hissələrinin təsnifində məlum leksik, morfoloji, sintaktik prinsiplərlə də yanaşıqda məlum olur ki, nidalar, həqiqətən, xüsusi nitq hissəsidir, onu nə əsas nitq hissələrinə, nə də köməkçi nitq hissələrinə daxil etmək mümkün deyil.

Məna bildirməsinə görə nidalar müstəqil sözlərə bənzəyir. Bu cəhətinə görə nidaları əsas nitq hissələrinə daxil edənlər də vardır. Lakin nidaların mənası spesifikdir – hisslərlə bağlıdır. Onlar adlandırma xüsusiyyətinə malik deyil, özünəməxsus morfoloji əlamətləri yoxdur, söz yaradıcılığında iştirak etmir. Nə nidalardan şəkilçilər vasitəsilə yeni söz yaranır, nə də başqa sözlərdən şəkilçilərlə nida yaranır. Nidalar cümlədə qrammatik vəzifə daşımayan nitq hissəsidir, suala cavab vermir, cümlədə müəyyən üzv yerində işlənmirlər. Morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə nidalar köməkçi sözlərə oxşayır, lakin hissi yolla məna bildirdiyinə, söz-cümlə kimi çıxış etdiyinə, cümləyə ekvivalent olduğuna, sözlərə, cümlələrə əlavə məna çalarlığı, boya və rəng vermədiyinə, sözlər, cümlələr arasında əlaqə yaratmadığına görə köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Ona görə nidalar anlaşılmaya hisslər – duyğular vasitəsilə xidmət edən xüsusi nitq hissəsidir.

Müasir Azərbaycan dilindəki nidaları indiki vəziyyətinə görə iki qismə ayırmaq olar:

1. Müstəqil mənaya malik söz kökü kimi işləmə bilməyən, ələ yaranışından hiss və duyğuların ifadəsinə xidmət edən nidalar: *A! Ə! O! U! Ay! Ey! Oy! Uy! Ax! Ox! Ux! Oh! Of! Əh! Ba! Pa! Pi! Va! Fu! Eh! Hm! Aha! Oho! Ehe! Bay! Bıy! Boy! Buy! Bah! Bəh! Pah! Pəh! Tuf! Tüf! Puf! Püf! Tfu! Vəh! Vey! Xux! Xox! Ura! Ehey! Bəhey! Baho! Paho! Ay hay! Ay vay! Oybay! Paho ey! Oxay! Heyhat!* və s.

Bu nidalardan müstəqil söz kökü kimi istifadə etmək çətindir; bunlar ancaq nida kimi işlənir.

2. Müstəqil mənaya malik söz kökü kimi, həm də nida kimi işlənənlər: *Vay! Aman! Haray! Can! Ah! Ay şabaş!* və s.

İkinci qrupa daxil olan sözlər nida sözləri olduğu kimi, dilimizdə müstəqil mənalı söz kimi də işlənir. Məsələn: *Bir qərrib könül var, səni haraylar; Əlindən sağala bu yara, bəlkə* (S.Vurğun). *Aman-dır, Teymur ağa, bu fikirdən düş...* (M.F.Axundzadə). *Qonaq dərin-dən bir ah çəkdi. Vurğunun ahları yüksəlir göyə* (S.Vurğun).

NİDALARIN MƏNACA NÖVLƏRİ

Azərbaycan dilində nidaları leksik cəhətdən iki qrupa bölmək olar: 1. Emosional nidalar. Bu qrupa sırf hissi nidalar (bunların əksəriyyəti birhecalı olur) və bir sıra əqli-intellektual nidalar daxil olur. Emosional nidaların bir qismi müsbət: *Ura!* (sevinc, alqış), bir qismi yalnız mənfi hisslər: *Tfu!* (nifrət), *Tü! Fu! Fuş!* (iyrənmə, narazılıq), *Vaveyla!* (qorxu, narahatlıq), bir qismi isə həm mənfi, həm də müsbət hisslər ifadə edir: *O!* (sevinc, təəccüb, ağrı, qorxu, şadlıq), *Oho!* (sevinc, şadlıq, təəccüb, heyrət, kinayə), *Of!* (ağrı, sevinc, təəssüf).

2. Əmr və müraciət bildirən nidalar: *A! Ə! Ay! Ey! Hey! Xudaya! Pərvədigara! İlahi! Sss! Tss! Çss! Şşş! Bis! Haydı! Arş! Marş! Ay şabaş!*

Semantik cəhətdən nidalar təkmənalı və çoxmənalı olur. “Çoxmənalı nidalar” termini altında eyni səs tərkibinə malik bir nidanın müxtəlif hiss və duyğular ifadə etməsi başa düşülür.

Nidaların mənaları özlüyündə çox müxtəlif və rəngarəngdir. Onların bir qismi xitab sözlərindən əvvəl gəlir, xitabla birgə işlənir, xitaba çağırış mənası artırır, ikisi birlikdə, çağırış – xitab bildirən

nidalar hesab olunur. Məsələn: *Ey dövlətimin zavalı oğlum! Ey başı ağır balalı oğlum! Ey məktəbi dərsin aşınası! Ey rısteyi-elm mübtəlası!* (M.Ə.Sabir).

Bu nida sözlərində yalnız çağırış və xitab mənaları vardır. Həmin sözlərə nəsihət, təklif, sual, xahiş, inam, rəhm, yazıqlıq, məsləhət, nifrət, qınama, təəccüb, etiraz, arzu, tərif, istehza və s. mənaların əlavə edilməsi məntədən, cümlənin öz daxili məzmunundan aydınlaşır.

Xitabsız işlənən nidalar cümləyə hiss-həyəcan, qorxu, kədər, ağrı, təlaş, təəccüb, təəssüf və s. mənalar artırır. Nümunə üçün bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. *Vay, vay-vay, ey vay* nidaları cümləyə qorxu, vahimə, təlaş, ağrı, əzab, təəssüf, nifrət, qüssə mənaları verir. Məsələn: *Vay-vay! Nə yaman müşkülə düşdü işim, Allah!* (M.Ə.Sabir). *Baş tutdu müəllimlərin iclası-siyəzdi, ey-vay, uçitellər yenə dərkər olacaqdır!* (M.Ə.Sabir). *Başqa söz tapmıram, cəlladsınız siz, vay öldüm, vay öldüm, kömək ediniz* (S.Rüstəm).

2. *Ah, ax, vah, ey vah* nidaları cümləyə iztirab, ağrı, nifrət, qəzəb, şadlıq, arzu, razılıq, istehza, həsrət mənaları verməyə xidmət edir. Məsələn: *Etdim nə yaman əsrə təsadüf, aman ey vah! Molla, qovula, yəni müəllim gələ, vah-vah* (M.Ə.Sabir). *Ax, ay keçən illər, nola bir də dolanaydın!* (M.Ə.Sabir). *Ax, bu uşaqlar necə bədzatdılar!* (M.Ə.Sabir). *Vah!.. Bu imiş dərsi-üsuli cədid?!* (M.Ə.Sabir). *Ax, nə yaxşı kişidir qonşumuz Ağcanın əri* (M.Ə.Sabir). *Ah, nələr duyuram onun səşində; Bu ellər qızının xoş nəfəsində* (S.Vurğun).

3. *Oho, paho, pəh-pəh-pəh, pah-pah, bəh-bəh-bəh, bah-bah, oxqay, can, ay can-ay can* nidaları sevinc, şadlıq, istehza, təəccüb, tərif, zövq, nəşə mənaları bildirir. Məsələn: *Port-Artur, hürriyyəti-Mancuriya, qah-qah!.. bah-bah... yenə bah-bah... yenə bah-bah, yenə bah-bah* (M.Ə.Sabir). *Gül açılarda yaz olur, bəh-bəh-bəh! Kədərım qəmim az olur, bəh-bəh-bəh!* (Xalq mahnısı). *Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can-ay can! Xəlqin canı qurtardı töhmətdən, ay can-ay can!* (M.Ə.Sabir). *Pah, nə çoxdur bütün İranda ləqəb* (Ə.Sabir). *Oxqay, çoxdan arzuladığım bu idi ki, tapdım* (Ə.Vəliyev). *Paho! Xudaya, bu arvad niyə gedib yatmır?* (C.Məmmədquluzadə). *Can! Nə heybətlı qocasan? Qapıçılar səni görmədi* ("Kitabi-Dədə Qorqud").

4. *Haray, ay haray, aman, ay aman* nidaları imdad, nifrət, qəzəb, istehza, çağırış, yalvarış kimi mənalar ifadə edir. Məsələn: *Ay*

haray, bir neçə şair kimilər; İstəyir döndəralər Gəncəyə Şirvanı-mızı! (M.Ə.Sabir). A m a n, ay Molla dayı, bir kitab açdır, fala bax; Tapmasan çarəsini sən də de ordan: ölüb ə!.. Qorxdum, ay a m a n, yarıldı bağrım (M.Ə.Sabir).

5. *Bay! Bıy! (Boy! Buy!)* nidası təəccüb, sevinc, heyrət mənalarını bildirir. Məsələn: *Bay, bay, yenə bu ağa gəldi, gözünü dikdi boğaz inəyə (M.İbrahimov). Bıy, iraq canına, elə demə, ay qağa (İ.Şıxlı). Boy! Sən burda nə gəzirsən? (Mir Cəlal). – Buy, xanım, heç sizi tanımadım (Ü.Hacıbəyov).*

6. *Eh, əh* nidası etiraz, təsəlli, kədər, təəssüf və s. mənalar bildirir. Məsələn: *Eh... Dünya vəfasız, zamanə amansız oldu (Ə.Vəliyev). Eh, cəhənnəmə itib (M.İbrahimov). Vahimə əlini oynada-oynada: Eh – eh – eh! Bacım da durdu-durdu özüənə kürəkən tapdı (B.Bayramov). Əh! Cühdular müqəddəs Rusiyanı batırdılar (Y.V.Çəmənzəminli). Qorxutdum... Əh, uşaqdır katibimiz ki (S.Dağlı).*

Bunlardan başqa, nidaların daha bir sıra məna növləri vardır.

Quruluşuna görə nidalar sadə və mürəkkəb olur. Birhecalı nidaların (*a, ə, ax, oy, oh, uy, of ox, bay, bıy, boy, buy, xox, na, tfu* və s.) hamısı quruluşca sadə nidalardır. Mürəkkəb nidalar eyni nidaların təkrarı və ya müxtəlif nidaların birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir, bitişik, ayrı və defislə yazıla bilər. Daha yüksək tonla, intonasiya ilə tələffüz olunduqda cümlədən nida işarəsi, qismən alçaq tonla tələffüz edildikdə isə vergüllə ayrılırlar. Onlar cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir. Məsələn: *Aha! Almanı aparan bu imiş! (Azərb. nağılları). Oh o, bizim kəndimizin kolxozu bu mahalda ən qabaqcıl kolxozdur (Ə.Vəliyev). Ay – hay, belə də meşə olar?! (Əfqan). Etdim nə yaman əsrə təsadüf, aman, ey vah! (M.Ə.Sabir). Ey vay, tanrı! Yaman yerdə axşam oldu! (M.F.Axundzadə). Ay – hay... Ağarza rişxəndlə əlini havada oynatdı (V.Babanlı). Gülpəri qışqırdı – Öldüm ay haray! (S.Vurğun). Bir gün padşah gördü ki, paho, saqqalına dən düşüb, qəm dəryasına qərq oldu (Azərb. nağılları). Hay – hay! – deyə Hətəm xan başını yırğaladı (S.Rəhimov). – Paho ay!.. Baxır ki, Cavahiri yola saldım getdi (N.Vəzirov). Bah... bah... bah... Ağzım dostdan yanmışdı, çay da qalanını bişirdi (B.Bayramov). Vaayy günüm vaaaay!.. vaaaayy... canım vaaaayy!.. vaxsey öldüm vayy!.. (Mir Cəlal). Pə, pə, pə! Ləzzət nə ləzzət (N.Vəzirov). Eh, işə düşdüm də?! (S.Əhmədov). Yaşasın bizim gələcəyimiz olan cavanlarımız, təzə nəsil! Vurrey! Vurrey! (S.Dağlı).*

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

Morfologiya haqqında ümumi məlumat	5
Sözün tərkibi haqqında ümumi məlumat	6
Kök	7
Şəkilçi	10
Nitq hissələri	16

ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİ

İsim

Ümumi məlumat	19
İsmin məna növləri	24
İsmin quruluşca növləri	26
Ümumi qrammatik kateqoriyalar	37
İsmin kəmiyyət kateqoriyası	38
İsmin mənsəbiyyət kateqoriyası	39
İsmin hal kateqoriyası	44
İsmlərdə xəbərlilik kateqoriyası	58

Sifət

Ümumi məlumat	64
Sifətin quruluşca növləri	66
Sifətin dərəcələri	78

Say

Ümumi məlumat	82
Miqdar sayları	84
Sıra sayları	93

Əvəzlilik

Ümumi məlumat	95
Şəxs əvəzliyi	98

İşarə əvəzliyi	107
Sual əvəzliyi	110
Qeyri-müəyyən əvəzlik	111
Təyin əvəzliyi	114
İnkər əvəzliyi	116
Əvəzlilərin dəyişməsi və başqa nitq hissələri ilə əlaqəsi ..	117

Fel

Ümumi məlumat	118
Felin quruluşca növləri	119
Felin inkarlıq kateqoriyası	127
Felin təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası	129
Azərbaycan dilindəki təsirli və təsirsiz fellər haqqındakı fikirlərin xülasəsi	132
Fellərdə növ kateqoriyası	137
Felin zaman kateqoriyası	148
Felin şəxs kateqoriyası	154
Felin zaman, şəxs və şəkil əlamətlərinə görə dəyişməsi (felin təsriflənən formaları)	162
Felin təsriflənməyən formaları	178
Feli isim (məsdər)	179
Feli sifət	183
Feli bağlama	190

Zərfi

Ümumi məlumat	200
Tərzi-hərəkət zərfi	200
Zaman zərfi	208
Yer zərfi	211
Kəmiyyət zərfi	215

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Qoşma

Ümumi məlumat	218
Qoşmanın inkişafı	218
Qoşmanın məna növləri və qoşulduğu hallar	220

Bağlayıcı

Ümumi məlumat	228
Bağlayıcı ilə qoşmanın fərqi	228
Bağlayıcıların təsnifi	229
Quruluşuna görə bağlayıcıların təsnifi	229
Sintaktik vəzifəsinə görə bağlayıcıların təsnifi	231
Mənasına görə bağlayıcıların təsnifi	232

Ədat

Ümumi məlumat	245
Ədatın quruluşca növləri	248
Ədatın məna növləri	249

Modal sözlər

Ümumi məlumat	264
Modal sözlərin məna növləri	266

XÜSUSİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Yamsılamalar	268
---------------------------	-----

Nida

Ümumi məlumat	273
Nidaların məna növləri	274

Muxtar Hüseyn oğlu Hüseynzadə

**MÜASİR
AZƏRBAYCAN DİLİ**

III hissə

MORFOLOGİYA

“Şərq-Qərb”

Bakı

2007

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Kompyuter səhifələyicisi: *Yalçın Şükürov*

Korrektorlar: *Fəridə Səmədova*
Pərinaz Musqızı

Yığılmağa verilmişdir 07.03.2007. Çapa imzalanmışdır 24.07.2007.

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 17,5. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 195.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87



**POLYGRAPHIC
PRODUCTION**
Tel/Fax: 447 75 04, Tel.: 447 75 05

Kitab “CBS-PP” MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.